

ПАВЛО ГАЙ-НИЖНИК

**ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ
І ВЛАСНИЙ ШТАБ ГЕТЬМАНА ВСІЄЇ УКРАЇНИ:
БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ І ДЕРЖАВНІСТЬ**

Павло Гай-Нижник

**Павло Скоропадський
і Власний Штаб
гетьмана всієї України:
боротьба за владу
і державність**

Київ – 2019

УДК 94(477) "1918"

ББК 84.4УКР6

Г 48

Павло Гай-Нижник

Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. – К.: Крок, 2019. – 626 с.

У новій книзі доктора історичних наук П. П. Гай-Нижника на основі широкого спектру документальних джерел та матеріалів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, автор висвітлює підготовку й перебіг перевороту П. Скоропадського 29 квітня 1918 р., змальовує життя при дворі й у палаці гетьмана, розкриває структуру та діяльність Головної Квартири ясновельможного пана гетьмана всієї України П. Скоропадського, зокрема гетьманського Власного Штабу й канцелярії, а також характеризує його довірених осіб та ад'ютантів за часів існування Української Держави у формі Гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.).

Переважає більшість старшин та службовців Головної Квартири були співучасниками гетьманського перевороту, що привів П. Скоропадського до влади, й мали суттєвий вплив на гетьмана України та його рішення як його довірені особи чи давні знайомі тощо, а отже й позалаштунково впливали і на загальні чи окремі політичні процеси в Українській Державі. Охарактеризовано комплектацію та повноваження особистої охорони П. Скоропадського та гетьманських спеціальних служб, проаналізовано їхню діяльність протягом існування Української Держави. Висвітлено боротьбу гетьманських спецслужб та органів правопорядку з радикальною політичною опозицією та антидержавним підпіллям, а також перебіг підготовки збройного заколоту проти П. Скоропадського та хроніку розгортання антигетьманського повстання на чолі з Директорією, що призвело до падіння Української Держави у формі Гетьманату 14 грудня 1918 р.

Рецензенти:

Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України;

Телячий Юрій Васильович – доктор історичних наук, професор, директор департаменту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих Державної служби якості освіти України.

ISBN 978-617-692-517-0

© Павло Гай-Нижник

ЗМІСТ

Замість передмови. Періодизація політичної історії України поч. ХХ ст.: визначення термінів і хронологічних меж Національно-визвольної боротьби, Української революції та державності.....	5
Розділ 1. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: підготовка та здійснення	25
Розділ 2. Палац пана гетьмана всієї України – резиденція П. Скоропадського та його Головної Квартири. Життя при дворі.	109
Розділ 3. Офіційні відвідини гетьманом всієї України П. Скоропадським Німеччини та його зустріч з кайзером Вільгельмом II.	145
Розділ 4. Головна Квартира і Власний Штаб гетьмана всієї України.	169
4. 1. Структура, повноваження та завдання Власного Штабу гетьмана всієї України.	173
4. 2. Начальник Власного Штабу гетьмана всієї України.	179
4. 3. Генеральний (персональний) секретар пана гетьмана.	198
4. 4. Особи біля гетьмана (гетьманські ад'ютанти).	231
4. 5. Власна його світлості пана гетьмана всієї України канцелярія.	272
4. 6. Управління гетьманського господаря.	304
4. 7. Гетьманська Похідна канцелярія.	313
4. 8. Управління гетьманського коменданта.	319
4. 9. Загін особного призначення та Осібний (Особливий) відділ Власного Штабу гетьмана всієї України.	353
Розділ 5. Боротьба гетьманських спецслужб та органів правопорядку з радикальною політичною опозицією та антидержавним підпіллям (травень–жовтень 1918 р.).....	365
Розділ 6. Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка і здійснення (жовтень–грудень 1918 р.).....	459
Прикінцеве слово. П. Скоропадський у тектоніці революційної та національно-державної доби.	595
Замість післямови. Утвердження тризубу в офіційній символіці Української Народної Республіки та Української Держави за часів Центральної Ради і Гетьманату (1917–1918 рр.).....	603

Замість передмови

**ПЕРІОДИЗАЦІЯ
ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПОЧ. ХХ СТ.:
ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ
І ХРОНОЛОГІЧНИХ МЕЖ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ,
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Замість передмови

Періодизація
політичної історії України поч. ХХ ст.:
визначення термінів і хронологічних меж
національно-визвольної боротьби,
Української революції та державотворення

В останні роки історики доби українських національно-визвольних змагань 1917–1922 рр. ввели до наукового обігу сотні недоступних раніше дослідникам документальних матеріалів з різноманітних аспектів вітчизняної минувшини тієї пори. Заборонені за радянської влади для наукового опрацювання архівні матеріали, що вже досліджені на сьогодні фахівцями, допомогли пролити нове світло на перебіг тогочасних історичних подій, оцінити з об'єктивного, науково обґрунтованого кута зору діяльність громадсько-політичних і державних діячів та організацій в Україні початку ХХ ст. й, відтак, стати на шлях комплексного аналізу тогочасних подій і державної розбудови Української Народної Республіки (УНР), Української Держави (Гетьманату), Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) із засад наукової виваженності й обґрунтованості та історичної дійсності¹.

Утім, учені та експерти все ще не дійшли конценсусу не лише щодо визначення місця, ролі та характеру Гетьманату 1918 р. у новітній вітчизняній минувшині, а й щодо періодизації політичної історії України поч. ХХ ст., визначення терміну й хронологічних меж Української революції та Української державності тощо.

Питання періодизації національно-визвольної боротьби українського народу початку ХХ ст., прагненням і метою якої було здобуття та утвердження власної державності, у вітчизняній історіографії має кілька основних схем, моделей та періодизацій.

¹ Дивіться: Гай-Нижник П. П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: ЩеК, 2010. – 304 с.; Гай-Нижник П. ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – К., 2018. – 146 с.

Проте й досі у вченому середовищі тривають суперечки щодо визначень не лише хронологічних рамок цього історичного шляху, а й трактувань і характеристики окремих його діб, періодів та етапів. Тож, не залишаючись осторонь зазначеної проблематики, висловлю й своє бачення тієї доби української політичної історії, зокрема першої чверті ХХ століття.

Власне, кожна доба має окремі періоди та етапи, свої узагальнюючі риси та світоглядні уявлення, історичні обставини та способи боротьби, певні здобутки й втрати, рушійні сили та покоління адептів-ідеологів і провідників. Кожна доба української історії ХХ ст. безумовно має свої багатогранні причинно-наслідкові характеристики, свої складові з періодів та етапів і кожна з них висунула на історичну арену різного роду та різних за величиною думки та справ діячів, ідеологів, мислителів, мала часи злетів і падінь, перемог і поразок. Проте усі вони були об'єднані єдиним спільним прагненням народу до здобуття, збереження і розквіту власної державності та забезпечення права на свободу думки людини, права на соціальну справедливість й права на національно-державне самовизначення.

Загалом Український національно-визвольний рух кінця ХІХ – кінця ХХ століть (1890–1990 рр.) зароджується ще наприкінці ХІХ ст., коли українська національно-політична думка дедалі більше почала ідейно-теоретично обґрунтовувати потребу у здобутті українським народом власної державності. Одні з предстаників і процудентів українського національно-політичного відродження за нових часів обстоювали прагнення автономно-федералістського удержавлення України, апелюючи до існуючих на той час обставин політичного і соціально-економічного характеру (М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський та ін.), інші – наполягали на беззастережній необхідності здобуття самостійної Української Держави (Ю. Бачинський, М. Міхновський, В. Липинський² та ін.). Тоді ж розпочалася *перша його доба*, що

² Дивіться: Україна ХХ ст.: суспільно-політичні моделі національної держави (державницька ідеологія та програмні засади провідних українських політичних партій і громадсько-політичних об'єднань) / П.П.Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.) / авт. кол.: П. П. Гай-Нижник та ін. – К., 2018. – 705 с.; Гай-Нижник П. П. В.Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900–1920 рр.) // Гілея. – 2018. – Вип. 129. – № 2. – С. 305–322.

відзначна основними своїми ознаками: Формування політичних партій та становлення новітньої української національно-визвольної та державницької думки, що бере свої витoki від 1890-х рр. й завершується з початком 1917 року.

У цьому контексті часовий простір від 1917-го по включно 1922-й роки (коли у грудні було утворено Радянський Союз й українські землі остаточно були розчленовані та окуповані іноземними загарбниками, втратили державну незалежність або її удавану імітацію колаборантськими маріонетковими урядами, а централізований збройний опір практично придушено), має неабиякі суперечності щодо періодизації та трактування. Саме з цього приводу й хотілося б висловити окрему думку. Зокрема до-

сить згадати багаторічні суперечки щодо назви «Українська революція» й, власне, її хронологічних рамок, які трактуються різними вченими відповідно й різними роками, надто – кінцевим датуванням. Не вдаючись до переліку версій та концепцій й, звісно ж, не претендуючи на остаточну істину в цьому питанні, все ж міркую за доцільне стисло висловити власне бачення зазначеного відрізка української минувшини.

Тож, вважаю, що часи від 1917-го по 1922-й (включно) роки варто визначати як одну з діб української політичної історії ХХ століття, а саме: Доба «Національно-визвольна боротьба та українське державотворення (1917–1922 рр.)». Назва ця обумовлюється історичними процесами та складовими, які відбувалися у зазначений хронологічний відрізок часу, логікою взаємопов'язаних подій, чинників та обставин, об'єктивними ознаками плинності, подібності та різноманітності періодів, тотожністю причинно-наслідкових як внутрішніх, так і зовнішніх обставин та впливів, взаємопов'язаністю культурних, соціальних, ідейно-політичних та державницько-еволюційних чинників

загальнонаціонального значення, закономірністю початку та завершення національно-політичного зриву, державотворчих зусиль та організованої боротьби за власне право національно-державного самовизначення українського народу. Саме на авторській концепції періодизації цієї доби йтиметься у поданому нарисі.

1917-й рік Російська імперія зустріла у глибокій громадсько-політичній та фінансово-економічній кризі. Імператорська особа втратила моральний авторитет у суспільстві, а серед державної верхівки й оточення царя невдоволення Ніколаєм II зростало з геометричною прогресією. Усі ці явища вкрай загострили невдачі російської армії на фронтах I світової війни та призвели до заглиблення соціальних протиріч у країні. Усім було зрозуміло, що імперія потребує реформ, проте ситуація радикально змінилася у лютому 1917 року. У Петрограді відбулася демократична революція, царат було ліквідовано й до влади прийшов республіканський Тимчасовий уряд.

Перші звістки про революцію досить швидко розлетілися у різні краї Росії. З'явилися перші ознаки демократичних перетворень. Окрім миру, соціальних, економічних та політичних реформ численні народи колишньої імперії сподівалися також і на перетворення у сфері національно-культурної політики центральної влади. Невдовзі революційні зрушення докотилися й до самої України.

На вирішально-впливову роль з перших же днів по революції почали претендувати місцеві Ради. Паралельно виникали Ради солдатських депутатів, які невдовзі здебільшого об'єднувалися з Радами робітничих депутатів. Нерідко відразу формувалися об'єднані Ради робітничих і солдатських депутатів. Трохи пізніше почали виникати Ради селянських депутатів. Одночасно з Радами робітничих і солдатських депутатів в Україні, як і в інших регіонах країни, створювалися владні республіканські (постімперські) структури Тимчасового уряду.

Водночас уже перші повідомлення про демократичні зрушення у центрі, миттєво підхоплені на місцях, викликали в українському середовищі природний сплеск схвалення і сподівань

на близьке торжество національної та соціальної справедливості. З одного боку, виявом того ж всеохоплюючого демократизму, а з іншого – інстинктивним бажанням самим наблизити розв'язання назрілих проблем національного розвитку, стали блискавичне пробудження визвольного руху і такі ж негайні кроки з метою введення його в організаційне річище, надання йому певного загальнонаціонального статусу. «Треба було забезпечити волю України, відновити її старе народовладдя, право народу правити самому всіма своїми справами, – зазначав М. Грушевський. – Для цього, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній одностайній політичній організації на весь час, поки буде досягнена спільна широка національно-територіальна автономія України в федеративній Республіці Російській»³.

У березні 1917 р. з ініціативи Товариства українських поступовців (ТУП) на зборах представників українських організацій та угруповань було обрано організаційну групу, яка стала основою Української Центральної Ради (УЦР), яку було засновано з 3-го на 4-те березня. Таким чином, об'єднане й зорганізоване у щойно заснованій Центральній Раді українство цим кроком виокремило себе з загальноросійського революційно-демократичного руху чим фактично й поклало початок його українського соціально-революційного вектору, що невдовзі розгорнеться у національно-визвольну революцію.

Відтак, власне, період УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р. тривав від 4 березня 1917 р. по 22 січня 1918 р. й завершився досягненням безпосередньої мети подібних національно-визвольних рухів – здобуттям національної державності.

Утім, ця доба також пережила кілька періодів своєї еволюції та радикалізації. Перший з них можна кваліфікувати як *етап національної та соціально-політичної консолідації в контексті організації та формування Української Центральної Ради* (тобто – період консолідації українських соціально-класових організацій

³ *Грушевський М.* Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 6.

і політичних сил у спільному координаційно-національному центрі та висування вимог культурної автономії й соціальних перетворень) і який тривав, власне, від часу утворення Центральної Ради до видання нею свого I Універсалу, тобто від 3 березня по 10 червня 1917 року.

22 березня 1917 р. Українська Центральна Рада видала першу відозву «До українського народу», в якій урочисто й оптимістично виголосила: «Впав царський уряд, а Тимчасовий оголосив, що незабаром скличе

Установчі Збори на основі загального, рівного, прямого виборчого права. Звідти уперше на весь світ пролунає у всій силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя. До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які Тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий Народу, сам хазяїн на Українській Землі»⁴. Центральна Рада закликала народ вимагати відновлення права на рідну мову по усіх школах, судах, урядових інституціях, а також у церкві, земствах та усіх неурядових закладах.

Ставлячи таким чином перед собою завдання культурного і морального провідництва нації, діячі Центральної Ради наперед заявили про своє самоусунення від проводу політико-державотворчого та адміністративно-господарчого. Принаймні, до скликання і завершення роботи майбутніх всеросійських Установчих зборів. Закликаючи усі верстви українського суспільства дотримувати спокій, Центральна Рада тим не менш наставляє народ вибирати своїх (українських) людей «на всі місця», організовуватися, вперто братися до роботи, до гуртування в політичні товариства, культурні, економічні спілки та до складання грошей на Національний фонд.

⁴ Нова Рада. – 1917. – 25 березня.

Коли ж 27 березня 1917 р. керування Центральною Радою перебрав на себе М. Грушевський, вона стала дійсним дійовим центром українського національного руху. У квітні 1917 р. на Першому Всеукраїнському військовому з'їзді та після скликання у травні 1917 р. Українського Національного Конгресу, Центральну Раду було визнано єдиним представницьким органом української революційної демократії й вона фактично перетворилася на своєрідний передпарламент, складений зі 150 осіб, обраних від українських політичних партій, професійних і культурних організацій та делегатів від губерній. Від 15 червня 1917 р. Центральна Рада поповнилася 133-ма представниками Ради селянських депутатів, обраних на I Всеукраїнському селянському з'їзді, а з 23 червня – ще 130-ма членами, делегованими II Всеукраїнським військовим з'їздом.

Так український національно-культурницький рух у Росії досить швидко почав набувати ще й соціально-політичних та національно-революційних ознак. Проте він ще не став національно-визвольним рухом державницько-самостійницького характеру. Тогочасні провідники українства прагнули домогтися від Тимчасового уряду навіть не політично-адміністративної автономії, а лише автономії у культурній сфері. Винятком у цьому, відносно нечисленному, колі молодого українського політикуму були хіба що групи самостійників на чолі з М. Міхновським, В. Липинським та І. Луценком. Утім, петроградська влада не бажала йти на зустріч навіть зрозумілим й логічним вимогам українців у сфері відродження національної культури та освіти, що призвело до радикалізації дій Української Центральної Ради.

10 червня 1917 р. своїм I Універсалом Центральна Рада проголосила автономію України і постановила створити власний виконавчий орган – Генеральний секретаріат. Відтоді відбулася справді колосальна трансформація українського національно-культурницького руху на національно-визвольний рух, який остаточно виокремився із загальноросійської революційно-демократичної конгломерації й набув ознак національного політичного автономізму. Фактично ж, саме з дня проголошення Центральною Радою свого I Універсалу й розпочався новий виток

Української революції, який, попри певні кризи та поступки (як, наприклад, прийняття II Універсалу чи Статуту вищого управління України тощо), розвивався у зростаючому за своєю потенційною перспективою революційному фарватері соціально-класових перетворень та національно-політичного автономізму.

Тож цілком логічним є визначення його як *етапу національно-політичного автономізму, що водночас являє собою певного роду компроміс тогочасних політичних провідників Центральної Ради між характерним для них принципом інтернаціоналізму революційно-соціалістичної демократії та державотворчим національним інстинктом*. Тривав цей період, відповідно, від 10 червня до 7 (20) листопада 1917 р., коли III Універсалом Центральної Ради було проголошено утворення Української Народної Республіки (УНР).

Третій, і ключовий, етап Української національно-визвольної революції 1917 р. розпочався з проголошенням III Універсалом утворення Української Народної Республіки, що де-факто й стало логічним завершенням революційних національних прагнень і боротьби українців, здійсненням їхнього віковичного прагнення відновити власну національну державу! Цей період можна визначити як *час відродження національної державності: від федеративного суверенітету до самостійної республіки*. Набуде свого офіційного завершення він 9 (22) січня 1918 р., коли IV Універсалом Центральна Рада проголосила державну самостійність УНР.

Часовий відрізок у два місяці від 7 (20) листопада 1917 р. (проголошення УНР, що перебувала у федеративному зв'язку Російською Республікою, проте фактично стала на шлях суверенного розвитку) до 9 (22) січня 1918 р. (проголошення самостійності УНР) став своєрідною перехідною ланкою між періодами Української національно-визвольної революції (1917 р.) та втіленням в життя її основної мети – створення Української держави (самостійної УНР).

Російська революція надала українцям поштовх до культурного та національно-політичного відродження, активізації боротьби за свої соціальні права та економічні реформи;

Національно-визвольна ж Українська революція 1917 р. завершилася перемогою – створенням самостійної національної держави – Української Народної Республіки. Революція, звісно ж, відбувалася й з певними соціально-економічними гаслами та вимогами, а отже й втілити та забезпечити їх відтоді вже мала здобута внаслідок неї держава – Українська держава.

Якими будуть політична система, соціальний лад чи економічна політика цієї держави – визначає її суверен – народ України, забезпечує – представницько-законодавчий орган, а втілює – уряд тощо. Це і таке подібне вже не є революцією, ці процеси є державотворенням, розбудовою держави, в перебігу чого (існування держави), звісно, можливі соціальні вибухи (і соціальні революції, як і контрреволюції), іноземні інтервенції, оголошені й неоголошені війни (тимчасова окупація), проте усе це та багато іншого вже не є, власне, Українською революцією, а є – розбудовою чи обороною державності. Зміною державного чи соціально-економічного курсу держава, врешті, може пережити внутрішні революції і перевороти, змінити назву чи символіку, вступити до наддержавних утворень чи військово-політичних блоків, видозмінити свій статус, може вести війни чи національно-визвольні війни (боротьбу), але вона залишатиметься державою (в нашому випадкові – Українською державою) до тих пір, поки матиме основні визначальні на те ознаки держави як такої. Відтак Українська національно-визвольна революція закінчилася зі створенням Української держави – УНР.

Тож період УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (9 (22) січня 1918 р. – 14 листопада 1920 р.) являє собою вже якісно новий цикл Українського національно-політичного та державного відродження кінця XIX – початку XX ст.ст. і тривав у різних формах від січня 1918-го по 1920 р. включно.

За цей час (1918–1920 рр.) українське державотворення відбувалося у складних військово-політичних та соціально-економічних умовах й тривало у вигляді чотирьох основних фундаментальних українських національних державних утворень, які, відповідно, й визначають чотири складових, як свого роду чотири етапи, періоду Української державності початку XX століття:

I етап (Перша українська національна державність):
Українська Народна Республіка (Центральна Рада; 9 (22) січня – 29 квітня 1918 р.).

За Центральної Ради УНР мала характер соціалістичної республіки з обмеженою демократією та ознаками соціально-класової системи народного представництва і революційного парламентаризму. У Республіці обмежувалося виборче і представницьке право за класовими ознаками. Представницький орган – Українські Установчі Збори обрані не були спочатку через

більшовицько-українську війну, згодом – через ліквідацію УНР. Законодавчий орган – Українська Центральна Рада (голова – М. Грушевський), виконавчий – Рада народних міністрів (очільники – В. Винниченко, В. Голубович). Місцеве самоврядування – відсутнє, уряд УНР відмовився делегувати владу у регіонах представницьким органам і зробив своєю опорою на місцях установи, підпорядковані безпосередньо міністерствам. Шлях господарського розвитку – утиски приватної власності, побудова соціалізму, соціалізація землі, народна кооперація та націоналізація економіки. У березні–квітні 1918 р. державний суверенітет обмежувався присутністю німецьких та австро-угорських союзницьких (окупаційних) військ. 29 квітня 1918 р., у день ухвалення Конституції УНР, Республіку було ліквідовано внаслідок державного перевороту на чолі з генералом П. Скоропадським за «активного нейтралітету» німецького союзно-окупаційного командування.

II етап (Друга українська національна державність):
Українська Держава (Гетьманат; 29 квітня – 14 грудня 1918 р.).

Постала внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р., опісля здійснення якого було проголошено про створення Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського. Гетьман здобув диктаторські повноваження. Конституційними документами стали гетьманська Грамота «До всього українського народу» та Закони «Про тимчасовий державний устрій

України»⁵. Водночас П. Скоропадський відкинув будь-які спроби довічної абсолютизації влади. Його диктатура мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного і фінансово-економічного становища в країні, після чого демократично обраний Сойм (парламент) повинен був би визначити державний устрій і форму правління. До скликання Сойму законодавчі функції здійснювали фахівці міністерств, після чого закони ухвалювалися урядом (Радою міністрів) і затверджувалися гетьманом. Законодавчо-виконавчу владу здійснювала Рада міністрів (очільники – Ф. Лизогуб, С. Гербель). Українська Держава забезпечувала право приватної власності, влада взяла курс на побудову ліберального капіталізму (за економічною сутністю) зі значною долею державних монополій та впливовим прошарком великої буржуазії та земельних власників.

Це була унітарна держава диктаторського типу з тимчасовим обмеженням демократичних свобод. Разом з тим Гетьманат був державою українського територіального націоналізму сучасного зразка (соборницька політика, українцями вважалися усі громадяни Української Держави без різниці етнічного походження тощо), що базувався на основі українських національних традицій та консервативно-державницької ідеології. Гетьманська держава дістала визнання (де-юре і де-факто) більш як 20-ти країн світу.

Суверенітет Української Держави, як і владні повноваження самого гетьмана, де-юре були повносяжними, проте де-факто частково обмежувалися військово-політичною залежністю з боку окупаційного командування (головно – німецького), що дозволяє кваліфікувати Українську Державу як тимчасового сателіта провідних Центральноєвропейських держав – Німеччини та Австро-Угорщини. Гетьманат було повалено 14 грудня 1918 р. внаслідок успішного державного військового перевороту (путчу) на чолі з Директорією (що розпочався 14 листопада збройним повстанням проти гетьмана низки військових формувань в авангарді з Окремим загоном Січових стрільців) та спричиненої цим заколотом Української соціальної революції (народного повстання).

⁵ ЦДАВО України.—Ф. 1064. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 19–23; — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 27 а; — Ф. 3799. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 124.

III етап (Третя українська національна державність): *Західно-Українська Народна Республіка* (19 жовтня / 1 листопада 1918 р. – 22 січня 1919 р.; 22 січня – 20 грудня 1919 р. існувала як Західна область УНР – ЗО УНР).

Відновлення державності у західноукраїнських землях було проголошено 19 жовтня 1918 р. Українською Національною Радою. Фактично встановлено після розвалу Австро-Угорської імперії й внаслідок силового (революційного) захоплення влади у столичному місті Львові Українською генеральною командою на чолі з Д. Вітовським 1 листопада 1918 р.

Першопочатково було проголошено Українську Державу, назву ж – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) було визначено на засіданні Української Національної Ради 9 листопада 1918 р. До складу ЗУНР, окрім Східної Галичини, входили також Північна Буковина і Закарпаття. Конституцією в ЗУНР закріплювалося верховенство і суверенітет народу в державі, який здійснював їх через свої представницькі органи, обрані на підставі загального, рівного, прямого, виборчого права при таємному голосуванні, за пропорційною системою. Виборчим правом наділялися усі громадяни держави, без різниці національності чи статі. Найвищим органом влади мали стати Установчі збори (Сойм) ЗУНР, а до їх обрання уся повнота законодавчої влади належала Українській Національній Раді (голова – Є. Петрушевич), виконавчої – Державному секретаріатові (очільники – К. Левицький, С. Голубович). За соціальною ознакою у парламенті ЗУНР переважали середні й заможні селяни, світська інтелігенція та духовенство. Місцеве самоврядування здійснювалося через представницькі органи – повітові УНРади⁶.

ЗУНР як самостійна держава де-юре самоліквідувалася внаслідок злиття з УНР 22 січня 1919 р. й перетворилася на Західну область УНР (ЗО УНР). Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через низку обставин не було тоді доведено до логічного

⁶ Дивіться: *Гай-Нижник П.* ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – К., 2018. – 146 с.

завершення. Юридичний і правосильний Акт Злуки по факту dokonano не означав реального злиття двох суб'єктів угоди в єдину державну структуру. Не стала Соборна УНР після злуки ані унітарним державним утворенням, ані федеративним. ЗО УНР зберегла за собою власні органи законодавчої та виконавчої влади з чітко окресленими обсягом і напрямом їхніх повноважень. Влада Директорії УНР й на далі обмежувалася територією на схід від р. Збруч. Кожне з державних утворень продовжувало розпоряджатися власними військами, дії яких, щоправда, певним чином співкоординувалися обома командуваннями та урядами. Крім того, де-юре остаточне рішення про зазначене державне злиття мали прийняти загальноукраїнські Установчі Збори та Сойм ЗО УНР. Таким чином УНР та ЗО УНР (фактично ЗУНР), ці дві національні українські державні формації, склали, швидше, конфедеративне державне об'єднання, а не єдину унітарну республіку, що було обумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами⁷. У червні 1919 р. усю владу в Республіці було передано диктаторові Є. Петрушевичу, який утворив уряд головноуповноважених. 5 листопада 1919 р. уряд ЗО УНР змушений був підписати з командуванням Добровольчої армії Збройних сил Півдня Росії (генерала А. Денікіна) угоду про капітуляцію Галицької Армії. 20 грудня 1919 р. Є. Петрушевич скликав у Відні засідання уряду ЗУНР, на якому було прийнято рішення про одностороннє скасування Акту Злуки.

На цей час уряд ЗУНР не контролював жодного метра української території й знаходився в еміграції у Відні, а Галицької Армії як державної військової формації ЗУНР вже не існувало. У травні 1923 р. президент Є. Петрушевич розпустив еміграційні уряд та усі інші органи та установи, а також дипломатичні представництва і місії, що остаточно завершило номінальне існування ЗУНР.

Разом з тим варто зазначити на існуванні й *українських етнічно-крайових державних утворень*, які водночас були складовими українських національних держав, або задекларували своє входження до їхнього складу, що з військово-політичних причин

⁷ Дивіться: Гай-Нижник П. П. Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.) // Гілея. – 2014. – Вип. 91. – № 12. – С. 25–37.

не вдалося здійснити на практиці. Як правило, це були невеликі українські етнічно-крайові державні формації, які проголошували себе республіками з метою звільнення з-під окупаційної влади сусідніх народів й об'єднатися з українськими національними державними утвореннями, зокрема з ЗУНР та УНР. Так, на початку листопада 1918 р. створювані Національні (Народні) Ради Закарпаття (у Пряшеві, Хусті, Любовні, Сваляві, Сиготі, Ясіні та ін.) декларували про прагнення українців-закарпатців увійти до складу ЗУНР. Варто зауважити, що, скажімо, єдина незалежна українська територія в Закарпатті – *Гуцульська Республіка* з центром у Ясіні на Мароморощині, що проіснувала до середини 1919 р., ще в листопаді 1918 р. задекларувала своє влиття до складу ЗУНР, а після Акту Злуки стала територією УНР. Як і інші подібні українські етнічно-крайові республіки (напр. *Лемківська Республіка* та ін.), такі осередки відродження української державності не отримали вчасної належної допомоги від великих українських земель й, зрештою, були знищені внаслідок військової агресії сусідніх загарбників.

IV етап (Четверта українська національна державність):
Українська Народна Республіка (Директорія; 14 грудня 1918 р. – 14 листопада 1920 р.).

УНР було відновлено 14 грудня 1918 р. внаслідок успішного державного військового перевороту (путчу) на чолі з Директорією (що розпочався 15 листопада збройним повстанням проти гетьмана низки військових формувань в авангарді з Окремим загonom Січових стрільців) та спричиненої цим заколотом Української соціальної революції (народного повстання).

Друга УНР – це соціалістично-класократична республіка обмеженої демократії (обраними чи призначеними до будь-яких органів влади могли бути лише представники трудових класів – робітництва, селянства і «трудової» інтелігенції, якою вважалися «робітники на полі народної просвіти, лікарські помічники, службовці в народних кооперативах, в конторах та установах»). Вищим органом влади номінально був Конгрес трудового народу України

(Трудовий конгрес) – революційне представництво організованих працюючих мас. В основу формування нової системи влади було покладено відверто класовий «трудовий принцип», що передбачав усунення від влади у Республіці «класів нетрудових, експлуаторських, що живляться з праці класів трудових»⁸. Вища верховна влада, яка практично належала Директорії (голова – В. Винниченко, потім – С. Петлюра), невдовзі трансформувалася у диктатуру головного отамана С. Петлюри, який фактично узурпував владу і стояв на вершині піраміди військової диктатури; виконавчу владу номінально здійснювала Рада народних міністрів (очільники – В. Чехівський, С. Остапенко, Б. Мартос, І. Мазепа, В. Прокопович). У країні панувала війна та влада різноманітних отаманів, посиленню яких свого часу сприяла державна влада УНР і які ситуативно виступали час від часу союзниками Дієвої Армії УНР у боротьбі з іноземними загарбниками.

На початку липня 1920 р. уряд залишив терени УНР і подався на захід, 14 липня р. Збруч перейшла й українська армія, яку було інтерновано на територію Польщі. У середині жовтня С. Петлюра з польськими військами повернувся до останньої столиці-резиденції УНР Кам'янця-Подільського, а за ним (у листопаді) – центральні державні установи. Проте, вже 14 листопада 1920 р. уряд змушений був востаннє й назавжди залишити не лише Кам'янець-Подільський, а й українську територію. УНР припинила своє існування⁹.

З того часу уряд УНР перебував в еміграції й жодного разу (навіть на короткий час) не встановлював свій контроль над певною частиною території України, тож будь-які твердження про продовження існування УНР після 14 листопада 1920 р. не мають під собою жодних підстав. Війни з Польщею та більшовицькою Росією було програно. Період української державності початку ХХ ст. завершився. Розпочався новий період – часи народного спротиву окупантам та повстансько-партизанської боротьби.

⁸ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Пошук державної моделі УНР: ідея і крах «трудового принципу» (грудень 1918 р. – липень 1919 р.) // Український історичний журнал. – 2016. – № 1. – С. 79–97.

⁹ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: ЩеК, 2010. – 304 с.

Період ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ
(1920–1922 рр.), яка, власне, почала

набирати потуги ще з середини 1919 р. й саме з початку 1920 р. почала відігравати власну, хоч і розрізнену, розпорошену й часто деструктивну й антидержавницьку, але вагому роль в історичних подіях українського національно-визвольного руху. Досить

сказати, що у ті роки постало безліч більших чи менших окремих «отаманських республік», таких як, наприклад, Млієвська, Летичевська, Холодноярська та інші. Влада над українським селом перейшла до отаманів, а Україна розпалася на мікроквазідержави, кожна з яких часто була не більшою за повіт, але називалася «республікою», мала свою «політику», «армію» та «фронт». Наслідком був розпад України на приблизно 120 таких окремих отаманських «республік»¹⁰. Проте вже до кінця 1922 р. більшовиками було практично придушено масштабні повстання селян, які з того часу вже мали стихійний, нечисленний та спонтанно-протестний характер. Крім того, саме у грудні 1922 р. Україна (у шатах псевдодержавної більшовицької УСРР) де-юре стала складовою частиною СРСР¹¹.

Таким чином добу «Формування політичних партій та становлення новітньої української національно-визвольної та державницької думки (1890-ті – 1917 р.)» змінив часовий відрізок (доба) української політичної історії від 1917-го по 1922-й роки, що можна визначити назвою «Національно-визвольна боротьба та українське державотворення (1917–1922 рр.)» й розглядати в контексті таких історичних періодів та етапів, які, звісно ж, мають й певні власні нюанси, особливості та контексти.

¹⁰ Дивіться: *Гай-Нижник П.* Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі // Література та культура Полісся. – Вип. 58: Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2010. – С. 105–114.

¹¹ Дивіться: *Гай-Нижник П.* «Самостійна» УСРР: хронологія виникнення маріонеткової псевдодержави та її «добровільного» вступу до СРСР // Україна Incognita: веб-додаток до всеукраїнської газети «День». – 2011. – 27 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevddoderzhavi.html>

ДОБА:
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРТЬБА
ТА УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
(1917–1922 рр.)

ПЕРІОД I.

Українська національно-визвольна революція
(4 березня 1917 р. – 22 січня 1918 р.)

I ЕТАП: Національна та соціально-політична консолідація: організація та формування Української Центральної Ради (3 березня – 10 червня 1917 р.);

II ЕТАП: Національно-політичний автономізм: пошук компромісу між інтернаціоналізмом революційно-соціалістичної демократії та державотворчим інстинктом (10 червня – 7 (20) листопада 1917 р.);

III ЕТАП: Відродження державності: від федеративного суверенітету до самостійної республіки (7 (20) листопада 1917 р. – 9 (22) січня 1918 р.).

ПЕРІОД II.

Українське державотворення
(22 січня 1918 р. – 14 листопада 1920 р.)

I ЕТАП: УНР – Українська Народна Республіка (Українська Центральна Рада) (22 січня – 29 квітня 1918 р.);

II ЕТАП: Українська Держава (29 квітня – 14 грудня 1918 р.);

III ЕТАП: ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка (19 жовтня / 1 листопада 1918 р. – 22 січня 1919 р.); ЗО УНР – Західна область Української Народної Республіки (22 січня – 20 грудня 1919 р.);

IV ЕТАП: УНР – Українська Народна Республіка (Директорія; «диктатура» головного отамана) (14 грудня 1918 р. – 14 листопада 1920 р.).

ПЕРІОД III.

Повстансько-партизанська визвольна боротьба (1920–1922 рр.).

Після втрати українською державною владою власної території та виходу верховних властей ЗУНР (кінець 1919 р.) та УНР (кінець 1920 р.) за межі України, на її теренах боротьба з більшовизмом не вщухла. Відбувся Другий Зимовий похід, тривала повстансько-партизанська боротьба, проте владою в країні остаточно опанував більшовицький уряд УСРР, війська якого згодом придушили хоч і численні, але розрізненні повстанські виступи.

30 грудня 1922 р. УСРР разом з РСФРР, Білоруською СРР та Закавказькою СФРР (Грузія, Вірменія, Азербайджан) увійшла до складу СРСР на федеративних засадах, втрачаючи таким чином навіть свою декларативну незалежність, яку мала доти¹². Україна остаточно втратила своє більшовицьке номінальне самоврядування. Для країни та українського народу настала нова доба політичної історії.

Попри поразки національно-визвольної боротьби початку ХХ ст., слід наголосити, що саме за часів УНР, УД та ЗУНР були закладені паростки вітчизняної державної організації й розпочався процес формування та становлення інституту держави в Україні новітнього зразка. Відтак, цілком слушною є думка, що саме з УНР та з УД пов'язані головні державно-правні акти визвольної боротьби (зо всіма їхніми хибам і слабостями тогочасної української політичної думки)¹³, мусимо бачити в них “метрику народження” новітньої України, або, іншими словами, без УНР не було би ні Гетьманату, ні УРСР, ні визвольної боротьби УПА і руху українського дисидентського спротиву в СРСР, ані новітньої держави Україна.

¹² Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.). – К.: Дуліби, 2016. — 532 с.

¹³ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Конституційний процес в Україні за Центральної Ради: від автономії до державності (червень 1917 – січень 1918 рр.) // Київська старовина. – 2011. – № 6. – С. 42–60; *Гай-Нижник П. П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: ЩеК, 2010. – 304 с.

Розділ 1

**ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ
29 КВІТНЯ 1918 р.:
ПІДГОТОВКА ТА ЗДІЙСНЕННЯ**

*Розділ 1***Державний переворот 29 квітня 1918 р.:
підготовка та здійснення**

Встановлення наукової справедливості й достовірності в аналізі та оцінці українського державотворення є одним з найважливіших завдань вітчизняної історичної науки. Процес цей триває й донині. У цьому контексті жвавий інтерес дослідників викликає період існування Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Неоднозначні, іноді суперечливі судження щодо діяльності як самого гетьмана, так і його політичних соратників та опонентів беруть початок від перших днів перевороту 29 квітня 1918 р. і тривають по цей час.

29 квітня 1918 р. припинила своє існування Українська Народна Республіка. Державний переворот, здійснений організацією «Українська народна громада» (УНГ), привів до влади генерала Павла Скоропадського, якого того ж дня було оголошено гетьманом із диктаторськими повноваженнями. Так на сім з половиною місяців виникла очолювана ним Українська Держава у формі Гетьманату.

Утім, історики й досі сперечаються, які сили були визначальними в успіху гетьманського перевороту та в такому легкому падінні Центральної Ради. Тут варто, насамперед, з'ясувати і розвести у належні площини причинно-наслідкові аспекти. І одним з перших питань у цій галузі є не стільки чому державний переворот відбувся так легко, а, щонайменше, в кількох інших, предтечних «чому»: чому взагалі постала потреба у радикальній зміні влади та чому переворот став можливим? Відповідь на ці «чому», як правило, апіорі не може бути однозначною, але її вихідні складові кореняться здебільшого не в особі П. Скоропадського, не в «підступах» консервативних (контрреволюційних чи буржуазних, як хотіли б їх назвати деякі сучасні адепти радянської історичної школи) кіл, не в більшовиках і навіть не в німецько-австрійському факторі, а в самій Центральній Раді чи, вірніше – в її провідниках.

Аби внести ясність у поставлені питання, необхідно оглянути та зіставити самі факти перебігу змін влади у 1918 р., їх розвиток, характер, чинність і наслідки, перш за все з юридичного, історико-правового боку. Слід розглянути зазначені події не з погляду політичних уподобань або аналізу змісту, форми й здобутків того чи іншого державного утворення, представленого цими правлячими колами, а суто зі встановленого міжнародного погляду на визначення характеристики засобів опанування влади, виходити винятково з факту обставин її перебрання, не вдаючись до будь-яких політичних чи інших сентиментальностей.

Ще на світанку своєї історії (весна–літо 1917 р.) Центральна Рада формувалася переважно з соціалістичних партій, організацій та спілок лівого ідеологічного спрямування. В остаточному варіанті: з 19 партій, представники яких перебували в її лавах, 17 мали виразне соціалістичне спрямування. До того ж, система виборів до Центральної Ради не була загальнонародною (а отже – не була демократичною). Партії есерів (УПСР) та есдеків (УСДРП) заздалегідь отримали (невідомо, з огляду на які пропорції делегування від населення) більшість місць. Буржуазно-демократичні, консервативні і ліберальні партії та організації не були допущені до участі у роботі Центральної Ради, а певні помірковані елементи просто витіснялися з неї. Таким чином, визначати УНР періоду Центральної Ради як «парламентську за формою, демократичну за сутністю, соціалістичну за ідейною спрямованістю»¹⁴ – не зовсім вірно.

Більш доречнішим було б визначення, що *УНР мала характер соціалістичної республіки з обмеженою демократією та ознаками соціально-класової системи народного представництва і революційного парламентаризму*. Крім того, соціалістичними провідниками УНР фактично було узурповано не лише політичну владу (отже, і можливість впливів на соціально-економічні шляхи розвитку країни), а й саме поняття належності до українства, до українського народу, права будь-якого громадянина брати участь у визначенні долі власної Батьківщини. Несоціалістичні партії та

¹⁴ Пиріг Р. Я. Державна служба гетьманату Павла Скоропадського // Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 185.

організації (навіть національного, проте поміркованого спрямування), середні й заможні верстви населення (т. зв. середній клас), національна буржуазія тощо були викинуті на узбіччя націєтворчого та державно-політичного процесу. Більше того, на практиці селянство та робітництво, від імені яких творилася нова українська державність і будувався новий соціальний лад, також були позбавлені можливостей та важелів впливу на соціально-економічну політику в державі, а Республікою керувала лише група інтелігентів-романтиків.

*Перший склад Генерального секретаріату
Української Центральної Ради на чолі з В. Винниченком*

Такий підхід призвів до неспроможності уряду не лише адміністративно опанувати країною, але й налагодити власну роботу. Ще 29 жовтня 1917 р. голова першого (соціал-демократичного) уряду Центральної Ради В. Винниченко практично визнав бездіяльність генеральних секретарів у справі розбудови державної урядової та адміністративної служби, коли заявив, що «перші часи роботи Генерального Секретаріату пройшли на зміцнення самого секретаріату в більш моральному смислі», а очолюваний ним «Генеральний Секретаріат існував досі більш фіктивно, ніж реаль-

но, бо у нього не було майже жодних органів і апаратів. Через те діяльність його не відзначалась широтою і помітністю, бо багато праці йшло на внутрішнє налагодження апарату»¹⁵. Голова уряду нарікав на неготовність національної інтелігенції до відповідної роботи та загальну кадрову кризу, відсутність грошей і підтримки з боку Тимчасового уряду Росії¹⁶.

Військовий міністр Центральної Ради полк. О. Жуковський¹⁷ згадував про ті часи з захопленням і, водночас, з жалем та усвідомленням історичного заручництва політичної долі тогочасної УНР: «Кожен майже із діячів почував себе Наполеоном, почував себе героєм призваним спасти отчизну і дати їй лад та порядок. Багато із них міркували в душі, що тільки він один покликаний і призваний історією до святого діла – відродження батьківщини. В цьому виявилось інтелігентське кружкове виховання і вплив російської культури. Чисті душею, з великими святими ідеалами, переповненим серцем робити і принести людству добро, любов та правду, але простої роботи, техніки в праці, адміністративного хисту і марудної мілкої щоденної роботи для них вона не була зрозумілою... Правда не всі то з чистими намірами [...], щоб щиро працювати. Не треба забувати.

Це був період перегонків в розрішенню політично-соціально-економічних питань порівнюючі з Совдепією. А такі обставини, в свою чергу, висували на підмостки політичного життя політиків демагогів, ріжних авантюристів, людей аморальних, безпринципних, які уструявали свої особисті інтереси і хтіли взяти від життя, від других людей що тільки можна взяти, але накладати високих обов'язків на себе, ні – це заборонялоє, це не полягало в їхні натурі»¹⁸. О. Жуковський з розпачем зазначав, що такі обставини не могли сприятливо впливати на будівництво армії. Проте буде цілком справедливим зауважити, що усі ці фактори не могли негативно не позначитися й на процесі плідної діяльності органів

¹⁵ Народня воля. – 1917. – 31 жовтня; Нова Рада. – 1917. – 3 листопада.

¹⁶ Нова Рада. – 1917. – 3 листопада.

¹⁷ Дивіться: *Жуковський Олександр*. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записка книжечка. 1919 рік / *Плурядник: Павло Гай-Нижник*. – Київ, 2018. – 274 с.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 4.

державної влади, формування яких щойно розпочалося, а відтак і взагалі на перебіг національного державотворення за часів Української Центральної Ради.

Перш за все, плідній роботі перешкоджала *кадрова проблема*. Штатне укомплектування відомств так і не набуло оптимального вигляду. Підбір працівників за соціальним походженням та партійною належністю викинув за межі державотворчої роботи досвідчених у таких справах фахівців середньої ланки. Непродумана кадрова політика призводила до того, що в органах виконавчої влади не було досвідчених, професійно підготовлених державних службовців.

Закон Центральної Ради «Про утворення українського народнього війська» від 3 січня 1918 р. практично знищував ідею *створення збройних сил УНР*¹⁹. Натомість оголошувалося, що «для оборони рідного краю від зовнішнього нападу заводиться в Українській Народній Республіці народнє військо (народня міліція)»²⁰. При цьому сам закон про народну міліцію ще навіть не був вироблений, а до часу його видачі визначалося «приступити до організації і набору кадра інструкторів, котрі після відповідної підготовки мають стати до роботи по заведенню народньої міліції», а новонабрані кадри інструкторів (вільно винаймані, до речі, за 100 крб. на місяць) мали об'єднуватися у військові частини за територіальним губернiально-повітовим принципом²¹. Після відмови від будівництва національної армії та усунення від служби кваліфікованих, але «соціалістично несвідомих», державних та інших службовців, до числа незадоволених політикою Центральної Ради потрапив і численний прошарок цивільних і військових службовців.

«Техніки, інженери, промисловці, дідичі, управителі культурних маєтків, всі інтелігентські сили, цілий вихований літами апарат новочасної суспільности, що міг би одинокно вирвати край з руїни, загнано в кут», – справедливо зазначалося на Всеукраїнському

¹⁹ Там само. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

з'їзді хліборобів-демократів²². У підсумку, неспроможність уряду УНР налагодити в Республіці апарат влади та механізм утілення в життя власних рішень сприяли виникненню в державі *системної управлінської кризи*.

Не було прийнято закон про уряд УНР, тобто основний документ, який мав визначити його структуру, чітко окреслити компетенцію, регламентувати взаємовідносини із законодавчим органом. Не були затверджені й положення про окремі народні міністерства, не закінчено роботу над їх структурою та штатними розкладами, не розв'язано проблему фінансування. Уряд не виробив механізму втілення в життя власних рішень і, усвідомлюючи це, не вдався до дієвих кроків. Реальна влада Центральної Ради та її урядів фактично поширювалася лише на Київ з околицями.

Більше того, насправді Центральна Рада так і не стала «уособленням національно-демократичного фронту»²³, позаяк саме її лідери розкололи спочатку український національний рух (самостійники були оголошені ними ледь не провокаторами, а середній клас та консервативні кола взагалі позбавлялися права бути представниками українства), а згодом було нівельовано й поняття демократичного фронту (взяти хоча б політику утиску профспілок, ставлення до несоціалістичних українських організацій та партій) тощо. На жаль, вона стала уособленням лише національно-соціалістичного фронту, а не національно-демократичного.

Таким чином, уже з перших місяців існування Центральної Ради її лідерами було закладено під щойно збудований фундамент УНР міну вповільненої дії. Примусово усунені від можливості брати участь у політичному житті держави і впливати на її соціально-економічний розвиток (чи, скажімо, хоча б скласти офіційно визнану опозицію) середні та великі землевласники, дрібна і крупна буржуазія різного ідеологічного й політичного світогляду (ліберально-буржуазного, консервативного, буржуазно-демократичного тощо), а згодом навіть і поміркованого соціалізму, рано чи пізно, муслили б вимагати своєї політичної ніші в державі. Коли ж вони

²² Вісти Всеукраїнського з'їзду демократів-хліборобів. – 1918. – 29 квітня.

²³ Солдатенко В. Ф. До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С. 41.

усвідомили неможливість легальним шляхом (як опозиції) зайняти цю нішу, цілком природним стало прагнення здобути її силоміць, параліч же влади та системна управлінська криза лише додавали наснаги тим, хто після більшовицько-української війни був уже не просто невдоволений Центральною Радою, а вважав її нездатною до політичного керівництва державою. Таке становище логічно почало зближувати між собою й ці різні, але однаково незадоволені Центральною Радою кола, які розпочали процес власної структуризації та консолідації. Таким чином в країні виникла ще й *глибока системна політична криза*.

Остаточного ж вироку долі УНР, репрезентованій Центральною Радою, завдала, попри системні кадрову, управлінську та політичну кризи, *криза фінансово-економічна*. Не спромігшись опанувати економічною ситуацією (чи хоча б якимось чином поліпшити її), українська соціалістична влада втратила лояльність робітництва (саме лояльність, а не підтримку, бо її практично не мала), залізничники (які на ті часи обслуговували важливу не лише з торговельно-економічного зору галузь, а й з військово-стратегічного), що більш як чотири місяці не бачили зарплатні, протестними страйками паралізували країну. І, врешті, в підтримці Центральній Раді відмовили ті, кого вона вважала за свою соціальну базу, ті, кого українські соціалістичні вожді ототожнювали з безмірною губкою, що мала бути просякнута їхньою ідеологією, і що були для них взірцем народного українства, – селяни. Село, кинуте бездіяльністю уряду УНР сам на сам на поталу хаосу та анархії, не пробачило Центральній Раді невіршеність земельного питання. Безземельні селяни почали на власний розсуд «господарювати», а дрібні хлібороби самоорганізовуватися аби вижити, проте і ті й ті, вже не вважали Центральну Раду за свою владу. Відсутність же армії й зовсім залишила УНР беззахисною не тільки перед внутрішніми, але й перед зовнішніми загрозами.

Усе це вже у ті часи усвідомлювали сучасники. Так, наприклад, старий український діяч, відомий член ТУПу Л. Жебуньов у листі до Є. Чикаленка від 14 грудня 1917 р. з прикрістю передрікав: «Нема в мене надії, що “вискочить” Україна, головно нема, через брак у нас відповідної державної інтелігенції. Єсть завзяті хлопці,

а державних мужів нема, навіть серед літніх людей... Остільки безтактовности, нерозуміння державних справ, незнання практичного життя, і разом з тим – нахилу до насильства, коли ще нема у самих твердого ґрунту під ногами, одним словом, мужицька демагогія... [...] Ви ж бачите, що 3-й універсал (власно – про землю) наробив якого лиха, а той “закон”, що виготовляється, мабуть, доконає культуру, промисловість і саму інтелігенцію, хоч і так – жменька її. Настане повна руїна, і тоді Україну бери голими руками, хто тільки схоче того...»²⁴. Так, власне кажучи, воно й сталося.

Л. Жебуньов

Увесь цей комплекс крайнощів, сукупність кадрової, управлінської, політичної та фінансово-економічної тощо криз фактично ізолювали Центральну Раду та її уряд від власного народу і в усьому вищенаведеному слід шукати причини падіння УНР. Сам же факт державного перевороту та різні аспекти його практичної реалізації є лише наслідками безкомпромісовості провідників Центральної Ради у різних сферах суспільно-політичного життя й державотворчої неспроможності тогочасних соціалістичних вождів УНР.

В. Солдатенко не погоджується з раніше висловленою автором (спільно з О. Отт-Скоропадською) тезою, що плани державного перевороту визріли у П. Скоропадського самостійно і здійснював він їх самотужки²⁵, але сам перед цим запереченням зазначає: «Ідея встановлення в Україні диктатури з метою протидії «руйнівним силам» виникла у П. Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р.»²⁶. Але ж у січні 1918 р. в Україні ще не було австро-угорсько-німецьких військ, отже, він (П. Скоропадський) дійшов такого висновку сам, бачачи абсолютну безпорадність

²⁴ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки. – К., 2005. – С. 201.

²⁵ *Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П.* Павло Скоропадський. Коротка хроніка життя (1873–1945) // *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 40.

²⁶ *Солдатенко В. Ф.* До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. // *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії.* – К., 2008. – С. 44.

уряду УНР та Центральної Ради, а успіхи більшовиків ще більше переконали генерала в його правоті.

Усвідомлюючи хиткість становища Центральної Ради та її уряду, генерал П. Скоропадський ще у грудні 1917 р. – січні 1918 р. ретельно готувався до зміни влади в УНР саме силовим шляхом. Він був почесним отаманом Вільного козацтва, яке фактично мало дві течії – проурядову (демосоціалістичну) та антиурядову (консервативну). Остання, представлена Генеральною радою, тон в якій задавав І. Полтавець-Остряниця, прагнула створити головний кістяк організації з дрібних і середніх хліборобів-власників, що став би оплотом перевороту. У Києві ж тоді у П. Скоропадського вже сформувався гурт, який, власне, був акумулятором плану повалення Центральної Ради. Останній міністр військових справ УНР за Центральної Ради полковник О. Жуковський згадував, що ще перед приходом у столицю більшовиків ця група (П. Скоропадський, І. Полтавець-Остряниця, І. Луценко та ін.) вже була сформована і провадила активну діяльність із залучення до своїх лав прихильників, надто з кола військовиків. «Я знав про те, – зазначає О. Жуковський, – що у нього [Луценка. – П.Г.-Н.] та других діячів, Остряниця-Полтавець – Скоропадський і інші, відбуваються таємні засідання в Отелі на Хрещатику біля Бесарабки, навіть отримав і я запросини на одно із таких засідань. Але не пішов, бо переконаний, що Гетманство на Україні зараз доведе її до загибелі, до знищення всіх демократичних здобутків і кини в обійми нової анархії»²⁷. Як видно, спектр залучення потенційних членів цієї організації був досить широким і такою мірою, що про «таємні» збори її ядра знали навіть ті, чия владу планувалося повалити (!), адже О. Жуковський на той час був товаришем (заступником) військового міністра УНР. Головним ідеологом гетьманства в цій організації був уже немолодий лікар з Одеси, член Центральної Ради і один з лідерів партії соціалістів-самостійників І. Луценко, який, за словами О. Жуковського, був старим щирим патріотом-українцем досить цікавого типу, «помішаний на ідеї відбудовання на Україні Гетмана і Гетманської влади»²⁸. Очевидно, саме І. Луценко вкупі

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 51 зв.

²⁸ Там само.

з І. Полтавцем-Остряницею схилили П. Скоропадського вперше серйозно замислитися не лише над питанням повалення Центральної Ради, але й над ідеєю відродження гетьманства.

Отже, на початку 1918 р. у П. Скоропадського вже склався альянс із Генеральною радою Вільного козацтва (І. Полтавець-Остряниця, В. Кочубей) та окремими представниками партії соціалістів-самостійників (І. Луценко), якими провадилася підготовча робота у двох основних напрямках: цементування і розвиток таємної організації, зміцнення та посилення навколо Генеральної ради Вільного козацтва заможних і середньозаможних хліборобів.

Утім, для успішного здійснення державного перевороту, як правило, потрібні не лише таємна організація, як його мозковий центр, та озброєні загони добровольчого характеру на місцях, якими по суті мали стати прихильні до П. Скоропадського вільні козаки, а й дисциплінована та регулярна армійська формація. Такою військовою одиницею мав, за задумом П. Скоропадського та І. Луценка, стати загін, який у січні 1918 р., напередодні евакуації Києва, почав формуватися на чолі з К. Прісовським для боротьби з більшовиками. Це був окремий військовий підрозділ, особовий склад якого на той час порядкувався майже винятково з колишніх старшин-офіцерів, які не мали певного, з погляду соціалістичного керівництва УНР, політичного обличчя, проте були ворогами більшовиків, з якими вони й прагнули вступити у боротьбу.

І. Луценко

Саме у формуванні цього «отряду» зі старшин енергійну участь брав І. Луценко, який постійно приходив до відомства військових справ і наполегливо прагнув докладати особистих зусиль в його становленні, а також через таємну організацію П. Скоропадського безпосередньо залучав старшин до лав загону. О. Жуковський з цього приводу згадував: «Так от Луценко виявив бажання допомогти в організації отрядів для боротьби з більшовиками. Мені і в голову тоді не могло прийти, що намір Луценка входив в плани отої компанії [П. Скоропадського, І. Полтавця-Остряниці та ін. – П.Г.-Н.]. Правда отряд швидко став формуватися, але

хвилі нашого пробування в Києві були вираховані, а тому не закінчився формувати на чолі з Присовським вирушив із Києва з нами. Луценко як шеф залишився при цьому отрядові. Він став добиватись щоб відділи Присовськ[ого] називались загонами. Таку невинну забаву я задовольнив. Потім виявилось, що на цей отряд Луценко став дивитись як на цілком власний отряд і що ймення загін входило в план тої Козацької Ради, які були в Білій Церкві. Почесним батьком Козацької Ради був Скоропадськ[ий]. Козацька Рада стала також формувати загони на боротьбу з більшовиками, але вона одночасно вела боротьбу і проти Центральної Ради, висовуючи Гетьманом Скоропадського з цілком не демократичними принципами»²⁹. Зазіхання І. Луценка на керівництво загonom викликало різкий протест К. Присовського, який пригрозив тому вигнанням і доповів про ці факти О. Жуковському. Після цієї доповіді, як зазначав сам товариш (заступник) військового міністра (невдовзі – міністр), йому «стало більш очевидним, що тут знаходиться одно кільце “самостійницького” ланцюга», і «клубок закулісив’я уже почав передо мною троха розплутуватись»³⁰. Зі свого боку І. Луценко розпочав наполегливо перетягувати на бік прогетьманської організації самого О. Жуковського, який, проте, через певний час і після жорсткої розмови, заборонив йому вести гетьманську агітацію.

Тим часом вільнокозацькі загони були вигнані з Білої Церкви більшовиками, а сам П. Скоропадський та його оточення з Генеральної козацької ради подалися на Звенигородщину – під захист загонів отамана М. Шинкаря. У Звенигородку подорожні прибули 26 січня і зупинилися в готелі «Англія», де мешкав тоді М. Шинкар³¹. Той, своєю чергою, невдовзі повідомив про плани П. Скоропадського товаришеві (заступникові) військового міністра УНР О. Жуковського. Військовий посадовець УНР дізнався, що П. Скоропадський намагався перетягнути отамана на свій бік і радив М. Шинкарю піти з ним у Румунію, де генерал мав намір оголосити набір добровольців до свого війська, що буде споря-

²⁹ Там само. – Арк. 51 зв. – 52.

³⁰ Там само. – Арк. 52 зв.

³¹ *Скоропадський П.* Від початку 1918-го року до проголошення Гетьманства // Хліборобська Україна. – Кн. IV. – Зб. VII і VIII. – Відень, 1922–1923. – С. 45–46.

джене на гроші, які дасть Антанта, а потім рушити на визволення України. Проте М. Шинкар не пристав на пропозицію отамана Вільного козацтва, а натомість на нетривалий час навіть заарештував П. Скоропадського та його супутників, після чого, однак, згодом звільнив³². Відтак, плани за допомогою звенигородських козаків дістатися Румунії та, отримавши там фінансову й очевидно збройну допомогу від військової місії Антанти, набрати військо з добровольців для визволення України від більшовиків, а водночас, імовірно, заразом і проти соціалістичної Центральної Ради, не здійснилися. Пізніше, вже в еміграції, П. Скоропадський у листі до М. Могилянського від 17 жовтня 1919 р. недвозначно напише: «Що я такий же германофіл, як франкофіл, видно з того, що, поки не було в нас німців на Україні, я хотів повалити Центральну Раду за допомоги французів на чолі з ген. Gabouys; не моя провина, що вони нерішуче на це пішли, а німці пішли»³³.

Таким чином, з січня 1918 р. під час більшовицько-української війни та з приходом з лютого у країну, як здавалося на перших порах союзних і прихильних до уряду УНР німців та австро-угорців, план силового усунення Центральної Ради від влади цілком логічно мусив був відпасти. Проте, як виявилось, ненадовго.

Військовий міністр УНР О. Жуковський згадував, що вже у березні 1918 р., після повернення Центральної Ради до Києва, «повелась серед козаків отряда Присовського, тепер Натієвського, агітація проти Центральної Ради, зміни її політики, проти жидів, проти того, що необхідно національний кабінет – як будто тоді не було національного кабінету і т. и. Стали поговарювати о перевороті. Назначен був вже і день – вівторок, про що мені стало відомим за оскільки день. Треба було негайно приймати рішучі заходи. Сил у мене під рукою небуло так багато, щоб можна було покласти на них»³⁴. Військовий міністр зазначав, що в його розпоря-

³² ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 52–52 зв.

³³ Запись из дневника бывшего товарища генерального секретаря Украинской державы Н. М. Могилянского за 16 ноября 1919 г. – 10 февраля 1920 г. [9–10 февраля 1920 г.] // Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 573.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 117 зв.

дженні було лише 1500–1800 січовиків, тож іти на відкриту боротьбу з повстанням, яке готували заколотники, він не міг, а тому вирішив відправити непевні частини на більшовицький фронт. Було віддано відповідний наказ про спішний вивід групи О. Натієва з Києва, проте міністра одразу обсіли численні як політичні (І. Луценко, О. Степаненко, О. Устимович), так і військові (надто О. Шаповал та П. Болбочан) діячі, аби той залишив це угруповання у столиці³⁵. Проте, попри усі заходи, група Натієва таки була виведена з Києва у березні 1918 року³⁶. І такий крок відтягнув крах Центральної Ради, адже «Братство самостійників» таки планувало переворот з

О. Натієв та П. Болбочан

³⁵ Загони О. Натієва таки були виведені з Києва на Катеринославщину, а потім до Харкова, де він став командиром щойно сформованого Запорозького корпусу. П. Болбочан та О. Шаповал у складі корпусу очолили відповідно 2-й Запорозький піхотний полк та 3-й Запорозький ім. гетьмана Б. Хмельницького піхотний полк. Протягом квітня, поки німецька таємна дипломатія вирішувала долю українського уряду, військовий міністр УНР О. Жуковський без погодження з союзним командуванням підготував і видав наказ про здійснення операції з захоплення Криму і Чорноморського флоту. Для цього зі складу «Запорізької дивізії Осібної армії» за наказом по військовій офіції УНР № 28 від 8 квітня відокремлювалася (фактично ж сюди увійшов майже весь особовий склад) кіннотна бригада О. Натієва. Наступ Кримської (за іншими джерелами – Севастопольської) групи бригади розпочався ударом з району Харкова через Лозову на Олександрівськ. Тут група, до складу якої входили 2-й Запорозький полк підполковника П. Болбочана (командир групи), Кінногайдамацький полк полковника В. Петріва, 2-й гарматний полк полковника В. Сікевича, бронедивізіон сотника Болдирева, кінногарматний гірський дивізіон полковника О. Алмазова, поповнилася кількома підрозділами з легіону Українських Січових стрільців австро-угорської армії, що вели наступ з Правобережжя. 19 квітня на бік Кримської групи перейшов Гуляйпільський полк на чолі з прапорщиком А. Волохом, який підняв повстання проти свого червоногвардійського командування, зокрема – комісара полку Н. Махна. Українські війська зламали опір червоногвардійських загонів у Мелітополі, 21 квітня вони без бою увійшли до Сімферополя, потім – до Алушти та Бахчисарая і мали намір наступати на Севастополь. Але в той час прибулий до Сімферополя штаб 52-го німецького корпусу звернувся до отамана О. Натієва з вимогою пропустити вперед німецькі війська, які ще 18 квітня оволоділи Перекопом і, швидко долаючи незначний опір збройних осередків Радянської Республіки Тавриди, просунулися вглиб півострова. 1 травня німці зайняли Севастополь. Цьому сприяли українські частини, які 22–23 квітня відбили контрудари червоних військ, а 25–27 квітня закріпилися в Сімферополі, Євпаторії і Джанкої, висунулися до Ангарського перевалу і Феодосії.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 77–77 зв.

метою встановити «національну військову диктатуру в традиційній формі гетьманату», проте «з незалежних від них причин (відсутність запорожців), не могли захопити влади і оголосити гетьманом Болбочана»³⁷.

Разом з тим варто зауважити, що фактично Українська Народна Республіка була знищена ще протягом січня–лютого 1918 р. більшовиками, і причиною цьому були не лише «червоні» війська, а вже названі вище фактори слабкості української державності. Програш війни був тільки наслідком і тільки інший – зовнішній – чинник (німецький та австро-угорський) реанімував УНР. Із програшу війна перетворилася на перемогу з додатковими бонусами: офіційна державність, її визнання державами Четверного блоку (відтак УНР ставала суб'єктом міжнародних відносин), можливість здійснювати стабільні зовнішньоторговельні операції (навіть за тими умовами, які були визначені Берестейським договором від 9 лютого³⁸ та сумарним торговельним договором від 23 квітня 1918 р., це мало поживати господарчі відносини в Україні й вивести УНР з економічного ступору), виготовлення достатньої маси національних грошей, захищених від підробок (що надало б коштів для вливання в економіку та на соціальну сферу) тощо. Проте головним бонусом для Центральної Ради була її захищеність і можливість відновити у країні стабільність та лад.

Центральні держави потребували продовольства і їм байдуже було – дадуть його українські есери, соціал-демократи чи консерватори або буржуазія. Уряд УНР мав лише скористатися цією нагодою, відновити владні структури, здійснити реформи (але успішні, а тому й реальні з точки погляду втілення в життя), проаналізувати причини власних невдач і, «залатавши» державотворчі прогалини, шляхом соціального й політичного компромісу повернути авторитет української влади у суспільстві, а отже – забезпечити будівлю УНР від хуртовин історичного моменту. Проте курс есерівського уряду В. Голубовича не змінився, як і позиція

³⁷ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. ("про що історія мовчить"). – Т. 2. – Торонто, 1973. – С. 343.

³⁸ ДНАБ, м. Київ. – Од.зб. 23; Див.: Гай-Нижник П. П. Українсько-німецькі фінансові та торговельно-економічні взаємини (1918 р.) // Гілея. – 2019. – Вип. 141 (№ 2). – Ч. 1. Історичні науки. – С. 22–37.

Центральної Ради щодо принципів і форми державного будівництва! Отже, *Українська Центральна Рада, а з нею й Українська Народна Республіка, за тієї структури владно-управлінських інституцій, які існували на той час, були приречені на падіння. Питання полягало лише в тому: коли, хто і в який спосіб підірве її із зовні, або коли ця вибухова суміш здетонує з середини.* Сталося так, що обидва ці фактори вже визрівали практично одночасно, а у квітні 1918 р. визначили подальшу долю Центральної Ради та української державності у вигляді УНР.

Між тим у країні все більше загострювалося військово-політичне і соціально-економічне становище. Зростало обопільне напруження і в стосунках між Центральною Радою та німецько-австро-угорським командуванням. Берлін та Відень непокоїла безгосподарська політика уряду УНР, що ставило під загрозу продовольчу ситуацію в їхніх державах. Крім того, союзницькі війська в умовах неспинної анархізації та безладу у країні все більше і більше змушені були виконувати окупаційно-поліцейські функції, а це не лише зумовлювало ескалацію протистояння з населенням (яке мало на руках чимало зброї, достатньої для партизанської війни, і, до того ж, підбурювалося до опору самими українськими соціалістами), а й змушувало представників німецького та австро-угорського командування вже з березня 1918 р. раз у раз ставити перед своїм політичним керівництвом питання: чи для цього вони прибули в Україну і чи варто підтримувати в Києві режим, який здатен лише на декларації та соціалістичну риторику?

Так, наприклад, представник австро-угорського Міністерства закордонних справ при Головному командуванні армії генерал Р. Шторк 27 березня 1918 р. надіслав з Бадена своєму міністрові іноземних справ графові О. Черніну у Відень отриману ним з Києва доповідь одного з органів інформаційного відділу Головного командування армією. У ній щодо урядової ситуації в УНР, зокрема, зазначалося: «Уряду симпатизує дуже незначна частина населення країни. Великі поміщики, буржуазія, російські соціалісти-революціонери, кадети та частина селянства налаштовані проти нинішнього уряду, що спирається головним чином на багнети австрійських і німецьких військ. Фінансові та промислові кола

відмовляють в підтримці уряду, посилаючись на ризикованість соціалістичної програми. Міністерства повністю дезорганізовані, усюди не вистачає досвідчених фахівців»³⁹.

30 березня 1918 р. австро-угорський посланець в УНР граф Й. Форґач у телеграмі до Відня, повідомляючи міністрові іноземних справ О. Черніну про жалюгідний стан залізничної галузі України, доповідав ще й про владний та господарчий хаос і «повний крах фінансової системи»⁴⁰. Промайнула думка, що для виправлення становища «необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів та соціал-демократичних утопістів»⁴¹. 2 квітня 1918 р. головнокомандувач 4-ї австро-угорської армії телеграмою з Одеси повідомляв головне армійське командування в Бадені та Міністерство іноземних справ у Відні про критичний стан Центральної Ради, додаючи, що в Одесі ходять чутки, «що німці в Києві готуються взяти на себе повноваження уряду»⁴², тобто – повалити Центральну Раду і встановити власну адміністрацію на військово-окупаційних засадах.

Отже, наприкінці березня – на початку квітня 1918 р. австрійська розвідка вже мала відомості про плани німців скинути Центральну Раду власними силами і «взяти на себе повноваження уряду». Як бачимо, на той час ще не йшлося про пошук претендента на диктатора, а тим паче, про кандидатуру П. Скоропадського.

Тож наприкінці лютого 1918 р. генерал П. Скоропадський, одягнений у солдатську шинель, без засобів для існування, добирається до столиці України. Тут він зустрічає кількох своїх петроградських знайомих, які допомогли йому грішми, й у березні оселяється у другорозрядних мебльованих кімнатах готелю «Кане», що розміщувався на розі Хрещатика та Фундуклеївської вулиць. Незабаром до нього приєднується його підлеглий по 1-му

³⁹ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Philadelphia: Ferdinand Berger & Söhne, OHG, Horn, N.Ö., 1966. – Band I. – S. 350.

⁴⁰ Там само. – S. 348–349.

⁴¹ Там само. – S. 349.

⁴² Там само. – S. 347.

(34-му) армійському корпусу Г. Зеленевський, встановлюється коло для спілкування та знаходяться однодумці. Тоді ж до П. Скоропадського доходять чутки про наміри німців змінити урядування в Україні.

Так у генерала поновлюється думка про зміну уряду та соціально-економічного курсу країни, проте за нових внутрішніх військово-політичних умов (перебування у Києві потужної німецької військової залоги) колишні плани повалення Центральної Ради мусили зазнати істотних змін. Спочатку це питання обговорювалося в обмеженому колі осіб, але згодом розпочинається праця над створенням власної організації та пошуку прибічників ідеї здійснити переворот. Р. Млиновецький (Р. Бжеський) згадував, що його «Братство самостійників» одержало «неясні звістки» про підготовку перевороту вже в першій половині березня 1918 року⁴³. Невдовзі навколо генерала згуртовується досить міцна група, яка виявила згоду підтримати кандидатуру П. Скоропадського.

⁴³ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. («про що історія мовчить»). – С. 342.

Відтак П. Скоропадський створює у Києві таємну організацію «Українська громада» (згодом вона почала називатися «Українська народна громада»), яку з часом планувалося переформатувати у політичну партію.

Програма УНГ складалася з 39 пунктів. Серед основних програмових засад організації були: створення твердих підвалин для досягнення самобутності, процвітання, єдності та самостійності наново відродженої України, національної єдності усіх українців, проголошення української мови державною. Щодо прав громадян України, зокрема, наголошувалося на праві власності як основи людської культури. Земельне питання мало б базуватися також на принципі гарантування права приватної власності. Водночас держава мала право відчуження землі у великих власників та забезпечення нею хліборобів, насамперед козаків і тих, хто захищав Україну від зовнішніх та внутрішніх ворогів, у таких обсягах, що забезпечували б заможне існування хліборобських родин.

Найбільш ґрунтовно і широко був представлений економічний блок програми, в якому, окрім загальних тез щодо піднесення приватного підприємництва, ролі держави як його покровителя і заохочувача, відновлення народного господарства, було чітко виписано реформу оподаткування та необхідність створення обмеженої кількості державних монополій. Разом з тим передбачалася ліквідація як зовнішньої, так і внутрішньої торговельної монополії держави. Ретельно було розроблено заходи у сфері налагодження транспорту, у тому числі автомобільного, загального користування з доступними тарифами.

У соціальній сфері пропонувалося законодавство, засноване на державному страхуванні праці, її охороні, особливо на шкідливих для здоров'я виробництвах, та вирішенні всіх спірних між працею та капіталом питань через примірювальні камери. У галузі судочинства було задекларовано прагнення до повної незалежності суду, перегляду цивільного та кримінального кодексів, реформування слідства, цивільного та виконавчого процесів тощо. Окремим розділом програми був культурно-освітній та охорони здоров'я, яким декларувалася турбота партії (УНГ) про «всебічний розвиток освіти», її доступність для всього населення.

Мовами викладання мали бути: у нижчій школі – українська; у середній і вищій – за вибором учнів, але з обов'язковим вивченням державної (української) мови. Зазначу, що у приватному житті громадяни мали б право використовувати також і російську (у східних губерніях) та польську (у західних) мови поряд з державною (українською).

Програма УНГ не передбачала зміни назви держави – Української Народної Республіки, проте закликала зважати на досвід «національно-історичного минулого», а відтак – запобігти крайнощам як самодержавного способу правління, так і «відсторонених теорій максималістів» (тобто, як легко зрозуміти – більшовиків та лівих українських соціалістичних партій). Форми ж державного устрою та правління в країні мали бути встановлені відповідно до «вільно висловленої волі народу»⁴⁴.

Як видно з програми, «Українська народна громада» на перших порах свого існування не мала наміру встановлювати диктатуру П. Скоропадського, однак серед її членів уже визрівали думки про передачу влади одній особі з диктаторськими повноваженнями та запровадження гетьманства (правник Парчевський). Тут слід зауважити, що саме юрист з Українського правничого товариства Парчевський – переконаний українець-ідеаліст, що прагнув відродити в Україні Гетьманат, у квітні 1918 р. активно виступав проти політики Центральної Ради і разом з членами Товариства вимагав, аби владу в державі було віддано особі з диктаторськими повноваженнями. Саме Парчевський, вступивши до лав «Української Народної Громади», остаточно схилив її членів та самого П. Скоропадського до думки проголошення після перевороту головою держави гетьманом з диктаторськими повноваженнями⁴⁵.

Загалом по Україні на кінець квітня 1918 р. УНГ могла розраховувати на 1500–2000 осіб, значну частину членів якої

⁴⁴ *Геращенко Т. С.* Українська народна громада // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філософія. – К.: Видавн. Центр КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 199.

⁴⁵ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 133.

становили вірні П. Скоропадському офіцери та козаки (колишні старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва). Водночас УНГ вела активні перемови з різними правими колами (українськими самостійниками, УДХП, Радою зем'ян, Союзом землевласників) і готувалася до захоплення влади.

У Києві до складу Української народної громади входило близько 300–400 членів та прихильників (старшини і вояки Першого Українського корпусу, старшини Школи прапорщиків та козаки Вільного козацтва, окремі цивільні діячі, окремі члени Союзу землевласників). Разом з тим, твердження, що УНГ мала у столиці потужний і численний склад не відповідає дійсності.

Як згодом засвідчував начальник гетьманського Штабу Б. Стеллецький, у Києві на час перевороту організація П. Скоропадського для охорони делегатів З'їзду хліборобів задіяла 22 офіцери⁴⁶. Відомості ж П. Христюка, що о другій годині дня на з'їзд прибуло 500 гетьманців-офіцерів⁴⁷, є надто перебільшеними й неправдоподібними.

Серед провідних членів УНГ були: працівник залізниці О. Лупаков, інженер-залізничник Б. Бутенко, член Союзу земельних власників О. Вишневський, великий землевласник, полковник у відставці й лідер київських монархістів Ф. Безак (близький до німецького командування), банківський діяч А. Ржепецький, правник Парчевський, правник і економіст О. Палтов, М. Гіжицький, генерал-майор В. Дашкевич-Горбатський, полковники В. Каракуца, В. Глинський, підполковник Бенецький, капітан С. Богданович, осавул В. Кочубей, підпоручник Яворський-Кулібаб, прапорщики Г. Лук'яненко-Лук'янов, В. Павелко, Г. Зеленевський, рот-

П. Скоропадський

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.

⁴⁷ Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріяли. – Кн. III. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т. III. – Прага, 1921. – С. 4.

містр О. Сахно-Устимович, наказний отаман Вільного козацтва І. Полтавець-Остриця, інж. О. Крига та інші⁴⁸.

Варто також зауважити, що спочатку П. Скоропадський планував змусити Центральну Раду самореформуватися та змінити уряд на більш правіший, але досить скоро зрозумів, що на це марно сподіватися. Якщо вірити його спогадам, то П. Скоропадський у березні 1918 р. ще не думав про гетьманство у вигляді диктатури, і лише після 10 квітня змушений був остаточно визначитися з переворотом і поваленням Центральної Ради, оскільки дізнався про можливу ліквідацію німцями української державності.

Натомість *окупаційна влада дедалі більше переймалася здоланням величезних труднощів в отриманні обумовлених з урядом УНР продуктів*, чому було кілька причин. Головною з них було небажання переважної кількості народу, навіть за гарну платню, продавати харчі нещодавнім ворогам. Цьому стану сприяла й невизначена позиція й самого уряду України, в якому тривали запеклі суперечки й контрагітація проти нових союзників, а також таємна діяльність агентів французького командування, які обіцяли залізничникам грошові винагороди за затримку кожного вагона з продовольством, що мав бути направлений до Німеччини та Австро-Угорщини. Як наслідок, у букси коліс насипали пісок, влаштовували сходження з рейок потягів, розбиття вагонів під час маневрів на станціях тощо. Зі свого боку, німці жорстоко карали за усіяку зумисну затримку продовольства, іноді їм доводилося навіть споряджати власні війська для охорони потягів або ж залізничних станцій⁴⁹.

Урешті-решт німецьке командування висунуло вимогу до українського уряду, аби він розпочав *організацію внутрішньої охорони*. Пропонувалося з цією метою у кожному повіті створити роту внутрішньої охорони, але здебільшого усі ці заходи влада Центральної Ради провалила. Тим часом величезні запаси

⁴⁸ За Української Держави 1918 р. на чолі з гетьманом П. Скоропадським Українська народна громада так і не стала політичною партією, а її організаційне ядро, тією чи іншою мірою, було інкорпоровано до державно-адміністративних органів Гетьманату й УНГ, як громадсько-політична структура, практично припинила своє існування.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4745. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 54–55.

обох колишніх фронтів (Румунського та Південно-Західного) почали посилено розкрадатися. Такі дії не оминули пильного ока німецького командування і позаяк за договором з УНР з цих військових запасів третина мала б бути передана німцям, ними було встановлено контроль над використанням та витратою цих запасів⁵⁰.

Зрештою, німецькі та австро-угорські війська почали захоплювати в свої руки залізниці, склади зброї, сирівців і хлібних продуктів, заявляючи на них так зване право воєнної здобичі, що призвело у квітні 1918 р. до політичного (дипломатичного) конфлікту між німецьким військовим командуванням в Україні та урядом УНР. Накази німецького головнокомандувача групою армій «Київ» фельдмаршала Г. Айхгорна про засів полів і про заборону захоплення поміщицької землі від 6 квітня 1918 р.⁵¹, який був виданий без узгодження з урядом УНР і являв собою грубе втручання у внутрішні справи України, викликав різку критику з боку різноманітних діячів Центральної Ради.

Уряд УНР заявив про скасування цього наказу, усвідомлюючи, що німецьке верховне командування ніколи не відмовиться від свого розпорядження. При цьому військовий міністр УНР розумів також і безпорадність української влади не лише у взаєминах з вищим командуванням окупаційних військ, але й щодо стосунків на рівні середньої та нижчої ланки командного складу німецьких та австро-угорських військ у провінції. Уже на початку весни 1918 р., їдучи в с. Гриви на зустріч з командувачем 91-ї німецької піхотної бригади генералом Х. фон Клавзіусом, військовий міністр УНР О. Жуковський усвідомлював, що влада Республіки, позбавлена власних збройних сил та владно-адміністративної вертикалі на місцях, змушена буде зіткнутися з численними проблемами у взаєминах з новими союзниками, які дуже скоро перетворяться на окупантів. «Фактично і фізично не можна уникнути свавільних вчинків німецького війська, – писав військовий міністр УНР, – а як додати ще, що відсутність адміністративних органів на місцях, які могли б зразу допомогти ро-

⁵⁰ Там само. – Арк. 59.

⁵¹ Киевская мысль. – 1918. – 12 апреля; Народня воля. – 1918. – 13 квітня.

зібратись во всіх подібних бешкетах, цілком зрозуміло утворює ненормальне взаємовідношення»⁵².

В. О. Голубович.
Голова Ради Народних міністрів

Ненормальність цих взаємин посилювалася також неспроможністю уряду Центральної Ради опанувати не лише адміністративною владою, а й фінансовою та господарчою сферами⁵³. Так, 8 квітня повноважний представник Головного командування австро-угорською армією при уряді УНР подав звіт генерал-майорові Е. Вальдштеттену, в якому характеризувалися керівництво УНР, позиції Центральної Ради і міжпартійні стосунки. У документі, зокрема, констатовалося, що уряд УНР «спирається на положення соціал-революційних теорій (розподіл землі, монополізація зовнішньої торгівлі тощо), неопановані вияви яких Кабінет не може стримувати безпосередньо, то відтак завжди потрапляє до екстремальних ситуацій і невпинно підпадає під різку критику з боку меншості. Навіть серед таких відносно великих партій, як, наприклад, соціал-демократична дедалі більше звучать докори на адресу уряду в його відступі від загальноновизнаних соціал-демократичних засад, тоді як меншість звинувачує уряд в реакційному шовінізмі та безсиллі щодо зловживань владою окупаційних військ»⁵⁴. Доречно відмітити тут три важливих факти: безпорадність уряду взагалі, розкол між двома найбільшими партіями (есдеками та есерами) і також звинувачення соціалістичної опозиції у безси-

⁵² ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 57.

⁵³ Дивіться: Гай-Нижник П. П. Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Автореферат дис. на здобуття наук. ст. док. іст. наук: 07.00.01. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. – 32 с.

⁵⁴ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Band I. – S. 385.

лості уряду протистояти зростаючим самоправним діям окупаційних військ. А це вказувало не лише на слабкість влади УНР, а й на те, що в стінах Центральної Ради відкрито звучали заклики до протистояння з німецькими та австро-угорськими військами. Чим не причина схилитися до рішення завдати превентивного удару по такій владі. Над Україною примарою нависло німецьке: *Wir werden Ordnung schaffen!* (Ми наведемо тут порядок!).

Водночас у довірі урядові УНР відмовляли навіть його партнери по соціалістичній коаліції. У березні 1918 р. соціал-демократи розпочали кампанію критики уряду В. Голубовича, вказуючи, що його соціалізація має «дрібно-буржуазну, утопічну і реакційну суть»⁵⁵. Вони вимагали також змін до земельного закону та перегляду результатів виборів до Установчих зборів і терміну їхнього скликання. У цьому з ними солідаризувалися й соціалісти-федералісти, які, разом з тим, пішли ще далі – через свою пресу есефи заявили, що вимагають ще й негайної зміни уряду і навіть зміни принципів його формування⁵⁶. Від 14 квітня 1918 р. УПСФ голосила про свій перехід до різкої опозиції щодо уряду, а вже 27 квітня її ЦК ухвалив відкликати з нього своїх міністрів⁵⁷. Соціалістична владна коаліція фактично розпалася.

Наприкінці березня партія соціалістів-самостійників (одним з ідеологів якої був вищезгадуваний І. Луценко) вже відкрито говорила про необхідність усунення Центральної Ради й запровадження Гетьманату. Так у Києві, головно поміж військовиками, УПСР розповсюдила своє «Оголошення», в якому, зокрема, зазначалося: «Щоб не було авантюри в оці тяжкі часи, коли Україна в огні, щоб здійснити пропозиції Ц. Ради, зазначені в 4 универсалові, щоб провести вибори до Установчих зборів, ми, самостійники, лічим необхідним яскраво підкреслити, що для боротьби з большевиками, анархією, проведення реформ, збудовання війська необхідно призначити гетьмана»⁵⁸.

⁵⁵ Робітнича газета. – 1918. – 26 березня.

⁵⁶ Нова Рада. – 1918. – 3 березня.

⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; Нова Рада. – 1918. – 28 квітня.

⁵⁸ Наша думка. – 1918. – № 3. – 25 березня. – С. 2.

У тій же порі Д. Донцов (член УДХП) пише про «атрофію державної влади» й вказує на неминучу катастрофу, коли перебіг державних справ не зміниться. Автор, ставлячись з недовірою до німців, твердив, що задачею українців є сотворити міцне державне тіло, а тоді матимемо сильного союзника в Берліні. У противному ж випадку українство втратить усе, що здобуло. Виходів вбачалося Д. Донцову два: втрата державності й окупація України її ж союзниками, або ж – більш фатальний – як заплата західним державам за догідний мир, поворот під відновлену московську державу. Будь-яке інше розв'язання українського питання видавалося йому лиш як тимчасове й державність молода може зникнути з політичного овиду як метеор⁵⁹.

На той час одразу й кілька правих груп в Україні також прагли зміни влади в УНР. 9 березня 1918 р. представники бізнесу, фінансів і сільського господарства закидали урядові у бездіяльності, вказуючи у своєму зверненні, зокрема, на параліч економічного життя країни, хибність політики нерегламентованого робітничого контролю на підприємствах, згубній політиці соціалізації на селі, що податки не сплачуються, а помайнове обкладання перетворилося у фікцію. Дописувачі вимагали здійснення кардинальних, але не соціалістичного характеру реформ, зазначаючи при цьому, що владі УНР «необхідно відмовитися від тих ілюзій і утопій, які хочуть побудувати майбутнє України на соціалістичних началах в найголовнішій галузі її економічного життя – в сільському господарстві. До тих пір, поки не буде відновлено право власності, жодні зусилля щодо утвердження нормальних умов державного життя в усіх сферах – правовій, економічній, військовій та соціальній не дадуть ніяких результатів»⁶⁰.

Праві кола й угруповання (як проукраїнські, так і проросійські) стікалися до Києва й проводили збори, наради, міжособісну координацію тощо. Так, наприклад, у готелі Михайлівського монастиря щоденно від 14-ї до 16-ї години збиралися на наради колишні київські нотаблі і монархісти за участю Бобринського, Безака, Вороновича. Кадети, хлібороби-поміщики, чорносотенці

⁵⁹ Донцов Д. Перед розв'язкою // Нова Рада. – 1918. – Ч. 38. – 21 (8) березня.

⁶⁰ Київская мысль. – 1918. – 10 марта.

тощо провадили регулярні сепаратні візити до німецькогоOberкомандо, а одеський біржовик Гутник вирядив лідера німецьких колоністів Рихтера до столиці з метою дискредитації радівського уряду в очах окупаційного командування. Навколо Пелікана на вул. Великій Підвальной оберталася група «бесарабців» (Вишневський, Воронович, Моллов), а великопанська молодь гуртувалася із сином колишнього київського коменданта Медера тощо.

25 квітня 1918 р. від імені об'єднаних організацій промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства України («Протофісу») вони виробили «Декларацію урядові Української Народної Республіки», де вказали на своє бачення фінансово-економічного розвитку країни і знову вимагали відмови від соціалістичних експериментів, а натомість проведення фахової політики в усіх сферах державного життя⁶¹. І якщо хлібороби-демократи, починаючи з березня 1918 р., ще прагли через пресу та прямий тиск на Центральну Раду (відомі делегації від з'їзду хліборобів у Лубнах, скликаному УДХП тощо) домогтися кардинальних змін в аграрній політиці, скасування підсумків виборів до Установчих зборів, забезпечення рівних умов щодо політичної діяльності поряд з соціалістичними партіями і несоціалістичними та поповнення своїми членами Центральної Ради⁶², то інші праві кола України вже не вірили у можливість легальним шляхом досягти змін у країні.

Об'єднане в Раду зем'ян правобережне польське поміщичтво за допомогою австро-угорських каральних загонів вже почало репресії проти селян і «збирання» своїх маєтків. У політичному ж плані польські заможні кола в Україні взагалі щиро воліли би не лише зміні влади в УНР, а й повній ліквідації української державності й радо сприйняли б австрійський протекторат над Правобережжям. На Лівобережжі ж проросійський Союз хліборобів (Союз земельних власників) був його дзеркальним відображенням, але вже з готовністю прийняти німецьке правління.

⁶¹ Известія Союза промышленности, торговли, финансовъ и сельскаго хозяйства Украины. – 1918. – 28 (15) апреля.

⁶² Гай-Нижник П. П. В. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900–1920 рр.) // Гілея. – 2018. – Вип. 129. – № 2. – С. 305–322.

12 квітня 1918 р. його представники надіслали до Центральної Ради телеграму з вимогами не лише негайного припинення експериментів із соціалізації землі, а й відставки уряду та розпуску Центральної Ради, аби та «не наразила в подальшому на себе жорстокого, проте справедливого гніву чесного трудящого населення України»⁶³. Не очікуючи належної реакції від керівних кіл УНР, 22 квітня 1918 р. Союз земельних власників запропонував німецькому Oberkommando докладно розроблений план утворення в Україні генерал-губернаторства, в якому генерал-губернатор визнавався б німецьким командуванням і керував би підвладною йому територією засобами очолюваних ним же збройних сил та за допомогою призначених ним особисто членів Директорії. Окрім того, великі землевласники пропонували скликати у створеному генерал-губернаторстві відповідні законодавчі збори, які мали б скасувати закони, прийняті Центральною Радою⁶⁴.

Такі заманливі як для німців, так і для австрійців пропозиції, здавалося, мали б бути прийнятними як для Берліна, так і для Відня. Проте керівництво провідних Центральних держав все ж не могло дозволити собі такого роду кроків і мусило зважати принаймні на кілька серйозних застережень.

Перш за все, подібні дії з будь-якої однієї сторони викликали б природні «тертя» з іншою; поділ України на зони впливу – то одна річ, а поділ на зони прямого військового управління, а отже й економічної експлуатації країни – зовсім інша; Німеччина та Австро-Угорщина елементарно не мали часу на рутинне з'ясування стосунків не лише між собою, а й з Туреччиною та Болгарією, що вимагало б переписання квот з отримання продовольства, збіжжя, сировини тощо з України між ними; до того ж розкол України неминуче призвів би якщо не до чвар, то до надзвичайного загострення і без того напружених стосунків в

⁶³ Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. – Полтава, 1995. – С. 52–53.

⁶⁴ Папакін Г. Українська народна громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Вип. 39. – К., 2008. – С. 137.

середині Почвірної коаліції.

Тим паче, що такі «тертя» уже виникли між провідними Центральними державами, приводом до чого стали намагання австрійців докорінно змінити формат їхньої спільної з німцями присутності в Україні. Річ у тому, що віденський уряд вирішив, що уся Київщина мала би бути об'єднана з Галичиною в окрему власну «Україну» під протекторатом Австро-Угорщини. На думку австрійців, після падіння Румунського та Південно-Західного фронтів, для них війна з Росією добігла кінця й вони могли висувати свої окремі умови післявоєнного влаштування в остаточному вигляді.

Проти цього рішучо заперечив уряд Німеччини, який дотримувався позицій, що війну ще не закінчено й не на часі розмови про створення будь-яких постійних політичних угруповань. Натомість німці вважали зайняття України важливим стратегічним здобутком для втілення своїх подальших планів: отримання, за певну оплату, відомої кількості продуктів та сировини, оживити торговельний обіг своїх країн, отримати від УНР обіцяну третину усіх бойових запасів колишніх Румунського та Південно-Західного фронтів, а також дати власним військам, що були зняті з бойовищ, спокійно відпочити в Україні, уникнувши при цьому виснаження власної території. Окрім того, німцям необхідно було, спокійно рухаючись теренами України на південний схід, підготувати базу для операцій проти британської Індії, тим паче, що задля розробки такого плану вже було організоване окреме Оперативне бюро⁶⁵.

По-друге, хоча німецька військова партія й пропонувала на певному етапі оголосити Україну окупованою, подібно до Польщі, проте, як справедливо зазначав начальник особистого Штабу П. Скоропадського Б. Стеллецький, для планомірного втілення цього наміру в життя знадобилася б така величезна кількість чиновників і таке значне підсилення військ, що в підсумку постала б потреба у більш значних силах, аніж ті, котрі оперували на колишньому Південно-Західному фронті, а чиновників не вистачило б зо всієї Німеччини⁶⁶. Зауважу, що у разі прямої окупації

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 46–48.

⁶⁶ Там само. – Арк. 65–66.

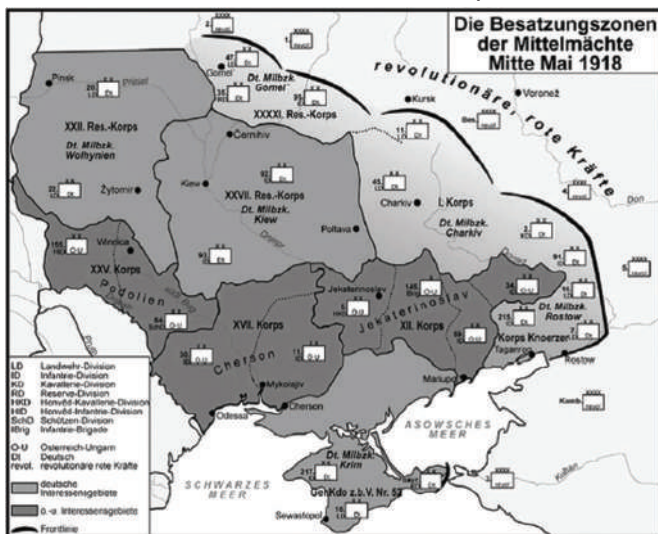
лише-но Німеччині знадобилося б додатково залучити для адміністративно-окупаційного управління Україною щонайменше 300 тисяч своїх службовців. Ані Німеччина, ані Австро-Угорщина банально не володіли на той час такими людськими й фаховими ресурсами, а відтак елементарно й не були спроможними втілити подібні наміри у практичному житті.

По-третє, ліквідація української державності серйозно зашкодила б репутації Центральних держав на міжнародній арені і надала б додаткові козири антантській пропаганді. Не менш важливим був й інший аспект – сприйняття такого кроку громадськістю та політичними колами, власне, в самих країнах Центрального блоку. Як відомо, в Німеччині були досить впливові кола, що вважали доцільним існування Української держави як з геополітичного, так і з економічного поглядів, а численні представники соціал-демократії в Райхстазі неминуче б використали такий необачний крок на свою користь. В Австро-Угорщині ліквідація України як державного утворення зумовила б не лише політичне загострення, а й ускладнення в національних краях, не кажучи вже про можливі проблеми в Галичині тощо. У Туреччині та Болгарії громадськість також не проковтнула б цей крок, який викликав би занепокоєння й влади, позаяк вказував би на неповагу до союзників.

І, нарешті, *по-четверте*, втілення в життя цього проекту неминуче запалило б пожежу визвольної боротьби українського народу проти окупантів, у яких вже не було би політико-ідеологічного прикриття у вигляді Берестейского договору та київського уряду. До того ж, очолити цю боротьбу могли (і вже були готові) не лише соціалісти чи праві організації, а й більшовики чи навіть (водночас) Добровольча армія. Нове відновлення другого фронту на сході Європи з цілком імовірною можливістю взагалі втратити будь-який економічний зиск з палаючої у вогні України було небажаним для Центральних держав і їхні провідні політичні та фінансово-економічні кола усі ці загрози цілком усвідомлювали.

Тож німці запропонували розмежувати сфери впливу між союзниками таким чином: уся територія від смуги Волочиськ – Жмеринка – Катеринослав – і далі на південь віддавалася під

вплив австро-угорського командування, а на північ – німецького. При цьому німці переймали на себе охорону кордонів на сході й за це під їхній контроль передавалася й уся територія України на схід від Дніпра. Для підтримки внутрішнього порядку в усіх значних населених пунктах мали розташуватися гарнізони від військ союзників, а решта території мусила б отримати українську охорону. При уряді УНР слід було тримати посланців Центральних держав, а вище керівництво справами в окупованих територіях доручалося німецькому командувачеві армій у Києві. Австрійці довго не погоджувалися на таке рішення, проте німецьке командування рішуче наполягало на своїй позиції й навіть, задля більшої зговірливості своїх союзників, спрямувало до Одеси частину своїх військ, запропонувавши австрійцям здійснити подібне ж щодо Києва. Австро-угорське командування відмовилося від такої пропозиції й водночас із невдоволенням проковтнуло прибуття німецьких військ до Одеси та Катеринослава⁶⁷.

Розмежування зон впливу (секторів окупаційного контролю) німецьких та австро-угорських військ в Україні (станом на травень 1918 р.)

Таким чином ані німці, ані австро-угорці навесні 1918 р. не могли дозволити собі втягнутися в таку авантюру як ліквідація української державності, але й змиритися з існуванням

⁶⁷ Там само. – Арк. 50–51.

Центральної Ради теж вже були неспроможні. Тож з'явилася ідея зробити ставку на людину, яка прагла б і була здатна не лише очолити збережену Українську державу, сформувати діловий несоціалістичний уряд і певною мірою об'єднати навколо своєї особи більшу частину українського населення та партій з різною спрямованістю (націонал-патріотів, самостійників, проросійські організації, поміркованих соціалістів, дрібних і великих власників тощо), але й здійснити такий переворот.

Загальний задум щодо плану та технології перевороту виник у завідуючого німецькою військовою контррозвідкою та військовою поліцією, майора Генерального штабу Г. Гассе. Він же й узявся за втілення його на практиці.

Діючи через своїх агентів з-поміж місцевої інтелігенції, які, як свідчив згодом Б. Стеллецький, й самі не усвідомлювали того, що є агентами майора Г. Гассе та його слухняною зброєю, німецька контррозвідка домоглася від уряду Центральної Ради дозволу на проведення з'їзду представників хліборобства та землевласників. Одночасно розпочалися приховані переговори з окремими представниками українства про доречність відновлення в Україні історичного національного правління у вигляді виборного Гетьманату⁶⁸.

Претендентів у ті бурхливі часи було чимало. Розглядалися кандидатури М. Міхновського, Є. Чикаленка, Б. Ханенка, Д. Дорошенка, А. Ніковського та інших, проте лише задля розпорошення уваги.

Так, наприклад, наприкінці березня 1918 р. майор Г. Гассе влаштував одному з лідерів соціалістів-федералістів А. Ніковському зустріч з начальником Генерального штабу німецьких військ в Україні В. Гренером, під час якої німецькі офіцери запропонували йому накреслити склад майбутнього уряду УНР, що мав би бути утворений внаслідок «маленького втру-

⁶⁸ Там само. – Арк. 66.

чання» німців, але вже без існування Центральної Ради⁶⁹. Невдовзі, 22 квітня Г. Гассе запропонував А. Ніковському особисто скласти з соціалістів-федералістів український уряд й очолити його, на що останній не пристав. «Значно пізніше я зрозумів, – писав згодом А. Ніковський, – що ця пропозиція робилася тільки для проформи, тільки для того, щоб дістати од есефів формальну відмову йти на порозуміння з оберкомандою»⁷⁰.

Головними ж особами, на яких німці збиралися зробити ставку й розпочати співпрацю у підготовці до усунення Центральної Ради, були П. Скоропадський, І. Полтавець-Остряниця та І. Луценко.

І. Полтавець-Остряниця, що походив із гетьманського роду (за його власними словами), приваблював як смілива й рішуча людина, яка була проникнута ідеєю відновлення гетьмансько-козацьких традицій в Україні, пов'язана з Вільним козацтвом й готова на будь-які комбінації, що віщували б йому вигоду чи владу. Проте на той час Вільне козацтво не було потужною й сконсолідованою силою, а політичні авантюризм та неусталені переконання І. Полтавця-Остряниці негативно впливали на його репутацію.

Більш серйозною кандидатурою був військовий лікар І. Луценко. Він був до фанатизму відданий ідеї української державності та гетьманства, був не лише талановитим оратором, що міг повести за собою народ, але й сильним та наполегливим організатором; належав до поміркованих соціалістів (добре згуртованої політичної сили – партії соціалістів-самостійників, що перебувала в опозиції до тогочасного уряду Центральної Ради) і підтримував контакти з українськими військовиками, пере-

⁶⁹ Ніковський А. Як постала Скоропадщина на Україні // Громада. – 1919. – 28 лютого. – № 4–5. – С. 10–11.

⁷⁰ Там само // Громада. – 1919. – 20 березня. – № 6–7. – С. 15.

важно старшинами загону К. Прісовського / О. Натієва, до формування якого мав безпосередній стосунок. Проте така сильна, волява і приципова натура як І. Луценко, з усталеними політично-партійними та ідеологічними переконаннями та яка до того ж є твердим поборником української державності, міг би виявитися досить незручним для окупаційної влади гетьманом і був би спроможний спричинити забагато складнощів стосовно політичних, військових, економічних намірів Відня та Берліна в Україні.

П. Скоропадський був з гетьманського роду, генералом та аристократом-багатієм, що не мав соціалістичних поглядів та власної міцної політичної партії, проте мав прихильників серед частини військовиків та заможних верств суспільства, почав формувати навколо себе помірковану праву організацію й, за характеристикою багатьох людей, що його знали, був слабовольною, проте достатньо честолюбною людиною. Як згадував майбутній начальник особистого Штабу гетьмана Б. Стеллецький, «після ретельної перевірки цих трьох кандидатів та з огляду на те, що монархісти, що оточували германське командування, посилено схилили останнє на бік свого кандидата, германське командування зупинило свій вибір на Скоропадському, розраховуючи знайти в ньому точного виконавця своїх накреслень. Крім того, вони розраховували, що як людина Петроградського вищого кола він зуміє підтримати престиж вищої влади в країні й що з ним легко буде домовитися»⁷¹.

П. Скоропадський був нащадком гетьманського роду, що мало не лише вгамувати тугу народу за сильним лідером та ідеалізованим минулим Гетьманщини, задовольнити романтичні пориви частини молоді, а й підживити його особисті чесноти стати керівником не гіршим за славних предків. Його соціальний статус мав заспокоїти великих власників і буржуазію (родина Скоропадських володіла сотнями тисяч десятин землі в різних частинах Росії та України, міською нерухомістю, акціями різних підприємств та вільною готівкою в банках, зберігала картини, речі старовини

⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 67–68.

та єдину в світі колекцію табакерок й була однією з найбагатших в Російській імперії), а перебування при дворі царя флігель-ад'ютантом імператора – русофільські кола.

Як відомий бойовий генерал двох воєн (Російсько-японської та Першої світової) він мав бути позитивно сприйнятий російським офіцерством, а як генерал-українізатор 34-го армійського корпусу – українськими старшинами.

Іще зовсім нещодавні події 1917 р., коли П. Скоропадський зі своїм I Українським (колишнім 34-м) армійським корпусом перейшов під юрисдикцію Генерального секретаріату військових справ і врятував від повалення збільшовиченими загонами Є. Бош Центральну Раду, як і його призначення командувачем військ УНР на Правобережжі, повинні були примирити з його владою не лише українські патріотичні кола, а й поміркованих соціаліс-

тичних діячів, що були членами тієї ж Центральної Ради. Ці його кроки мали вказувати на те, що він був не просто лояльним, а став прибічником української державності й позитивно сприймав соціальні реформи, навіть якщо не поділяв їхнього радикалізму. П. Скоропадський був отаманом Вільного козацтва, основу якого становили дрібні та середні хлібороби, а отже й цей прошарок населення (до того ж озброєного) мав не лише позитивно сприйняти його як нового керівника держави, а й підтримати в провінції. І, нарешті, як людина військова, з бойовим досвідом, він вселяв повагу в окупаційного командування та втілював надії народу на припинення анархії в країні, а загалом – сподівання на спроможність встановлення порядку в країні та початок відновлення нормального життя. До того ж – у генерала П. Скоропадського була власна організація – «Українська народна громада».

На початку квітня, відповідно до вже згадуваного плану майора німецької контррозвідки Г. Гассе, німці почали шукати шляхи до встановлення контакту зі П. Скоропадським.

Перша така зустріч П. Скоропадського з головою німецької військової розвідки у Києві майором Г. Гассе (з його ініціативи) відбулася 11 чи 12 квітня 1918 р. Німецького офіцера надзвичайно цікавила Українська народна громада. Г. Гассе виклав П. Скоропадському німецьке бачення усунення від влади Центральної Ради, яке полягало ось у чому: переворот мусить мати вигляд волевиявлення народу, аби німецький Райхстаг, а надто його соціалістична частина, не протестував; слід заздалегідь забезпечити, щоб на цьому волевиявленні більшість погодилася з потрібною кандидатурою; обранню бажано надати національно-історичну форму⁷². Гадаю, що подібна розмова відбулася і з І. Луценком, про що згодом побічно засвідчитиме один досить показовий факт, який станеться на З'їзді хліборобів, де обиратимуть майбутнього гетьмана.

Після зустрічі П. Скоропадський зрозумів, що за потреби, він зможе знайти спільну мову з німцями і, як зазначає сам у спогадах, «відчув, що чекати нічого, що всі обставини складаються так, що потрібно діяти рішуче, що чекати, допоки через партію що-небудь

⁷² ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 77–78.

вийде, може бути, буде запізно, а головне, мене лякало 12-е травня [день запланованого скликання Установчих зборів. – П.Г.-Н.]. Офіцерства і людей, співчуваючих і рішучих, в мене на той час набралось багато, лише б німці не завадили. Проте тут я відчував, що можна їх переконати тримати негласний нейтралітет. Я цілу ніч не спав, але на ранок, нікому не сказавши, я був достеменно готовий діяти рішуче і негайно»⁷³.

Як бачимо, зустріч з представником Oberkommando підштовхнула П. Скоропадського до активізації підготовки перевороту. Проте, вважаю, аж ніяк не стала визначальною, позаяк такі плани вже давно виношувались П. Скоропадським та його прихильниками. Рано чи пізно і німцям, і Українській народній громаді довелося б узгодити свої позиції, адже усі вони мали одну мету (повалення Центральної Ради), а обставини, що склалися на той час в Україні, неминуче б змусили ці дві сили дійти до координації своїх дій. Попри це, окупаційне командування лише знайомилося зі П. Скоропадським і аж ніяк ще не визначилося на користь його кандидатури.

Попри це, П. Скоропадський прискорив підготовку до перевороту і наступного ранку після розмови з майором Г. Ґасе він «зараз-же покликав... до себе полковника Сахна-Устимовича і полковника Каракуцу і доручив їм негайно набирати офі-

церів, не розяснюючи цим офіцерам поки що конкретної цілі наших заходів, бо необхідно було зберігти наш план в повній тайні, аби уникнути арештів і провалу цілої справи. Ґіжицькому також було доручено вербувати офіцерів і зібрати відомости про всіх тодішніх видатніших громадських діячів. Парчевський взявся перебалакати зі школою прапорщиків. Вишневський, що енергійно

⁷³ Скоропадський П. Спогади. – С. 141.

працював в Союзі Землевласників, взявся зробити потрібні приготування до з'їзду хліборобів, який був скликаний на 29-е квітня»⁷⁴.

Німці ж все ще прагнули вплинути на верхівку Центральної Ради й сподівалися, що в разі її «реформування» й налагодження тісної співпраці, взаємини можна налагодити. 13 квітня 1918 р. посол А. Мумм зустрівся з її провідниками (у тому числі з М. Грушевським), які запросили цю розмову з метою розв'язати кризу, що виникла у зв'язку зі згаданими вище наказами Г. Айхгорна. Після двогодинної розмови німецький посол дійшов остаточного висновку, що подальша співпраця з керівництвом УНР є неможливою⁷⁵. Тоді ж у неспроможності провідників Центральної Ради реально оцінювати ситуацію переконався й фельдмаршал Г. Айхгорн, про що 13 квітня 1918 р. відверто повідомив своєму міністрові закордонних справ: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»⁷⁶. Усе це остаточно заглибило провалля на шляху компромісу між державною владою УНР та окупаційною владою в Україні. Порозуміння на основі розумних взаємних поступок вже ніхто не прагнув.

Того ж дня, 13 квітня (а потім й 15 квітня) майор Г. Гассе, до якого приєднався спеціальний помічник начальника Штабу німецьких військ в Україні В. Гренера майор В. Ярош, що володів російською мовою, знову зустрівся зі П. Скоропадським. Той виклав їм свій план і сказав, що, окрім нейтралітету, нічого від них не потребує. Утім П. Скоропадський зауважив, що «був би дуже вдячний, якщо б вони завадили так чи інакше січовикам, які були тоді частиною, головним призначенням якої було охороняти уряд і Центральну Раду, якби вони завадили б їм вихід з касарень»⁷⁷. Звісно ж, прямої позитивної відповіді не було, але П. Скоропадського повідомили, що, можливо, з ним захоче зустрітися генерал

⁷⁴ *Скоропадський П.* Від початку 1918-го року до проголошення Гетьманства // Хліборобська Україна. – Кн. IV. – Зб. VII і VIII. – Відень, 1922–1923. – С. 74.

⁷⁵ *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – С. 156–157.

⁷⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 347.

⁷⁷ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 142.

В. Ґренер. Стало очевидно, що німці співчують намірам П. Скоропадського, але остаточно ще не визначилися зі своїм вибором. Доречною з цього приводу є думка О. Федішина, який зазначав: «Німецькі офіційні джерела не згадують про ці попередні зустрічі. Поки вони відбувалися, Ґренер та Мумм продовжували нарікати на відсутність належних діячів для керівництва урядом. Або помічники генерала Ґассе та Ярош пішли на контакт із Скоропадським за власною ініціативою, не поставивши до відома вищі інстанції, або Ґренер до завершення розробки майбутнього гетьмана та його прибічників не хотів повідомляти про ці зустрічі, оскільки не знав, чи підійде кандидатура того на посаду голови уряду»⁷⁸. Гадаю, друге припущення є більш вірогідним, позаяк 21 квітня В. Ґренер у приватному листі до дружини зазначав: «Ми потребуємо нового уряду (в Україні), але якого уряду?»⁷⁹.

18 квітня начальник Штабу німецьких окупаційних військ ген. В. Ґренер і посланець А. Мумм⁸⁰ вже твердо вирішили повалити Центральну Раду, було навіть призначено дату – 28 квітня 1918 р. До того часу мало б бути обов'язково укладено Торговельний договір з УНР, а вже потім застосовано «жорсткі заходи».

23 квітня 1918 р. після довготривалих кількатижневих перемовин і, як зазначав міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф О. Чернін, під сильним дипломатичним тиском⁸¹, було підписано сумарний договір про товарообмін УНР з Центральними державами⁸². Цей договір передбачав організацію великого господарчого німецько-австро-угорського центру, або, кажучи простіше, величезного складу зернових продуктів, куди Центральні держави відряджали б довірених фахівців з хлібної справи з поміж найдосвідченіших і тих, що найкраще вивчили умови хлібної торгівлі в колишній Росії протягом багаторічної практики. Проте австрійсь-

⁷⁸ Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. – С. 162–163.

⁷⁹ Там само. – С. 158.

⁸⁰ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Альфонс фон Мумм – дипломат і посол Німеччини в Україні: коротка хроніка життя (1859–1924) // *Гілея*. – 2017. – Вип. 127. – № 12. – С. 45–49.

⁸¹ *Чернин О.* В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. – М.; – Пг.: Гиз, 1923. – С. 271.

⁸² ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 84–85 зв.

ко-угорський Генеральний штаб упевнив імператора Карла I видати указ, що доручав австро-угорським частинам збір зернових продуктів в окупованих ними областях. Для проведення такої тактики до Одеси було відряджено генерала (що до тієї пори перебував у Румунії), котрий і розпочав вести звітти свою особливу лінію «військових дій». Для оплати зернових продуктів безпосередньо народові з Відня було виділено 100 млн. крон⁸³. Окупаційне командування вже не хотіло мати торговельні справи з українською владою.

Того ж дня (23 квітня) у Києві відбулася спільна австрійсько-німецька нарада, в якій взяли участь ген. В. Ґренер, військові представники з обох сторін та посланці Німеччини й Австро-Угорщини в Україні А. Мумм і Й. Форґач. Дипломати виступили за збереження української державності як такої, але за зміну правління. У підсумку, як свідчив А. Мумм, було досягнуто «згоди про цілі, але не методи». 24 квітня учасники наради ухвалили рішення: «1. Співробітництво з [Центральною] Радою більше неможливе. 2. Не слід намагатися створювати в Україні “генерал-губернаторство”. 3. У прийнятний термін слід створити український уряд, але такий уряд, який буде підпорядковуватися наказам німецького та австрійського командування. Йому доведеться гарантувати власне невторчання у необхідні воєнні та економічні заходи центральних держав»⁸⁴. Тоді ж були вироблені умови, що мали бути висунуті українській владі.

24 квітня 1918 р. посланець Німеччини в Україні барон А. Мумм вручив українському урядові ноту-відповідь на українські вимоги від 16 квітня 1918 р., у якій Раді народних міністрів УНР окупаційна влада виставляла власні вимоги. Того ж дня у будинку Бродського, де розташовувалось Оберкомандо, в присутності Ґренера, Яроша та Ґассе подібні ж вимоги було представлено й ген. П. Скоропадському. У разі неприйняття цих вимог жодною зі сторін українців, німецько-австрійські війська мали ліквідувати українську державність і встановити в Україні генерал-губернатор-

⁸³ Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. – С. 271–272

⁸⁴ Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – С. 160.

ство з повним окупаційним режимом. Як згадував П. Скоропадський, В. Гренер сказав йому, мовляв, німці не втручаються в українські внутрішні справи, проте з огляду становища, що склалося в країні і неможливості працювати з урядом Центральної Ради, вони співчують намірам, які збирався здійснити П. Скоропадський.

Утім, перед тим, як розпочати більш предметну розмову з цього приводу, В. Гренер запропонував йому ознайомитися з проектом їхньої угоди. Вимоги окупаційних властей в загальному зводилися до такого (за Д. Дорошенком):

«1. В часи перебування австро-угорського і німецького війська на Україні ніяка українська армія не може формуватися. Може тримати винятково лише поліцейські відділи за порозумінням з обома командуваннями.

2. Для всіх злочинців супроти союзних військ установлюються німецькі і австро-угорські польові суди. Українська юстиція має бути забезпечена проти терору політичних організацій.

3. З усіх державних установ мають бути усунені неблагонадійні елементи. Всі земельні та інші надзвичайні комітети мають бути розпущені й замінені нормальними державними або земельними органами.

4. Якщо на Україні нема військових, судових законів, то вони мають бути замінені відповідними законами Центральних держав.

5. Всі розпорядження, що гальмують торгівлю харчовими і сирими продуктами, мають бути скасовані на користь Австро-Угорщини та Німеччини. Особливо має бути допущена вільна торгівля під сильним контролем союзників і українського уряду, а всі заборони вивозу й залізничний контроль мають бути скасовані. Має бути встановлений один спільний контроль на кордоні.

6. Аграрне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власності й виплату за розділену між ними землю. В інтересах здатності сільського господарства до експорту великі зе-

мельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених в законі меж.

7. Фінанси й валютне питання мають регулюватися на основі взаємного порозуміння.

8. Робітниче питання має бути врегульоване на основі відповідного законодавства»⁸⁵.

П. Скоропадський згадує дещо інакші пункти, а саме:

1) Визнання після перевороту умов Берестейського договору;

2) Врегулювання курсу валют;

3) Встановлення правильного контролю з вивозу харчових припасів;

4) Видання закону, згідно з яким німецькі війська, що знаходяться на теренах України, мали б право отримувати в районах дислокації необхідні їм харчі за встановленими у кожній з місцевостей й відповідно до пори року цінами (вимога Оберкомандо);

5) Щоби Сейм було скликано лише у той термін, коли не буде перепонів на це з боку німецьких властей;

6) Прийняття зобов'язань відновлення судового апарату і спостереження за його правильним функціонуванням із застереженням на тому, аби в його складі не було демагогічних елементів;

7) Відновлення вільної торгівлі;

8) У випадку виявлення лишків серед харчових припасів, що належать вивезенню за кордон, надання Німеччині права переваги на придбання цих лишків.

«Ось і все», – занотував після подання цього переліку гетьман у спогадах⁸⁶, а значить ані в квітні 1918 р., ані згодом, він не вважав їх обтяжливими ані для себе, ані для Української Держави.

П. Скоропадський згадував, що одразу не підписав угоди, а попросив надіслати цей проект, перекладений російською мовою, йому додому для остаточного рішення. Звісно ж, усі ці пункти були ним прийняті (можливо, з несуттєвими застереженнями). Тоді ж В. Гренер запевнив П. Скоропадського, що той, у разі

⁸⁵ Дорощенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород; – Нью-Йорк: Накладом др. Осипа Ципки, 1930. – Т. 2. – С. 31–32.

⁸⁶ Скоропадський П. Спогади. – С. 148.

вдалого перевороту, повністю може розраховувати на сприяння німецьких військ в справі відновлення порядку і підтримки його особисто та українського уряду. «В день же перевороту, – як зі слів П. Скоропадського зауважував В. Гренер, – вони будуть триматися нейтралітету, проте крупних безладів вони на вулицях допустити не можуть», а тому дав йому пораду «якомога ретельніше обміркувати дії для захоплення урядових установ і особливо важливих осіб»⁸⁷.

Тим часом неспроможність державної влади УНР опанувати становищем у країні призводила до невідконтрольності теренів краю урядом, до анархізації народних мас та їхньої поступової збільшовизації. Військовий міністр УНР О. Жуківський, після поїздки з

інспекцією армійських складів та майна по Правобережній Україні, з розпачем зазначав: «Я бачив в якому безпорядчному стані знаходиться наше село. Влади ніхто не почуває, бо її нема. Люди живуть по виробленим традиціям», додаючи що вже тоді в деяких місцевостях сформувалася «купка рішучих крикунів відважних і вона тримала все село, як не волость, в своїх руках. Ясно вираженого обличчя у населення не видно було. Всі інтереси і бажання групіровались коло одного питання – земля»⁸⁸. Окрім того, німці вимагали від уряду УНР жорстких і планомірних заходів щодо роззброєння населення й ліквідації банд, але влада, зокрема Військове міністерство, відверто не зважала на такі пропозиції й, роздаючи обіцянки союзному командуванню, водночас накопичувала зброю та амуніцію на складах у провінції з метою в подальшому надати їх мережі повстанських загонів, які б мали

⁸⁷ Там само. – С. 148–149.

⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк.81.

розпочати повномасштабну війну з німецькими та австро-угорськими військами в Україні.

На цьому ґрунті німецьке та австро-угорське командування, що зневірилося у здатності української влади налагодити лад в державі й відновити господарство, почало перебирати адміністративний контроль у свої руки, встановлювати власну охорону над військовими складами й залізницями тощо. Головним поштовхом до таких дій була, перш за все, турбота воюючих з країнами Антанти Центральних держав в отриманні продовольства і сировини, обіцяних їм Центральною Радою за військову допомогу у вигнанні з України більшовиків та забезпечення задля цього демілітаризації населення. Українська ж влада не надто переймалася виконанням умов торговельної угоди при Берестейському договорі.

Нестабільність внутрішнього політичного і соціально-економічного стану в країні, неспроможність уряду УНР забезпечити поставку продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини й широке обговорення в Центральній Раді умов перебування окупаційних військ в Україні створили нездоланий бар'єр між державною та окупаційною владами. Генерал Е. Людендорф лаконічно і чітко висловив причину, яка остаточно схилила Німеччину до повалення влади в УНР: «Молодий український уряд виявився неспроможним навести в країні лад і забезпечити нас [тобто німців – П.Г.-Н.] зерном»⁸⁹. Розуміючи, що на поточний момент Центральна Рада не має ані сил, ані широкого кола прибічників, які стали б на її захист, німецьке командування твердо вирішило повалити її правління в країні. 25 квітня 1918 р. фельмаршал Г. Айхгорн видав наказ про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів⁹⁰, який фактично визначав фіктивне становище українського уряду.

Формальним приводом для такого рішення став арешт (фактично – викрадення) 24 квітня 1918 р. від імені до того часу нікому невідомої організації «Комітет порятунку України»⁹¹ чле-

⁸⁹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. 1914–1918 гг. – М., 1924. – С. 274.

⁹⁰ Нова Рада. – 1918. – 27 квітня.

⁹¹ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 113.

на торговельно-економічної комісії УНР та впливового банкіра А. Доброго, який тісно співпрацював з німецькими партнерами⁹². То була подія, яка стала своєрідним короткочасним, але гучним трилером столичного політичного життя й набула широкого не лише внутрішньоукраїнського, а й міждержавного розголосу своїм авантюристичним характером та катастрофічними наслідками для уряду Центральної Ради й Української Народної Республіки.

Суть же цього резонансного інциденту з А. Добрим, що мав для уряду УНР далекоглядні негативні моральні та дійові наслідки, полягала ось у чому. Щільні контакти А. Доброго з німцями зав'язалися далеко до 1918 року. Ще від початку Першої світової війни він співпрацював зі спецслужбами Німеччини. Ось як змальовував крутіства А. Доброго у жовтні 1915 р. російський контррозвідник М. Батюшін, який у доповіді своєї слідчої комісії зазначав, що у Всеросійському товаристві цукрозаводчиків сталося перегрупування й на чолі усієї справи постали два єврея – Гепнер та Абрам Добрий, які диригували у Союзі цукрозаводчиків (Гепнер був ще й співвласником заводів Терещенка, а Добрий – заводів Бродського), сприяли спекуляції, свідомому скороченню випуску цукру на внутрішній ринок імперії, вивозили цукор за кордон під час війни на шкоду російському населенню й, нарешті, вони злочинно протидіяли постачанню цукром армії. У 1916 р.

⁹² *Абрам Юрійович (Урієвич) Добрий, єврей за національністю, народився у Києві, був потомственным почесним громадянином, керуючим відділенням Російського для зовнішньої торгівлі банку в Києві, членом ради банку. Перебував членом правління Київського товариства турботи про вищу комерційну освіту. Крім того, він також був членом правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків, директором Товариства Артемівського бурякоцукрового заводу, Олександрівського товариства цукрових заводів, Товариства Кашперівського бурякоцукрового заводу, Корюківського цукрового заводу, Мезенівського бурякоцукрового заводу. Наголошу й на тому, що на поч. XX ст. цукрове виробництво з буряка (а отже й горілчане) переживало бум свого становлення. За право фінансувати цю галузь змагалася ціла низка банків, а переможець отримав право не лише кредитувати цукрових магнатів, а й скуповувати акції цукрових заводів, брати участь у збуті їхньої продукції тощо. Посісти провідну нішу у цій галузі в українських губерніях А. Доброму та очолюваному ним київському відділенню банку допомогли свого часу й німці, а саме Deutsche Bank. Досить зазначити, що в період від 1905 по 1917 рр. баланси київського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку зросли з 21,6 млн. руб. до 82,2 млн. рублів. Недарма ж цей банк у Києві прозвали «Цукровим банком» (щоправда ще й через тісні зв'язки з відомим тоді «Цукровим синдикатом»).*

російська військова контррозвідка заарештувала А. Доброго⁹³, але завдяки втручанню Г. Распутіна (і распутінських висуванців – представника Всеросійського товариства цукрозаводчиків в урядових інституціях М. Цехановського, головного редактора впливової газети «Новое время» М. Суворіна, міністра землеробства графа О. Бобринського, сенатора Дейтріха, голови Ради міністрів Б. Штюрмера⁹⁴) його було згодом звільнено з-під арешту. Очолюваний А. Добрим Російський для зовнішньої торгівлі банк виконував спекулятивні фінансові операції на користь Німеччини. За мемуарами одного з керівників російської контррозвідки В. Орлова, суть спекулятивних операцій переслідувала мету роздути ціни на продовольство та інші товари першої необхідності, чим викликати невдоволення громадян. Нового арешту А. Доброго вдалося уникнути завдяки Лютневій революції 1917 р. в Росії.

У 1918 р. А. Добрий став директором київського Російського для зовнішньої торгівлі банку, членом Тристоронньої українсько-німецько-австро-угорської Фінансової комісії⁹⁵, членом спеціальної комісії Кредитової канцелярії Народного Міністерства фінансів УНР, яка, в порозумінні з представниками Німеччини, Австро-Угорщини та інших Центральних держав, мала остаточно вирішити усі фінансові закордонні розрахунки УНР⁹⁶. Відтак він близько зійшовся з німцями й підтримував тісні контакти з представниками німецьких фінансово-торговельних кіл, посольством та окупаційним командуванням. Зокрема, він також безпосередньо провадив перемовини щодо умов торговельного договору, здійснював низку власних фінансових операцій, пов'язаних з цукровими заводами тощо. На цей час він був основним українським партнером не лише Deutsche Bank, а й німецького імперського Reichsbank. З огляду на вищенаведене, сучасники вже на той час вбачали у А. Доброго «праву руку» німців у підготовці повален-

93 Правительственный вестник. – 1916. – № 228. – 26 октября.

94 Зданович А. Свои и чужие – интриги разведки. – М., 2002. – С. 59.

95 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 57–57 зв.

96 Там само. – Арк. 59.

ня влади Центральної Ради⁹⁷. Тож не дивно, що його викрадення викликало шалене обурення не лише у командуючого окупаційними військами в Україні генерал-фельдмаршала Г. Айхгорна, а й серед фінансово-економічних та урядових кіл Німеччини.

Розчарувавшись у здатності есерівсько-коаліційного уряду В. Голубовича виконати умови договору з постачання продовольства та 1/3 військових запасів, а також в організації внутрішньої охорони ладу, на яку ще союзні (а не окупаційні) на той час війська змушені були витратити власні сили, німці вирішили діяти іншим способом. Вони увійшли у згоду з банками, головним чином міжнародним, який в особі свого головного директора-розпорядника єврея А. Доброго, за певну комісійну винагороду взявся скуповувати, нібито для себе, продовольство у населення. Справа йшла успішно. А. Добрий, що чудово знав місцеві умови й, проходячи з дрібних маклерів, ще до світової війни став директором-розпорядником одного з найбільших київських банків, який провадив операції з цукром і зерном, легко встановив належну організацію скупки харчів, що потім почали потрапляти в розпорядження німецького командування.

Щодо заходів з охорони внутрішнього ладу, то німці почали застосовувати до порушників жорстокі фізичні покарання та висилку на примусову працю з висушування боліт до Польщі. Більшість же порушників ладу виявлялися членами правлячих партій есерів та есдеків й, отже, в цих партійних колах зростало невдоволення діями німців. Саме задля протидії окупантам правляча на той час партія есерів (УПСР) та інші соціалісти (окремі соціал-демократи) в уряді УНР й створили вищевказану таємну організацію під назвою «Комітет порятунку України», до якої увійшли найбільш патріотично налаштовані особи та три міністра уряду УНР.

Однією з акцій цього «Комітету» й стало викрадення А. Доброго як вірного німецького агента. Невдовзі німецька окупаційна військова влада розпочала розслідування «справи Доброго»,

⁹⁷ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М.: Госиздат, 1936. – С. 42, 61, 114–119; Революция на Украине по мемурам белых. – М.; – Л.: Госиздат, 1930. – С. 348, 364.

якому передував ультиматум Центральній Раді, а наслідком – арешт і німецький військово-польовий суд над кількома провідними діячами уряду УНР, який відбувся в липні 1918 р. та їхнє подальше ув'язнення.

19 травня 1918 р., вже по поваленні Центральної Ради, ліквідації УНР та проголошенні Української Держави (Гетьманату), у газеті «Кіевская мысль» з цього приводу з'явилося офіційне повідомлення попереднього розслідування німецької слідчої комісії⁹⁸. У ньому зазначалося, що до змови щодо викрадення й вивезення за межі столиці А. Доброго були причетними міністр військових справ УНР О. Жуковський, міністр внутрішніх справ УНР М. Ткаченко, а практичним організатором акції виступив його права рука, директор Адміністративно-політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР Ю. Гаєвський, який взяв на себе цю роль, аби у викраденні приховати сліди участі вищих урядовців Центральної Ради. Мотивацією ж подавалися передусім: вороже ставлення цих осіб до німецького впливу в Україні та те, що банкір А. Добрий «чесно старався виконувати економічні обов'язки Берестейського миру»⁹⁹.

Як же ж розвивалися події у ті дні? Спробуємо відтворити їх перебіг. 24 квітня 1918 р. до О. Жуковського, як до військового міністра УНР, о 19–20-й годині вечора звернувся міністр внутрішніх справ М. Ткаченко з проханням виділити в його розпорядження трьох чи п'ятьох вартових та спорядити одного залізничного вагона, на котрому той нещодавно здійснював об'їзд по Поділлу. При цьому, зі слів самого полковника О. Жуковського, М. Ткаченко не зазначив для якої справи йому необхідні були вартові для охорони того вагону. Зі свого боку військовий міністр, як він згодом стверджував, не перейнявся суттю прохання (позаяк отримував подібні досить часто й від інших вищих урядовців) й поміркував, «що мабуть гроші кудись везти і позаяк це було вечером, то в Управління Пересовання військ не міг подзвонити до Начальника Перевозу полковника Єщенка, бо праця скінчилась,

⁹⁸ Кіевская мысль. – 1918. – 19 мая.

⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 165.

в 4 години дня»¹⁰⁰. Тож О. Жуковський телефоном викликав свого вартового значкового Базілевіча й віддав тому наказ: «зробить розпорядження Губерніальному Коменданту, щоб направили трьох козаків для варту в розпорядження Міністра внутрішніх справ – це одне, друге – поїхати на вокзал до коменданта станції і сказати йому, щоб він нарядив один вагон із того потяга, в якому я їздив по ревізії, теж в розпорядження Міністра внутрішніх справ»¹⁰¹. Десь близько за годину (тобто десь біля 21.00 вечора) значковий Базілевіч повернувся з якоюсь особою у штатському, що перед цим справлявся у коменданта залізничної станції чи не заготовлено потяг для Міністерства внутрішніх справ. Базілевіч в присутності того добродія доповів військовому міністрові, що наказ про варту він передав Начальникові Штабу губерніального коменданта Київщини В. Дідушку (губерніальним комендантом тоді був М. Шинкар).

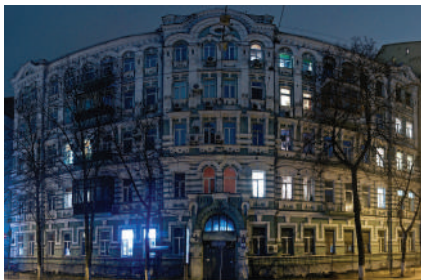
Проте, складнощі виявилися із заготовкою потяга через те, що міністр шляхів В. Єщенко наказав, щоб без його відома й без особистого наказу не споряджати ні потягів, ані окремих вагонів для кого б то не було (причини: на залізниці надто обмаль зайвих паротягів та потягів, а особливо палива). Відтак О. Жуковський виділив М. Ткаченку лише вартових, а вагон і потяг – особисто міністр шляхів В. Єщенко, який на той мент підійшов до колег-міністрів. В присутності військового міністра міністр шляхів просто на прохання міністра внутрішніх справ (також нібито не переймаючись для якої мети тому потрібен потяг з вагоном), після нетривалого сум'яття, виділив йому залізничний транспорт. Чи була поява В. Єщенка того вечора при розмові міністрів лише випадковим збігом, чи ні – достеменно невідомо. Тим не менш, М. Ткаченко попросив О. Жуковського віддати виділених ним вартових у розпорядження Ю. Гаєвського. Власне, сам військовий міністр згодом, перебуваючи у Лук'янівській в'язниці, стверджував, що так і не цікавився чи були ці його вояки залучені як вартові при А. Доброму і кого саме було призначено вартовими від губерніального коменданта, чи може то були вояки з іншої частини, чи Січові стрільці тощо.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 110.

¹⁰¹ Там само. – Арк. 110–110 зв.

Насправді вагон, що стояв на запасних коліях, дійсно охороняли Січові стрільці, а тих трое вартових, що їх виділив для справи О. Жуковський, попрямували до будинку А. Доброго аби його заарештувати й доставити до потяга. Безпосередньо арештом керував добродій у цивільному, який виявився таким собі Осиповим – чиновником з особливих доручень МВС УНР та особистим секретарем голови Адміністративно-політичного департаменту МВС Ю. Гаєвського.

То ж того вечора, 24 квітня 1918 р., до київського будинку за адресою вул. Велика Житомирська, 8-Б, де у дев'ятикімнатній квартирі мешкав А. Добрий¹⁰², під'їхав автомобіль. П'ятеро осіб (двоє в офіцерській формі, трое – у цивільному вбранні) подзвонили до швейцара й сказали, що панові Доброму надійшла термінова телеграма. Коли ж старенький швейцар відчинив двері, його силою заштовхали до швейцарової кімнати й зачинили у ній. Двоє чоловіків залишилися на варті у під'їзді будинку, трое (двоє у військовому та один у цивільному, серед яких були чиновник з особливих доручень МВС УНР Осипов і начальник кримінально-розшукового відділу київської міліції М. Красовський) з револьверами попрямували вгору по східцях до квартири А. Доброго.

Візитярі запропонували банкірові не чинити опір, позаяк вони застосують зброю (Осипов навіть наставляв револьвер на переляканого банкіра), додавши при цьому, що його заарештовано. На вимогу ж дружини фінансиста показати ордер про арешт, банкірові було пред'явлено незрозумілого вигляду якийсь мандат без печатки. А. Добрий змушений був підкоритися.

Варто зауважити, що під час арешту, трійця візитерів у спіху забула на квартирі господаря портфель з паперами, у який

¹⁰² Будинок по Великій Житомирській, 8-Б був шестиповерховим з боку вулиці та семиповерховим з боку подвір'я. Його побудував Й. Зекцер у неоросійському стилі у 1903–1904 рр. Особливістю будинку була різна кількість квартир різної площі й комфорту на різних поверхах – для людей різного рівня статку. Попри це, він позиціонувався як житло для заможних киян. У 1990-х рр. будівлю було дещо реконструйовано, внаслідок чого втрачено частину історичного оздоблення.

вочевидь не забарилася зазирнути дружина А. Доброго. Тож після того, як викрадачі повернулися й забрали портфеля, пані Добра вже цілком уявляла у кого на службі були викрадачі її чоловіка, про що невдовзі й повідомила німецькій військовій поліції.

Між тим, викрадачі посадили банкіра до авто, що вже очікувало біля під'їзду його будинку, і відвезли на залізничний вокзал столиці. Там його запроторили у вагон, який причепили до звичайного пасажирського потягу і під охороною вірних людей відправили до Харкова¹⁰³. Зазначу також, що дід А. Ю. Доброго розташовувався неподалік від міліцейського відділку, тож туди встигли повідомити про інцидент. Проте, як свідчили сучасники, «представники розшукової поліції поводили себе якось дивно і жодних заходів не застосували»¹⁰⁴.

Наступного дня весь Київ знав про несподіване й загадкове зникнення директора банку. Першою з версій була така, що А. Добрий, пограбувавши банк, утік. Проте ані у банку, ані у його квартирі не віднайшлося слідів того, щоби він бодай щось захопив із собою (документи і навіть речі першої необхідності залишилися на місці). Іншою версією була думка про викрадення злодіями з метою отримання викупу, однак і вимог щодо обміну банкіра за винагороду не було. Містяни ж не мали сумнівів у тому, що Добрий аж ніяк не міг бути заарештований законною владою, а став жертвою якихось нальотників, вимагачів та бандитів. Ці чутки не спростовував й уряд Республіки.

Командування ж німецької групи армій «Київ» висунуло керівництву УНР ультиматум у 24 години розслідувати справу А. Доброго та покарати винних. Природно, що така вимога не могла бути виконана, позаяк викрила б участь у викраденні самих можновладців УНР, і це добре розуміло німецьке окупаційне командування.

Наступного дня, 25 квітня 1918 р., Г. Айхгорн оприлюднив свій наказ про введення в Україні

Г. Айхгорн

¹⁰³ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 61–63.

¹⁰⁴ Гольденвейзеръ А. А. Изъ Киевскихъ воспоминаній // Архивъ русской революціи. – Т. VI. – Берлин, 1922. – С. 213.

німецьких військово-польових судів, заборону будь-яких мітингів і зборів та обмеження свободи слова і друку¹⁰⁵, який фактично визначав фіктивне становище українського уряду. Крім того, німецьке командування оголосило, що саме береться вживати відповідні заходи та міри щодо охорони та забезпечення життя приватних осіб.

У відповідь 27 квітня Мала Рада Центральної Ради почала бурхливі обговорення зухвалої поведінки німецького окупаційного командування, рясно перемішані з критикою політики есерівсько-коаліційного уряду В. Голубовича, колотнечею щодо необхідності реорганізації уряду, зміни державної орієнтації, протестами тощо. При цьому відбулося три засідання, два з яких (ранкове й вечірне) тривали у закритому режимі.

На цьому засіданні прем'єр-міністр УНР В. Голубович виступив з протестом проти вищезгаданого наказу Г. Айхгорна й інтерв'ю німецького командування з цього приводу у пресі, згадавши при цьому й пов'язаний з ним інцидент щодо викрадення банкіра А. Доброго. Голова українського уряду у залі Центральної Ради зокрема заявив: «У газетах появилось офіційальне інтерв'ю, і воно появилось іменно з підкресленням, що його зміст офіційальний. Це інтерв'ю підкреслює, розшифровує розпорядження в наказі генерал-фельдмаршала Айхгорна, в якому говориться, що повинні вони, військові власті, прийняти міри для того, що Український уряд не зумів подбати про охорону города Києва, появились якісь таємні організації, які провадять свої справи таємно і безконтрольно, і уряд в цьому напрямку абсолютно нічого не може зробити.

В цьому офіційальному інтерв'ю указано, що основною і головною причиною цього наказу являється похищення пана Доброго. Не кажучи уже про те, хоч і ворушаться якісь таємні організації, це ще не значить, що уряд так чи інакше може викрити ті організації. Не упоминаючи про те, що такі організації є і по

¹⁰⁵ Нова Рада. – 1918. – 27 квітня.

інших державах, де лад організовувався не в один місяць, я спинюсь на цьому факті офіційного звідомлення. Що таке є власне пан Добрий? Він, може, є підданаць Німецької держави? Ні, він ні сват, ні кум, він зовсім постороння людина. І от із-за того, що було похищено цю посторонню людину, яка юридично нічим не зв'язана з Німеччиною, яка не дає ніяких поводів до того, щоби зробити такої колосальної ваги приказ, приказ був виданий.

Це лишне підкреслення певної неорієнтації і неуміння, а може, навіть, небажання розібратись в наших справах і з боку цих, мабуть, не дуже відповідальних властей Німецької держави, які знаходяться на Україні»¹⁰⁶.

Ось і все (з розлогої промови), сказане головою уряду з приводу «справи Доброго», через яку виник міждержавний скандал і яка стала приводом (хай і формальним та надуманим з боку німецької окупаційної влади) для видання згадуваного наказу командувача німецьким військом в Україні, що фактично денонсував союзницькі взаємини двох країн й нівелював державну владу УНР! Цілком очевидно, що більшого голова уряду України не міг і не мав потреби виголошувати щодо викрадення і незаконного ув'язнення А. Доброго, позаяк саме окремі міністри й урядовці його уряду були безпосередніми учасниками цієї акції, а решта урядовців (як і сам прем'єр-міністр УНР) з ночі самого арешту банкіра достеменно знали хто, коли і з якою метою його викрав та ізолював, а відтак – покривали викрадачів, стаючи таким чином співучасниками злочинної авантюри.

Того ж дня, у суботу 27 квітня 1918 р., до військового міністра в прийомні часи завітав Ю. Гаєвський з тим, щоби йому видали таке посвідчення та автомобіль, аби ніхто не мав права його затримати чи рекувізувати. Під час розмови Ю. Гаєвський, між іншим, сказав О. Жуковському: «Ну, знаєте Доброго добре законопатили, ніхто його не знайде; ловко все-таки це діло обробили»¹⁰⁷. У відповідь військовий міністр не промовив ані слова й лише засміявся. Згодом він стверджуватиме, що саме тоді запідозрив, що в справі усунення Доброго, здається, було замішане

¹⁰⁶ Робітнича газета. – 1918. – 30 квітня.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 111 зв.

Міністерство внутрішніх справ УНР¹⁰⁸. Тоді ж вранці військовому міністру стало відомо, що в ніч з 26 на 27 квітня німецькі війська оточили й розпочали роззброєння 1-ї Української (Синьожупанної) дивізії. Військовий міністр, отримавши такого ляпаса й приниження, поїхав до Центральної Ради й спромігся лише до заяви її членам, що не скоїлося нічого важливого, що сталося лише прикре непорозуміння...

Тим часом німці з'ясували, що автомобіль, який під'їжджав до будинку А. Доброго, був казенний, а також те, що когось під посиленою вартою мали відправити потягом до Полтави й що день відправки збігся з днем зникнення банкіра. При цьому було встановлено, що до відправлення вагон з викраденим А. Добрим тієї ночі простояв на ст. Київ ще близько 6–8 годин. Вияснилося також, що виконавці, які за хабар мали транспортувати А. Доброго до Полтави, доставили його до Харкова. По прибутті до міста, викрадачі мали намір заховати бранця до Холодногорського централу, але начальник тюрми відмовився прийняти А. Доброго під варту без належного ордеру про арешт та відповідних супровідних документів від МВС УНР. Тож чоловіка утримували під охороною в одному з номерів у місцевому «Гранд отелі».

Під час переїзду Осипов, до речі, пропонував банкіру розв'язати його історію через одну впливову особу лише за 100 тисяч рублів з умовою, що після сплати викупу А. Добрий негайно покине територію України. По прибутті у Харків, банкір підписав у готелі чек на 100 тисяч, після чого один з конвоїрів від'їхав до Києва, решта попрямували святкувати з кралечками успішну, на їх думку, мандрівку до готельного ресторану. Тож прийшлих гастролерів досить скоро помітили місцеві шпики-стукачі німецької військової поліції. При цьому самому А. Доброму навіть вдалося підкупити охоронців і доправити німецькій військовій поліції вісточку про те, в якому місті він знаходиться¹⁰⁹. Тож у Харкові німці через свою агентуру знайшли його невдовзі в одній з українських військових

¹⁰⁸ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Викрадення банкіра А. Доброго в квітні 1918 року (реконструкція та аналіз подій) // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія педагогічні та історичні науки: збірник наукових праць. – Вип. СХХ (120). – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2014. – С. 212–228.

¹⁰⁹ *Гольденвейзеръ А. А.* Изъ Киевскихъ воспоминаній // Архивъ русской революціи. – Т. VI. – Берлин, 1922. – С. 214.

частин, що були розквартировані у місті (туди банкіра було перевезено з готелю). Згодом, у травні 1918 р., банкір навіть розповів про свої поневіряння в інтерв'ю одній з німецьких газет.

Так, поступово, німецька таємна військова поліція дісталася до усіх мотузочок цього викрадення, виявила банкіра у Харкові й вийшла на саму організацію «Комітет порятунку України» та дізналася про участь у ній членів уряду УНР¹¹⁰. Виявилось також, що окрім А. Доброго було затримано ще 27 осіб, що співробітничали з німцями¹¹¹. З цього приводу П. Христюк згадував, що уряд й справді планував цілком відкрито заарештувати одночасно кількох визначних «контрреволюціонерів». Однак «міністр внутрішніх справ М. Ткаченко, з невідомої причини, арештував тільки Доброго і то незвичайним способом (таємного арешту під фірмою якоїсь приватної організації), чим надав справі арешту авантюристичного характеру, поставивши ціле правительство і особливо Голову Р[ади] Н[ародних] М[іністрів] Голубовича, в ненатуральне становище»¹¹². Щоправда, сам П. Христюк одразу ж зауважив, що це, в принципі, суті справи не змінило, адже «при одвертому переведенню намічених арештів німецькі генерали зробили б те саме, що й після арешту Доброго, хіба що в де-що іншій формі»¹¹³.

Тим часом з українського боку вищі чини поводитися більш ніж дивно. На запити з різних сторін, в тому числі й з боку німців, міністр внутрішніх справ М. Ткаченко, як і інші міністри, відбрихувалися, що урядом задіяні усі сили для пошуку зниклого, що певною мірою мало б зміцнити переконання у тому, що його таки викрали якоїсь розбишаки. Таку ж видимість занепокоєння і розшукових дій було підтримувано й на засіданнях уряду. Тим не менш коли, наприклад, на закритому засіданні Малої Ради адвокат А. Гольденвейзер запитав міністра юстиції С. Шелухіна щодо

¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 64.

¹¹¹ Голось Київ. – 1918. – 9 мая; Дело членов ЦК УПСР: Стенографический отчет. – Харьков: Изд-во ЦК КП(б)У, 1921. – С. 56; Киевская мысль. – 1918. – 8 мая; Революция на Украине по мемурам белых. – М.; Л.: Госиздат, 1930. – С. 32–33, 112–114, 259; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 324–325, 348.

¹¹² Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Кн. 2. – Т. II. – С. 166.

¹¹³ Там само.

того, як він пояснює незрозумілий образ дій кримінально-пошукового відділення, той у досить різкому тоні відповів, що не може надати з цієї справи жодних відомостей. З цього приводу А. Гольденвейзер пригадав слова В. Лацького про те, що одні з міністрів знали хто стоїть за викраденням А. Доброго, інші ж підозрювали правду, а отже й С. Шелухін, очевидно, також відчував правду, проте ще не встановив для себе тоді напрямку поведінки¹¹⁴.

М. Ковалевський

М. Ковалевський (тогочасний міністр земельних справ УНР) згадував, що ані він, як і інші члени уряду, ані голова Центральної Ради М. Грушевський, ані голова Ради народних міністрів не були причетними до підготовки викрадення, проте... Проте дізналися про арешт банкіра безпосередньо в мить (тобто в ніч) його арешту: «Вночі, коли Добрий був арештований, відбулось власне засідання кабінету під проводом Голубовича. Засідання відбувалося в приватному помешканні Голубовича у великій гарній віллі київського архітектора Воробйова на Липках. На цьому засіданні чомусь не було Ткаченка. Десь коло півночі Ткаченко нарешті з'явився, викликав Голубовича до іншої кімнати і щось йому стурбованим голосом оповідав. Після цього ми довідалися, що сталася ця подія з Добрим. Був це розуміється крок дуже небезпечний в цій напруженій ситуації, яка існувала у відносинах між українською і німецькою владою»¹¹⁵.

Нагадаю, що вагон з викраденим банкіром на той час все ще стояв на станції у Києві. Тож голова уряду та присутні міністри, взнавши про це, не прорахували можливі негативні наслідки такої авантюри з огляду на вкрай напружені стосунки з німецьким окупаційним командуванням й, знаючи його плани щодо ліквідації уряду соціалістів, або ж знехтували можливим загостренням ситуації, чим виявили свою політичну короткозорість та державницьку безвідповідальність тощо. Адже у ті

¹¹⁴ Гольденвейзеръ А. А. Изъ Киевскихъ воспоминаній. – С. 214.

¹¹⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 481.

години було ще не пізно уникнути майбутніх проблем, змінивши перебіг подій й навіть, за належного й обміркованого сценарію, обернувши їх на користь влади УНР. Крім цього, з того моменту вони ставали співучасниками свавілля органів державної влади над співгромадянином та несли колективно-персональну відповідальність за можливі трагічні наслідки для Республіки, що зрештою й сталося усього за кілька днів.

Тим часом німцям стало відомо, що пани Осипов та М. Кравовський були лише виконавцями викрадення, яке замислили і замовили особи з вищих кіл тогочасного українського політикуму, що й вигадали той «Комітет порятунку України». З'ясувалося, що до його складу входили або активно його підтримували такі вищі урядовці УНР як голова Ради народних міністрів В. Голубович, військовий міністр полк. О. Жуковський, міністр закордонних справ М. Любинський, міністр земельних справ М. Ковалевський, міністр внутрішніх справ М. Ткаченко, директор Адміністративно-політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ Ю. Гаєвський, начальник київської міліції П. Богацький та інші¹¹⁶.

Сам М. Ковалевський вже в еміграції у своїх спогадах засвідчив, що німецька окупаційна влада від самого початку зникнення А. Доброго заявила урядові УНР, що він несе повну відповідальність за життя банкіра й натякала, що німці мають певні дані, що український уряд знає про місце побуту А. Доброго. При цьому М. Ковалевський стверджував, що «наш міністер внутрішніх справ Михайло Ткаченко постановив на власну руку усунути Доброго на деякий час з Києва і цим позбавити організаторів [гетьманського] перевороту одного з найбільш діяльних змовників. Цей плян був виконаний директором політичного департаменту Гаєвським»¹¹⁷.

28 квітня 1918 р., в неділю, об 11 годині ранку у Центральній Раді знову розпочалися палкі дебати Малої Ради щодо наказів фельдмаршала Г. Айхгорна. На ньому, до речі, вперше і востаннє після втечі з Києва у січні 1918 р., з'явився В. Винниченко, який

¹¹⁶ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – С. 116; *Революция на Украине по мемуарам белых.* – С. 112–113; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 324.

¹¹⁷ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – С. 481.

попри напружену для Республіки ситуацію з годину промовляв присутнім лекцію про український національний рух. Прикметно, що жоден з промовців (як і раніше) ані словом не згадав про «справу Доброго» й не спромігся домогтися від уряду бодай якихось притомних пояснень щодо її суті, стану, можливості розв'язання, прив'язаності до німецьких ультимативних наказів, формальним приводом до випуску яких вона стала, та можливості щонайшвидшого її розкриття аби вибити (хай і вже лише номінально) ґрунт з-під німецьких зазіхань тощо. Натомість Мала Рада потонула у пустопорожніх погрозах на адресу 450-тисячного німецького та австро-угорського окупаційного війська, а урядовці УНР, дезорієнтовані власною безпорадністю, навіть не спромоглися вдатися до елементарних превентивних підготовчих заходів щодо оборони державної влади та Республіки!

О. Жуковський

Під час засідання Малої Ради 28 квітня були присутніми й члени уряду, які підготували для міністрів-силовиків невідкладне розпорядження про висилку за межі України кількох осіб, що становили загрозу національним інтересам УНР (підписання лобювали Ю. Гаєвський, П. Сікора та П. Христюк), яке зокрема завізував й військовий міністр О. Жуковський¹¹⁸. Очевидно йшлося про отой список осіб, 27 з яких мали бути заарештованими за тісну співпрацю з німецькою окупаційною владою.

Досить скоро міністерська ложа почала порожніти, її покинули більшість міністрів, у тому числі М. Ткаченко та О. Жуковський... Один з членів Центральної Ради згодом зазначав: «Пам'ятаю, як приголомшило мене у той день осунуте обличчя Ткаченка і лихоманковий блиск його очей»¹¹⁹.

Невдовзі Центральну Раду було оточено окупаційною вартою. Загін німецьких солдатів під командою кількох офіцерів заарештував активних учасників таємної організації Ю. Гаєвського

¹¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 112.

¹¹⁹ Гольденвейзер А. А. Изъ Киевскихъ воспоминаній. – С. 215.

і М. Любинського прямо під час засідання Центральної Ради. Було затримано як свідка й голову Ради народних міністрів УНР В. Голубовича (його, до речі, під час обшуку та арештів у Центральній Раді німці поставили обличчям у куток і забороняли рухатися). Міністр внутрішніх справ М. Ткаченко утік й устиг добре та надійно сховатися (натомість було заарештовано його дружину).

Військового міністра О. Жуковського, який на час вдертя німецького загону до Ради вже перебував вдома, було попереджено про небезпеку арешту директором канцелярії Військового міністерства Коваленком. На пропозицію утекти у надійний сховок на приготованому автомобілі український міністр відповів відмовою. Його було заарештовано німецькою чотою на чолі зі старшиною Ауслендером по дорозі з дому до свого міністерського кабінету (по вул. Банковій, 2).

Міністр земельних справ М. Ковалевський встиг заховатися на конспіративній квартирі у Києві (звідти перебрався у с. Святошино), а потім подався через Катеринослав та Олександрівськ до Генічеська, де його в червні розшукали гетьманські спецслужби й усе ж таки заарештували (оперативною розробкою М. Ковалевського займалися М. Красовський та його заступник О. Вигранов, яких невдовзі також заарештувала німецька військова поліція)¹²⁰. Принагідно зауважу, що своїм агентам гетьман П. Скоропадський наказав не віддавати М. Ковалевського до рук німців й таки доклав зусиль аби той не потрапив під німецький військово-польовий суд. Усіх заарештованих спочатку везли до німецької військової комендатури, потім відбувався переїзд на «сідку» до Першого училища ім. великого князя Константина Константиновича, згодом – до Лук'янівської в'язниці¹²¹.

¹²⁰ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – С. 505.

¹²¹ 4–5 травня 1918 р. у Головній Комісії німецького Райхстагу віце-канцлер фон Ф. Пайєр виголосив безапеляційну доповідь, що в будинку Військового міністерства УНР відбувалися таємні засідання з метою убивства усіх німецьких офіцерів, що члени українського уряду входили до «Комітету порятунку України», які ставили своєю головною метою боротьбу з німецьким впливом на українській території тощо.

Відкритий процес над обвинуваченими відбувся наприкінці липня 1918 р. у залі Окружного суду в Києві, де засідав німецький військовий трибунал.

Засідання німецького військово-польового суду у «справі Доброго»

Суд тривав три дні. Газета «Кіевская мысль» зберегла для історії опис суду та підсудних: «Рівно о 9 годині ранку відчиняються маленькі дверцята «лави підсудних» і крізь них пропускаються підсудні. Першим з'являється військовий міністр Жуковський у воєнній формі. Маленький, з малоінтелігентним обличчям, він ніц не справляє враження міністра. Він скромно вмощується на останній лаві й нервово покручує вуса. За ним – вилощений, з кільцем із великим зеленим каменем на руці, що кидається у вічі, головний керманіч викрадення – колишній директор адміністративно-політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ Гаєвський. Обличчя втомлене, виможденне. А поряд з ним – чиновник особливих доручень – фактичний виконавець викрадення – Осипов. Він у воєнній формі, без погонів. Говорить спокійним тоном, часто переходячи з російської мови на німецьку. Останнім в цьому ряду вмощується колишній начальник міліції – Богацький, що байдужим поглядом окидує залу суду. На обличчі його весь час вирає усмішка. У першому ряду лави підсудних на одинці вмощується київський Лекок – тільки нещодавно відсторонений від посади начальника кримінально-розшукового відділу

Красовський». За кілька хвилин зайшов німецький військово-польовий суд на чолі з головою, підполковником фон Кюстером і прокурором ротмістром Трейде. Після викладу суті справи, Трейде повідомляє переповненій залі, що «щойно отримані відомості про арешт колишнього прем'єр-міністра Голубовича у зв'язку з цією ж справою». Голова уряду УНР В. Голубович спочатку проходив по «справі Доброго» як свідок, проте у перебігу судового допиту прокурор (обвинувачувач д-р Трейде) довів його причетність до змови.

У перебігу процесу Ю. Гаєвський показав, що у розробці викрадення А. Доброго, окрім міністра внутрішніх справ М. Ткаченка, брав участь і голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович. Обвинувачувач Трейде допитував колишнього українського прем'єр-міністра, як і решту підсудних, з неприхованим презирством та приниженням. Так, наприклад, голові уряду Центральної Ради було поставлено питання: «Що, ви дійсно такий дурний? Чи прикидаєтеся таким дурним?» Зрештою з прем'єр-міністром УНР (на той час вже колишнім) сталася істерика і судові довелося оголошувати перерву допоки він не заспокоївся. Потім В. Голубович виголошує: «Прошу судити мене, а не по мені – уряд і соціалістів!», після чого винувато пообіцяв «більше ніколи цього не робити». «Не думаю, – лунає з вуст Трейде, – що вам знов коли-небудь доведеться стояти на чолі держави!»

*Лава підсудних на суді у «справі Доброго»:
Жуковський, Гаєвський, Осипов, Богацький, Красовський*

Зрештою підсудні почали звинувачувати у всьому своїх колишніх урядовців. Так, Осипов назвав М. Ткаченка мерзотником і падлюкою, М. Красовський заявив В. Голубовичу, що саме він своєю підлістю привів їх сюди (тобто на лаву підсудних), а П. Богацький сказав, що був проти цієї авантюри, але зобов'язаний був виконувати накази М. Ткаченка...

У підсумку, на третій день процесу, німецьким військово-польовим судом до двох років ув'язнення були засуджені голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович та військовий міністр УНР О. Жуковський, який, до речі, у своїх щоденникових записках під час ув'язнення заперечував власну причетність до цієї акції, вказуючи, що головними організаторами її були міністр внутрішніх справ М. Ткаченко та його підлеглий Ю. Гаєвський. Інші учасники викрадення А.Доброго¹²² були засуджені до одного року¹²³.

Отже, практично усі члени уряду УНР були прямо чи побічно причетні до викрадення людини, свого співгромадянина, члена міждержавних фінансово-економічних комісій від України, банкіра та ділового партнера Німецької та Австро-Угорської імперій, тобто – співучасниками злочину, тобто – державними службовцями вищого рангу, що свідомо чи підсвідомо дали формальний привід до початку активній фазі щодо дискредитації державних структур УНР і втілення в життя добре відомих їм намірів іноземної окупаційної влади стосовно реалізації плану з повалення уряду Центральної Ради та ліквідації Української Народної Республіки

¹²² Після гетьманського перевороту А. Добрий став головою Фінансового комітету при Міністерстві фінансів Української Держави (перше його засідання відбулося 10 травня 1918 р.) та членом міждержавних фінансово-економічних комісій тощо. З падінням Гетьманату П. Скоропадського, йому вдалося емігрувати до Франції у 1920 р. У Парижі А. Добрий був відомим меценатом, брав активну участь в організації та розвитку добродійних організацій. Так, наприклад, 1924 р. він виділив відомому російсько-французькому актору і режисеру Ж. Пітоєву 1 тис. франків на постановку в Парижі п'єси Ремізова «Бісовське дійство». У 1921 р. він став головою правління Єврейського товариства трудової допомоги, а 1927 р. – віце-головою російсько-єврейської громади в Парижі «Огель Яков». Крім того, у Франції він також очолював Товариство допомоги російським євреям, був членом Ради Російського торговельно-промислового і фінансового союзу. Помер у Парижі 1936 року. По його смерті коштом російсько-єврейської еміграції у Парижі 1939 р. було видано збірник «Пам'яті Абрама Юрьевича Доброго».

¹²³ Голось Кієва. – 1918. – 26 апреля; Голось Кієва. – 1918. – 9 мая; Кієвская мысль. – 1918. – 29 апреля; Кієвская мысль. – 1918. – 30 апреля; Кієвская мысль. – 1918. – 8 мая; *Христюк П.* Українська революція. Розвідки і матеріали. – Кн. 2. – С. 348.

Варто також згадати й зауважити ще на одному аспекті щодо факту, коли в ніч з 26 на 27 квітня, зі згоди військового міністра УНР, німці оточили й роззброїли дивізію Синьожупанників, яку було сформовано у Німеччині з військовополонених вояків-українців російської армії. І хоча у спогадах О. Жуковський й заперечував факт власної згоди на розброєння і пояснював, що у своєму виступі 27 квітня 1918 р. у Центральній Раді заявив з цього приводу, що «тут нічого такого важливого не сталося; все це діло вийшло із за непорозуміння» через те, щоб «не створювати вже й так натянутих відношень громадянства до Німецького командування»¹²⁴. Однак, попри заперечення військового міністра про непричетність до розформування дивізії, це не зовсім відповідало дійсності. Звичайно ж, він не давав на те свого наказу, проте прагнув здійснити розформування іменем військової влади УНР. Як це не дивно, але наріжним каменем питання бути чи не бути Синьожупанній дивізії став конфлікт навколо її командира та особисті амбіції українського військового міністра.

Суть справи полягала у тому, що військовий міністр О. Жуковський безуспішно намагався усунути від командування дивізією В. Зелінського й замінити його на отамана Мартинюка. «Із за цього призначення і почалась ціла історія», – засвідчував військовий міністр УНР. Німці вступилися за В. Зелінського й ка-

¹²⁴ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 112.

тегорично заперечували призначенню Мартинюка. Проте О. Жуковський в особистій розмові з В. Зелінським пригрозив йому військовим судом за невиконання наказу міністра й таки змусив піти з посади «по хворості», але саме тоді й запланував розформувати дивізію. Він, зокрема, так мотивував свій намір: «Зелінський подав рапорт і таким чином гострий вузол був розв'язаний так, як хтів. Після цього я упевнився, що німці хтят значну ролю грати на Україні, що просто вони хтят окупірувати. Необхідно создати силу, яка б противостояла б їм. А тому перш всього необхідно визволити половину дивізії з під контролю німецького. Я хтив піднімати питання про розформовання їх, як не особливо дисципліновану частину, міркуючи здоровий елемент із них виділити в школу інструкторську під старшин»¹²⁵. Звичайно ж, німецьке командування дозволити цього не могло й врешті-решт наказало роззброїти Синьожупанників.

Військовий міністр УНР О. Жуковський приймає парад дивізії Синьожупанників (1918 р.)

Наступного дня, у неділю 28 квітня під час вечірнього засідання Малої (Центральної) Ради, перервавши виступ М. Рафеса, до зали несподівано увійшов загін німецьких солдатів на чолі

¹²⁵ Там само. – Арк. 79–79 зв.

з молодим лейтенантом. Січові стрільці, що охороняли приміщення, навіть не намагалися перешкодити їм. Офіцер наказав усім присутнім підійняти руки догори і солдати обшукали членів українського парламенту, намагаючись знайти зброю. Одразу ж було заарештовано керуючого Міністерством закордонних справ М. Любинського і директора Адміністративно-політичного департаменту МВС Ю. Гаєвського. Міністрів О. Жуковського та М. Ковалевського, як вже згадувалося вище, заарештованими лише оголосили, позаяк вони вже встигли залишити приміщення раніше. Замість міністра внутрішніх справ М. Ткаченка, якому вдалося уникнути арешту, під варту було взято його дружину. Того ж дня заарештували й голову Ради народних міністрів УНР В. Голубовича. Цього демаршу вистачило, аби остаточно залякати й деморалізувати усе керівництво УНР.

З'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р.: представницька складова гетьманського перевороту.

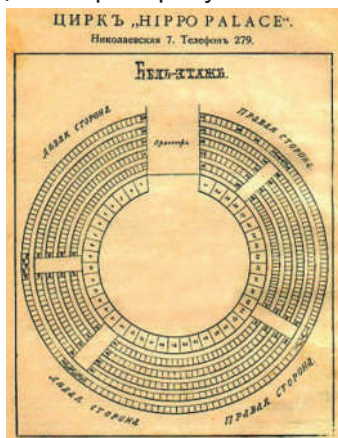

29 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, а об одинадцятій годині того ж дня у приміщенні цирку «Гіппо-палас» (цирк Крутикова) у Києві (тепер – це на вул. архітектора Городецького, 5 поруч з Майданом Незалежності) відкрився Всеукраїнський З'їзд хліборобів, скликаний Спілкою землевлас-

ників та українськими хліборобами-демократами. На з'їзд прибуло близько 8 тис. осіб (найбільше в історії народного волевиявлення України від часів Б. Хмельницького), переважно селян, з яких уповноважених представників було 6 тис. 432 делегати. Як зазначалося у телеграмі з Києва на ім'я міського комісара м. Миколаєва, делегати з'їзду представляли інтереси 7–8 мільйонів селян-землевласників з 9 губерній України¹²⁶. Утім варто зауважити при цьому, що немає підстав сумніватися у численності депутатів, які прибули на з'їзд, проте є застереження щодо його чисельності, яку вочевидь було дещо завищено самими організаторами й прихильниками Гетьманату вже в еміграції (з легкої руки Д. Дорошенка), про що побічно свідчать й, зокрема, світлини з молебню на Софіївському майдані у день перевороту.

За задумом заколотників, з'їзд мав стати громадською опорою перевороту, послужити підтвердженням легітимності, виборності нової влади перед широкими народними масами країни. Ще до офіційного відкриття з'їзду делегати жваво обговорювали діяльність організаційного комітету на чолі з селянином М. Коваленком, критикували Центральну Раду, її земельний закон та земельні комітети, а також пошепки казали, що новим гетьманом слід обрати П. Скоропадського. Зібрання було легальним, його дозволив уряд УНР, щоправда не без тиску з боку німецького окупаційного командування, проте діячі Центральної Ради не очікували, що саме тут відбудеться один з показових актів перевороту, чутки про який, слід зазначити, вже поширювалися столицею.

З'їзд привітальною промовою відкрив голова ініціативної групи, селянин Кременчуцького повіту з Полтавщини М. Коваленко. Він також запропонував обрати головою зібрання представника Київщини М. Вороновича та призначити президію, до якої

¹²⁶ ДАМО. – Ф. р-5547. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

було обрано самого М. Коваленка та по два представника від кожної губернії¹²⁷. Тож ними стали: П. Петровський, М. Воронович (від Київщини), С. Гуляницький, В. Каспрук (від Волині), І. Базарський, І. Бордюшевич (від Поділля), А. Ракович, М. Левченко (від Полтавщини), Л. Люц, Г. Сидоренко (від Херсонщини), М. Висоцький, І. Харченко (від Чернігівщини), Е. Бродський (від Катеринославщини), О. Голіцин, В. Сас-Тисовський (від Харківщини). Товаришами (заступниками) голови було обрано А. Раковича, Л. Люца та М. Коваленка, а секретарями – І. Дуссана, В. Всеволодського та С. Гуляницького. До складу комісії з узгодження промов з метою найліпшого використання часу увійшли М. Ханенко, П. Александров та А. Зноско-Боровський.

Порядок дня було визначено таким: 1. Привітання конгресові; 2. Доповідь Ю. Кістяковського про земський закон; 3. Доповідь І. Дуссана про українські установчі збори; 4. Доповіді з місць; 5. Вироблення загальної резолюції.

На з'їзді виступили з доповідями І. Дуссан, Л. Рейхерт та Ю. Кістяковський (від президії), а також представники з місць: Ніколаєнко (Полтавська губ.), Кучма (Херсонська губ.), Прокопенко (Чернігівська губ.), Шохотька (Полтавська губ.), Сумцов (Харківська губ.), Кузмін (Курська губ.) та Коваленко (Кременчуцький повіт). Більшість ораторів пропонували передати владу одній особі. Усі доповідачі критикували політику Центральної Ради та її уряду, а найбільше – земельний закон УНР, «котрий вніс на селі стільки руїни та анархії»¹²⁸. Головною тезою виступів цих представників середніх і великих землевласників була вимога: «Влада має бути твердою та сильною, всі розпорядження уряду повинні відповідати інтересам народу[,] бо в іншому випадкові народ буде незадоволений[,] Проте все слід робити для народу і коли він бачитиме[,] що уряд все робитиме [в] його інтересах[,] він залюбки віддасть усі свої сили на благо держави»¹²⁹. Так, М. Коваленко у своєму виступі заявив, що селяни не визнають міністрів Центральної Ради, що хоча вони й сидять у кріслах

¹²⁷ Голось Юга (Слісаветград). – 1918. – 3 мая.

¹²⁸ ДАМО. – Ф. р-5547. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

¹²⁹ Там само.

міністрів, проте у народі не мають ніякого авторитету, тоді потрібно, аби вони ішли собі геть! Доповідач, після молитви пам'яті хлібороба М. І. Коваленка, продовжив звинувачувати Центральну Раду, що довела край до безладдя й господарської руйни, і категорично вигукнув: «Ми всі, сходимось на однім бажанні: утворити сильну владу, тепер же треба вирішити, що то має бути за влада?»¹³⁰ Делегати Юрченко (Полтавщина), Петровський (Київщина) і Харченко (Харківщина) виголосили, що влада мусила б мати диктаторський характер. З зали ж залунали вигуки: «Браво!», «Ура!», «Гетьмана! Гетьмана!»...

Несподівано для багатьох делегатів було запропоновано обрати тут же гетьмана України. Після того, як з'їзд прийняв цю пропозицію розпочалося балотування. Кандидатами були: генерал П. Скоропадський, лікар і член партії соціалістів-самостійників І. Луценко та наказний отаман Вільного козацтва І. Полтавець-Остриця¹³¹.

Член Союзу земельних власників, учасник та один з організаторів З'їзду хліборобів граф Д. Гейден розповідав Н. Королю, що він, не бажаючи обрання П. Скоропадського «зараз же підкликав до себе Бонецького і Липинського і шепнув їм, щоб вони виставили кандидатуру Б. І. Ханенка (нащадка гетьмана Михайла Ханенка)»¹³². Кандидатуру Б. Ханенка підтримали усі «ліберальні» члени Союзу хліборобів-власників, проте більшість вважала, щоби гетьман обов'язково був військовиком, як того вимагала українська традиція. На цьому особливо наполягали такі консерватори як проводирі дворянства: Брацлавського повіту – Балашов, Гайсинського повіту – Севастьянов, Єлизаветградського повіту – Варун-Секрет (Варун-Секретов) та багато інших. Тоді Д. Гейден виставив кандидатуру іншого військовика – Дунін-Борковського, але для більшості присутніх на з'їзді він був занадто лівим і його кандидатуру не підтримали¹³³.

¹³⁰ Дорощенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 35–37.

¹³¹ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.78.

¹³² Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уривок зі спогадів). – Нью-Йорк, 1967. – С. 14.

¹³³ Там само.

Зауважу також, що з огляду на те, що І. Полтавець-Острияниця був членом Української народної громади П. Скоропадського та підлеглим генерала-отамана у Вільному козацтві, цілком логічним є припущення, що Полтавець виконував на цьому обранні роль його ж технічного кандидата (при цьому заочно, позаяк на той момент П. Скоропадський навіть не перебував особисто на з'їзді).

Це свідчить про серйозне й небезпідставне остерігання прибічників П. Скоропадського конкуренції з боку І. Луценка. Підтверджує таку мою думку й те, що відбулося на з'їзді далі. Під час перерви в роботі зібрання, П. Скоропадського викликали негайно прибути на з'їзд й дати дочасний старт перевороту. Колишній член Центральної Ради П. Христюк наводить відомості, що П. Скоропадський прибув на з'їзд у супроводі 500 озброєних офіцерів¹³⁴, що, звичайно ж, нібито було явною перестраховкою на випадок несподіваних ситуацій. Утім, цифра у п'ять сотень офіцерів-гетьманців на з'їзді є явним перебільшенням. Можливо, то є загальне число людей, задіяних у перевороті, адже достеменно відомо, що безпосередньо на з'їзді 29 квітня перебувало лише 22 старшин-заколотників.

¹³⁴ Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Кн. III. – С. 4.

Генерал же П. Скоропадський, дізнавшись про сприятливий перебіг подій на з'їзді, перед від'їздом до будівлі цирку, де відбувався конгрес, віддав сформованому напередодні Українською народною громадою т. зв. Охотницькому (добровольчому)

полку наказ негайно розпочати захоплення головних державних установ у столиці, хоча й попередньо здійснити такі заходи планувалося наступного дня (30 квітня). А втім, здавалося б, якщо усе йде за планом, навіщо робити поспішні корегування? Світло на це питання дещо проливає наступний показовий епізод.

Після того, як представник Полтавщини Юрченко заявив, що влада має бути диктаторською, а отже й об'єднана в одній особі, серед зали пролунали вигуки: «Гетьмана! Гетьмана!», «Гетьмана Скоропадського!». Особою, що першою вигукнула ім'я Скоропадського був хлібороб-демократ Шемет, якого гаряче підтримали селяни (колишні вояки) Полтавщини та Чернігівщини. Після цього було оголошено перерву.

П. Скоропадський згадував про той день: «Настало 29-е квітня. Встав я навмисно пізніше звичайного, аби мене залишили у спокої. З'їзд відкрився об 11 годині дня. Передбачалося, що 29-го квітня я ще не поїду туди, позаяк хотіли протягом першого дня переконатися, наскільки весь цей, що з'їхався з усієї України, народ дійсно підготовлений до перевороту, котрий міг закінчитися далеко не так порівняно добре, як це сталося насправді. Я, сидячи у Безаків, через своїх ординарців знав усе, що відбувається у хліборобів. Величезний Київський цирк був переповнений до галерей. Все то були прості селяни, порівняно мало людей, одягнених у піджаки, все більше у свитки. Пішли доповіді, що малювали безвідрадную картину хаосу, що відбувався на місцях через відсутність влади. Настрій ставав все більш і більш підвищеним, і критика дій уряду [Ради] все жорсткіше і жорсткіше.

Вже в годину дня з'явилися оратори, які доповідали, що далі так жити неможна, що необхідно передати владу одній особі. Тоді я вирішив, що нічого відкладати до завтра те, що можна зробити сьогодні. Тієї ж думки був і Воронович. Мною було віддано наказ усім загонам, не очікуючи ночі, як то було вирішено раніше, негайно докластися до виконання своїх завдань. Я ж поїхав на автомобілі у цирк з Полтавцем, якого призначив генеральним писарем, і Зеленецьким, в якості мого ад'ютанта»¹³⁵.

Приїхав П. Скоропадський на з'їзд близько третьої години дня, якраз під закінчення перерви, і попрямував у бічну ложу. «Ми увійшли через бокові двері в коридор. Усюди були розставлені караули. Стоячи у коридорі, я чув, як якийсь оратор говорив “Нам потріба для порятунку країни сильна влада, нам потрібен диктатор, нам потрібен за старим звичаєм гетьман!” І який вибух співчуття викликали ці слова!.. Я увійшов до зали з ад'ютантом і сів у маленьку бокову ложу. Наступний оратор говорив те ж, що й попередній. Коли він назвав моє прізвище і сказав, що пропонує мене оголосити гетьманом, – писав П. Скоропадський у спогадах, – уся маса людей, що знаходилася у залі, як одна людина, встала і голосними криками почала висловлювати своє співчуття»¹³⁶. У той час група осіб з оточення П. Скоропадського у залі загукала: «Хай живе Гетьман України Скоропадський!». Цей крик підхопили інші. Згодом ширилися чутки про те, що такий поспіх було зумовлено тим, що нібито лікар І. Луценко отримав на 20 голосів більше, ніж було віддано за П. Скоропадського, а тому слід було випередити оприлюднення підрахунку¹³⁷. Проте чи передбачалося таке голосування взагалі чи усе це мало бути гарно зрежисованим інсценуванням, адже державні перевороти не готуються аби як? Менше з тим, питань додає і сам П. Скоропадський, який у власних спогадах натякнув, що не очікував такого розвитку подій і такого загального екстазу, позаяк гадав, що усе триватиме більш спокійно і діловито, що таки відбудеться балотування й йому доведеться виступати з програмовою промовою... Додам

¹³⁵ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 154–155.

¹³⁶ Там само. – С. 155.

¹³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 78–79.

також й спостереження, що після з'їзду спілкування І. Луценка та П. Скоропадського припинилося, їхні шляхи розійшлися назавжди, а Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС) перейшла в опозицію до гетьманського режиму.

Показовим є також і той факт, що під час перерви Д. Гейден і В. Липинський спішно написали звернення до П. Скоропадського (російською мовою, яку В. Липинський одразу ж переклав на українську). Після цього, як згадував сам Д. Гейден, «закликали Шемета. Липинський кілька разів наголос прочитав це звернення, майстерно деклямуючи. Після того заставив Шемета в нашій присутності голосно його прочитати та вивчити на пам'ять, а Липинський кожний раз поправляв при читанні Шеметом наголоси та у відповідних місцях інтонацію. Після перерви, як тільки розпочалось засідання, Шемет і виступив зі своїм зверненням до Скоропадського, після обрання»¹³⁸.

Отже, по перерві, коли П. Скоропадський з'явився у бічній ложі приміщення, в якому відбувався з'їзд, М. Коваленко, коротко резюмуючи волю з'їзду, звернувся до присутніх, вигукнувши: «Яка влада нам потрібна!»¹³⁹. Після закликів до генерала П. Скоропад-

¹³⁸ *Король Н.* Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уринок зі спогадів). – С. 14–15.

¹³⁹ Голось Юга (Єлісаветград). – 1918. – 3 мая.

ського «врятувати країну від хаосу і беззаконня», – зала одноголосно вигукнула: «Хай живе Гетьман!»¹⁴⁰ і потонула в оваціях¹⁴¹. Усі закричали: «Гетьмана!», а потім, повернувшись у бік ложі П. Скоропадського, почали вигукувати «Гетьман Скоропадський», що тривалий час супроводжувалося маханнями шапками та хустками.

На це П. Скоропадський встав і почав кланятися делегатам з'їзду, які одразу ж загукали: «На трибуну!», після чого президія пішла запрошувати його до виступу¹⁴². Увійшовши до зали, П. Скоропадський звернувся до зібрання з промовою: «Панове[,] дякую Вам за те[,] що Ви мені передаєте цю владу[.] Не для своєї користі беру я на себе тяготи тимчасової влади[,] одначе Ви самі добре знаєте[,] що анархія всюди почала панувати і що тільки на Вас[,] хлібороби[,] і на здоровомислячі верстви ми будемо спиратися[.] Прошу Бога[,] щоб Він дав нам силу та міцність врятувати Україну!»¹⁴³. Після цього, заведені до краю хлібороби, підійняли на руки новообраного гетьмана і по залі полинуло голосне «Слава!»¹⁴⁴.

Як тільки натовп вгамувався С. Шемет виступив зі зверненням до П. Скоропадського, яке, як вже згадувалося вище, у перерві між засіданнями з'їзду написали Д. Гейден та В. Липинський. Від імені з'їзду новообраного гетьмана привітав граф Д. Гейден¹⁴⁵. Учасники з'їзду одноголосно ухвалили й подали йому резолюцію з низкою вимог щодо подальшого розвитку країни в земельному питанні, економічних принципів державної політики та виборчого законодавства, підготовлену ініціативною групою й зачитану присутнім І. Дуссаном¹⁴⁶.

¹⁴⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – Мюнхен, 1976. – С. 489–490; Кущинський А. Патріот і Державний Муж України. – Чікаго, 1974. – С. 16.

¹⁴¹ ДАМО. – Ф. р-5547. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

¹⁴² Голось Юга (Єлісаветград). – 1918. – 3 мая.

¹⁴³ ДАМО. – Ф. р-5547. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1–2.

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 2.

¹⁴⁵ Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уривок зі спогадів). – С. 14–15.

¹⁴⁶ Голось Юга (Єлісаветград). – 1918. – 3 мая.

Хотілося б звернути увагу в цьому контексті не стільки на антихаосну (вважай – антирадівську) риторику П. Скоропадського, що була у тих стінах очікуваною та логічною, скільки на окремі інші нюанси його коротенької промови. Перш за все, генерал одразу ж подякував присутнім за «передачу» йому влади, не вдаючись при цьому до таких «сентиментів» як таємне голосування та інших належних при цьому процедур тощо. Крім того, такою заявою він підняв статус зібрання (а отже й кожного з присутніх) до рівня вершителів долі Батьківщини та її рятівників. Слова «не для своєї користі», «тяготи» та «тимчасової» щодо влади, мали вказати делегатам з'їзду на відсутність у нього не лише особистих амбіцій й готовність з легкістю відмовитись від такого тягаря та ще й за умов безладу та руїни, проте й на певною мірою самопожертву. Класичний прийом, який спонукає присутніх ще більш наполягати на своїй пропозиції і, таким чином, дає свого роду «індульгенцію» диктаторові від закидів в узурпації влади.

Важливим психологічним кроком у промові було також те, що П. Скоропадський, говорячи про майбутню владу, не ототожнював її (принаймні перед делегатами з'їзду) із власною персоною; він постійно наголошував: «ВИ мені передаєте цю владу», «тільки на ВАС, ХЛІБОРОБИ, і на здоровомислячі верстви будемо МИ спиратися», «щоб Він [Бог] дав НАМ силу та міцність врятувати Україну». Таким чином учасники проголошення його гетьманом мали відчувати свою власну дотичність до влади як у ту мить, так і в перспективі, а отже ще раз (до того ж у запалі усвідомлення творців історії) переконатися у вірності свого вибору: як щодо потреби країни у диктатурі, так і щодо вибору кандидата на неї – гетьманського нащадка, отамана Вільного козацтва, бойового генерала і людини, яка є однією з них – Павла Скоропадського. У такій справі, як державний переворот, дрібниць не буває і його організатори, як видно, це чітко усвідомлювали.

Безумовно, акція була ретельно зрежисована прибічниками генерала П. Скоропадського, які вміло використали загальне незадоволення присутніх політикою Центральної Ради й так званий ефект юрби, що врешті й призвело до овацій та загального екстазу серед присутніх на з'їзді, більшість з яких, вочевидь, навіть

не підозрювала не лише про позалаштункові приготування до цієї події, а й про подальший сценарій безпосереднього втілення їхнього пориву в життя.

Руїни цирку Крутикова «Гіппо-палас»

Під час овацій, натовп підхопив П. Скоропадського на руки й почав носити по залі, поніс на естраду, почав качати й підкидати вгору. «Мене понесли на естраду і тут почали кричати. Зрештою, хтось вигукнув: “Молебень, на Софіївську площу!” Бурхливі вигуки погодження зустріли цю пропозицію...», – занотував згодом гетьман¹⁴⁷. Голова зборів ледь зумів заспокоїти присутніх, аби закінчити офіційну частину з’їзду. По цьому він зачитав вироблену спеціальною комісією з представників кожної губернії резолюцію, що була прийнята одногосно. Резолюція ця, заявив головуючий, «буде доложена дійсному Господарю Землі Української Ясновельможному Панові Гетьманові»¹⁴⁸. М. Воронович попросив усіх делегатів зібратися о 16-й годині на Софійській площі для молебню. На завершення він подякував від імені з’їзду його ініціаторові М. Ко-

¹⁴⁷ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 155–156.

¹⁴⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 38.

валенку, якого підійняли на руки і винесли аж на вулицю. О 15 год. 30 хв. З'їзд хліборобів закінчив свою роботу.

Новообраний гетьман у цей час на самоході вже попрямував у Собор Святої Софії. «Я поїхав в Софійський собор, – згадував П. Скоропадський, – де мене зустрів духовенство. Преосвященний Никодим благословив мене, а за тим разом з хрестною ходою я вийшов на площу. Тут відслужено було молебень. Це були хвилини, котрих забути неможна. Скільки світлих, чистих надій, скільки бажання працювати! Преосвященний Никодим виголосив прочуттєву промову. Хор грянув: “Могі лета господину нашому, Гетьману усеї України”, дзвони св. Софії гуділи щосили. Я зовні був спокійний, проте у душі переживав багато»¹⁴⁹.

Сьогодні достеменно відомо, що урядовці УНР знали не лише про підготовку перевороту, але й точну дату його здійснення. Якими ж, власне, силами (включаючи роззброєних Синьожупанників) могла скористатися Центральна Рада в Києві для свого захисту?

Отже, в розпорядженні уряду УНР були: Школа старшин (1 тис. 200 бійців), Січові стрільці (близько 3 тис. бійців з кулеметними командами та гарматною батареєю), козаки з числа колишніх військовополонених (600 бійців), Школа підстаршин (близько 300 бійців). Загалом – понад 5 тисяч вояків, не враховуючи Вільних козаків з числа мешканців столиці, яких також вже дратувало зверхнє поводження німців¹⁵⁰. То були сили незадоволені німцями, але потрібні були також і сили, що були задоволені Центральною Радою і які б не перейшли на бік заколотників Скоропадського. Столичному Вільному козацтву віри йняти не можна було, позаяк вони постійно виявляли незадоволення діяльністю влади УНР взагалі і, зокрема, військового міністра¹⁵¹. Інші підрозділи також відверто не виявили наміру вступатися за Центральну Раду.

Що ж до Січових стрільців, то вони до надвечір'я не були заблоковані німцями у касарнях, проте були абсолютно дезорієнтовані державним керівництвом УНР. Як згадував Є. Коновалець,

¹⁴⁹ Скоропадський П. Спогади. – С. 156.

¹⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 117 зв.

¹⁵¹ Там само. – Арк. 77.

Стрілецька рада ще за два тижні до перевороту дізналася про плани повалити Центральну Раду і доповіла про це членам Центральної Ради есерам І. Лизанівському, М. Чечелю та М. Шрагу, проте стрільці так і не отримали будь-яких вказівок з цього приводу. За кілька днів, стурбований бездіяльністю політичного і військового керівництва країни, Є. Коновалець особисто розповів про майбутній переворот М. Грушевському, але той відповів, що «нічого лякатися, що він сам навідувався у німецькому Командуванні й говорив з представником німецького Командування полк. Штольценбергом та що він має певні відомости, що Центральній Раді рішуче нічого не грозить»¹⁵².

28 квітня, в день коли німецький загін вчиняв арешти урядовців в Центральній Раді, стрільці повідомили заступника військового міністра УНР О. Грекова, що на Липках нашвидко організуються відділи старшин-гетьманців, а в будинку Ю. Любинського розташовується штаб-квартира П. Скоропадського. На пропозицію Є. Коновальця знезброїти їх, товариш (заступник) військового міністра О. Греков дозволу не дав, не дозволив здійснити також і упереджуючий виступ проти заколотників «й казав лише спитати німецьке Oberkommando, як воно ставиться до цього перевороту»¹⁵³. Така позиція вищого керівництва держави повністю дезорієнтувала Стрілецьтво.

Яскравим свідченням цього є, власне, сам день перевороту. Коли 29 квітня 1918 р., сотня СС Ф. Черника, озброєна 12 кулеметами, переходила Софійський майдан в напрямку будівлі Центральної Ради для посилення її охорони, на площі по закінченні З'їзду хліборобів саме відбувався урочистий молебень на честь помазання П. Скоропадського на гетьмана, що розпочався о 16-й годині й який правив єпископ Никодим. Січові стрільці, виконуючи наказ нікого не чіпати, пройшли повз дійство, не перешкоджаючи очевидній спробі зміни влади. «Це був останній момент, в якому можна було раптовим енергійним виступом завернути біг подій, бо Німці не були би встигли прийти на поміч Скоропадському та його

¹⁵² Коновалець Є. Споми́ни й уваги // Кучабський В., Безручко М., Коновалець Є. Золоті ворота. Історія Січових Стрільців. 1917–1919. – Львів; – Рочестер, 2004. – С. 267.

¹⁵³ Там само. – С. 268.

однодумцям», – з розпачем згадував Є. Коновалець, додаючи, що «прогаяння того моменту є також виною вищої української команди м. Кисва, уряду й президії Центральної Ради, яких гетьманський переворот так налякав і збентежив, що вони не були всілі дати нам [Січовим стрільцям. – П.Г.-Н.] якихось ширших директив»¹⁵⁴.

Слід визнати, що за умов рішучого виступу Січових стрільців та вірних республіканському урядові військових підрозділів проти учасників перевороту, гетьманці навряд чи мали б достатньо сил чинити суттєвий опір виключно власними силами. Як зазначав начальник Штабу П. Скоропадського Б. Стеллецький, «війська Уряду [УНР], на які він міг розраховувати, склалися з кількох сотен січовиків, але ж й цього достатньо, позаяк у Скоропадського рівно нікого не було, якщо не рахували кількох десятків офіцерів, котрі погодилися його підтримати, проте яких на час обрання спершу прибуло 15, а згодом виявилось усього 22 чоловіка»¹⁵⁵, що спростовує цифру у 500 офіцерів, наведену опонентом гетьманців П. Христюком¹⁵⁶. Вочевидь він мав на увазі не лише старшин-гетьманців, присутніх на З'їзді хліборобів, а загальну чисельність за-

¹⁵⁴ Там само. – С. 268–269.

¹⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.

¹⁵⁶ Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Кн. III. – С. 4.

колотників-бойовиків, задіяних у перевороті в усій столиці, що є цілком вірогідним. Німці ж вдалися до певних дій лише згодом, коли під приводом недопущення народних безладів у місцині розташування свого вищого командування вони заблокували Січових стрільців у касарнях, а їхні окремі групи, що опинилися на вулиці, затримувалися й роззброювалися.

Тим часом підрозділи гетьманців заходилися перебирати під контроль адміністративні та урядові установи й арештовувати членів Ради народних міністрів УНР, хоч більшість з них вже встигли переховатися. Безпосередньою акцією захоплення державних та адміністративних установ Києва командував генерал В. Дашкевич-Горбацький, а окремими боївками (бойовими відділами) полковники Сахно-Устимович, Глинський, Каракуца, підполковник Бенецький, капітан Богданович та інші офіцери. Крім окремих відділів, переважно з офіцерів було сформовано т. зв. Охотницький полк. До усіх українських частин було надіслано агітаторів. Аби відрізнитися від вірних урядові УНР вояків, гетьманці мали пов'язки на рукавах: білу – на лівому, малинову – на правому.

До вечора 29 квітня було захоплено більшу частину установ, однак найважливіші ще залишалися непідконтрольними заколотникам. Після засідання Центральної Ради загін гетьманців захопив під контроль її будинок – приміщення Педагогічного музею. Не обійшлося й без втрат. Охоронці будинку Центральної Ради – Січові стрільці – вбили трьох старшин-заколотників¹⁵⁷. Надалі ж переворот тривав без великих жертв (хоча не факт, що маються точні відомості про чисельність загиблих з обох боків під час перевороту, позаяк відомо, що 30 квітня гетьманці втратили принаймні ще одного свого бійця). Є також свідчення, що нібито у перебігу перевороту було також роззброєно 40 гетьманців-заколотників.

Німецькі війська при цьому зберігали нейтралітет, але, як справедливо зазначав П. Скоропадський, «очевидно готові були втрутитися, коли б на вулицях виникли більші розрухи». Він наказав

¹⁵⁷ Похорони одного з них, про що достеменно відомо, відбулися у Києві 4 травня 1918 р.

зібрати усі сили, які ще залишалися і «захопити у чого би то не стало ділянку на Липках» й до другої години ночі з 29 на 30 квітня було захоплено елітний район на Липках, Військове міністерство і Міністерство внутрішніх справ УНР, а також Державний банк, варту якого заарештував загін полковника О. Сахна-Устимовича. Тоді ж на бік заколотників перейшли начальник Штабу військ Центральної Ради полк. О. Сливинський та Кіннотний відділ на чолі з полк. М. Аркасом. Тож в руках повстанців опинилися будинок генерал-губернаторів Києва та імператорський Маріїнський палац тощо¹⁵⁸. П. Скоропадський згадував: «Дізнавшись про взяття міністерства внутрішніх справ, яке розташовувалося в колишньому будинку генерал-губернатора, я вирішив негайно переїхати туди. Пам'ятаю, що переїзд з дому Безаків на Інститутську [вулицю] являв собою досить смішне видовище. Я їхав в автівці, маючи одіяло і подушку (мої речі десь загубилися). У цей же автомобіль насіла маса народу. Ми сміялися, вважаючи, що урочистий в'їзд нового уряду не являє величного видовища»¹⁵⁹.

Зморений гетьман заснув. За годину ад'ютант Г. Зеленецький розбудив його і доповів, що в окремих місцях його загони на вул. Банковій було витіснено й поблизу будинку триває перестрілка, а відтак з'явилася небезпека захоплення особисто П. Скоропадського (при ньому знаходилося лише п'ять старшин-охоронців). Той, як досвічений військовик, вочевидь усвідомлював, що справу фактично зроблено, але його виїзд з будинку генерал-губернатора стане ознакою слабкості й невдачі. Відтак він наказав застосувати усі необхідні додаткові заходи й, відмовившись покинути будівлю, ліг спати. Тим часом В. Устимович зібрав загін старшин й арештував караул біля банку на розі вулиць Інституцької та Банкової, «чим зупинив спроби подальшого просування прибічників Ради»¹⁶⁰. В інших частинах столиці супротивники гетьманців здавалися. Переворот завершився.

¹⁵⁸ Скоропадський П. Спомини. – К., 1992. – С. 89, 109–110, 140; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 44.

¹⁵⁹ Скоропадський П. Спогади. – С. 157.

¹⁶⁰ Там само.

Отже, чи відбувся факт державного військового перевороту? Безперечно. Утім, звернемося до наукового визначення цього чину. Юридична енциклопедія, видана Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, подає чітке визначення ознак такого акту¹⁶¹. А саме: державний військовий переворот – це збройний виступ військовослужбовців проти законної влади, уряду. Розрізняють стихійний, неорганізований виступ групи військовослужбовців (бунт) та організований (головним чином офіцерських груп), спрямований на встановлення військової диктатури (путч). Повалення цивільного режиму за допомогою військової сили здійснюється з метою встановлення влади

військової хунти (як це було, наприклад, у Бразилії 1964 р., Греції 1967 р., Чилі 1973 р., Туреччині 1980 р. та ін.), влади інших цивільних осіб, що виступають проти безладдя, хаосу в країні, які неспроможна виправити чинна влада тощо. Військовий переворот завжди є державним переворотом, оскільки при цьому відбувається незаконна зміна суб'єктів державної влади.

Щодо чину генерала П. Скоропадського, то він дійсно застосував заздалегідь налаштованих заколотницьких силових заходів (за попередньої домовленості з німецьким окупаційним командуванням) з метою зміни існуючого в країні політичного (від революційної демократії до одноосібної диктатури) та соціально-економічного ладу (від націоналізації, соціалізму і побудови безкласового суспільства до капіталізму й відновлення поділу суспільства на класи) і повалення цивільного режиму (від соціалістичного парламентаризму і народної міліції до опори у диктаторському правлінні на власні воєнізовані підрозділи, поліцейську службу і збройні сили іноземних держав).

¹⁶¹ Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К., 1998. – С. 463–464.

Так закінчився державний переворот 29 квітня 1918 р., після здійснення якого було проголошено про створення Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського, який кардинально змінив не лише форму, але й суть української державної моделі. Цілком природно, що тоді, за часів революційних перетворень та вибуху соціально-політичних протиріч тощо, такі заходи, можливо, були прийнятними, дієвими та й «легітимними» з огляду так званих «потреби наведення ладу в країні в умовах соціальної анархії» чи «державотворчої (консервативно-революційної) доцільності в боротьбі з соціалістичною вакханалією» тощо. Визначень може бути стільки, скільки й охочих виправдати або звинуватити у чомусь ту чи іншу сторону у цю добу зламів суспільних, моральних і навіть державних.

Грамота до Всього Українського Народу. Громадянє України!

Всім Вам, козаци і громадяне України, відомі події попереднього часу, коли державою правили прокляті сини України і знову відрабавляли Українцям Державу стільки разів як і ви.

Спасайся. Воля дискутич мугульовати підтримання централних держав, які, вірні своему слову, продовжують і по цей час боротися за шканди і сини України.

При такій відданості у всіх зрадницьких, що чиняться відбудовувати державу в Державі і економічне життя України ніде впроді в нормальне русло.

Але надії ці не сподіваються.
Будьже Українцям Чужинство не заблизило державного будовання України, козаків було зовсім не здатні до цього.

Виступає в аварії продовжуються на Україні, економічна розвурт і безробітність відбудовується і розповсюджується в кожному дні і впроді для багатій козаків-те України виступає градо маро гетьману.

При такому становищі, яке загрожуює новою катастрофою України, глибоко співчувуючи всім трудовим масам населення, які виступили в категоричним допитанням вимагати збудувати таку Державу Визво, яка давала б їм-б забезпечення населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України я рівно відкашується на цей історичний і звати на себе тимчасово все повноваження.

Ця грамота має в об'єкту себе Гетьманату всієї України.
Управління Україною буде вводитися через посередство призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточному обуритованні писуче дозвучення до цього доповіді про тимчасовий державний устрій України.

Центральною і Малою Радю, а також всім земельним комітетам і комітетам для розвинується. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядові, правдові і державні інституції виступають на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В амбулаторній час буде введено закон установлюючий порядок виборів до Українського Союзу.

До цього я буду твердо стояти на сторожі правди і законності в Українській Державі, буду доглядати втілювати виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не сподіваючись ні перед якими самими правдами мірами.

Права приватної власності—як функцій культури і шкільної будовується в повній мірі і всі розпорядження будовного Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського відкашується і збудовується. Відбудовується повна свобода по розробленню кутиних по культурно-просвіти землі.

Впроді з цим будуть прийняті міри по відкупованню земель по діючих їх вартості від повних власників, для надання земельними угоспдами малоземельних кльборобів.

Рівночасно будуть введено забезпечення права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при важливих тяжких умовах і на одні час не викали свої відновлювальні права.

В області економічній і фінансовій відбудовується повна свобода торгу і відкашується широкій простір приватного підприємства в ініціативу.

Передбачаю всю трудність стоячої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, щоб рівно виконати те, що я виказав своїм обов'язком перед рівною Україною в сучасній виступній і критичній для неї час.

Мені дали і чужі які-б-то не були власні побудованні і головною своєю метою я ставляю порятки і благо народу і всім дорожче ніж Україна.

В цій свідомості клянчу всіх Вас громадян і козаків України—без рішучий національності і відшпелювання—щирити мені і моєму правдові і співробітникам в вірному виконанню всім відновлюванню ділі.

Гетьманом всієї України Павлом Скоропадським.
Отаманом Ради Міністрів М. Устименко.

29 квітня 1918 р. м. Київ.

Номінально, саме З'їзд хліборобів (переважно середніх і великих власників, спільно з Партією хліборобів-демократів та Союзом земельних власників) видав П. Скоропадському «добро» на переворот, фактично – німецьке військове командування. Гетьман здобув диктаторські повноваження. Конституційними документами Української Держави стали гетьманська Грамота «До всього Українського Народу» та Закони «Про тимчасовий державний

устрій України». Водночас П. Скоропадський відкинув будь-які спроби довічної абсолютизації влади. Його диктатура мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного і фінансово-економічного становища в країні, після чого демократично обраний Сойм (парламент) повинен був би визначити державний устрій Української Держави і форми правління в ній. До скликання Сойму законодавчі функції здійснювали фахівці міністерств, після чого закони ухвалювалися урядом і затверджувалися гетьманом. Виконавчу і фактично законодавчу владу здійснювала Рада міністрів, законодавчі акти якої затверджував сам П. Скоропадський.

За таких умов та владних обширів особливої ролі та значення набувають довірені особи гетьмана та члени його власної адміністрації – Головної Квартири, а відтак і Власного Штабу очільника держави з диктаторськими повноваженнями.

Розділ 2

**ПАЛАЦ ПАНА ГЕТЬМАНА ВСІЄЇ УКРАЇНИ –
РЕЗИДЕНЦІЯ П. СКОРОПАДСЬКОГО
ТА ЙОГО ГОЛОВНОЇ КВАРТИРИ.
ЖИТТЯ ПРИ ДВОРІ**

Розділ 2

**Палац пана гетьмана всієї України –
резиденція П. Скоропадського
та його Головної Квартири.
Життя при дворі**

З першого ж дня свого гетьманування П. Скоропадський оселився у будинку колишнього київського генерал-губернатора, який почали називати палацом пана гетьмана. П. Скоропадський відмовився оселитися у колишньому Царському (Маріїнському) палаці через те, що під час більшовицької окупації там відбувалися криваві езекуції та страти, згадував його міністр закордонних справ Д. Дорошенко¹⁶², а гетьманський начальник Штабу Б. Стеллецький додавав, що особливо пригнічувало гетьмана та його оточення ще й те, що перед входом на подвір'я Маріїнського палацу містилася ще свіжа братська могила офіцерів, що були захоплені більшовиками на київських Липках, закатовані й страчені тут¹⁶³. Окрім того, гетьман не хотів оселятися в імператорському палаці, аби не наразитися на звинувачення у намаганні стати «царем»¹⁶⁴.

Гетьманський палац являв собою великий кам'яний двоповерховий будинок, побудований у київському районі Липки у 1830-х роках по вулиці Інститутській, 40. Візуально він розташовувався на розі вулиць Інститутської та Левашівської; до будинку прилягав сад, що колись був складовою частиною Кловського парку. До 1917 р. він був ре-

¹⁶² *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. – Т. II. – К.: Темпора, 2002. – С. 54.

¹⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 119.

¹⁶⁴ Там само.

зиденцією Київського, Волинського та Подільського генерал-губернаторів. У ньому ж, до часу приведення до ладу Маріїнського палацу, зупинялися під час своїх відвідин Києва члени російської імператорської родини, зокрема у 40-х рр. XIX ст. у генерал-губернаторському будинку кілька разів мешкав імператор Ніколай I, а згодом у 1852, 1859 та 1869 рр. – імператор Александр III. Від 1864 р. при генерал-губернаторському будинку розміщувалася домовою церква Святого Миколая, що була побудована за генерал-губернаторства М. Анненкова на кошти російського імперського Міністерства внутрішніх справ¹⁶⁵.

Фасад генерал-губернаторського палацу мав такий вигляд: довжина його становила 35 метрів, праворуч долучалася тривіконна прибудова з чавунним ґанком на колонках – бічний вхід, а далі – чотиривіконна прибудова домової церкви Св. Миколая. Загальна довжина споруди по вул. Інститутській дорівнювала 55 метрів.

Значну частину будівлі займала зала для офіційних прийомів (за генерал-губернаторства Ф. Трепова її було облаштовано білими з позолотою меблями, а підлогу вкрито біло-рожевим килимом). Кабінет генерал-губернатора та помешкання його родини містилися на другому поверсі. Уся садиба складалася з трьох частин. Її більшу площу займав старий сад, який частково зберігся до нашого часу. На розі був кухонний флігель, з'єднаний з палацом кам'яною галереєю, холодні служби (сарай для дров та льодовня). Окремо, воротами на Інститутську, розташовувався господарський двір з великою стайнею, каретником, сараями, оранжереєю та кучерською. У грудні 1911 р. було добудовано «кам'яний сарай для автомобіля». Обабіч чавунного ґанку стояли дерев'яні смугасті будки для варті¹⁶⁶.

Після російської Лютневої революції 1917 р. у будинку генерал-губернатора мешкали губерніяльний комісар Тимчасового уряду, а з осені 1917 р. у цьому будинку жив голова Генерально-

¹⁶⁵ Захарченко М. М. Київ теперь и прежде. – К.: Паровое лито-типографическое заведение С.В.Кульженко, 1888. – С. 172.

¹⁶⁶ Третяк К. О. Київ: Путівник по зруйнованому місту. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 200 с.

го секретаріату Центральної Ради В. Винниченко, а після нього – голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович.

Величезний генерал-губернаторський дім на Липках, як згодом бідкався начальник особистого Штабу гетьмана, був розпланований вкрай незручно, він безпосередньо прилягав до сусідніх садиб на Левашівській та Інститутській вулицях. Парк, що також притулявся до будинку, був огорожений напівзгнилим дерев'яним парканом, а з вікон сусідніх будинків зовсім вільно можна було спостерігати за усім, що діялося у середині парку. Усе це створювало досить великі ускладнення для охорони гетьмана.

Приміщення генерал-губернаторського будинку хоча й не надто постраждало за минулі від середини 1918 р. півтора року, проте у ньому абсолютно не було нічого необхідного для життя. Попри це, вже на другий день по перевороті П. Скоропадський застав увесь штат гетьманського будинку практично сформованим і йому залишилося лише переглянути його та затвердити. Утім, перші ночі гетьманові довелося провести у своєму палаці все ж таки «по бувачному».

Тож, на обжиття будівлі та на першочергові потреби із влаштуванням у ній П. Скоропадського необхідні були не лише певний час, а й кошти. Відтак уже 7 травня, під час розпорядчого засі-

дання Ради міністрів (було вирішено, що міністри засідатимуть у гетьманському палаці) перед урядовцями постало питання про витрати на утримання глави держави. Перш за все, було вирішено встановити особисте утримання гетьмана, що було визначене у 8 тис. крб на місяць, та асигнувати у його розпорядження «на видатки з представництва» щомісячно іще по 10 тис. карбованців. Витрат вимагали також і суто господарські потреби та питання, але їх іще слід було обчислити, а тому й міністри ухвалили рішення щодо вироблення у щонайстисліший термін кошторису «на утримання осіб, що перебувають при Гетьмані, на витрати з ремонту, опалення та освітлення гетьманського будинку, на осіб, що обслуговують цю будівлю, а також всі потреби гетьманського господарства і по гаражу»¹⁶⁷. Незалежно ж від цього, уряд ухвалив відпустити у розпорядження П. Скоропадського одноразово ще й 30 тис. крб на покриття витрат, понесених ним при переїзді до казенного приміщення (тобто – до генерал-губернаторського будинку), а також на перший період організації гетьманської влади¹⁶⁸.

Потреби початкового періоду були нагальними й, водночас, елементарними – недостача, наприклад, належного для роботи гетьмана та для засідань і праці Ради міністрів інвентаря. Вирішення цього питання було покладено на Міністерство внутрішніх справ. Відтак Мала Рада міністрів 8 липня асигнувала 30 тис. 350 крб «на придбання меблів для будинку Ясновельможного пана Гетьмана» з яких 2 тис. крб мали бути витрачені «на купівлю крісел для палати засідань Малої Ради Міністрів»¹⁶⁹.

У самому ж будинку генерал-губернатора, що поволі мав перетворитися на палац пана гетьмана, на першому поверсі три кімнати було віддано під кабінети голови Ради міністрів Ф. Лизогуба (потім – С. Гербея), персонального секретаря гетьмана й заступника міністра закордонних справ О. Палтова та коменданта палацу К. Прісовського, а решта – під караул¹⁷⁰. Усі кабінети в па-

¹⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 7 зв.–8.

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 8.

¹⁶⁹ Там само. – Спр. 24 а. – Арк. 12 зв.; – Спр. 10. – Арк. 82 зв.

¹⁷⁰ Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 120–121.

лаці були обладнані телефонними апаратами, що мали на той час тризначні та переважно чотиризначні номери¹⁷¹.

На другому поверсі три кімнати зайняв особисто П. Скоропадський (спальня, їдальня та кабінет), одна кімната (колишня вітальня) була надана для засідань Ради міністрів і ще одна – під кабінет генерального писаря І. Полтавця-Остряниці. Вільними на верхньому поверсі, на перших порах, залишалися ще три спальні кімнати, одна (кутова) кімната-вітальня та велика зала¹⁷². «Тут у великій залі на другому поверсі, – згадував міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко, – відбувалися прийоми делегацій й урочисті прийоми чужоземних послів; поруч цієї зали містився кабінет Гетьмана, де він працював, приймав міністрів та інших службових осіб, де він давав авдієнції. На тому ж самому поверсі в двох залах, одна поруч другої, засідала Рада Міністрів і Мала Рада Міністрів»¹⁷³.

Пізніше, коли 29 червня 1918 р. «державний поїзд № 1» благополучно доставив сім'ю гетьмана до Києва, у середині липня мешканцям будинку довелося потіснитися. Дружина гетьмана Олександра Петрівна Скоропадська (у дівочтві – Дурново), сини (Петро, Данило та Павло) та доньки (Марія та Єлизавета) оселилися у трьох невеликих кімнатах на верхньому поверсі, канцелярія ж гетьмана з її головою І. Полтавцем-Остряницею переселилися на нижній поверх¹⁷⁴. Відтак, здавалося б, великий генерал-губернаторський будинок виявився доволі затісним і скромним помешканням для гетьманського оточення й мало відповідав його урочистій назві – гетьманський палац, а логічніше б його було назвати резиденцією.

¹⁷¹ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 36 зв., 37; – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 28.

¹⁷² Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 120.

¹⁷³ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. – К.: Темпора, 2002. – С. 54–55.

¹⁷⁴ Там само.

Гетьманська родина Скоропадських:

стоять: гетьманич Данило, гетьманівна Лізавета; сидять: гетьманівна Марія, гетьманова Олександра, гетьманич Павло, гетьман Павло (Київ, внутрішнє подвір'я гетьманського палацу, липень 1918 р.)

Окрім того, нижній поверх палацу займав ще й німецький караул, який час від часу змінювався у своїй чисельності залежно від політичної ситуації у місті, а також караул гетьманського конвою та чергування Особливого (Осібного) відділу Власного Штабу П. Скоропадського. При вході стояли попарно вартові конвою гетьмана, а в останні місяці Гетьманату двійко вартових стояли й у залі перед внутрішніми апартаментами П. Скоропадського. Німці несли караули з боку парку, а отже їх для сторонньої публіки (відвідувачів) гетьманського палацу видно не було. Вночі ж двері спальної кімнати гетьмана охороняли спільно його конвой та вартові-німці, а в парку виставляли варту біля кулемета.

Попри таку посилену внутрішню та зовнішню охорону резиденції П. Скоропадського, потрапити до палацу глави держави було відносно легко, оскільки будинок постійно відвідувало багато гостей і прохачів на прийоми не лише до самого гетьмана, але й

до голови Ради міністрів і гетьманського коменданта. Тому майже у кожному кутку будівлі, за драпірованою дверей стояла заряджена зброя, на випадок необхідної самооборони¹⁷⁵.

До середини літа 1918 р. вхід до гетьманського палацу для урядовців був порівняно «демократичним», але 30 липня в елітному районі Києва «Липки» російським есером Б. Донським¹⁷⁶ було смертельно поранено головнокомандуючого групою німецьких армій «Київ» в Україні, генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна (Hermann von Eichhorn) та його ад'ютанта, гаупмана В. фон Дреслера (Walter von Dreßler)¹⁷⁷.

Того ж дня з цього приводу П. Скоропадський видав досить емоційну гетьманську грамоту до українського народу, у якій, зокрема, зазначалося:

«Грамотою сією оголошую українському народу, що сьогодні, 30 липня, 1918 року, в десять годин вечора помер командуючий групою германських військ на Україні генерал-фельдмаршал Айхгорн, що загинув від злодійської руки заклятих ворогів України та її спільників.

Тим, хто знав помершого генерал-фельдмаршала, важко оцінити, яка то велика й гірка втрата для України. Генерал-фельд-

¹⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 120–122.

¹⁷⁶ Б. Донський був матросом російського Балтійського флоту і членом «Бойової організації» російських лівих есерів. 30 липня 1918 р. у Києві він (за погодженням з ЦК українських есерів) кинув бомбу, що смертельно поранила фельдмаршала Г. фон Айхгорна та його ад'ютанта В. фон Дреслера. Убивцю було схоплено й повішено на Лук'янівській площі Києва 10 серпня 1918 р.

¹⁷⁷ *Gackenholtz H.* Eichhorn, Hermann von // *Neue Deutsche Biographie (NDB)*. – Band 4. – Berlin: Duncker & Humblot, 1959. – S. 377; *Limpach E.* Hermann von Eichhorn // *Ernst Jünger* (Hrsg.). *Die Unvergessenen*. – München: Justin Moser Verlag, 1928. – S. 54–55; *Гай-Нижник П. П.* Айхгорн Герман // *Енциклопедія Сучасної України*. – Т. 1. – К.: НАНУ, НТШ ім. Т. Шевченка, 2001. – С. 238.

маршал Ейхгорн був щирим й переконаним нашим сторонником і другом українського народу. Метою його було утворення самостійності Української Держави. Бачучи невичерпаємі творчі сили в нашому народі, він радів тій славній будучині, що жде Україну, й всіма силами підтримував ідею Української Держави, навіть серед тих, хто ставився до неї з недовір'ям. Мир праху твому, великий та славний вояка! Як бойова слава твоя не вмере в серцях германського народу, так і свідома твоя праця на благо України залишить глибокий слід в серцях наших й не зникне ніколи з сторінок історії України. Єдина втіха в сьому тяжкому горі, яке нас спіткнуло, – се те, що постидне се злодіяння вчинено не сином України, а чужим чоловіком, ворожим Українській Державі та її спільникам»¹⁷⁸.

31 липня у домовій церкві Святого Миколая у палаці гетьмана було відслужено панахиду по убитому. Після вбивства фельдмаршала Г. Айхгорна київський міський німецький комендант, генерал-майр Вейке видав наказ для міста Києва та його околиць про закриття об 23-й год. вечора усіх громадських закладів (ресторанів, їдалень, кав'ярень, клубів, громадських садів тощо) аж до осібного розпорядження, а також заборонялися будь-які театральні вистави, сінематорграфічні, музичні та інші веселощі, гра в лото й розваги у клубах. У доповнення до заборонених раніше зборів без попереднього на те дозволу, заборонялися збори не лише у громадських місцях, але й в приватних приміщеннях. За недотримання цих розпоряджень порушники мали «каратися каторжною тюрмою и грошовим штрафом до 50.000 крб і не тільки власники чи арендатори приміщень, а й відвідувачі», котрі передавалися б німецькому військово-польовому судові¹⁷⁹.

На київських Печерську та Липках з'явилися патрулі та загорожі з колючим дротом, а щоб дістатися до резиденції П. Скоропадського стали «потрібні всякі перепустки», через що урядові службовці почали називати палац гетьмана та навколишні околиці «Енгерес Крігсгебіт»¹⁸⁰. Власне, такі запобіжні заходи безпеки чо-

¹⁷⁸ Земське діло (Харків). – 1918. – 2 серпня; Земскія Известія (Лебедин). – 1918. – № 28. – 6 августа (24 июля). – С. 2.

¹⁷⁹ Земскія Известія (Лебедин). – 1918. – № 28. – 6 августа (24 июля). – С. 2.

¹⁸⁰ Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К.: Темпора, 2002. – С. 81.

мусь не досить усвідомлювалися навіть членами уряду держави, які 14 серпня 1918 р. на засіданні Ради міністрів негативно зустріли запропоновані Власним Штабом П. Скоропадського зміни у формі пропусків на право входу до гетьманського палацу. Вищі урядовці вважали, що позаяк «чини охорони палацу повинні знати всіх членів Ради Міністрів в обличчя, то постачання останніх перепустками з фотографічними картками є зайвим»¹⁸¹. Більше того, ці вищі урядові посадовці ухвалили «просити головуючого довести до відома пана Гетьмана міркування Ради Міністрів про деякі незручності існуючого порядку охорони палацу і про необхідність встановити інші взаємини чинів Штабу Гетьмана з членами Ради Міністрів, відповідно до належного останнім службовому становищу в устрої держави»¹⁸².

Проте П. Скоропадський з доповідей як державної, так і особистої розвідки знав, що й сам є мішенню для «лівих» терористів. Не довіряючи німцям та ще більше власній охороні, гетьман мріяв оточити себе конвоєм з кавказьких народів. Проте усі спроби вмотивувати вояків з колишньої т. зв. Дикої дивізії, що поверталася до себе на Кавказ, залишитися на службі у П. Скоропадського не мали жодного успіху, незважаючи на пропозиції будь-якої оплати¹⁸³. З очевидною перспективою поразки Німеччини та після поступок з боку кайзера щодо можливості створення української національної армії, зазнала невдачі й ідея ген. В. Біскупського сформувати шість добровольчих кавалерійських дивізій, що були б вкомплектовані переважно кавказцями, терцями, кубанцями та інгушами. Ці підрозділи мали б оберігати гетьманський режим не лише проти майбутньої зовнішньої агресії більшовиків, а й від більшовиків внутрішніх, від ліво-соціалістичних ватаг та революційних повстанчих сил тощо. Проте втіленню цих задумів завадив брак часу та грошова ощадність міністра фінансів А. Ржепецького¹⁸⁴. Вірогід-

¹⁸¹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 167 зв.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Там само. – Ф.4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк.123.

¹⁸⁴ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. // Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 94.

но, хіба що з азіатів один лише особистий охоронець-ад'ютант, що з'явився в оточенні гетьмана – туркмен Абдул Західов – погодився на таку пропозицію.

Варто також додати немаловажну деталь щодо постійно присутніх у палаці осіб. З самого початку гетьманського правління при П. Скоропадському перебував молодий німецький граф

Вернер фон Альвенслебен (Werner Graf von Alvensleben). Цей капітан німецької військової розвідки (Оберкомандо) ще 20 квітня 1918 р. (перед гетьманським переворотом) був у П. Скоропадського, аби перевпевнитися, чи не завагається він повалити Центральну Раду, а за день навіть пропонував П. Скоропадському тимчасово переїхати мешкати до нього, але той відмовився й зупинився у російського монархіста, відставного генерала Ф. Безака, який, до слова, мав тісні зв'язки з німецьким Генеральним штабом в Україні. Та й мешкав Ф. Безак у Києві у сусідстві з німецьким Оберкомандо. Вже тоді майбутній гетьман усвідомив, що Вернер фон Альвенслебен був визначений постійно відбувати при ньому (можна сказати й по-іншому, і це буде не далеким від істини – спостерігати за ним). Такий стан речей й далі тривав і вже за Гетьманату. Вернер фон Альвенслебен був молодим аристократом, колишнім дипломатичним чиновником німецького МЗС, що став військовиком з мобілізації й числився при головнокомандуючому німецьких військ в Україні Г. фон Айхгорні. Сам він казав, що його бабусею була російська графиня Кісельова, через що й володів російською та був вхожий до російських монархічних кіл й вважався монархістом і русофілом¹⁸⁵. Позиціонував себе як мало не довіреною особою німецького кайзера, тож пиха цього німецького спостерігача за гетьманом була величезною.

У палаці гетьмана В. фон Альвенслебен тримав себе зовсім незалежно від німецького командування й нібито мав безпо-

¹⁸⁵ Протокол допроса А. Н. Долгорукова, 5 февраля 1921 г.] // Соколов Н. А. Предварительное следствие 1919–1922 гг.: [Сб. материалов]. – М.: Студия ТРИТЭ; Российский Архив, 1998. – С. 269.

середні зносини з імператором Вільгельмом II. Він безцеремонно насміхався над укладом життя в гетьманському палаці, а власний конвой П. Скоропадського називав не інакше як пожежною командою. Однак гетьманське оточення швидко зжилося з ним й у палаці гетьмана граф вважався «своєю людиною», якій, за словами начальника Штабу П. Скоропадського, довірялися усі найближчі таємниці та сумніви. Веселий і безтурботний граф В. фон Альвенслебен не був позбавлений і комерційної жилки, а заступник міністра закордонних справ України й водночас довірений радник гетьмана О. Палтов залагоджував через нього усі тертя, що виникали з німецьким командуванням¹⁸⁶.

У палаці, звісно ж, відбувалися *офіційні прийоми та церемонії*. Так, після того як 2 травня П. Скоропадський у власноручному листі повідомив генерал-фельдмаршала Г. Айхгорна та посланця в Україні барона А. фон Мумма про те, що уряд Української Держави вступає до виконання своїх обов'язків¹⁸⁷, того ж дня німецький посланець у Києві (тимчасовий повірений у справах Німеччини в Україні) А. фон Мумм повідомив П. Скоропадського про визнання Берліном його уряду де-факто. 2 червня 1918 р. Німеччина де-юре визнала Українську Державу¹⁸⁸. Вручаючи в урочистій обстановці гетьманові посольські грамоти о 16.00 дня у неділю 2 червня 1918 р., *посланці Німеччини барон А. фон Мумм та Австро-Угорщини граф Й. Форґач* за дорученням своїх урядів підтвердили визнання нового державного ладу в Україні й офіційно висловили бажання вступити з українським урядом у дипломатичні і ділові зносини¹⁸⁹.

При цьому А. фон Мумм німецькою мовою заявив: «Мій австро-угорський колега і я маємо честь передати вашій ексцеленції дві власноручних грамоти, в котрих висловлюється признання правительства вашої ексцеленції»¹⁹⁰.

¹⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 160–161.

¹⁸⁷ Державний вістник – 1918. – № 1. – 16 травня.

¹⁸⁸ Берестейський мировий договір Німеччиною було ратифіковано 24 липня 1918 р.

¹⁸⁹ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні // *Гілея*. – 2018. – Вип. 128. – № 1. – С. 22–38.

¹⁹⁰ Нова Рада. – 1918. – 4 червня (22 травня).

Навзаєм П. Скоропадський відповів також німецькою: «Від свого імени і імени українського уряду дякую за признання нашого нового державного ладу. Як і досі, я надалі вестиму Українську Державу в тісному єднанні з центральними державами»¹⁹¹.

При передачі вірчих грамот з українського боку присутніми також були: управляючий Міністерством закордонних справ Д. Дорошенко, його товариш (заступник) О. Палтов, начальник Власного Штабу гетьмана В. Дашкевич-Горбацький, члени уряду та почету гетьмана. Після церемонії присутніх сфотографували і запросили на урочисте чаювання.

Посланці-повірені Німеччини барон А. фон Мумм та Австро-Угорщини граф Й. Форгач під час зустрічі з гетьманом всієї України П. Скоропадським після вручення вірчих грамот (Київ, гетьманський палац, 2 червня 1918 р.)

4 червня очільникові Української Держави наніс візит *командуючий австро-угорською Східною армією А. фон Краус*, що прибув до Києва з Одеси¹⁹², а 8 червня у гетьманському палаці було влаштовано урочистий обід-відповідь *на честь фельдмаршала*

¹⁹¹ Там само.

¹⁹² Там само.

Г. фон Айхгорна, що давав подібне чествування П. Скоропадському 26 травня у своїй резиденції в Києві.

Невдовзі, 12 червня 1918 р., у палаці гетьмана відбулася й урочиста процедура вручення вірчої грамоти від болгарського посланця І. Шишманова про визнання Болгарією Української Держави й самого П. Скоропадського як гетьмана всієї України¹⁹³. Посол І. Шишманов об 11-й годині ранку прибув до гетьманського палацу аби вручити П. Скоропадському свої вірчі грамоти. Усе відбувалося надзвичайно урочисто й відповідно церемоніалу: почесна гетьманська варта, сановники на сходах, пафосна зустріч у палацовій залі тощо, в іншій палацовій залі – ще одна почесна варта. Саме у цій залі посол вручив гетьманові вірчу грамоту й заявив про визнання Української Держави Болгарським Царством. У грамоті, яка за вимогою з Софії була копією відповідних грамот від німецького посла А. фон Мумма та від австро-угорського Й. Форгача, сухо й певною мірою принизливо констатовалося:

«Пану Гетьману Павлу Скоропадському.

На виконання отриманого наказу маю честь, Пане Гетьмане, найпокірніше повідомити Вам, що мій високий уряд уповноважив мене вступити у службові зносини з нинішнім українським урядом. Принагідно, Пане Гетьмане, висловлюю Вам свою найщирішу повагу.

Д-р Ів.Шишманов»¹⁹⁴.

За попередньою домовленістю І. Шишманова з українським МЗС текст вірчої грамоти і особиста промова посла були здійснені болгарською мовою. Як занотував сам І. Шишманов, у своє слово він вклав «трохи більше сердечності». Посланець, зокрема виголосив наступне:

«Пане Гетьмане всієї України!

¹⁹³ Дивіться: Гай-Нижник П. П. Українсько-болгарські міждержавні і дипломатичні відносини: рік 1918-й // Гілея. – 2017. – Вип. 125. – № 10. – С. 47–58.

¹⁹⁴ Шишманов І. (посол Болгарії в Українській Державі). Щоденник (Травень–червень 1918 р.) // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(05-06\).shyshmanov.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(05-06).shyshmanov.php).

Маю честь передати Вам, пане Гетьмане, грамоту, за якою мій високий уряд уповноважив мене вступити у службові зносини з Вашим урядом. Сподіваюся, що матиму змогу скористатися своїм довгорічним вивченням Вашої країни, її блискучого минулого, її поступового розвитку і її феноменального відродження, що навіває так багато аналогій з нашим, щоби створити тісні тривалі інтимні стосунки між Болгарією і дорогою, рідною нам вільною, незалежною Україною»¹⁹⁵.

П. Скоропадський відповів українською мовою і щиро подякував за визнання. По закінченню промов болгарського посла і гетьмана відразу ж сфотографували. Це був трюк П. Скоропадського, щоби з усіма, хто його

відвідував у серйозних справах, гетьмана фіксували на плівку аби ті офіційні й впливові особи, а відповідно й держави, які вони представляли, згодом не заперечували, що мали з ним зносини. Після фотографування посол і гетьман перейшли до іншої зали для особистої розмови.

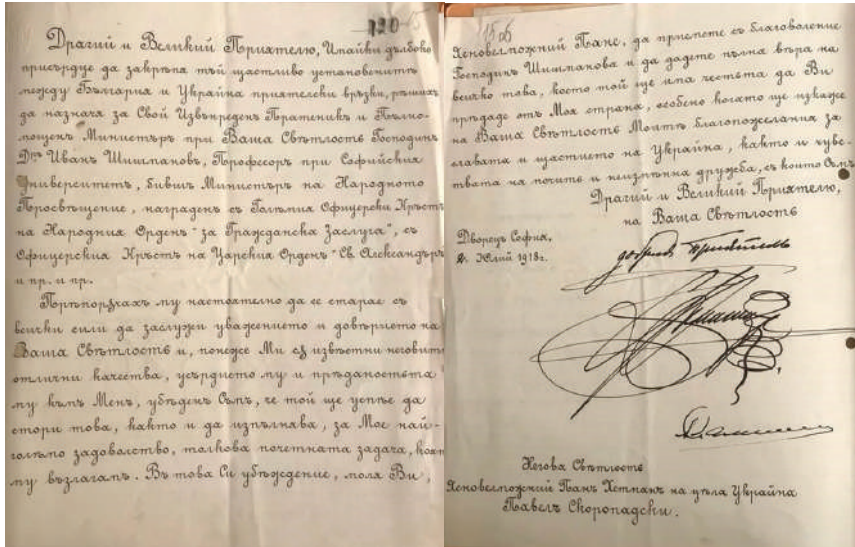
Ще раз зустрівся І. Шишманов зі П. Скоропадський 1 серпня з нагоди вручення гетьманові листа від болгарського царя, в якому, зокрема, зазначалося:

«Мій дорогий і великий приятель. Маючи глибоке прагнення зміцнити так щасливо встановлені приязні взаємини між Болгарією та Україною я вирішив призначити своїм надзвичайним посланцем і уповноваженим міністром при вашій світлості пана доктора Івана Шишманова, професора софійського університету, колишнього міністра народної освіти, нагородженого великим офіцерським хрестом народного ордена за

¹⁹⁵ Там само.

громадянські заслуги і офіцерським хрестом царського ордена Св. Олександра.

Я доручив йому докласти усіх своїх зусиль до того, щоби заслужити повагу і довіру Вашої Світлості; і позаяк мені відомі видатні його якості та його відданість мені, я впевнений, що він зможе до мого найбільшого задоволення досягнути і виконати те почесне завдання, яке на нього покладене. У цьому своєму переконанні я прошу вас, Ясновельможний Пане Гетьмане, прихильно прийняти посланця Шишманова и дати повну віру усьому тому, що він матиме за честь передати вам від мого імені, а в особливості висловленню моїх добрих побажань Вашій Світлості на славу і щастя України, також як і вияву глибокої поваги й незмінної приязні з котрими я, дорогий і великий приятеле, залишаюся Вашій Світлості добрий друг Фердинанд»¹⁹⁶.

Передаючи цей лист, посланець звернувся до П. Скоропадського з такими словами:

«Ваша Світлосте Ясновельможний Пане Гетьмане всієї України. Маю честь передати вам листа, в котрому його величність мій августейший государ акредитує мене при вашій особі й доручає мені почесну місію – заслужити вашу довіру та повагу

¹⁹⁶ Сумской Вестникъ. – 1918. – № 83. – 7 августа. – С. 2.

і докласти усіх зусиль, щоби зміцнити так щасливо встановлені зв'язки між Україною та Болгарією.

Ваша Світлосте. Стародавні культурні зносини між нашими батьківщинами, починаючи з X століття, взаємні впливи впродовж цілих століть, рідкісна подібність суспільного ладу двох братніх народів, спільність економічних інтересів і близькість кордонів являються, ваша світлосте, достатньою гарантією успіху важливого завдання, дорученого мені його величністю моїм государем, який надхнений найпалкішими побажаннями щастя і величі вашій молодій державі.

Особливу надію у своїй справі я покладаю на співчуття і підтримку з боку вашої світлості та вашого уряду»¹⁹⁷.

У відповідь П. Скоропадський заявив: «Пане посланцю. Я сердечно вражений виразами прихильності та дружби його величності царя Фердинанда Болгарського. Я безмірно вдячний у вислові приязні до мене і до держави української, котрі його величності благоводно було висловити у своєму листі, маючи тверду і непохитну надію, що дружбі держав болгарської та української, дружбі, для котрої з самого початку покладені його величністю настільки прекрасні підвалини, буде все міцніти й посилиться і послужить на благо та щастя обох братських народів.

Посланець Болгарського Царства в Українській Державі Іван Шишманов, гетьманова України Олександра Скоропадська, гетьман всієї України Павло Скоропадський

А вас, пане посланнику, щиро завдячую за ваші постійні та успішні турботи у справі встановлення дружніх взаємовідносин між болгарською та українською державами»¹⁹⁸.

На аудієнції були присутніми голова Ради міністрів Ф. Лизогуб, міністр закордонних справ Д. Дорошенко, його заступник О. Палтов та чини Власного Штабу гетьмана. Після прийому посла

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ Там само.

відбувся сніданок, під час якого П. Скоропадський підніс келиха за здоров'я його величності царя Фердинанда, І. Шишманов виголосив тост на честь його світлості ясновельможного пана гетьмана всієї України.

У другій половині вересня 1918 р. на урочистому прийомі у гетьмана побував і дипломатичний представник Османської імперії. *Турецький посол Ахмед Мухтар Бей Моллаогли* прибув до Києва під час перебування гетьмана України з офіційним візитом у Німеччині, тож вірчі грамоти він вчучив представникам уряду Української Держави, а саме прем'єр-міністрові у присутності військового міністра та міністра юстиції. Коли ж 17 вересня 1918 р. П. Скоропадський повернувся з Берліна до Києва, він висловив готовність невдовзі прийняти у своєму палаці османську делегацію. Посла Туреччини, що був вбраний в офіційну уніформу, привезли до гетьманського палацу на одному з трьох автомобілів, виділених Україною турецькому Посольству. У машині його супроводжували заступник міністра закордонних справ Української Держави О. Палтов і відповідальний за османську делегацію з української сторони В. Любинський. В інших двох авто прибули співробітники посольства Туреччини та представники МЗС України.

По прибутті до палацу дипломатів зустріли представники гетьмана й запросили пройти до обідньої зали (загалом близько 30 високих державних урядовців і старшин Власного Штабу гетьмана). Перед тим як запросити делегацію до обіду гетьман провів з турецьким послом особисту розмову, під час якої, як відзначав сам Мухтар Бей, виявив до представників султана увагу і повагу, а також «особливо попросив передати його слова падишахові».

Ось як у своїй шифрованій телеграмі до Істамбулу змальовував прийом делегації Посольства Високої Порти (Османської імперії) П. Скоропадським сам посол Туреччини в Українській Державі: «Його Високоповажність Гетьман прийняв мене учора у своєму палаці. Цей візит відбувся з особливою церемоніальністю. Також на заході були присутні і дипломати. Після

цього Його Високоповажність Гетьман дав обід на честь османської делегації. Були присутні дружина Його Високоповажності Гетьмана та Виконуючий обов'язки Міністра закордонних справ. Під час обіду Гетьман підвівся та підняв келих за здоров'я Його Світлості Падишаха, тричі вигукнувши "Хай живе Падишах". Всі, хто був присутній на обіді долучилися до тосту»¹⁹⁹.

Згодом Мухтар Бей додав, що «обідній стіл був оздоблений червоними та білими квітами у формі півмісяця та зірки. Протягом обіду постійно грав оркестр. Під час урочистості Гетьман підвівся, привітав прибулих та підняв келиха за здоров'я Султана. Він тричі вигукнув "Слава" за продовження Султанату. Під кінець обіду він знову встав з-за столу та підняв келиха за успіх нашого посольства. За традицією ми зробили жест у відповідь. Після обіду ми сфотографувалися у саду разом із Гетьманом. Відрядження османської місії в Україну урядові та національні кола зустріли з великою радістю»²⁰⁰.

Життя у гетьманському палаці тривало за чітко заведеним регламентом. Робочий день гетьмана був точно розписаний по годинах. При цьому П. Скоропадський особисто працював надзвичайно багато, від світання до смеркання. Прокидався він близько восьмої чи о пів на дев'яту годину ранку й за петроградською звичкою довго приводив себе до ладу. Проте, це не був усамітнений процес. Під час одягання гетьман приймав найдовіреніших осіб, зокрема кравця-єврея, свого полкового товариша та штатного помічника Ф. Безака, який повідомляв йому найсвіжіші новини, чи особистого радника й заступника міністра закордонних справ О. Палтова. Зазвичай о десятій ранку розпочинався прийом міністрів з доповідями. Кожний міністр міг мати таку аудієнцію один чи два рази на тиждень й доповідати протягом однієї години.

Один раз на тиждень, вранці, замість доповіді міністрів влаштовувався прийом прохачів або депутацій. Для того, аби потрапити на такий прийом, слід було за два дні записатися у Штабі

¹⁹⁹ Сергійчук Б. В. Документи з османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Спецвипуск: «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)». – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 228.

²⁰⁰ Там само. – С. 229.

гетьмана у гофмаршальській частині. Після внесення до списку й перевірки особи через Особливий (Осібний) відділ, прохач отримував повідомлення про прийом. Такі прийоми обставлялися значною урочистістю. Усі гості вишикувалися за списком у залі й потім гетьман, у супроводі начальника Штабу, палацового коменданта, гофмаршала (гетьманського господаря) та чергового ад'ютанта, виходив зі свого кабінету. Декого з гостей П. Скоропадський запрошував до себе у кабінет й вислуховував окремо.

Рівно о дванадцятій годині розпочинався сніданок. Запрошені заздалегідь збиралися у залі, виходив гетьман й усі прямували до їдальні. Як за сніданком, так і за обідом стіл завжди прикрашався квітами, а в особливо урочистих випадках – на честь знатного гостя з квітів викладався або родинний герб, або ж ініціали запрошеної особи. Їжа була гарно приготованою й навіть вишуканою, проте не подавали ані горілки, ані вина (за винятком офіційних бенкетів).

Так, наприклад, як 20 травня о першій годині П. Скоропадський у гетьманському палаці давав обід австро-угорському та болгарському послам. На обіді, окрім послів, були австро-угорські чиновники, прем'єр-міністр Української Держави Ф. Лизогуб, особи з гетьманського почету. Ось як змальовував це болгарський посол І. Шишманов: «Пішли в садок. Гарний парк. Альтанка. Солов'ї. Подали на персон 30. Праворуч – австрієць, ліворуч – я. Гетьман у формі кубанських українських козаків. Його почет також у різноманітній черкеській уніформі. Враження. Років 40–45. Високий, стрункий, русий, довгаста голова, сині очі, коротко підстрижене волосся, починає лисіти. Малі, русі, майже біляві, вуса. Говорить добре. Ніяковіє. Був знайомий з царем в Петербурзі. Дуже цікавиться болгарами, мав болгарський орден. Однак всі його ордени залишилися в маєтку (маєток пограбували). Гарна річ, ордени.

Варто заснувати і якийсь український орден. Але ще зарано. <...> А так розмова банальна. Про успіх вчорашнього концерту, про вино тощо. Всі сфотографувалися. Подарував мені одну свою фотокартку – фотографували кілька днів тому»²⁰¹.

Окрім запрошених до сніданку та обіду, під час частування були присутніми: начальник Штабу (цю посаду по черзі займали: В. Дашкевич-Горбацький, Б. Стеллецький, О. Аккерман), палацовий комендант К. Прісовський, гетьманський господар (гофмаршал) М. Ханенко, начальник його господарчого відділу (метрдопель), генеральний писар І. Полтавець-Остряниця, О. Палтов, Г. Зеленевський та черговий ад'ютант. За стіл всідалися суворо за чинами й, аби не виникло якихось інцидентів, перед кожним прибором клалася записка. Меню страв писалися українською та французькою мовами.

За день на кухні гетьманського палацу видавалося до 200 порцій сніданків та обідів. Проте попри видиму пишність, їхня вартість була дешевшою (брався розрахунок у 10 крб на день на людину), ніж короткий обід (набагато гіршої якості за гетьманський) у гарному київському ресторані (на той час він коштував близько 20–30 крб на людину). Однак бували випадки, коли грошей не було навіть на придбання продуктів для столу і тоді гетьманському господареві (гофмаршалові) М. Ханенку (небожеві Б. Ханенка) доводилося видавати гроші з коштів родинної контори Ханенків. При цьому необхідно врахувати й ту обставину, що майже кожного тижня влаштовувався хоча б один парадний обід, коли доводилося значно покращувати їжу як за якістю, так і за кількістю. Утім варто зауважити, що попри суцільну економію, П. Скоропадський неодноразово порушував питання про ще більше скорочення витрат на харчування своєї родини і гетьманського почету²⁰². До речі, за встановленим етикетом, розмови гетьмана з представниками німців (чи то за обідом, чи то

²⁰¹ Шишманов І. (посол Болгарії в Українській Державі). Щоденник (Травень–червень 1918 р.) // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(05-06\).shyshmanov.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(05-06).shyshmanov.php).

²⁰² ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 168–170.

на прогулянці у парку) не прийнято було переривати²⁰³.

По завершенні сніданку П. Скоропадський здійснював невеличку прогулянку по парку з одним із гостей, після чого прямував до свого кабінету, де у нього знову розпочинався прийом міністрів, який тривав до шістнадцятої години дня. Від шістнадцятої до дев'ятнадцятої години графік не був розписаним й у цей час гетьман приймав у себе окремо викликаних на нараду осіб.

Рівно о дев'ятнадцятій, за тими ж правилами та процедурою, що й для сніданку, усі збиралися у залі й звідтіля прямували до обіднього столу. До опів на дев'яту вечора обід добігав кінця й П. Скоропадський приймав доповідь від начальника Штабу,

а в іншій кімнаті одночасно відбувалося засідання Ради міністрів. Близько десятої вечора уряд здійснював перерву на пів години й усі виходили до зали; туди ж виходив і гетьман й тут відбувався обмін враженнями та думками. Після перерви П. Скоропадський разом з начальником Штабу поверталися до кабінету, де іноді до третьої / четвертої години ранку займалися розглядом поточного листування чи документації. Як засвідчував гетьманський начальник Штабу, дуже рідко бували дні, коли вдавалося закінчити роботу до одинадцятої чи дванадцятої ночі²⁰⁴.

Б. Стеллецький (начальник Власного Штабу гетьмана) пояснював такий напружений графік роботи провідника держави кількома причинами. Усі міністри належали до різних соціальних станів, були різними людьми і за освітою, і за вихованням. П. Скоропадський нікому з них не довіряв. Разом з тим він усвідомлював недостатність свого особистого державницького виховання, що спонукало його до більш тривалого й обережного розгляду доповідей та ретельного вникання у суть справи. Гетьман знав, що більшість міністрів належали до згуртованого

²⁰³ Там само. – Арк. 149.

²⁰⁴ Там само. – Арк. 126–130.

партійного середовища – партії кадетів. Водночас, будучи від природи людиною спостережливою та підозрілою, він помічав як, наприклад, О. Палтов готує його до прийому міністра шляхів Б. Бутенка. Дехто з міністрів (як військовий міністр О. Рогоза, міністр народного здоров'я та опікування В. Любинський та ін.) подавали йому не оброблені доповіді, а лише «сирий» матеріал й П. Скоропадський, соромлячись їх повернути таким міністрам, доручав начальникові Штабу самому, або разом з ним, особисто розібрати деталі певного незграбно підготовленого чи й непроаналізованого матеріалу.

І, врешті, гетьман просто фізично не міг впоратися з тими горами різних записок, проектів та листів, що надходили на його ім'я. Бували дні, коли в нього за день нагромаджувалася така кількість паперів, що для перенесення їх у Штаб потрібні були два чоловіки. Крім того, Рада міністрів була вкрай не ініціативною й не виявляла творчого підходу до праці в той час, «коли події явно вказували на необхідність проведення в життя, за умовами часу, тієї чи іншої імпровізації»²⁰⁵. Тож П. Скоропадському доводилося давати особистий імпульс й спрямовувати діяльність свого уряду, але при цьому він незмінно мусив вникати у кожну дрібницю поданих на його затвердження паперів.

Лише після приїзду (29 червня) до Києва сім'ї гетьмана П. Скоропадський інколи дозволяв собі по обіді провести час із дружиною та з її невеличким товариством у вітальні. Варто зазначити, що за спостереженнями начальника гетьманського Штабу Б. Стеллецького, дружина П. Скоропадського була від природи дуже розумною жінкою, а її інтелекту та такту міг би з успіхом позаздрити будь-який з міністрів гетьмана.

Не зайвим буде згадати й про те, що Олександра Петрівна Скоропадська «далеко не співчутливо ставилася до всієї авантюри свого чоловіка і не вірила в Україну»²⁰⁶. Такі її погляди мали право на існування й не заслуговували б тут на окрему згадку, коли

²⁰⁵ Там само. – Арк. 131–133.

²⁰⁶ Там само. – Арк. 136.

б гетьманова Олександра не впливала б ними іноді на рішення свого чоловіка – гетьмана України. Б. Стеллецький згадував, що коли у русофільської частини оточення П. Скоропадського, зокрема у самого Б. Стеллецького та О. Палтова, у суперечці з проукраїнською групою (Д. Дорошенко, І. Полтавець-Остриця) виникала необхідність схилити на проросійський бік особу гетьмана, то вони запрошували до суперечки його дружину, яка «з'являлася ніби-то випадково і як жінка від природи розумна знаходила спосіб примирити сторони й переконати свого чоловіка»²⁰⁷.

Гетьманський начальник Штабу згадував також, що П. Скоропадський часто висловлював наблизеним до нього людям свій погляд на Україну взагалі й зокрема на своє гетьманування. «Він абсолютно щиро усвідомлював, що в Петербурзі не була зрозумілою можливість від'єднання України (Малоросії) від Росії й хоча він поза усяким сумнівом природний малорос, але ні його серцю, ані його розуму Малоросія нічого не говорила.

Лише після зречення Государя, якого він дуже поважав, й коли тимчасовий уряд і навіть окрема область мала вибрати собі правителя, він ближче познайомився зі своєю батьківщиною. І ось тут йому відкрилися зовсім нові, досі чужі відчуття, навіювані ставленням далекого, солідного і чужого Петербурга до цієї багатой та колись самостійної країни, колиски усієї Держави Російської й безумовного джерела, що до останнього часу насичувало північ своєю високою культурою. Україна дала Росії цілу низку вчених, письменників, поетів, музик. Її багатством жив й звеличувався Петербурзький режим та узамін всього цього, – писав Б. Стеллецький про роздуми гетьмана П. Скоропадського й ніби про свої власні, – невдячний чиновний Петербург лише завдавав один за другим уколи національному почуттю українців. Заборонялися український друк, театр, освіта в школах малоросійською мовою й народний поет і борець Шевченко в поглядах Петроградського чиновництва був небезпечніше Пугачова та Стеньки Разіна.

Тепер тільки стало йому, Скоропадському, зрозуміло, яку штучну ворожнечу чиновництво спрямувало між хохлами і москалями.

²⁰⁷ Там само. – Арк. 135–136.

Але усе це, казав Скоропадський, навіть якби він це й знав раніше, як знає він тепер, не дало би йому права на проголошення

гетьманства якщо би був в Росії Імператор. Тепер же, коли зник цей єдиний зв'язок, коли долею російських народів заволоділи якісь різночинці, він вважає себе більш ніж у праві, і за своїм становищем і за походженням, взяти участь у долі Батьківщини. Що буде далі, передбачити важко, але одне він може сказати, що коли на чолі

управління Росії залишаться ці сумнівні пройдисвіти, то він без боротьби своєю владою не поступиться. Він любить до цієї пори Росію, але Росію справедливу і сильну й завжди готовий надати їй свою допомогу.

На запитання, як він розуміє: чи повинна бути Україна самостійною чи увійти федеративно до складу Російської Імперії, Скоропадський відповідав що тепер ще нічого неможна передбачити, усе буде залежати від того, що буде являти [з себе] майбутня Росія»²⁰⁸.

Гетьман не знав своєї країни, свого народу, але прагнув їх пізнати. Це, зокрема, можна побачити у його прагненні створити свою «народну» партію, його мрією було укомплектувати кілька особистих потягів, що курсували би різними краями по усій Україні, аби він міг, з одного боку, познайомитися з країною, а з другого боку, познайомити її населення з собою²⁰⁹.

Що ж до особи самого гетьмана, то начальник його Штабу змальовував його як гарно складену, вище середнього зросту людину, з характерними рисами обличчя, які можна було назвати навіть гарними, проте мужніми. Водночас він характеризував його як жіночну, зніжену й взагалі добру людину, що мала середні розумові якості, а позаяк він майже нічого не читав, то йому важко було розбиратися у деяких питаннях, що потребували розумової підготовки. Гетьман, водночас, був досить сентиментальним. Так,

²⁰⁸ Там само. – Арк. 144–147.

²⁰⁹ Там само. – Арк. 151.

коли влітку 1918 р. начальник гетьманського Штабу повідомив йому про страту більшовиками царя та його сім'ї, «то в перший момент обличчя його якось витягнулося, скривилося у гримасу і він заплакав як маленька дитина»²¹⁰. Усе відбулося на очах німецького посла в Україні А. фон Мумма. Потім, під час панахиди у палацовій церкві, П. Скоропадський знову ридав, немов маля. Крім усього цього, за спостереженнями Б. Стеллецького, гетьман достеменно не вмів розбиратися у людях і деякі особистості діяли на нього фатально²¹¹.

Одну з таких фатальностей начальник Штабу, зокрема, вбачав й у смерті 14 серпня 1918 р.²¹² у Києві маленького гетьманича Павла – найменшого сина Скоропадських і улюбленця сім'ї. Хлопчик захворів через недовгий час після приїзду родини до столиці України, але особистий гетьманський штабний лікар Лукашевич, як додає у своїх записах Б. Стеллецький – осо-

ба дуже напівповажна і у медичному відношенні мало компетентна, ескулап, що втерся в довіру до П. Скоропадського, просто залікував трирічну дитину, яка померла від розриву апендициту²¹³. Гетьманич Павло Павлович Скоропадський помер 14 серпня 1918 р. у Києві (народився 29 вересня 1915 р. у Петрограді). Маленького гетьманича поховали на столичному цвинтарі палацової церкви Святого Александра Невського на печерських пагорбах у центрі Києва.

²¹⁰ Там само. – Арк.149–150.

²¹¹ Там само. – Арк. 71–72.

²¹² Членам Ради міністрів Української Держави про смерть наймолодшого сина гетьмана було офіційно повідомлено 16 серпня 1918 р. на урядовому засіданні. Міністри ухвалили «доручити М. П. Василенку висловити пану Гетьману від імені Ради Міністрів почуття глибокого співчуття у горі, що спіткало пана Гетьмана» [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 171].

²¹³ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 137.

З приїздом сім'ї П. Скоропадського життя у гетьманському палаці поживавішало. За столом у гетьмана з'явилось родове срібло та золото, а симпатичні обличчя молодих гетьманівен за сніданками та обідами надавали цим застіллям родинного затишку.

Разом з тим *будинок колишнього генерал-губернатора*, що служив за гетьманський палац, виявився ще більш затісним. Сам гетьман згадував, що будинок генерал-губернатора мав багато незручностей для життя навіть за найскромніших бажань; ані сім'ї, ані прислузі неможливо було хоч якоюсь мірою пристойно влаштуватися. «Взагалі, життя моє особисте з сім'єю під час Гетьманства, – писав П. Скоропадський у спогадах, – нагадувало мені часто французьку говірку: “Le luxe et la misere”²¹⁴. З одного боку, великі обіди й сніданки з великою кількістю людей, яких доводилося запрошувати з тієї чи іншої причини, що стосувалася їхньої служби, або політики, з іншої – життя приватне, наприклад, дітей у ванній кімнаті, позаяк іншого приміщення не було. Попри ці незручності й ці приміщення, наше життя, особливо їжа, коштували надто дорого скарбниці, яка за постановою ради міністрів усе оплачувала, відтак усілякі зміни в сенсі розміщення мене шаріли. Мені всі казали, що в цьому будинкові, пристосованому лише для життя генерал-губернатора дореформенного часу, тепер достеменно не можна вмістити усіх мешканців, подібно до частини конвою, ординарців і деяких інших посадових осіб, які за своїм родом служби повинні були теж розташовуватися у будинку.

Крім того, необхідно було, я завжди цього дуже хотів, розмістити раду міністрів і мою особисту канцелярію, для цього мені завжди вказували на необхідність переїзду до [колишнього імператорського Маріїнінського] палацу, який я відвів тимчасово для розташування там міністерства внутрішніх справ. Я цього, особливо спочатку, не хтів, мені в цьому не хтілося уподібнитися Керенському, який, незважаючи на багаторічні демократичні запевнення, розпочав з того, що розмістився у Зимовому палаці. Восени ж, коли з'ясувалося, що люди, особливо конвойці, прямо таки задихаються в маленьких кімнатах, чого літом, звичайно, через відкриті настіж вікна не помічали, питання явилось у

²¹⁴ Le luxe et la misere – Блиск і злиденність (фр.)

прибудові, але позаяк кошторис показав, що все це влетить скарбниці у декілька сот тисяч й в підсумкові все ж буде погано, я запропонував раді міністрів обговорити питання про переїзд мій у палац, або ж про асигнування на перебудову, причому просив цю справу вирішити без моєї участі, зовсім не рахуючись з моїми особистими зручностями»²¹⁵.

Тож почалися пошуки нового приміщення. Поблизу була розлога садиба старовинної будови, зайнята великим садом та дуже просторим дерев'яним будинком, що виходив на Катерининську вулицю поряд з палацом генерал-губернатора, й розміщувалася на вулиці Інститутській. Цей будинок у 30-х рр. XIX ст. належав фельдмаршалові графові Сакену, а згодом у ньому мешкав київський цивільний губернатор й містився місцевий Інститут шляхетних панянок²¹⁶. Утім, він явно був непридатний для резиденції гетьмана.

Спочатку виник план перенести гетьманський палац у колишній дім командуючого військами Київської військової округи, що був побудований ще за генерала Драгомірова й відрізнявся своїм поміщицьким розташуванням. До цього будинку прилягав величезний парк, який обидвома сторонами виходив на пустирний Кловський узвіз. Проте виявилось, що для надійної охорони цього парку довелося б удвічі збільшити чисельність конвою гетьмана. До того ж, занепокоєння викликала близькість маєтку до заводу «Арсенал» з його постійно бунтуючою робітничою масою.

Тоді звернули увагу на Єлизаветинський палац (на Єлизаве-

²¹⁵ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 243.

²¹⁶ *Захарченко М. М.* Київ теперь и прежде. – К.: Паровое лито-типографическое заведение С.В.Кульженко, 1888. – С. 173.

тинській вулиці), в якому до Першої світової війни розміщувалося Єпархіальне училище. Палац відповідав усім вимогам до зручного розташування у ньому усіх необхідних служб Головної Квартири гетьмана та його сім'ї. Однак Рада міністрів відхилила асигнування 800 тис. крб на його ремонт. «Всесильний Гетьман України, – як із прикрістю зауважив його начальник Штабу, – з чуття вродженої делікатності й, не бажаючи через особисті зручності входити у суперечку з людьми без такта, не наполягав»²¹⁷.

Внутрішнє подвір'я гетьманського палацу

Коли ж після цього постала потреба в гетьманському палаці полагодити груби, побілити стелі та коридори, а також залатати іржавий дах, що протікав, то уряд почав шукати якісь формальні зачіпки, аби відмовити у виділенні коштів навіть на цей першочерговий ремонт. Обуренню начальника Штабу гетьмана не було меж. Тим не менш певні, хоч і відносно мізерні, кошти таки асигнувалися. Як, наприклад, 21 серпня у відповідь на доповідь начальника Штабу гетьмана Мала Рада міністрів постановила «ухвалити одпуск в 1918 році щомісячно по 400 карб. на видатки по художественній частині Дворца Пана Гетьмана»²¹⁸, а 26 серпня виділила 85 тис. крб (замість 91 тис. 70 крб, що запрошувалися) «на видатки по ремонту будинків пана Гетьмана та Міністерства внутрішніх справ»²¹⁹. 28 жовтня 1918 р. Мала Рада міністрів асигнувала 10 тис. 818 крб «на придбання уніформи льокеям і швей-

²¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 139.

²¹⁸ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 24 а. – Арк. 26; – Спр. 10. – Арк. 155.

²¹⁹ Там само. – Спр. 12. – Арк. 16 зв.

царам дворця П[ана] Гетьмана», а також збільшила «асигнування по кошторису на освітлення будинку № 40 по Інституцькій вул. до 16.000 карб. і на дрібний ремонт до 14.000 карбованців»²²⁰.

Що ж до нового гетьманського палацу, то уряд все ж вирішив таки не переносити резиденцію П. Скоропадського до іншої будівлі. Востаннє це питання розглядалося на засіданні Ради міністрів 2 вересня 1918 р., коли урядовці заслуховували доповідь гетьманського господаря М. Ханенка «про ті причини, котрі викликають припущення щодо переведення дому пана Гетьмана із займаного ним нині приміщення в інше, більш відповідне»²²¹. Цього разу представник Штабу гетьмана пропонував як можливі об'єкти для палацу його світлості колишній імператорський (Маріїнський) палац, який тоді займало МВС, або ж будівлю Духовного училища по вулиці Катерининській у Києві.

У підсумку обговорення вказаних пропозицій уряд ухвалив протокольну постанову, у якій, зокрема, зазначалося: «В результаті зроблених доповідачем припущень про переведення будинку пана Гетьмана у колишній імператорський палац або до пристосованої для нього будівлі Духовного училища по Катерининській вулиці, а також висловлених деякими міністрами міркувань, Рада Міністрів визнаючи, що переведення Міністерства внутрішніх справ, яке займає будівлю колишнього імператорського палацу, до іншого приміщення в даний момент витякково напруженої та відповідальної його роботи представляється з точки зору правильного і безперешкодного перебігу урядової роботи вкрай небажаним»²²². Таким чином міністри Української Держави шістьма голосами «за» й шістьма «проти» при перевазі голосу головуючого (прем'єр-міністра Ф. Лизогуба) відхилили пропозицію щодо переходу дому пана гетьмана до іншої будівлі, зауважуючи, щоправда, про тимчасовість такого вердикту.

Разом з тим, «з огляду на вищевказане рішення й визнаючи, що приміщення, що нині займає дім пана Гетьмана, недостатні», уряд постановив асигнувати в розпорядження Штабу гетьмана

²²⁰ Там само. – Спр. 27. – Арк. 7; – Спр. 12. – Арк. 84.

²²¹ Там само. – Спр. 6. – Арк. 232–232 зв.

²²² Там само. – Арк. 232–232 зв.

авансом 150 тис. крб «на побудову бараків», в яких змогли б розташуватися службовці палацу голови держави. Рада міністрів також ухвалила, з огляду на доповідь міністра фінансів А. Ржепецького, підтвердити вже здійснений ним авансом у рахунок кошторису 1918 р. відпуск 600 тис. крб на видатки по Власному Штабу гетьмана й асигнувати (також авансом) іще 200 тис. крб на той же предмет²²³. Крім того, уряд погодився з аргументацією М. Ханенка щодо необхідності збільшити суму витрат господарського відділу Штабу гетьмана на представницькі заходи з 40 тис. крб до 50 тис. крб щомісячно і щодо виділення 80 тис. 400 крб на задоволення прислуги та на чаювання конвоя в палаці пана гетьмана.

Сім'я Скоропадських на внутрішньому подвір'ї гетьманського палацу: гетьманівна Марія, гетьманчик Данило, гетьман Павло, гетьманова Олександра, гетьманчик Павло, гетьманівна Лізавета (Київ, липень 1918 р.)

Загалом же, на утримання палацу пана гетьмана та всієї його обслуги відпускалося з коштів державної скарбниці приблизно 2 тис. крб на день. Сам П. Скоропадський восени 1918 р. готівкою отримував зарплатню розміром у 10 тис. крб на місяць, як він казав «на тютюн»²²⁴. Проте якогось законодавчого акту, за яким визнача-

²²³ Там само.

²²⁴ Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 167–168.

лася б така зарплатня глави держави, не існувало. У зв'язку з цим, 8 жовтня 1918 р. Рада міністрів визнала за необхідне розробити законопроект про надання гетьманові особистого утримання. Тоді ж урядом було ухвалено, «надалі до затвердження законопроекту відпускати на утримання Пана Гетьмана по 23.000 карб. щомісячно, починаючи з 29-го квітня ц/р.»²²⁵. Усі ж кошти на утримання гетьманського оточення та палацу виділялися за окремою смітою (кошторисом) Головної Квартири гетьмана²²⁶.

У перші дні листопада 1918 р. столиця Української Держави і гетьманський палац вперше і востаннє відвідав один з представників правлячої європейської вінценосної верхівки. Ввечері 29 жовтня до Києва з Ковно прибув молодший брат короля Баварії Людвіга III Віттельсбаха, син баварського принца-регента Луїтпольда Баварського та австрійської ерцгерцогині княжни Тосканської Августи Фердинанди Габсбург, *генерал-фельдмаршал Баварії та Німецької імперії, принц Леопольд Баварський у супроводі свого сина принца Георга та кількох осіб з його почету*²²⁷.

²²⁵ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 9–9 зв.

²²⁶ Там само. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 26.

²²⁷ Варто зауважити, що принц Леопольд вже мав зустріч з представниками української влади. У грудні 1917 р. він у своїй штаб-квартирі приймав неофіційну делегацію Центральної Ради у складі М. Левитського, О. Севрюка і штабс-капітана Ю. Гасенка. Тоді у приватній розмові з ними, учасником котрої також були ген. М. Гофман, Закі Паша та барон Мірбах, баварський принц цікавився станом української армії й зізнався, що не знав до тієї пори про проголошення III Універсалом УНР. Принагідно зауважу, що формально він очолював німецьку делегацію на мирових переговорах у Бересті (його участь обмежилася офіційним привітанням від імені господарів). Він підписав 15 грудня 1917 р. договір про перемир'я з РСФРР, а після зриву перемовин більшовиками 18 лютого 1918 р. віддав наказ про наступ німецьких військ. Невдовзі, 3 березня 1918 р. саме він від імені Німецької імперії підписав Берестейський мирний договір з РСФРР.

Слід також додати, що з наступом німецьких військ у напрямку Криму, сталася нагода відвідати й побачити Україну й іншому вінценосному принцу – *Фрідріху-Християну Саксонському, синові останнього короля Саксонії Фрідріха Августа III* (зрікся престолу 13 листопада 1918 р.). Він, зокрема, 25 травня 1918 р. разом із командуючим німецькими військами у східній частині Криму полк. Г. Россбахом і губерніальним старостою Таврії Васильєвим приймав парад кайзерівських військ у Мелітополі з нагоди уродин свого батька-короля.

А 29 жовтня 1918 р. на київському залізничному вокзалі вищі чини німецького військового командування в Україні на чолі з ген. Г. фон Кірбахом та почесною вартою зустрічали його *королівську високість принца Леопольда Баварського*. Української почесної варти не було, як і не було запрошено до зустрічі принца на вокзальному ґанку й українських державних діячів. Лиш-но цей факт вже свідчить про те, що наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р., без малого за два місяці після відвідин гетьманом німецького імператора в Німеччині, офіційному Берліну уже було далеко не до внутрішніх українських негараздів і не до проблем офіційного Києва щодо втримання влади гетьманським режимом. Більше того, візит цей не був ані міждержавно-політичного рівня, а ні офіційним робочим дипломатичним. Мета приїзду принца Леопольда до столиці України була більш прозаїчнішою – огляд стану баварських полків, що були розквартировані у Києві.

1 листопада о 13-й год. 30 хв. на Катерининській вулиці у присутності його королівської високості відбувся парад німецьким

військам київського гарнізону. Того ж дня принц Леопольд Баварський з сином Георгом завітав до гетьманського палацу для зустрічі з П. Скоропадським. Цілком очевидно, що то був візит ввічливості... Та чи усвідомлював це достеменно сам ясновельможний? За чверть години по відбутті їх з гетьманського палацу, П. Скоропадський здійснив візит-відповідь високим гостям.

За день (3 листопада), перед від'їздом з України, о 17-й годині вечора принц Леопольд Баварський з принцем Георгом, з почетом супроводу та усім вищим складом київського німецького командування відвідали гетьманову Олександру Скоропадську, яка у гетьманському палаці пригостила німецьких гостей чаєм²²⁸.

Про зустріч цього разу з очільником держави сухі зведення тогочасної офіційної хроніки ані словом... Вочевидь, з початком листопада постберлінська ейфорія гетьмана істотно помарніла й П. Скоропадському вже було не до чаювання...

Восени того року в Україні події розвивалися з феєричною динамікою. На початку жовтня 1918 р. Б. Стеллецького на посаді начальника гетьманського Штабу було замінено на О. Аккермана, який геть не цікавився політичними аспектами навколо гетьмана та проблемами його безпеки, а цілковито зосередився на господарчих питаннях життя у палаці.

Невдовзі Українська Держава у формі Гетьманату припинить своє існування. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зречеться влади й потім емігрує до Німеччини. Київ ще переходитиме то до рук росіян «білих», то до рук росіян «червоних».

7 травня 1919 р. кавалерійські підрозділи Війська польського увійшли до столиці України, яку було залишено Червоною Армією без бою, а 8 травня у Київ вступили польські піхотні частини. Поляки перетворили колишню гетьманську резиденцію на пороховий склад. Коли ж більшовики розпочали власний похід на Київ, яким вони знов опанували 12 червня, поляки під час відступу з міста підірвали палац гетьмана, зруйнувавши його майже дощенту.

²²⁸ Лучь (Суми). – 1918. – 3 ноября.

ту. На місці цих руїн російсько-радянською владою Києва у 1925 р. було влаштовано сквер, а згодом, у 1934 р., на його місці за проектом архітектора С. Григор'єва було побудовано дім для співробітників Ради народних комісарів УСРР.

Розділ 3

**ОФІЦІЙНІ ВІДВІДИНИ
ГЕТЬМАНОМ ВСІЄЇ УКРАЇНИ
П. СКОРОПАДСЬКИМ НІМЕЧЧИНИ
ТА ЙОГО ЗУСТРІЧ З КАЙЗЕРОМ
ВІЛЬГЕЛЬМОМ ІІ**

Розділ 3

Офіційні відвідини
гетьманом всієї України П. Скоропадським
Німеччини та його зустріч з кайзером
Вільгельмом II

Наприкінці літа 1918 р. військове становище Німеччини на Західному фронті кардинально змінилося, наступ альянтів під командуванням маршала Ф. Фоша наближав німецьку армію до критичної межі, зростала напруга й усередині держави. Усе це зумовило поглиблення ставлення німецького уряду щодо України й початок щільнішого зближення між очільниками держав – кайзером Вільгельмом II і гетьманом П. Скоропадським. Відтак дипломатичні служби обох країн розпочали підготовку до особистої зустрічі голів держав на найвищому рівні.

12 серпня 1918 р. голова Ради міністрів Української Держави Ф. Лизогуб доповів урядовцям про свій намір здійснити службову поїздку до Берліна²²⁹. 17 серпня 1918 р. до Німеччини відбула офіційна надзвичайна місія гетьмана Української Держави на чолі з головою Ради міністрів Ф. Лизогубом та у складі заступника міністра закордонних справ О. Палтова й особистого ад'ютанта гетьмана князя В. Кочубея (у якості секретаря)²³⁰. У Берліні члени делегації провели кілька зустрічей та обговорень торговельно-економічних і політичних про-

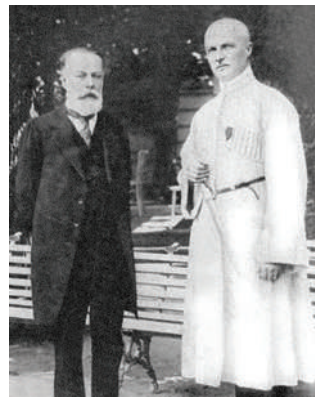
²²⁹ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 162.

²³⁰ Для налагодження успішного товарообміну з державами Четверного союзу ще у травні 1918 р. з Києва у Німеччину було відправлено спеціальну Торговельну делегацію до Центральних держав з питань промисловості, торгівлі та сільського господарства на чолі з В. П. Кочубеєм.

блем з державним секретарем закордонних справ Німеччини П. фон Гінце.

На переговорах було розглянуто також питання ратифікації Берестейського договору, холмську, донську, кримську й бессарабську проблеми, а також окремі деталі фінансово-економічного характеру. З'явилися зрушення і в наболілому питанні щодо армії та флоту. Звісно ж, відвідини такого рангу готувало все українське Посольство в Берліні, зокрема й посол Української Держави в Німеччині Ф. Штейнгель²³¹. Делегація відвідала майже усі промислові центри цієї країни. У самій Німеччині утворилася спілка «Ausfuhr Gesellschaft», що об'єднала навколо себе фінансово-промислові кола, зацікавлені у розвитку торгівлі з Україною (саме на «Ausfuhr Gesellschaft» німецька сторона покладала великі надії в плані економічної експансії в Україну і заволодіння її ринком). Делегація, власне окрема група на чолі з В. Кочубеєм, шукала в Німеччині також і нових економічних партнерів й вела досить плідну та енергійну боротьбу з монополістськими зазіханнями «Ausfuhr Gesellschaft»²³².

Візит мав досить успішні наслідки для України. Проте виявилися й прикрі інциденти. Йдеться, зокрема, про надруковане у німецьких газетах інтерв'ю голови українського уряду Ф. Лизогуба, якому німецькі журналісти приписали думки про нібито можливість співіснування України з Росією на засадах Переяславського договору часів Гетьманату Б. Хмельницького. Цей факт збентежив членів Ради міністрів у Києві, які на своєму засіданні 23 серпня

1918 р. мали зв'язок прямим дротом з Берліном й заслухали заяву свого прем'єр-міністра з цього приводу. Ф. Лизогуб завіряв колег,

²³¹ Гай-Нижник П. П. Законодавче та нормативно-правове підґрунтя становлення дипломатичної служби Української Держави за Гетьманату 1918 р. // Гілея. – 2017. – Вип. 123. – № 8. – С. 28–36.

²³² Гай-Нижник П. Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. – С. 353–396.

що сталося прикре непорозуміння через неправильний переклад його слів німецькими журналістами. Насправді ж, стверджував Ф. Лизогуб, він говорив про минуле України, що було обперте на Переяславський договір, а щодо тогочасної Української Держави – було підкреслено її повну самостійність. У підсумку, у відповідності з викладеними з Берліна Ф. Лизогубом аргументами, члени Ради міністрів у Києві ухвалили доручити міністрові закордонних справ Д. Дорошенку виробити спростування інтерпретації слів українського прем'єра німецькою пресою й опублікувати його у газетах²³³.

Крім того, у Німеччині Ф. Лизогуб, О. Палтов і В. Кочубей не змогли остаточно розв'язати проблему створення українського війська й передачі німцями Україні Чорноморського флоту. Відтак приїзд до Берліна голови українського уряду та заступника міністра закордонних справ, що водночас був довіреною особою глави Української Держави²³⁴, став лише прелюдією до більш вагомої дипломатичної події – особистої зустрічі кайзера Вільгельма II та гетьмана П. Скоропадського²³⁵.

Перш за все, цікавим є те, що про плани гетьмана відвідати Німеччину ні в палаці, ні в уряді, ані у його ж особистому Штабі

²³³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 178.

²³⁴ Гай-Нижник П. Олександр Палтов – державно-політичний діяч, заступник міністра закордонних справ Української Держави // Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості. – К., 2016. – С. 58–69.

²³⁵ Слід зауважити, що П. Скоропадський, вочевидь, сподівався відвідати союзні центральноєвропейські держави чи не одразу ж по гетьманському перевороті. Про це, зокрема, свідчить тогочасна османська преса (як, наприклад, турецька газета «Tevvir-i Efkar» від 7 червня 1918 р.), яка повідомляла, що гетьман України мав прибути спочатку до угорського Будапешту, а звідти продовжити офіційний візит у столиці Австро-Угорщини Відні й далі – до столиці Німеччини Берліна. Проте у червні 1918 р. подібним намірам не судилося здійснитися.

та серед охорони ніхто нічого не знав. Не знав ні начальник його Власного Штабу Б. Стеллецький, ні комендант гетьманського палацу К. Прісовський, ані начальник Особливого (Осібного) відділу Д. Бусло та інші.

Уся підготовка до поїздки була прихована непроникливою таємницею й здійснювалася винятково німецьким командуванням, а в гетьманському палаці – особистим представником німецького імператора графом В. Алвенслебеном. Начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький дізнався про візит П. Скоропадського до Німеччини тільки у день його від'їзду лише-но близько другої–третьої години дня тільки після того як гетьман узяв з нього чесне слово про збереження таємниці²³⁶. Тож, коли дізнавшись, що від'їзд відбуватиметься у цілковитій таємниці та серед ночі, начальник Штабу гетьмана запитав чи потрібно віддати розпорядження щодо потяга, П. Скоропадський відповів йому, що усе це вже зроблено німецьким штабом. Близько часу ночі до під'їзду гетьманського будинку було подано німецькі штабні автомобілі й П. Скоропадський у цивільному вбранні у супроводі свого ординарця А. Західова, графа В. Альвенслебена, ад'ютанта Г. Зеленецького та особистого радника і заступника міністра закордонних справ О. Палтова поїхав на столичний залізничний вокзал.

Там на них вже очікував підготовлений Генеральним штабом німецьких військ в Україні потяг, до якого було посаджено батальйон німецької ж піхоти з великою кількістю кулеметів. До хвоста потяга було причеплено два салон-вагони: передостанній – для українського гетьмана, а останній – для начальника залізниці. У самому салон-вагоні біля кожних дверей стояло по німецькому вартовому, а на майданчику вагона – кулемет. Прибувши на вокзал у цивільному вбранні (у чорному осінньому паль-

²³⁶ Сам П. Скоропадський писав у спогадах, що у день свого від'їзду (2 вересня 1918 р.) він повідомив про це Раду міністрів під час її вечірнього засідання.

то й чорному капелюхові-казанці), гетьман П. Скоропадський, маючи вкрай сконфужений вигляд, швидко увійшов до вагона. «Дійсно, – розмірковував з цієї картини очевидець, начальник гетьманського Штабу Б. Стеллецький, – цей від'їзд швидше нагадував відправку якогось злочинця, а не відбуття зі своєї резиденції голови держави»²³⁷.

Про від'їзд гетьмана до Німеччини для зустрічі з імператором Київ дізнався з газет лише наступного дня. Начальник Власного Штабу гетьмана занотував, що несподіване зникнення П. Скоропадського з палацу край вразило його службовців, а надто гетьманського коменданта К. Прісовського, який був неабияк ображений такою недовірою до його особи. Для багатьох же заздрісників та прихованих недоброзичливців легше було перенести грім над головою, аніж дізнатися цю новину²³⁸.

Український гетьман виїхав з Києва до Німеччини з офіційним візитом 2 вересня 1918 р. у супроводі свого ординарця А. Західова, німецького графа В. Альвенслебена, ад'ютанта Г. Зеленецького та особистого радника і заступника міністра закордонних справ О. Палтова²³⁹. На порядку денному візиту було вирішення важливих питань внутрішньої і зовнішньої політики України, зокрема розв'язання холмського, бессарабського та кримського вузлів, а також питання отримання згоди Берліна на перечачу Українській Державі Чорноморського флоту та на формування національної української армії для боротьби з більшовиками. Сам П. Скоропадський так згадував про мету візиту до Німеччини: «Усі ці гострі питання переконували мене в необхідності їхати у Берлін, і я сказав барону Мумму, що хочу їхати у Берлін... Нарешті, в останніх числах серпня я отримав повідомлення потаємно від Мумма, що імпера-

²³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 159–160.

²³⁸ Там само. – Арк. 161–162.

²³⁹ *Гай-Нижник П.* Візит гетьмана Павла Скоропадського до Німеччини у контексті політичного життя України 1918 року // *Україна дипломатична.* – Вип. XV. – К., 2014. – С. 605–615.

тор запрошує мене 5-го на побачення з ним в Вільгельмсауе. Як я вже казав раніше, я відчував, що їхати у Берлін потрібно, позаяк ціла низка питань могла бути вирішена мною тільки там. З них, звичайно, найголовнішим було чітке визначення нашої політики щодо більшовиків і, в залежності від цього, підготовка української армії, головним чином, з офіцерського складу, на зразок денікінської, для спрямування на наші кордони і звідти, за першої нагоди, для вторгнення у Великоросію»²⁴⁰.

3 вересня 1918 р. спеціальний потяг Української Держави із гетьманом всієї України прибув у Потсдам, а 4 вересня – до столиці Німеччини²⁴¹. На вокзальному двірці його зустрів сам імператор Вільгельм II з оточенням, серед якого був і посол Української Держави барон Ф. Штейнгель. По виході з вагону й привітання з німецьким імператором, вони разом пройшли перед почесною сотнею одного з німецьких гвардійських полків, оркестр якого виконав український гімн, а потім разом з сотнею промарширував високим ефектним пруським кроком перед очільниками двох держав²⁴². У Берліні висока українська делегація зупинилася в готелі «Adlon». Візит гетьмана до Німеччини був насичений перемовинами та зустрічами.

У центрі світлини: П. Скоропадський, Ф. Штейнгель та О. Палтов під час відвідин гетьманом Німеччини (вересень 1918 р.)

²⁴⁰ Скоропадський П. Спогади. – С. 271.

²⁴¹ Діло. – 1918. – № 202. – 6 вересня. – С. 1.

²⁴² Шрамченко С. Прапор голови Укр. Держави і укр. воєнні прапори над Балтикою у 1918 році // Ранок. – 1953. – № 6. – 30 травня. – С. 3.

5 вересня о першій годині дня П. Скоропадський відвідав Посольство Української Держави в Берліні, де йому були представлені усі чини дипломатичного Представництва²⁴³. Після цього гетьман виявив згоду знятися на пам'ятну світлину в колі дипломатів і співробітників Посольства, а опів на другу дня усі присутні поспідали спільно з високим гостем.

Гетьман П. Скоропадський з українською офіційною делегацією та власним почетом разом з дипломатами і співробітниками Посольства Української Держави в Німеччині (Берлін, Посольство України, 5 вересня 1918 р.)

О 20-й годині вечора П. Скоропадський, у супроводі свого почету (О. Палтов, Г. Зеленевський, А. Західов) та посла України в Німеччині барона Ф. фон Штейнгеля, мав зустріч з райхсканцлером Німеччини бароном Г. фон Ґертінгом, його дружиною та заступником державного секретаря Ґ фон Буше-Гадденгаузенем. Ввечері того ж дня райхсканцлер дав гетьманові урочи-

²⁴³ Дивіться: Гай-Нижник П. П. Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні // Гілея. – 2018. – Вип. 128. – № 1. – С. 22–38.

стий обід на сто персон, після якого відбувся великий прийом (раут) за участю української делегації, старших чинів українського Посольства, німецького дипломатичного корпусу, міністрів і вищих військових та цивільних урядовців²⁴⁴.

Вранці 6 вересня гетьманові П. Скоропадському наніс візит-відповідь райхсканцлер Г. фон Ґертінг, після чого голова Української Держави з почетом відбув у Кассель, де відвідав місцеву картинну галерею.

Того ж вечора офіційна українська делегація вирушила до замку Вільгельмсгеге у 6 км від Касселя, де перебував кайзер Вільгельм II. Під час першої ж зустрічі сам на сам між гетьманом та імператором, П. Скоропадському було вручено німецьку нагороду – великий хрест ордену Червоного Орла²⁴⁵. Після цього Вільгельм II запросив до свого

²⁴⁴ Чествованіе пана Гетмана // Земскія Известія (Лебедин). – 1918. – № 44. – 12 сентября (30 августа). – С. 2.

²⁴⁵ Орден був заснований королем Пруссії Фрідріхом Вільгельмом II (1744–1797). Гаслом ордену стали слова «Sincere et Constanter», що перекладаються як «Щирий та Вірний» або «Щирий та Постійний». Певний час орден був найвищою відзнакою країни. На ньому було зображено червоного орла з розкритими крилами. На грудях в орла був чорно-білий щит (малий герб Гоґенцоллернів). Існувало шість класів ордену: Великий хрест – його носили на орденському ковнірі патрони ордену; I клас – стрічка з хрестом ордену на перев'язі та зірка на ліву сторону грудей; II клас – хрест на шії та зірка на ліву сторону грудей; III клас – хрест на стрічці на ліву сторону грудей; IV клас – хрест на стрічці на ліву сторону грудей. Медаль на стрічці на ліву сторону грудей. Стрічка ордену була білого кольору з двома жовтогарячими просвітами коло обох країв. Однак в деяких ситуаціях орден носили на стрічці Німецького Хреста та на чорній стрічці з трьома білими просвітами. Останній варіант надавався по трьох бойових нагородженнях хрестом ордену. Варіант без мечів надавався державним керівникам та службовцям. Так, хрест ордену третього класу можна було отримати за 50 (sic!) років безперервної та бездоганної служби кайзеру. Звичайно, як і було заведено в часи Фрідріха II, мечі надавалися за заслуги у військовій службі. Існували ще «додатки» у вигляді окремої пари мечів, корони та дубового листа, що надавалися за бойові заслуги та чергове нагородження тою самою відзнакою. Існував також варіант нагороди ордену у вигляді ажурної зірки, що надавався нехристиянам (такий самий спосіб існував у Російській імперії з орденом святого Георгія «для іновірців»). Найголовнішою ознакою ордену була його «клубна» властивість. На відміну від інших орденів, до яких приймалося переважно лише у якості нагородження цивільного та військового характеру, до Червоного Орла приймали людей з відкриттям можливості впливу на вищу політику німецької держави та й не тільки. І навіть через багато років по офіційному закритті ордену, його знак ставив нагородженого на особливий щабель соціального положення. Серед кавалерів ордену були вищі генерали уряду Німеччини та Австро-Угорщини, міністри, а також німецькі фельдмаршали П. Гінденбург та Е. Людендорф.

кабінету О. Палтова й чинів гетьманського почету, яким також було вручено відзнаки німецьких орденів²⁴⁶.

Наступного дня (7 вересня), за сніданком, О. Палтов і Г. Зеленевський сиділи обабіч імператора, а гетьман – навпроти кайзера. Як повідомляло офіційне Українське телеграфне агентство (УТА), візит носив надзвичайно привітний і щиросердний характер. За столом імператор виголосив промову і підняв тост за славу пана гетьмана й процвітання України²⁴⁷.

Кайзер Вільгельм II, власне, тостував до П. Скоропадського такими словами:

«Пане Гетьман! Припала мені велика честь вітати в Німеччині Вашу Ясність, як покликаного заступника українського народу і його правительства і я хотів би дати вираз мого живого вдовolenня, що дружні взаємовідносини між Україною і Німецькою державою наслідком сих відвідин одержують видиме потвердження. Наслідком роботи антанти накинена світови і мимо признаної неосягаємости їх воєнних цілей в злочиннім божевіллю продовжувана кровава війна завдала також і Україні важкі рани.

Коли по освободженню народніх сил, Українці, поневолені в російській царській імперії, навязуючи до своєї славної історії проголосили себе окремою державою і звернулися до Німеччини з просьбою аби вона допомогла їм в уладженню їх держави, подав я радо руку, аби дати їм бажану допомогу. Моє правительство і правительства моїх високих союзників перейняли завдання створити Україні міжнародно правні основи для її державного значіння

²⁴⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 264

²⁴⁷ Земскія Извѣстія (Ледедин). – 1918. – 12 вересня (30 серпня).

і наші армії помагали в сім, аби в краю, завести супокій від якого охороною могла би розпочатися будова держави.

Взнесені і підперті широкою масою українського хліборобства і люблячого лад міщанства розпочали відтак Ваша Ясність з оглядністю і силою будову України до новоупорядкованого державного твору, і створивши права і закони поклали основи волі і ладу. Міщанин може на будуче без перешкоди віддатися своєму заняттю, а хлібороб управляти своєю рілю і збирати плоди своєї праці. Богато ще належить зробити. Але вже тепер зробили Українці під діяльним проводом Вашої Ясности далеку дорогу внутрішнього закріплення і забезпечили собі тим самим основи будучого розвитку. А що при сім, наслідком обопільної праці перебуваючих на Україні німецьких війск і урядників з українськими властями між нашими обома народами що раз більше зачинають розвиватися відносини обопільного довіря, – се справляє мені особливу радість. Позвольте мені Ваша Ясности висказати мою тверду надію, що політичні і господарські взаємини між Німеччиною і Україною, які є покликані до взаїмного доповнювання себе, будуть все краще розвиватися. Його Ясність Гетьман, ура!»²⁴⁸.

У своїй своїй промові, виголошеній українською мовою, П. Скоропадський сердечно дякував Вільгельму II:

«Ваша цісарська і королівська Величності! З чувством глибокої вдячності вислухав я ласкаві слова, які Ваша Величність зволили до мене звернути. Сі слова найдуть в цілій Україні вдячний відгук. В страшних терпіннях, які повстали наслідком теперішньої війни, як ясні зорі будучого мира пробудилися

²⁴⁸ Цісар Вільгельм і Гетьман України // Діло. – 1918. – № 205. – 10 вересня. – С. 1.

національні чувства дотепер поневолених народів. При могутній допомозі німецької держави та її високих союзників осягнув український нарід міжнародно-правні основи для його державної незалежності і самостійности. Будова сеї нової держави вимагає від мене і моїх співробітників найбільших зусиль. Найласкавіше прийняте, яке дали мені Ваша Величність, вважатиме цілий український нарід доказом доброзичливости Вашої Величности для молодой України, воно додасть нам сили перевести важні завдання, які нас ще ждуть. Враз в Вашою Величністю можу висказати тверду надію, що політичні і господарські взаємини між могутною німецькою державою і Україною, які вже так щасливо розпочалися, будуть все поглиблятися на добро обох народів. Іменем вдячного українського народу, як гетьман всієї України підношу чарку на здоров'є Вашої цісарської і королівської Величности і на славну будуччину хороброго і вірного німецького народу. Його Величність німецький цісар, ура!»²⁴⁹.

Цікаво, що після сніданку та загальної бесіди зі П. Скоропадським, імператор відійшов разом із ад'ютантом та Й. Берхемом перемовитися особисто з товаришем міністра закордонних справ і, водночас, особистим секретарем і довіреною особою гетьмана О. Палтовим²⁵⁰. Цей факт, зі свого боку, свідчить про те, яку вагу мав у гетьманському істеблїшменті той германофільськи налаштований «сірий кардинал» П. Скоропадського.

О 3-й годині по полудню гетьман розпрощався з цісарем і від'їхав до Берліна. Того ж дня П. Скоропадський мав бесіду

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 276.

також і з німецьким міністром закордонних справ П. фон Гінце, після чого відвідав послів союзних держав та іспанського посла (старшину дипломатичного корпусу в Берліні). Увечері гетьман разом з кайзером та почетом супроводу з обох сторін й німецьким послом в Україні А. фон Муммом насолоджувалися виставою в берлінській імператорській опері. Зауважу принагідно, що увесь час візиту П. Скоропадського кайзер Вільгельм II називав гетьмана не інакше як «Ваша Світлість Ясновельможний», що звісно ж тішило самолюбство очільника Української Держави. О 20-й годині українська делегація вже вечеряла у Ганновері в імператорських кімнатах вокзалу разом з графом Й. фон Берхемом, графом В. фон Альвенслебеном та Майєром.

8 вересня гетьман відбув із поїздкою у Спа, де поснідав і зустрівся з фельдмаршалом П. фон Гінденбургом, а потім – були відвідини вілли Кугель та її власника Б. Круппа й оглядини його заводів в Ессені.

Увечері ж на П. Скоропадського очікувала вечеря у Кельні у присоборному готелі. Не буде зайвим також нагадати, що наслідком відвідин заводів відомого промислового магната Болена Круппа в Ессені, де чудово, як на ті часи, було налагоджено побутове життя робітництва, П. Скоропадський загорівся намірами створити робітничі міста-сади в Україні.

Сам гетьман з цього приводу згадував: «Мене не стільки в даному випадкові цікавили заводи, які вимагали значно більшого часу для вивчення їх, спеціальної підготовки, котрої в мене не

було, скільки питань постановки робітничого питання, робітничі містечка, про які мені доводилося стільки читати та чути. Останнє мало особливу цікавість для мене в зв'язку

з тим новим Києвом, який ми передбачали будувати в майбутньому і при якому хотілося використати весь досвід Заходу. Все, що я бачив в Ессені, перевищило всі мої очікування»²⁵¹.

9 вересня П. Скоропадський повернувся до Берліна й відвідав, зокрема, ставку німецького Верховного головнокомандування, де мав зустріч з П. Гінденбургом та Е. Людендорфом. Однією з головних тем була справа української армії, зокрема йшлося про перший набір новобранців до семи армійських корпусів,

старшинські кадри для яких вже було приготовано. Раніше німці противилися створенню нової армії Української Держави, проте зрештою погодилися на початок її формування у листопаді 1918 року. За цей же час, окрім німецького Генерального штабу, гетьман відвідав також і Вищу військову академію та інші установи.

Наступного дня (10 вересня²⁵²) П. Скоропадський разом з Вільгельмом II відбув у Кіль для зустрічі з братом кайзера принцем

²⁵¹ Там само.

²⁵² Цього дня, 10 вересня 1918 р., у Києві між Українською Державою, з одного боку, та Німеччиною й Австро-Угорщиною, з іншого боку, було укладено нову Економічну угоду на 1918/1919 господарчий рік.

Генріхом Пруським. Під час подорожі гетьман порушив перед кайзером справу передачі Українській Державі кораблів Чорноморської фльоти, частина якої все ще знаходилася в руках німців. Питання було розв'язано схвально для України (що й буде виконано в середині жовтня 1918 р.), а набір перших новобранців-моряків було узгоджено здійснити в половині листопада 1918 року.

У Кілю на імператорській пристані гетьманові було урочисто представлено почесну сотню з кайзерівської яхти «Гоґенцолерн», яка складалася з матросів найбільшого зросту. Оркестра прекрасно виконала український гімн. Уся пристань була удекорована українськими і німецькими воєнними прапорами. Адмірал, командуючий німецькою ескадрою, що на той час перебувала в Кілю, здав П. Скоропадському рапорт. Щойно гетьман з імператором зійшли на катер, піднісся на ньому його брейдвипел і катер відбув від пристані, де оркестра вже грала Старо-Єгерський марш Чорноморського флоту²⁵³.

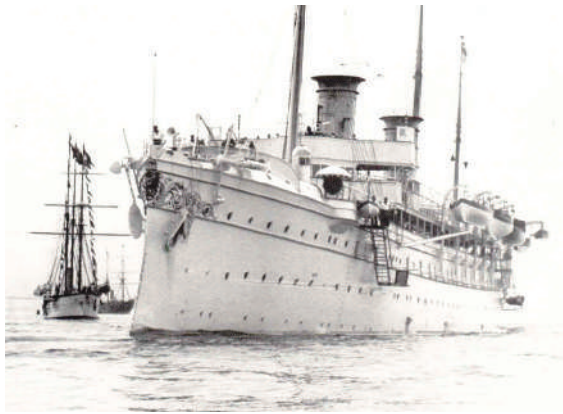

«В цей мент, – як із захватом описував це дійство капітан-лейтенант С. Шрамченко, – на всіх німецьких воєнних кораблях, які були вже розквітчані прапорами, піднеслися на гот-маштах великі українські воєнні прапори (як показалося, згідно з воєнно-морськими традиціями й міжнароднім правом Німці мусіли пошити більше сотні українських воєнних прапорів, так само, як Штандарт Гетьмана і його брейд-випел). Гетьманський катер пішов здовж кольон великих лінійних кораблів. Були представлені всі типи воєнних кораблів до підводних човнів включно, а в повітрі пролітали ескадри гидропляннів. Оркестри кораблів грали український Гимн, поки Гетьманський катер був на траверзі корабля, а пізніше Старо-Єгерський марш Чорноморської фльоти. Матроси, як і старшини, у всьому білому виглядали дуже мальовничо. Пройшовши кольони кораблів, Гетьманський

²⁵³ Америка. – 1953. – Ч. 78. – 29 квітня.

катер, уже «морестій», обігнув великий лінійний крейсер «Мольтке» рідного брата лінійного крейсера «Гебен», який натворив стільки клопоту Чорноморській Фльоті в рр. 1914–1917 і який у сучасний момент знаходився у Севастополі на становищі союзника України. Гетьманський катер вертався при тій же параді, лише здовж другого борту кораблів. Нарешті катер прибив до правого кормового трапу (найпочеснішого) флягманського корабля і Гетьман разом із цісарем Вільгельмом II з усіма традиційними почестями вийшли трапом на корабель. У цей момент штандарт Гетьмана, Голови Української Держави піднісся на машті одночасно з імператорським штандартом Вільгельма II. і в той же час, не вважаючи на те, що гарматний салют під час війни є відмінений, із усіх воєнних кораблів ураз загуркотів салют у 21 стріл, під час якого оркестри Флягманського корабля і всіх кораблів виконували український гімн»²⁵⁴.

На флягманському кораблі гетьман привітався за руку, з кожним окремо, з усіма старшинами корабля, як того вимагає воєнно-морська традиція, потім пройшов перед фронтом матросів, зійшов до адміральської каюти, де був влаштований сніданок. Після сніданку П. Скоропадський оглядав корабель.

Відбуття гетьмана з корабля знову відбулося з усіма воєнно-морськими церемоніями. Після того П. Скоропадський разом з Вільгельмом II відвідали військово-морську школу підводного плавання²⁵⁵. Тоді ж гетьман і кайзер були присутніми й на урочистому обіді у німецьких Морських зборах²⁵⁶.

²⁵⁴ Шрамченко С. Прапор голови Укр. Держави і укр. воєнні прапори над Балтикою у 1918 році // Ранок. – 1953. – № 6. – 30 травня. – С. 3–4.

²⁵⁵ Там само. – С. 4.

²⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 21, 105.

Слід зауважити й на тому, що П. Скоропадський не взяв О. Палтова з собою у поїздку до Кілля, Кельна та на оглядини заводів Б. Круппа, а спеціально залишив його у Берліні для з'ясування цілої низки кардинальних і важливих питань. Серед таких були, зокрема, проблеми Криму, питання внутрішньої ситуації в Німеччині та, в цьому контексті, знайомство з лідерами соціалістичних партій, що були депутатами Райхстагу. З останнім завданням, до речі, на думку самого гетьмана, О. Палтов впорався «дуже погано»²⁵⁷, очевидно, недооцінюючи значення й впливовість соціал-демократичних партій у тогочасній Німеччині. Утім, не лише О. Палтов не побачив загрозливих тенденцій у внутрішньому становищі Німеччини, яке вкупі з невдачами на Західному фронті Світової війни, призведе імперію Гоґенцоллернів до поразки, революції та руїни. Дезінформованими про справжній стан Райху були усі члени української делегації, в тому числі й сам П. Скоропадський. Пізніше, у своїх спогадах, гетьман шкодуватиме, що не спромігся використати ці відвідини Німеччини для пізнання дійсного стану речей в кайзерівській армії, ситуацію в соціально-політичному ракурсі німецького політикуму і суспільства, а відтак й вималювати для себе і для долі Української Держави картину недалекого майбуття на європейській геополітичній шахівниці та його прямих і побічних загроз для Гетьманату. «Це була моя крупна помилка. Може бути, я з цих розмов міг би винести щонебудь корисне для того, аби передбачити прийдешні події в цій країні», – напише згодом, вже на вигнанні, П. Скоропадський у власних спогадах²⁵⁸.

Ретельно вивчався й економічний досвід Німеччини та готувався ґрунт для налагодження й поживлення господарчого співробітництва між державами також і на приватному рівні, для чого у вересні 1918 р. до Німеччини прибула чергова українська торговельна делегація у складі з приватними підприємцями.

²⁵⁷ Скоропадський П. Спогади. – С. 280.

²⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 21, 105; Скоропадський П. Спогади. – С. 271.

Українська торговельна делегація оглядає сільськогосподарську техніку у Штутгарті (вересень 1918 р.)

17 вересня П. Скоропадський повернувся до Києва і з'явився у своєму палаці так само несподівано, як і зник. Гетьман повернувся з Берліна надзвичайно задоволений візитом. Згодом, восени 1920 р., він згадував з приводу цього візиту так: «Мої відомості про міжнародню ситуацію переконали мене, що утворення української армії являлося рішучою необхідністю. Але виконання цього плану зустрічало сильну опозицію з боку німецьких військових авторитетів, які находилися в моїй країні. Всі казарми були заняті німецькою армією. Мені було дуже тяжко організувати нормальне постачання для армії, яку я хотів організувати.

Тоді я вирішив поїхати до Берліну, щоби розв'язати цю проблему перед найвищими властями наріда-окупанта. Я найшов в Берліні дуже примітний антагонізм між вищою управою закордонного міністерства і військовою властью. На решті моя подорож, яка була предпринята з метою досягнення ладу і організації на Україні, не дала задовольняючих наслідків. Після мого повороту до Київа події поспішалися»²⁵⁹.

Відвідини кайзера дещо вплинули, принаймні ззовні, й на поведінку німецьких представників в Україні. Після того, як у Берліні німецькому послові А. фон Мумму в імператорській ложі театру було вказано сидіти за спиною П. Скоропадського, його раніше зверхній тон змінився на лагідний. Негайно після повернення гетьмана сталася й інша небачена до цього часу річ: німецький

²⁵⁹ La Gazette de Lusanne. – 1918. – № 287. – 15 octobre; Józef Piłsudski Institute of America. – F. 701/7. Ukrainian Military Mission in Poland. – Fold. 1. – Doc. 701-007-001-283. – P. 2–3 (Ark. 284–285).

головнокомандувач власною персоною з'явився, аби дізнатися коли П. Скоропадський зможе його прийняти. До цієї поїздки головнокомандувач німецькими військами в Україні сам призначав гетьманові час зустрічі. І дійсно, наступного дня (18 вересня 1918 р.) у призначений гетьманом час командувач німецьких військ в Україні Г. фон Кірбах та його начальник Штабу В. фон Гренер у парадній формі прибули на зустріч зі П. Скоропадським і, за його ж словами, тримали себе мов підлегли. Один лише В. фон Альвенслебен, як і раніше, зберігав свою незалежну та безтурботну поведінку²⁶⁰.

12 жовтня П. Скоропадський здійснив візит-відповідь до приміщення Генерального штабу групи німецьких військ в Україні, де відбувся урочистий обід на його честь. Очільника держави супроводжували товариш міністра закордонних справ О. Палтов, новопризначений начальник Власного пана гетьмана Штабу О. Аккерман, комендант гетьманського палацу К. Прісовський, ад'ютанти та інші члени почету. З німецького боку в обіді брали участь головнокомандувач німецькими військами в Україні Г. фон Кірбах, начальник Штабу В. фон Гренер, генеральний консул Німеччини в Україні Е. фон Тіль, штабні офіцери та старшини.

²⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 163–164.

Під час обіду генерал-полковник Г. Кірбах виголосив тост на честь гетьмана П. Скоропадського та української армії, в якому, зокрема, зазначив:

«Ваша світлість. Щиро вдячний, що Ви прийняли моє запрошення, і вітаю Вас в наших стінах. Багато що змінилося з тих пір, як Ваша Світлість їх відвідали. Зі свіжими силами Україна продовжувала шлях створення могутнього і квітучого державного цілого, незморимою працею Вашої Світлості і визнаних Ваших радників. Вирівняно шлях до зміцнення. Держава лише тоді тільки може здійснити свої домагання щодо загальної поваги, коли спирається на надійні особисті засоби. Ваша Світлість доклалися до створення національної української армії. Я вчора мав задоволення бачити у себе командувачів частинами молодої української армії, генералів, людей, в руки яких Ваша Світлість віддали відповідальну справу співробітництва у створенні молодої армії. З усіх відомостей, що доходять до мене, я бачу, що ця справа успішно посувається вперед і багато вже досягнуто. Вашу Світлість прошу бути упевненим, що я, віддаючи належне високій її цінності для добробуту молодої держави, стежу за діяльністю Вашою з повним розумінням і що як я, так і підлеглі мені установи, готові усіляко сприяти її успішності. Мені здається, що найкращий тост Вашій Світлості – це тост за процвітання молодої української армії. Нехай швидше вона стає могутнім національним зняряддям, якого так потребує молода державність України, щоби остання могла власними силами зайняти належне їй місце.

Українській армії, що створюється, та її Вождю Гетьману України ура!»²⁶¹.

²⁶¹ Лучь (Суми). – 1918. – 16 октябрю.

Його світлість пан гетьман відповідав наступним тостом:

«Вашій Ексцеленції я щиро вдячний за дружньо вітальну промову. Мені особливо приємно чути від Вашої Ексцеленції, що потуги мої у створенні національної армії, що має стати твердою підвалиною самостійного українського державного організму зустрічає настільки прихильне визнання з боку представників німецького головного командування. Я та мої співробітники зустрічаємо у всіх питаннях, що торкаються цього напрямку, щонайдоброзичливішу готовність піти назустріч не тільки практичній роботі в сенсі устаткування армії, але й шляхом високо цінних порад, що приділяються нам.

Його Величність німецький Імператор надіслав мені німецьких офіцерів в якості співробітників. І я дозволю собі висловити від імені України подяку цим людям, що віддаються своєму важкому, високо відповідальному завданню із завзяттям і розумінням справи. Хай закінчиться швидше спільна праця зі створення могутньої національної армії. Я підіймаю свій келих за процвітання хороброї німецької армії та її Верховного Вождя – Його Величності німецького Імператора»²⁶².

Усі ці події сильно змінили й самого П. Скоропадського, у нього буквально голова пішла обертом, він почав менше працювати, поведився дедалі самовпевненіше, не помічаючи кардинальних і карколомних змін у суспільстві та країні, перестав відчувати пульс навколишнього життя. Гетьман дедалі більше уваги звертав на зовнішні ознаки свого правління. Були замовлені його світліни, видано короткий нарис його бойової діяльності, порушено питання про значки, якими він хотів нагородити учасників перевороту, сформовано комісію з істориків та вчених щодо встановлення

²⁶² Там само.

гетьманської відзнаки, розпочато розробку орденів тощо²⁶³. Його постійно займали численні родичі, що прибули з радянської Росії, по неділях після сніданку гетьман із сім'єю катався на пароплаві по Дніпру й обідав на лоні природи²⁶⁴.

Натомість то була пора, саме коли над Українською Державою збиралися загрозливі ознаки майбутнього історичного буревію. І саме тоді гетьман почав поступово втрачати важелі контролю над ситуацією в країні й, водночас, ніби не помічав хиткості свого становища та перших ознак тектонічних змін не лише в Україні, а й у Європі цілком. «Він ніби відчув ґрунт під ногами, він перестав бути тією простою і працюючою людиною, якою був до цих пір. Влада й шана стали йому крутити голову, він за всією вірогідністю почав вірити у свій розум і силу, а головне непогрішимість... – зазначав Б. Стеллецький. – Оточений лестощами, залякуємий друзями, що владу в нього можуть відібрати, вбачаючи у всілякому розумному і сильному – суперника, правитель починає усю свою увагу [зосереджувати] на своїй владі й намагається оточити себе людьми не небезпечними для нього за розумом і даруваннями.

[...] Повернувшись “Світлістю” з поїздки в Берлін він перестав цікавитися з тією дошкульністю, як це робив раніше, поточними справами. [...] Цілі юрби підлабузників почали оточувати Скоропадського, на честь нього створювалися оди та вірші й він, утамований владою, скоротив час прийому міністрів, почавши їх приймати тільки до сніданку, а решту часу почав присвячувати в новому напрямку. Можливо гетьманство на Україні загинуло б і без цього, проте у будь якому випадкові воно загинуло б іншим [шляхом?], а не так ганебно, як це сталося»²⁶⁵.

²⁶³ По приїзді з Німеччини П. Скоропадського, справа щодо запровадження нових українських державних орденів і праця відповідної комісії на чолі з Г. Нарбутом набули завершальної стадії. Так, наприклад, товариш військового міністра Ю. Корнієнко повідомляв митцю листом від 18 вересня 1918 р.: «Пан Гетьман прибув і вже, як я й очікував, цікавився роботою Комісії. Питання набуває вкрай спішного, важливого політичного характеру». Відтак урядовець наполегливо просив Г. Нарбута приготувати на 19 вересня необхідні малюнки проектів орденів Слави і Відродження та Архистратига Михаїла. Вже у п'ятницю 20 вересня 1918 р. Ю. Корнієнко мав «усе це, у вповні закінченому вигляді» представити разом із власною доповіддю гетьманові П. Скоропадському.

²⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 166–167, 170.

²⁶⁵ Там само. – Арк. 164–167.

Разом з тим, існувала й інша реальність та інша оцінка гетьмана також його сучасником і підлеглим вищого державно-політичного статусу. «Неправильна іноді оцінка становища гетьманом П. П. Скоропадським відбувалася не від того, що взята ним на себе вага влади була надто не по плечу, ні. Слід від-

дати справедливості гетьманові: він володів і немалим державним світоглядом, і за природного розуму достатньою освітою; він вмів швидко усвідомлювати центральне єство у доповідях, вмів задати серйозні питання, і прийти до нього з недостатньо вивченою справою, опираючись на пояснюючу записку директора департаменту, було ризиковано. Якщо доповідь була складеною, – згадував гетьманський міністр В. Рейнбот, – то гетьман залишав його в себе і за день, два або давав точну резолюцію, або ставив доповідачу дуже обґрунтовані вимоги щодо додаткових свідчень і роз'яснень.

Ніколи в гетьмані не можна було бачити кавалерійського генерала старих часів, що вирішував усе на скоку бойового коня у впевненості у своїй непогрішимості в оковимірі. Можливо було, коли у перенасиченості й внаслідок надлишку різних висвітлень він і помилявся у виборі. Недоліки гетьмана були пов'язані з природою українця: недовірливість, прихованість і хитрість»²⁶⁶.

Не варто забувати й про німецький чинник тиску і, подеколи й диктату, а також про заочні впливи «вітру Антанти», про навколишні угруповання – аристократів-русофілів, що за духом були близькі П. Скоропадському, про українських патріотів-консерваторів, про українських лівих радикалів-опозиціонерів і більшовицько-есерівську терористично-шпигунську мережу, про військовиків-демократів, що «глибоко віддані ідеї «самостійності України», не

²⁶⁶ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. // Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 90.

помічали, однак, що міркують вони поза національного питання за чужою вказівкою осіб із конспектом праць Маркса, доповнених Леніним, у кишені»²⁶⁷.

П. Скоропадського практично роздирали радикали-опортуністи і радикали-революціонери, отруєні протилежними соціальними максималізмами та іншими «ізмами», німецько-австрійська та франко-британська геополітика, суцільна підозра й недовіра, що були нав'язані не лише інтригами оточення, а й самим історичним моментом. За таких сплетень непримиренних протиріч гетьман намагався, крізь потрясіння анархії, війни та крайнощі революційних буревіїв, провести незміцнену ще Українську Державу у врівноваженні усіх важелів суспільних течій та у впевненому поступі виважених державотворчих змін. Він прагнув уникнути внутрішньоукраїнської громадянської війни й, зберігши соборність держави, вивести Україну у стабільні води цивілізаційного майбуття, проте здійснити цей задум гетьманові не вдалося. І навряд чи у цьому є лише його провина...

²⁶⁷ Там само. – С. 91.

Розділ 4

**ГОЛОВНА КВАРТИРА
І ВЛАСНИЙ ШТАБ
ГЕТЬМАНА ВСІЄЇ УКРАЇНИ**

Розділ 4

Головна Квартира і Власний Штаб гетьмана всієї України

Державний переворот 29 квітня 1918 р., після здійснення якого було проголошено про створення Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського, кардинально змінив не лише форму, але й суть української державної моделі. Гетьман здобув диктаторські повноваження. Конституційними актами Української Держави стали гетьманська Грамота «До всього українського народу» та Закони «Про тимчасовий державний устрій України», датовані днем перевороту²⁶⁸.

Правителі і керівники держав завжди мали (і мають) у своєму розпорядженні власну адміністрацію. У різні часи її склад, функції і повноваження були різного характеру (залежно від державного ладу країни, суспільної організації, історичної традиції і навіть особистих переконань керманича державного утворення), проте завжди такі інституції функціонували під безпосереднім керівництвом та контролем свого патрона і перебували у самій серцевині (часто утаємниченій для загалу) державної політики.

На сьогодні дослідники опрацювали досить об'ємний пласт архівних матеріалів періоду існування Гетьманату, аналіз та оцінка яких викладені у численних дисертаційних дослідженнях, наукових монографіях та публікаціях. Проте, на жаль, вітчизняна і зарубіжна історіографія Української революції та державотворення й досі практично не торкнулися висвітлення функціонування і ролі в Українській Державі власної адміністрації гетьмана П. Скоропадського, яка, з огляду на владний устрій цього державного утворення і повноважень його голови, мала би бути досить впливовою (особливо у позалаштунковій, непублічній політиці) державно-адміністративною інституцією.

²⁶⁸ Державний вістник. – 1918. – 16 травня; ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 19–23; – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 27 а.

Адміністрація глави держави за владарювання П. Скоропадського мала військово-цивільний характер та структуру і називалася «*Головна Квартира Пана Гетьмана*»²⁶⁹, що охоплювала три основні складові:

- «*Штаб Пана Гетьмана*»,
- «*Особи біля Гетьмана*» (тобто, його ад'ютанти)
- «*Власна Його Світлості Пана Гетьмана всієї України канцелярія*».

Структура, повноваження, обов'язки та завдання гетьманської Головної Квартири визначалися Положенням «Про Головну Квартиру Гетьмана», що було ухвалене під грифом «таємно» Радою міністрів Української Держави 3 травня 1918 р., тобто вже на четвертий день після державного перевороту на чолі з П. Скоропадським²⁷⁰. 3 серпня 1918 р. зазначене Положення набуло нової редакції²⁷¹. Детальніше структура Головної Квартири визначалася у Додатку до Положення «Про Головну Квартиру Гетьмана», в якому зазначалося, що вона складається з вищезазначених трьох «Частин»²⁷².

Фінансування Головної Квартири гетьмана відбувалося за окремим кошторисом («Смітою Гетьманської Головної Квартири на 1918 р.»)²⁷³. На утримання усіх її інституцій державним бюджетом визначалася сума у 4 млн. 352 тис. 940 карбованців. Командуючим Головною Квартирою гетьмана, тобто головою гетьманської адміністрації, був начальник його Штабу, який таким чином поєднував ці дві посади²⁷⁴.

²⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16.

²⁷⁰ Там само.

²⁷¹ Там само. – Арк. 81–117.

²⁷² Там само. – Арк. 61–80 зв.

²⁷³ Там само. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 26.

²⁷⁴ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16, 15 зв.

Головна Квартира гетьмана являла собою центральну адміністрацію глави держави, яку було побудовано на воєнізованих засадах і що мала виняткові контролюючі повноваження щодо усіх силових структур країни та визначала основні напрями охоронної діяльності в Українській Державі. До її обов'язку входило також безпосередньо оповіщати гетьмана про стан і потреби національної та його особистої безпеки тощо.

Частина I^a Положення «Про Головну Квартиру Гетьмана» мала назву «Начальник Штабу Гетьмана і Штаб Гетьмана»²⁷⁵. Отже, Штаб гетьмана складався з чотирьох відділів, що включали в себе шість підрозділів:

- Відділ I
 1. Начальник Штабу гетьмана.
 2. Гетьманська Похідна канцелярія.
- Відділ II
 3. Гетьманський комендант.
- Відділ III
 4. Гетьманський господар.
- Відділ IV
 5. Загін особного призначення.
 6. Осібний відділ.

30 вересня 1918 р. гетьманський начальник Штабу подав на розгляд Ради міністрів нову редакцію Положення «Про Головну Квартиру Гетьмана», яку було переспрямовано до обговорення у Малу Раду міністрів²⁷⁶. Своєю чергою Мала Рада міністрів (заступників міністрів) на засіданні 3 жовтня ухвалила передати проект «на попередній розгляд комісії із членів Малої Ради, представників міністерств військового, внутрішніх справ і юстиції та із представника Штаба пана Гетьмана», проте, водночас, визначила, що з Положення мали бути вилучені усі статті, що мали характер інструкції та мусили бути затвердженими владою начальника Штабу пана гетьмана²⁷⁷.

²⁷⁵ Там само. – Арк. 61–78 зв.

²⁷⁶ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 266.

²⁷⁷ Там само. – Спр. 12. – Арк. 57 зв.

– 4. 1. –

**Структура, повноваження та завдання
Власного Штабу гетьмана всієї України**

Власний Штаб гетьмана всієї України був серцевиною Головної Квартيري керманича держави і повноваження цієї інституції були надзвичайно широкими. Гетьманський Штаб займався питаннями призначень і звільнень зі служби, відпустками та відрядженнями усіх чинів Головної Квартيري гетьмана, справами надання допомоги від самого П. Скоропадського тим особам, «які здійснили послуги Українській Державі»²⁷⁸.

Окрім того, до компетенції Штабу гетьмана також входило:

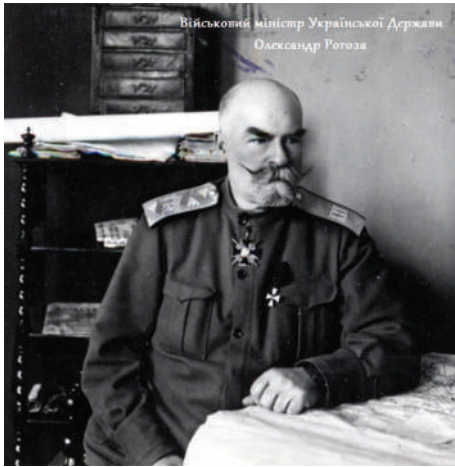
- встановлення зв'язку між частинами, підлеглими начальникові гетьманського Штабу;
- повідомлення гетьмана за даними преси про політичний та економічний настрій населення;
- збереження справ і документів історичного значення;
- забезпечення утримання та інших видів задоволення особам Головної Квартيري ясновельможного пана гетьмана;
- загальний нагляд за безпекою резиденції і мандрівок гетьмана;
- влаштування гетьманських прийомів і зустрічей;
- «обслідування всіх сторін діяльності політичних партій, організацій і окремих осіб, які намагаються підірвати Гетьманську владу і встановлену форму Правління в Українській Державі, а також висвітлення різних політичних течій в суспільстві і народних масах»²⁷⁹.

Праця над розробкою структури та штатів Власного Штабу пана гетьмана розпочалася з перших же днів по перевороті. Для їх вироблення урядом було сформовано спеціальну комісію у складі чотирьох осіб, а саме: військового міністра О. Рогози (голови комісії), міністра фінансів А. Ржепецького, державного секретаря

²⁷⁸ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 239. – Арк. 7.

²⁷⁹ Там само.

І. Кістяківського (Кістяковського) та начальника Штабу гетьмана ген. В. Дашкевича-Горбацького. Тож уже 4 червня 1918 р. міністр фінансів (за присутності начальника гетьманського Штабу) представив увазі членів Ради міністрів Української Держави проект штатів Штабу гетьмана. Утім уряд, після відповідного обговорення, не прийняв запропонований проект штатів, а натомість запропонував комісії доопрацювати їх у відповідності з висловленими думками міністрів і найближчого часу подати на ухвалення Ради міністрів²⁸⁰.

Вдруге про вироблений проект штатів членам уряду 11 червня 1918 р. доповідав уже начальник Штабу гетьмана отаман В. Дашкевич-Горбацький. При цьому голова комісії, військовий міністр О. Рогоза висловився проти установлення громіздких канцелярій, «що виховують у чиновниках відомі звички, що не йдуть на користь, а на шкоду справі»²⁸¹. Відтак, розгля-

нувши штати за відділами, обмінявшись думками по кожному з них і вислухавши пояснення начальника гетьманського Штабу В. Дашкевича-Горбацького, Рада міністрів постановила просити вищевказану урядову комісію обміркувати ще раз усі висловлені з даного питання думки панів міністрів й відповідно до них скоротити представлені штатні розписи.

Зокрема, було прийнято рішення, щоби при особі гетьмана започаткувати по одній посаді генерального бунчужного і генерального секретаря з тим, аби назву останньої посади було

²⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 35.

²⁸¹ Там само. – Арк. 48 зв.

змінено іншою, більш відповідною²⁸², і зі згадкою, що посада ця прирівнюється до посади товариша (заступника) міністра. Разом з тим, кошторис 1-го відділу («Особи біля гетьмана») був затверджений в сумі 225 тис. 200 крб, а щодо 3-го відділу («Гетьманський комендант») – були виключені посади одного старшини та одного урядовця при канцелярії (при цьому міністр освіти М. Василенко залишився при особній думці). Що ж до господарського відділу Штабу гетьмана, то тут було скорочено на 1 тис. 200 крб зарплатню начальникові канцелярії та скасовано одну посаду старшини для доручень. Питання ж про самоврядування господарського відділу було вирішено передати на власний погляд гетьмана²⁸³.

Поправки розглядала і вносила згадувана урядова комісія, зі складу якої було виведено державного секретаря І. Кістяковського, а натомість введено міністра освіти М. Василенка. Про виконання цією комісією попередніх порад і постанов Ради міністрів начальник Штабу гетьмана доповідав урядові вже за три дні, 15 червня 1918 року. Проте і цього разу штати Власного Штабу гетьмана затверджено не було. Урядовці знову постановили внести правки, а саме:

1) щодо Похідної канцелярії: скасувати посади двох переписувачок, двох кураторів, трьох чиновників ІХ класу, а також по одній посаді топографа, помічника начальника відділу, журналіста, експедитора, ексекютора, письця, юзиста, механіка та перекладача;

2) щодо питання організації особної охоронної команди: визнати за необхідне якісне підвищення складу охоронців, задля чого підвищити ставку їх утримання до 500 крб (замість пропонуваного проектом 400 крб), ставку старших охоронців – до 600 крб (замість проектних 500 крб), а чисельність молодших охоронців визначити у 25 осіб (замість визначених проектом 33 осіб);

3) підвищити ставку утримання начальника канцелярії гетьманського господаря до 800 крб на місяць;

4) доручити державному секретарю (І. Кістяковському) спіль-

²⁸² Вочевидь міністрів коробила схожість назви «генеральний секретар» з асоціативним співвідношенням із виконавчими посадами уряду Центральної Ради на чолі з В. Винниченком 1917 р. – Генеральним секретаріатом й, відповідно, генеральними секретарями.

²⁸³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 48 зв.

но з начальником Штабу гетьмана (В. Дашкевичем-Горбацьким, якого 27 червня змінить на цій посаді Б. Стеллецький) здійснити запит до гетьмана П. Скоропадського щодо його вказівки з питання про найменування посад генералів для доручень, що служать при ньому, позаяк запропоноване проектом найменування їх «генеральними старшинами» не може бути прийнятним з огляду наявності вже відповідних звань по Військовому міністерству (на думку міністра юстиції цим генералам слід було би іменуватися «гетьманськими секретарями»)²⁸⁴.

На світлині: К. Прісовський, О. Крига, Ф. Лизогуб, О. Сахно-Устимович, Н. Блаватний, П. Скоропадський, І. Полтавець-Остряниця, В. Дашкевич-Горбацький

Тим часом особиста військово-цивільна адміністрація очільника держави, яку уособлював собою Власний Штаб гетьмана всієї України, не могла очікувати довгочасно своєї юридичної легітимізації та нормативно-правового і штатно-адміністративного узаконення, позаяк таке проволікання істотно гальмувало й ускладнювало функціонування усього державного організму. Тож

²⁸⁴ Там само. – Арк. 53–53 зв.

вихід було знайдено відповідно поточному кадровому стану інституції, фінансово-господарчим можливостям скарбниці та державно-політичним потребам країни.

Відтак 16 липня 1918 р. П. Скоропадський затвердив ухвалену Радою міністрів *Постанову «Про тимчасові штати Штабу Гетьмана всієї України»* якою, зокрема, визначалося ухвалити та вважати дійсними від 29 квітня 1918 р. тимчасові штати Штабу гетьмана всієї України, які на той час склалися з:

- 1) штатів осіб біля гетьмана всієї України;
- 2) штатів гетьманської Похідної канцелярії;
- 3) штатів гетьманського коменданта;
- 4) штатів гетьманського господаря²⁸⁵.

У підсумкові Власний Штаб гетьмана на початковому етапі свого формування структуризувався навколо таких стрижневих підрозділів як:

- начальник Штабу (він же – Командуючий гетьманською Головною Квартирою) з трьома помічниками для лоручень;
- 2 генеральні гетьманські секретарі;
- особи біля гетьмана для доручень (9 військовиків і 2 секретарі);
- Власної канцелярії гетьмана (8 співробітників);
- гетьманської Похідної канцелярії (49 старшин і посадовців);
- гетьманського коменданта (99 підлеглих старших і співробітників);
- гетьманського господаря (58 постійних штатних посад).

Загалом же, станом на початок липня 1918 р., при Штабі гетьмана було передбачено 231 штатна посада, на річні зарплатні усім працівникам передбачалося 1 млн 487 тис. 360 крб, а загалом на утримання усіх інституцій Головної Квартири гетьмана планувалося асигнувати 4 млн 352 тис. 940 крб з державного бюджету. Таким чином Власний Штаб гетьмана П. Скоропадського набув свого загального (тимчасового) штатного укомплектування, яке протягом усього періоду існування Української Держави у

²⁸⁵ Державний вістник. – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

формі Гетьманату зазнавало певного корегування щодо того чи іншого його підрозділу тощо.

Окремих, проте не істотних, змін структура і штати Штабу гетьмана всієї України зазнали вже 3 серпня 1918 р. у новій редакції Положення «Про Головну Квартиру Гетьмана» та у додатках до нього, які було розроблено під керівництвом начальника гетьманського Штабу і командуючого його Головною Квартирою Б. Стеллецького²⁸⁶. 18 листопада, вже у розпал антигетьманського повстання, новий начальник гетьманського Штабу О. Аккерман вніс до уваги Ради міністрів проект його оновлених штатів, які тим часом уряд ухвалив передати на розгляд комісії у складі: прем'єр-міністра (голова комісії), військового міністра, міністрів фінансів і внутрішніх справ, із запрошенням до неї начальника Штабу гетьмана.

Тоді ж урядом було асигновано на утримання особистого складу гетьманського Штабу авансом 250 тис. карбованців²⁸⁷. Вже за два дні Мала Рада міністрів виділила 82 тис. 929 крб «на задоволення прилучених до Штабу осіб добовими грішми з тим, щоби ці добові гроші були зараховані в счет утримання відповідних осіб, коли проект додаткових штатів Штабу буде Радою Міністрів затверджено строком з 1 вересня 1918 р.»²⁸⁸. Паралельно було також асигновано ще й 348 тис. 752 крб. на таємні видатки по Штабу гетьмана²⁸⁹. Невдовзі, 23 листопада, у контексті розгляду вищезгаданих додаткових штатів гетьманського Штабу, уряд доручив державному контролерові С. Петрову і товаришеві міністра фінансів К. Замену

²⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 61–117.

²⁸⁷ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 50.

²⁸⁸ Там само. – Спр. 12. – Арк. 102.

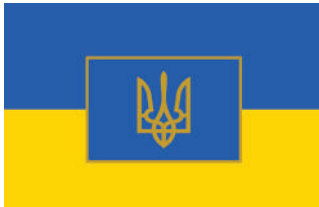
²⁸⁹ Там само.

розглянути ці питання й «у якомога нетривалому часі доповісти їх зі своєю ухвалою Раді Міністрів»²⁹⁰.

Утім, у подальшому справу щодо збільшення штатів Власного Штабу гетьмана на урядових засіданнях не обговорювалося й певних рішень ані міністрами, ані їхніми заступниками не ухвалювалося. Причиною тому, цілком очевидно, стали громадянська війна в Україні й потреба концентрації уваги уряду та владних органів на обороні Києва від повстанців, що об'єктивно відклали справу розгляду додаткових штатів Власного Штабу П. Скоропадського на невизначений час, який так і не настав через падіння 14 грудня 1918 р. Української Держави у формі Гетьманату.

– 4. 2. –

Начальник Власного Штабу гетьмана всієї України

Начальник Штабу гетьмана з будь-якого приводу чи справи мав звітуватися лише перед гетьманом і отримувати вказівки та розпорядження також винятково від гетьмана, а тому «ніяке інше управління по справам, ввіреним його розпорядженню, вимагати вказівок по ним права не має». Окрім того начальник гетьманського Штабу дорівнювався в правах з головноуправляючим, а в окремих випадках набував навіть прав міністра, тому й міг віддавати «всі розпорядження по міністерствам Гетьмана, його розміщенню, задоволенню та охороні»²⁹¹. Посада начальника Штабу гетьмана (він же був і командуючим гетьманською Головною Квартирою) прирівнювалася до військового звання – генеральний старшина Генерального штабу²⁹², яка належала до III класу у посадовій кодифікації з річним утриманням у 18 тис. карбованців²⁹³.

²⁹⁰ Там само. – Спр. 7. – Арк. 60.

²⁹¹ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 81–100; – Арк. 16–30.

²⁹² Генеральна старшина у період Гетьманату 1918 р. – вищий старшинський командний склад Збройних Сил Української Держави, до якого належали генеральний хорунжий, генеральний бунчужний і генеральний осавул.

²⁹³ Державний вістник. – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

Серед обов'язків начальника Штабу гетьмана було: командування частинами Штабу, нагляд за діловодством та ревізія справ Штабу, складання кошторисів видатків і прибутків по Штабу, а також передача гетьманських розпоряджень усім державним органам, цивільним установам та окремим особам для виконання зі словами: «Пан Гетьман наказав»²⁹⁴.

Відповідно ж до своїх обов'язків, начальник Штабу доповідав гетьманові зведення прохань, політичну інформацію, газетні вибірки, а також ті окремі питання, котрі доручалися йому гетьманом і які, здебільшого, потім слугували П. Скоропадському матеріалом для розмов з міністрами²⁹⁵.

Протягом семи з половиною місяців існування Української Держави Штаб гетьмана, а відтак і його Головну Квартиру, очолювали:

- Дашкевич-Горбацький Владислав (29 квітня – 27 червня 1918 р.);
- Стеллецький Борис (27 червня – 24 жовтня 1918 р.);
- Аккерман Олександр (24 жовтня – 14 грудня 1918 р.).

Владислав Владиславович Дашкевич-Горбацький (16 (28) серпня 1879 р. – 7 червня 1952 р.) – військовослужбовець, педагог, генерал-майор російської служби, від 29 квітня по 27 червня – начальник Власного Штабу і командуючий Головною Квартирою гетьмана всієї України П. Скоропадського.

Належав до старовинного дворянського роду польсько-литовського походження (Daszkiewicz-Gorbatski), що поділився на кілька гілок. Владислав Дашкевич-Горбацький народився 16 (28) серпня 1879 р. у дворянській православній сім'ї у м. Обухів Київського повіту Київської губернії. Освіту здобув у Кременчуцькому реальному училищі, яке закінчив у 1897 р. Того ж року вступив до Московського військового училища, в якому 26 вересня 1897 р. прийняв присягу

²⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 81–100; – Арк. 16–30.

²⁹⁵ Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 133–134.

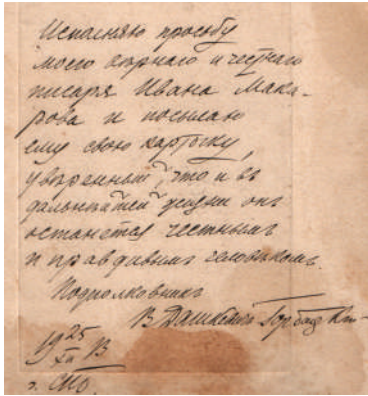
і вступив до служби. 9 серпня 1899 р. В. Дашкевич-Горбацький був випущений з Московського військового училища по I-му розряду в чині підпоручника у лейб-гвардії Литовський полк.

Після отримання 9 серпня 1903 р. погонів поручника навчався у Ніколаєвській академії Генерального штабу, яку закінчив по I-му розряду у 1905 р. Того ж року (28 травня) став штабс-капітаном гвардії з переіменуванням в капітани Генерального штабу. Від 25 листопада 1905 р. по 28 листопада 1907 р. відбував цензове командування роту у лейб-гвардії Гренадерському полку. Після цього, до 14 серпня 1913 р. служив обер-офіцером для доручень при штабі Гвардійського корпусу. За той час, 6 грудня 1911 р. отримав звання підполковника. Певний час викладав тактику у Пажеському корпусі (у якому свого часу навчався й майбутній гетьман П. Скоропадський). 14 серпня 1913 р. отримав призначення, яке було затверджене 6 грудня того ж року, на службу штаб-офіцером для доручень при штабі 1-го армійського корпусу.

Учасник Першої світової війни, невдовзі після початку якої 6 грудня 1914 р. був підвищений у військовому званні до полковника. У 1915 р. короткий час перебував на різних військових посадах: від 10 вересня до 1 листопада 1915 р. був виконуючим обов'язків начальника штабу 50-ї піхотної дивізії, від 1-го по 7 листопада 1915 р. – 68-ї піхотної дивізії, а від 7-го по 23 листопада 1915 р. – тимчасово керуючий справами начальника штабу 36-го армійського корпусу. Наказом головнокомандувача Західного фронту від 26 січня 1916 р. (підтверджено Височайшим наказом 2 лютого 1916 р.) до 3 січня 1917 р. командував 96-м піхотним Омським полком. Після Лютневої революції в Росії В. Дашкевич-Горбацький був призначений (від 9 квітня 1917 р.) начальником штабу

24-ї піхотної дивізії з переводом до Генерального штабу. На початку 1917 р. отримав звання генерал-майора.

За час служби у російській імператорській армії був нагороджений: орденами Святого Станіслава III ст. (1907 р.), Святої Анни III ст. (1908 р.), Святого Станіслава II ст. (6 грудня 1911 р.), Святої Анни II ст. (6 грудня 1913 р.), Святого Володимира III ст. з мечами (27 квітня 1915 р.), світло-бронзовою медаллю «За зусилля по успішному виконанню загальної мобілізації 1914 р.» (5 грудня

1915 р.), мечами до ордена Святої Анни II ст. (21 липня 1915 р.), мечами та бантом до ордена Святої Анни III ст. (10 січня 1916 р.), мечами до ордена Святого Станіслава II ст., а також (12 січня 1917 р.) Георгієвською зброєю²⁹⁶.

З поверненням в Україну після революційних подій в Росії, короткий час на початку 1918 р. командував IX пішою дивізією УНР, а потім став членом таємної організації Українська народна громада, яку очолював генерал П. Скоропадський і яка готувала повалення Центральної Ради. Активний учасник і фактичний керівник гетьманського перевороту у Києві 29 квітня 1918 р., внаслідок якого П. Скоропадський прийшов до влади. У квітні–червні 1918 р. – начальник особистого Штабу гетьмана всієї України.

З керівником свого майбутнього штабу П. Скоропадський визначився ще 25 квітня, за кілька днів до вчинення ним державного перевороту. Пізніше він згадував про це призначення так: «Було пізно вночі... У мене не було ще начальника штабу. Я ніяк не міг зупинитися на якому-небудь генералові... Події так швидко розгорталися. Через кілька днів влада переходила до мене, а людей для ведення справи я ще не знайшов. Наступного дня я згадав

²⁹⁶ Дивіться: Волков С. В. Офицеры российской гвардии. – М., 2002; Военный орден святого великомученика и победоносца Георгия. Библиографический справочник. – М.: РГВИА, 2004; Список Генерального штаба. Исправлен на 01.06.1914. – Петроград, 1914; Список Генерального штаба. Исправлен на 01.01.1916. – Петроград, 1916; Список Генерального штаба. Исправлен на 03.01.1917. – Петроград, 1917.

про певного начальника дивізії, генерал-майора Дашкевича-Горбацького. Особисто я його майже не знав, проте чув, коли ще командував корпусом, що у 1-му корпусі його хвалили як доброго і рішучого командира полка. Він був офіцером генерального штабу. Часу на обміркування не було, я по нього послав і негайно призначив його своїм начальником штабу»²⁹⁷.

Офіційно ж В. Дашкевич-Горбацький був призначений начальником Штабу гетьмана 3 травня 1918 р., проте у червні 1918 р. його було усунено з посади позаяк він, за словами самого П. Скоропадського, «достеменно не міг впоратися з цією справою»²⁹⁸. Насправді ж В. Дашкевича-Горбацького усунули з посади через особисті «великі тертя» з головою Ради міністрів і міністром внутрішніх справ Ф. Лизогубом та міністром судівництва М. Чубинським²⁹⁹.

Утім, В. Дашкевич-Горбацький не відійшов від служби Українській Державі. Від 27 червня по жовтень 1918 р. він служить генеральним старшиною при гетьмані, а у жовтні 1918 р. був призначений головою Надзвичайної місії Української Держави до Румунії. Місія мала не лише стати осібним представництвом гетьмана, але й довести до логічного дипломатичного завершення економічну війну Української Держави з цією країною й, відповідно, домогтися повернення Україні окупованої румунами Бессарабії. Окрім того, в румунських Яссах перебувало військове представництво Антанти, а тому надзвичайний представник гетьмана мав налагодити тісний контакт і в цій сфері.

²⁹⁷ Скоропадський П. Спогади. – С. 149.

²⁹⁸ Там само. – С. 214.

²⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 125.

Проте вчасно виїхати до Румунії голова української Надзвичайної місії вже не встиг. Після початку протигетьманського повстання на чолі з Директорією у листопаді 1918 р. він виїхав до Одеси, де намагався вступити до лав Збройних сил Півдня Росії (Добровольчої армії), але отримав відмову від генерала А. Денікіна через службу В. Дашкевича-Горбацького Українській Державі. Відтак він добирається до Румунії, де, за словами П. Скоропадського, «був дуже люб'язно прийнятий королем і королевою», але сам гетьман згодом вважав, що призначення В. Дашкевича-Горбацького головою Надзвичайної місії Української Держави до Румунії було не зовсім вдале³⁰⁰.

У березні 1919 р. В. Дашкевич-Горбацький відплив до Туреччини у Константинополь (Істамбул), проте вже восени 1919 р. добровільно прибуває в розпорядження армії адмірала О. Колчака, де був зачислений до резерву чинів. Після вбивства генерала П. Гривіна В. Дашкевич-Горбацький 22–24 листопада 1919 р. стає тимчасово керуючим справами командуючого Північної групи 1-ї армії. Учасник відомого Сибірського Льодового походу (1919 р.), за що був нагороджений знаком відзнаки Військового ордена «За Великий Сибірський похід» I ст. (№ 9, 27 травня 1920 р.). У 1920 р. (на 27 травня) – генерал для доручень при командуючому військами Далекосхідної армії. Від 6 червня 1920 р. він перебував у розпорядженні головнокомандуючого усіма силами Російської Східної Окраїни. Згодом емігрував у Китай, а від 1922 р. мешкав у Берліні в Німеччині.

Про життя та діяльність В. Дашкевича-Горбацького у Німеччині відомостей практично немає. Як свідчив генерал А. фон Лампе у довідці для розсилки вищим чинам Російського загальновійськового союзу від 1 серпня 1938 р., у 1937 р., після створення в

³⁰⁰ Скоропадський П. Спогади. – С. 301.

Німеччині за розпорядженням нацистського керівництва Управління справами російської еміграції в Німеччині на чолі з генералом В. Біскупським, В. Дашкевич-Горбацький належав до групи осіб, які об'єдналися навколо архієпископа Тихона і які, в тому чи іншому вигляді, але провадили жорстку боротьбу проти В. Біскупського. Серед членів цієї групи (Тихон виїхав з Німеччини у червні 1938 р.), окрім В. Дашкевича-Горбацького, були також колишній колчаківський генерал Сахаров, колишній начальник Санкт-Петербурзького охоронного відділення Герасимов, офіцер кіннотної гвардії, поручник князь Масальський (всланий з Німеччини у 1937 р.), полковник граф Воронцов-Дашков та інші.

Після вступу Радянської армії наприкінці Другої світової війни у Німеччину був заарештований 1945 р. і вивезений до СРСР. Там В. Дашкевича-Горбацького засудили до виправно-трудових таборів. Помер 7 червня 1952 р. у таборі Інте (Печорлаг – Печорський табір), а похований у поселенні Абезь Інтинського району Республіки Комі (могила № О-27), що нині належить Російській Федерації.

Меморіальний цвинтар у поселенні Абезь Інтинського району Республіки Комі (Російська Федерація), де в безіменній могилі за № О-27 знайшов свій останній упокій В. Дашкевич-Горбацький

Борис Семенович Стеллецький
(23 серпня 1872 р. – 25 лютого 1939 р.)

– військовослужбовець, полковник російської служби, генеральний хорунжий української служби, від 27 червня по 24 жовтня 1918 р. – начальник Власного Штабу і командуючий Головною Квартирою гетьмана всієї України П. Скоропадського.

Стеллецькі – семінаристське прізвище штучного походження (від stella – лат. «зірка», «зоря»), яке вперше отримав священик Іоасаф (Асаф) (1726–1796 рр.), син Зиновія (1695–1760 рр.) та онук Гавриїла (1670–1745 рр.), який, у свою чергу, був нащадком козака-запорожця Осипа (1640–1710 рр.), що у 1663 р. переселився з Січі у Харків. Зауважу також, що згаданий Іоасаф був учителем і другом українського просвітителя-гуманіста, філософа і поета Г. Сковороди.

Дід Б. Стеллецького – Василь Гаврилович (1802–1860 рр.) – був одружений на Марії Федорівні Леус (1810–1852 рр.) – доньці вчителя німецької мови, що був за національністю шведом. Леус же, свого часу, одружився на грузинці, що була викуплена з перського полону й належала до старовинного роду Єлізових. Вочевидь, саме звідси беруть початок виразні кавказькі риси обличчя їхнього онука – Б. Стеллецького.

Батько Б. Стеллецького – Семен Васильович (1845–1903 рр.) – був генералом царської армії і свого часу закінчив московський Костянтинівський межевий інститут (нині – Державний університет із землевпорядкування) та Військову академію у Санкт-Петербурзі (тепер – Військовий інститут /інженерних військ/ Збройних Сил РФ). На службі займався будівництвом бастионів Брестської фортеці, моста через Віслу, а згодом побуду-

вав церкву на цвинтарі на Волі, де по смерті й був похований. Мав маєток Шостаково у Гродненській губернії, що у 12 верстах від Біловезької Пущі. Батько був одружений двічі. Від першого шлюбу з Катериною Георгіївною (пом. 1 травня 1877 р.) у С. Стеллецького народилися сини Борис (1872 р.) та Дмитро (1875 р.), який згодом став відомим художником³⁰¹.

Другий шлюб батька відбувся у 1878 р., коли синам було відповідно шість та три роки. Приймочною матір'ю шестирічного Бориса Стеллецького стала 19-річна Софія Василівна Соболевська (1859–1938 рр.) – донька начальника Варшавської військової округи Василя Львовича Соболевського та Анни Федорівни Подчейцовой. Згодом у подружжя народилося ще п'ятеро дітей (Василь, Костянтин, Єлена, Петро та Федір).

Борис Стеллецький народився у Бресті-Литовському (Берестя – за часів УНР та Української Держави; сучасний Брест – у Республіці Білорусь), був православної віри, освіту здобув у Варшавській класичній гімназії. До військової служби вступив 1 січня 1891 р. після зачислення до Одеського піхотного юнкерського училища, яке закінчив у 1894 р. Випущений у 7-й піхотний Ревельський полк. Згодом служив командиром роти у 4-му Варшавському фортечному полку. Від 16 жовтня 1894 р. – підпоручник, з 1 вересня 1898 р. – поручник.

У 1901 р. по 1-му розряду закінчив Ніколаєвську академію Генерального штабу й 23 травня 1901 р. отримав звання штабс-капітана. Перебував при Варшавській військовій окрузі. Від 26 листопада 1901 р. по 16 грудня 1902 р. служив старшим ад'ютантом штабу 1-ї Донської козацької дивізії. З 16 лютого 1902 р. по 11 жовтня 1903 р. – помічник старшого ад'ютанта штабу Київської військової округи. У цей час, 6 квітня 1903 р., отримав

³⁰¹ Дмитро Семенович Стеллецький (1875–1947 рр.) закінчив Академію мистецтв у Санкт-Петербурзі зі званням художник-скульптор, брав участь у виставках «Мира искусства», розписах храму-пам'ятника на Бородинському полі; у Франції, де він оселився 1914 р., розписав у 1930-х рр. іконостас і храм Свято-Сергієвого подвір'я в Парижі тощо.

звання капітана. Від 11 жовтня 1903 р. по 6 грудня 1907 р. служив обер-офіцером для доручень при штабі Київської військової округи. Цензове командування ротою відбував з 28 листопада 1904 р. по 1 вересня 1905 р. у 131-му піхотному Тираспольському полку. 6 грудня 1907 р. отримав військове звання підполковника. З того ж дня по 21 грудня 1907 р. – начальник стойового відділу штабу Івангородської фортеці. Від 21 грудня 1907 р. по 2 червня 1911 р. – старший ад'ютант штабу Київської військової округи. 2 червня 1911 р. призначений, 6 грудня того ж року затверджений, завідуючим пересуванням військ Київського району. Водночас 6 грудня 1911 р. отримав звання полковника. Цензове командування батальйоном відбував від 29 травня по 25 вересня 1913 р. у 130-му піхотному Херсонському полку³⁰².

Під час служби у Києві Б. Стеллецький мешкав на пров. Кудрявському, 10 (тепер вул. Кудрявська), з 1909 р. – на вул. Микільсько-Ботанічній, 13, а від 1912 р. – на вул. Пушкінській, 7/9. У цей час він був активним діячем пам'яткоохоронного руху. З 12 жовтня 1908 р. до 16 травня 1911 р. Б. Стеллецький виконував обов'язки секретаря Розпорядчого комітету київського відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства³⁰³. Від 1910 р. входив до складу спеціального будівельного комітету зі спорудження у Києві пам'ятника І. Іскрі та В. Кочубею. Крім того, він активно працював в архівній і музейній комісіях відділу, комплектував його архів, музей і бібліотеку, був діяльним членом Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва³⁰⁴. Б. Стел-

³⁰² Дивіться: Список Генерального штаба. Исправлен на 01.06.1914. – Петроград, 1914; Список Генерального штаба. Исправлен на 01.01.1916. – Петроград, 1916; Список Генерального штаба. Исправлен на 03.01.1917. – Петроград, 1917.

³⁰³ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 9.

³⁰⁴ Федорова Л. Стеллецький Борис Семенович – маловідомий діяч пам'яткоохоронного руху в Україні // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 263–273.

лецький також редагував «Военно-историческій вестникъ» (від № 3–4 у 1909 р. по № 3–4 у 1911 р.), який на той час виходив щомісяця. Часопис видавався київським відділом Російського військово-історичного товариства з 1909 по 1914 рр. (до 1912 р. – щомісячник, опісля – виходив чотири рази на рік) і являв собою ілюстрований збірник різнобічних матеріалів на військово-історичну тему.

Учасник Першої світової війни. Від 14 грудня 1915 р. – штаб-офіцер для доручень при головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту ген. М. Іванові (до війни – командувач військ Київського військової округи). З 28 жовтня 1916 р. – начальник ВОСО (військових сполучень) Дунайської армії Румунського фронту. На 3 січня 1917 р. старшинство в чині полковника установлено 6 грудня 1909 р. Під час служби в імператорській армії був нагороджений орденами: Святого Станіслава III ст. (1906 р.), Святої Анни III ст. (6 грудня 1909 р.) та Святого Станіслава II ст. (6 грудня 1913 р.).

У 1918 р. перейшов на службу до армії Української Держави – генеральний хорунжий української служби. 27 червня 1918 р., після відставки В. Дашкевича-Горбацького, призначений начальником Власного Штабу гетьмана всієї України П. Скоропадського. Щоправда вже в еміграції гетьман зізнався, що здійснив це призначення «без особливого вибору, просто попався під руку», і вважав його за «велику помилку»³⁰⁵. Насправді ж Б. Стеллецький був ставлеником оточення гетьмана, а безпосередньо – заступника міністра закордонних справ, особистого радника П. Скоропадського й людини, якій той беззастережно довіряв – О. Палтова.

Що ж до слів гетьмана (написаних вже в еміграції) про велику помилку в призначенні Б. Стеллецького, то їхню суть розкриває у власних записах сам Б. Стеллецький, прямо

³⁰⁵ Скоропадський П. Спогади. – С. 214.

вказуючи, що вимушений був піти з посади через «розбіжність поглядами [зі П. Скоропадським. – П.Г.-Н.] на Петлюру, а головним чином на посилюючий вплив соціалістично-націоналістичний рух»³⁰⁶. Однак, саме за Б. Стеллецького власну адміністрацію гетьмана було більш структуризовано, а гетьманська Головна Квартира, Власний Штаб та їхні підрозділи отримали ретельніше деталізовані обов'язки і завдання, які були визначені під грифом «Таємно» у Положенні «Про Головну Квартиру Гетьмана» та ухвалені 3 серпня 1918 р. Б. Стеллецьким. Утім, Б. Стеллецькому не вдалося довго втриматися на престижній посаді й 24 жовтня 1918 р. його було звільнено.

Про долю Б. Стеллецького після падіння Гетьманату в грудні 1918 р. практично нічого невідомо. Достеменно відомо лише, що він емігрував до Югославії, де з ним жили три сини. Помер у Белграді 25 лютого 1939 р. і був похований на белградському Новому цвинтарі (ділянка 80-А).

Б. Стеллецький є автором багатьох військово-історичних розвідок, зокрема таких як: «Польско-казацкая война с Турцией 1621 г.» (Военно-исторический вестник (Киев). – 1909. – № 5–6; № 7–8); «Замок в Клевании» (Военно-исторический вестник (Киев). – 1911. – № 11–12); «Родословная владетельных князей дома Рюрика» (Военно-исторический вестник (Киев). – 1910. – № 1–2) та інших. Залишилися для нащадків також його мемуари: «Спогади колишнього завідуючого пересуванням військ залізницями та водними шляхами сполучення Київського району», «Генерал-лейтенант Николай Иванович Иванов (Гамзунов)» та «Гетьман Павло Скоропадський. Спогади про події на Україні у 1918 році. Від Грушевського до Петлюри», що довгий час зберігалися у Російському закордонному історичному архіві у Празі, а нині перебувають у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Окремі документи Б. Стеллецького за 1926 р. зберігаються у Фонді Т-RZIA Слов'янської бібліотеки (Slovanská knihovna) у Празі³⁰⁷.

³⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 125.

³⁰⁷ Slovanská knihovna (Praha). – F. T-RZIA. – Část 3. – Vnitřní orgány RZHA. – Kapitola 2 – Oddělení dokumentů: budování sbírky archivních materiálů.

Олександр Федорович фон Аккерман (von Akkerman; 4 квітня 1871 р. – після 1940 р.)³⁰⁸ – військовослужбовець, генерал-лейтенант російської служби, генеральний значковий української служби, начальник Власного Штабу гетьмана всієї України П. Скоропадського від 24 жовтня по 14 грудня 1918 р.

Народився 4 квітня 1871 р. у дворянській родині, сповідував євангелістично-лютеранську віру. Син Федора Федоровича Аккермана (бл. 1835 р. – не раніше 1893 р.) – полковника російської армії, військового інженера, випускника Головного інженерного училища в Петербурзі. У дитинстві хлопчик мешкав у Києві, коли його батько служив там командиром (від 1877 р.) щойно сформованого 5-го понтонного батальйона, а у 1889 р. закінчив Володимирський Київський кадетський корпус. Вступив до служби 31 серпня 1889 р. Закінчив Михайлівське артилерійське училище 1892 р., з якого був випущений підпоручником (ст. 10 серпня 1890 р.) у 3-тю гвардійську та гренадерську артилерійську бригаду. Доволі швидко пройшов шлях від підпоручника до полковника: підпоручник гвардії (4 серпня 1892 р.), поручник (4 серпня 1896 р.), штабс-капітан (6 грудня 1897 р.), капітан (6 грудня 1901 р.), полковник (6 грудня 1912 р.).

Командував батареєю 3-ї гвардійської та гренадерської артилерійської бригади. У 1894 р. під час служби підпоручником лейб-гвардії 2-ї артилерійської бригади, що дислокувалася поблизу Гатчини, О. Аккерман (з матір'ю-вдовою Мальвіною Андріївною) винаймав квартиру у будинку № 16, приналежному до 6-ї роти Ізмайлівського полку. Невдовзі вже командував (до літа 1910 р.) 1-ю його імператорської високості генерал-фельдцехмейстера батареєю лейб-гвардії 2-ї артилерійської бригади.

³⁰⁸ Варто зауважити, що у вітчизняній історіографії Олександра Федоровича Аккермана часто плутають з колишнім товаришем прокурора Віленського окружного суду, а за Української Держави – керівником департаменту Державної варті Міністерства внутрішніх справ Петром Аккерманом. Проте, то є зовсім різні люди.

Від 5 грудня (затверджений 25 липня) 1910 р. по 9 серпня 1912 р. – командир 2-го дивізіону 23-ї артилерійської бригади. Влітку 1910 р. разом з дружиною Аделіною Василівною полковник О. Аккерман орендував у Гатчині квартиру у домі лікаря Г. Шубенка, що розташовувався по вул. Єлізавелінській, 13. У 1913 р. був нагороджений орденом святого Володимира IV ст., а відтак й здобув право на російське спадкове дворянство.

Учасник Першої світової війни. З її початком полк. О. Аккерман отримав під своє командування 68-му артилерійську бригаду і відбув на фронт, а його дружина переоселилася до Петербурга (з серпня 1914 р. переіменованій на Петроград). Через рік участі у боях О. Аккерман прибуває до Петрограда й від 19 квітня 1915 р. командує лейб-гвардії 2-ю артилерійською бригадою (по 25 квітня 1917 р.). Від 17 травня 1915 р. – генерал-майор (по гвардійській легкій артилерії)³⁰⁹. Був начальником так званого «Брянського арсеналу», де одним з перших почав відмовлятися від послуг (свого роду військово-кріпацької залежності) громіздких та неоперативних державних синдикатів, що постачали армію, й розпочав співпрацю з приватними постачальниками.

Від 27 квітня 1917 р. у чині генерал-лейтенанта обіймав посаду виконуючого справами інспектора артилерії 34-го армійського корпусу, яким командував генерал П. Скоропадський і реформував його у 1-й Український корпус. Три гарматні бригади 1-го Українського корпусу дислокувалися у Білій Церкві, Бердичеві та Вінниці й саме О. Аккерман зробив вагомий внесок у їх становленні. «Особливо багато праці вклав у неї чудова особа, мій інспектор артилерії генерал Аккерман», – згадував П. Скоропадський³¹⁰. Артилерія корпусу нараховувала 27 гарматних батерей, з них

³⁰⁹ Список генераламь по старшинству. Sprawлен по 10-е Юля 1916 г. – Петроград: Военная Типография Императрицы Екатерины Великой (въ зданіи главнаго штаба), 1916. – С. 158.

³¹⁰ Скоропадський П. Спогади. – С. 23.

12 – 76-мм польові гармати, 6 – 122-мм польові гаубиці, 6 – 152-мм важкі гаубиці та 3 – 107-мм далекобійні гармати. Усього корпус мав близько 3,2 тис. артилеристів, 108 гармат і гаубиць³¹¹.

Був непримиренним ворогом радянської (більшовицької) влади. Восени 1917 р. разом з корпусом на чолі з П. Скоропадським брав участь у роззброєнні на Правобережній Україні більшовицьки налаштованих частин 2-го гвардійського корпусу під проводом Є. Бош, що насувався на Київ і мав за мету повалення Центральної Ради.

Нагороджений орденами: святого Станіслава II ст. (1906 р.), святої Анни II ст. (1908 р.), святого Володимира IV ст. (1913 р.), святого Станіслава I ст. з мечами (23 січня 1916 р.), святої Анни I ст. з мечами (27 листопада 1916 р.) та святого Володимира II ст. з мечами (3 жовтня 1917 р.)³¹².

За Гетьманату 1918 р. О. Ф. Аккерман служить в армії Української Держави, генеральний-хорунжий, був завідуючим артилерійською частиною 1-го Волинського кадрового корпусу³¹³. Як досвідчений генерал-артилерист, від травня по жовтень 1918 р. був також членом комісії для опрацювання штатів військових частин армії Української Держави (голова – начальник Генерального штабу О. Сливинський), яка розробляла організаційну структуру артилерії та штати її частин і підрозділів³¹⁴. В основу організації артилерії було покладено структуру, яка існувала в російській армії з деякими змінами: враховано досвід світової війни та реальні можливості. Зокрема, артилерія за видами поділялася на польову, гірську і кіннотну. Найчисленнішою була польова артилерія, що входила до складу піхотних дивізій та армійських корпусів (84 гарматні полки), яка, у свою чергу, поділялася на легку, важку

³¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 34–39.

³¹² Дивіться: *Залесский К. А.* Кто был кто в Первой мировой войне. – М., 2003; *Волков С. В.* Офицеры российской гвардии. – М., 2002; Список полковникам по старшинству. Составлен по 01.03.1914. – Санкт-Петербург, 1914; Список генералам по старшинству. Составлен по 10.07.1916. – Петроград, 1916; *Скоропадський П.* Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – Київ; – Філадельфія, 1995; *Коляничук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995.

³¹³ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 9.

³¹⁴ Там само. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 37 зв.

і мортирну. Залежно від організаційного підпорядкування артилерія підрозділялася на армійську, корпусну і дивізійну³¹⁵.

Від 24 жовтня 1918 р. і до падіння Гетьманату 14 грудня 1918 р. був начальником Власного Штабу і командуючим Головною Квартирою гетьмана всієї України (змінив на цій посаді Б. Стеллецького). О. Аккерман на такій важливій та відповідальній посаді абсолютно самоусунувся від політичного аспекту належних йому обов'язків, залишивши за собою лише господарську частину³¹⁶. Таке нехтування начальником Штабу гетьмана питань політичної розвідки та безпеки, безумовно, завдало значної шкоди гетьманському режиму, тим паче, зважаючи на ті процеси в країні та в Європі, що почали відбуватися з жовтня 1918 р. й досягли свого апогею наприкінці листопада – початку грудня того ж року. Призначення О. Аккермана начальником свого Штабу було одним з найневдаліших кадрових призначень гетьмана, однією з багатьох недопустимих помилок глави Української Держави. Сам П. Скоропадський згадував, що 13 грудня 1918 р., за день до зречення гетьманом влади, О. Аккерман «мало розумів стан речей і часто бачив небезпеку там, де її насправді не було, і, навпаки, не остерегівся того, що в сутності могло стати великою загрозою нашому існуванню»³¹⁷.

П. Скоропадський засвідчував також, що за три дні після повалення Гетьманату, О. Аккермана було заарештовано³¹⁸, проте згодом він опинився у Добровольчій армії Півдня Росії як учасник білого руху. Від 15 вересня 1919 р. він перебував у резерві чинів при штабі Головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії, а з 11 грудня 1919 р. – у резерві чинів військ Новоросійської області.

Відомо, що принаймні 25 березня 1920 р. О. Аккерман ще перебував у Феодосії, а вже в листопаді 1920 р. евакуювався з Криму у складі армії П. Врангеля у Константинополь (Істамбул) і певний час перебував у російських таборах в м. Галліполі, що на

³¹⁵ Кравчук М. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 132.

³¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 125–126.

³¹⁷ Скоропадський П. Спогади. – С.323.

³¹⁸ Там само.

європейському березі Дарданелльської протоки. Згодом мешкав у Болгарії та Югославії, де у 1938–1940 рр. був представником полкового об'єднання лейб-гвардії 2-ї артилерійської бригади в Югославії. Від 1937 р. мешкав у Белграді (Сербія). Залишилися також спогади О. Аккермана, що були надруковані у Югославії та Франції: «Из воспоминаний строевого офицера» [про великого князя Сергея Михайловича]³¹⁹, «Лейб-гвардии 2-я Артиллерийская бригада»³²⁰ та «Украинизация 34-го армейского корпуса»³²¹. Відомо також про невеличку розповідь «ген.-майора Олександра Федоровича Аккермана, що живе в м. Белграді, в Сербії» про капітана О. Головачьова та о. Іоана Кронштадтського, що була вміщена у книзі І. К. Сурського «Отец Иоанн Кронштадтский»³²². Окремі документи про О. Аккермана за 1930–1931 рр. зберігаються у Фонді Т-RZIA Слов'янської бібліотеки (Slovanská knihovna) у Празі³²³.

* * *

Безпосередньо біля начальника гетьманського Штабу мали перебувати для його особистих доручень старшина (генеральний хорунжий або полковник з річною зарплатнею у 12 тис. крб) та два значкових (сотник або значковий з зарплатнею по 8 тис.

³¹⁹ Аккерман А. Ф. фон. Из воспоминаний строевого офицера // Его Императорское Высочество Великий Князь Сергей Михайлович, генерал-инспектор русской артиллерии: сборник воспоминаний о его жизни и работе, и о развитии артиллерии в его время / под ред. полк. С. И. Лашкова. – Белград: Центр. правление О-ва рус. офицеров артиллеристов за рубежом, 1934. – С. 136–140.

³²⁰ Фон-Аккерман А. Ф. фон. Лейб-гвардии 2-я Артиллерийская бригада. – Белград, 1931. – 110 с.; Лейб-гвардии 2-я Артиллерийская бригада / сост. и предисл. А. Ф. фон Аккермана. – [Париж]: Об-ние Лейб-гвардии 2-й Артил. бригады, [1933]. – 109 с.; *Akkerman, von Major-General. Leib-Gvardii 2-la Artilleriiskaia Brigada.* – Paris: Brigade Society, 1933.

³²¹ Аккерман А. Ф. Украинизация 34-го армейского корпуса // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция. От новых источников к новому осмыслению. – М., 1997. – С. 339–343.

³²² Сурский И. К. Отец Иоанн Кронштадтский. – Т. 2. – Белград, 1941. – 370 с.

³²³ Slovanská knihovna (Praha). – F. T-RZIA. – Část 3. – Vnitřní orgány RZHA. – Kapitola 2 – Oddělení dokumentů: budování sbírky archivních materiálů.

400 крб на рік). Із серпня 1918 р. серед осіб для виконання доручень при начальникові Штабу гетьмана також були:

- старшини з правами командирів неокремих бригад, які за його вказівкою повинні були нести чергування в гетьманському палаці під час засідання Ради міністрів;
- осавули з правами командирів сотень, які під час свого чергування керували прийомом відвідувачів начальника Штабу і виконували окремі його доручення;
- секретар з правами столоначальника, що виконував доручення начальника Штабу з цивільного управління та вів його особисте листування.

Усі папери, що надходили до начальника Штабу від П. Скоропадського, розподілялися по відділах управлінь і потім направлялися (згідно з резолюціями гетьмана) або до відповідного міністерства, або за ними укладалися особливі доповіді – конспекти для повторної їх передоповіді вже начальником Штабу³²⁴.

За усталеним порядком проекти доповідей начальника Штабу гетьмана спрямовувалися для попереднього розгляду у Фінансову нараду при Міністерстві фінансів³²⁵ у чотирьох примірниках й, водночас, у двох примірниках подавалися також і державному контролерові. Після розгляду справи у Фінансовій нараді остаточні доповіді мали бути представлені у двадцяти примірниках до Державної канцелярії для внесення на розгляд Ради міністрів. Восени 1918 р. ця процедура зазнала окремих правок щодо певних аспектів. Згідно із своїм рішенням від 28 вересня, уряд просив начальника Штабу гетьмана виділяти в особливі представлення доповідь про відпуск засобів на потреби, що не належали оприлюдненню (тобто на таємні видатки гетьманського Штабу) і для розгляду їх по внесенні начальником Штабу безпосередньо у Раду міністрів. Усі ж інші доповіді про відпуск коштів слід було спрямовувати у звичному порядку³²⁶.

³²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 133–134.

³²⁵ Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004. – 430 с.

³²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 265–265 зв.

На своїх начальників Штабу гетьман, як він сам говорив у той час, дивився як на свою «дружину», а тому й між ним та його начальником Штабу мала би бути повна довіра й не могло бути жодних таємниць; якщо ж закрадалася розхожість у поглядах, то вони мусили б розійтись³²⁷. У такому твердженні є певна логіка, адже начальник особистого Штабу через підпорядковані йому управління регулював усе внутрішнє життя гетьмана. З цього приводу один з його начальників Штабу Б. Стелецький згодом, уже в еміграції, дещо іронічно висловився, що «в сутності цю посаду було б більш правильно назвати Міністром Двору Гетьмана, але, аби знову ж таки не створювати чуток про царський режим, вирішено було назвати її більш скромно»³²⁸, тобто – начальником Власного Штабу пана гетьмана всієї України.

І дійсно, щоденна присутність за сніданком та обідом, а також кожноденні доповіді у П. Скоропадського, які здійснював начальник Штабу очільника держави, фактично робили його членом гетьманської родини. Близькість до глави Української Держави, що осягав диктаторські повноваження, підвищувала й політичну та адміністративну вагу начальника Штабу в масштабах усієї владної вертикалі, адже усі доповіді гетьманові від міністрів поверталися їм через начальника його Штабу, який, отже, був в курсі

³²⁷ Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 124.

³²⁸ Там само.

й усіх поточних справ з питань державного управління. Окрім того, як відверто визнавав Б. Стеллецький, «Начальник Штабу не входив до складу Ради Міністрів, але його вплив був більше кожного окремого міністра, позаяк він був постійним доповідачем та радником Гетьмана і мав у своєму розпорядженні Особливий відділ за посередництва котрого повною мірою був інформований як про окремих осіб, так і про події, що давало йому можливість легко розбиратися у подіях»³²⁹.

Тож вагу і роль начальника особистого Штабу гетьмана у ієрархії та владній структурі Української Держави 1918 р., його офіційний та позалаштунковий вплив на її очільника, а відтак і на урядові та адміністративні кола Гетьманату, важко переоцінити.

– 4. 3. –

Генеральний (персональний) секретар пана гетьмана

Генеральний секретар гетьмана П. Скоропадського виконував особисті доручення глави Української Держави, «як-то: ведення нотаток, щоденників, складання і розсилання особистих запитань, вітань, особистих листів Пана Гетьмана»³³⁰. Генеральний секретар гетьмана розташовувався у приміщенні на вул. Лютеранській, 32³³¹. 11 червня 1918 р. урядом було прийнято рішення, що слід при особі гетьмана започаткувати по одній посаді генерального бунчужного і генерального

секретаря з тим, аби назву останньої посади було змінено іншою, більш відповідною³³² і зі згадкою, що посада ця прирівнюється до

³²⁹ Там само. – Арк.126.

³³⁰ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15 зв., 16; – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4.

³³¹ Там само. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 107.

³³² Вочевидь, міністрів коробила схожість назви «генеральний секретар» з асоціативним співвідношенням із виконавчими посадами уряду Центральної Ради на чолі з В. Винниченком 1917 р. – Генеральним секретаріатом й, відповідно, генеральними секретарями.

посади товариша (заступника) міністра³³³. Від 16 червня посаду гетьманського генерального секретаря було підвищено у класифікації з відповідним підвищенням повноважень та зарплатні. Згідно ж із Постановою Ради міністрів «Про тимчасові штати Штабу гетьмана всієї України» від 16 липня 1918 р. та доданими до неї тимчасовими штатами Штабу гетьмана у розпорядженні П. Скоропадського мало перебувати два генеральних секретаря, посада яких відповідала III класу й кожен з них мав отримувати річну заробітну платню у сумі 16 тис. 800 крб³³⁴, проте вже від 3 серпня 1918 р., згідно з таємним Положенням «Про Головну Квартиру Гетьмана», посаду генерального гетьманського секретаря було перейменовано на персонального секретаря пана гетьмана й перекваліфіковано до VI класу з утриманням у 12 тис. крб на рік³³⁵.

Короткий час, у травні – першій половині червня 1918 р., обов'язки особистого секретаря П. Скоропадського виконував представник славнозвісного українського дворянського роду, полтавський земський діяч, миргородський маршалок *Володимир Іванович Полетика* (1885–1950 рр.). Проте вже у другій половині червня 1918 р. він був призначений старшим секретарем Посольства Української Держави в Австро-Угорщині на чолі з В. Липинським³³⁶ і певний час очолював консульський відділ при українському Посольстві у Відні³³⁷.

Цей рід, очевидно, вийшов з Польщі та за час XVI–XVII ст. осів на Лівобережній Україні, де у XVIII ст. і першій половині XIX ст. Полетики володіли великими маєтками на території Полтавщини, Чернігівщини та Харківщини. Не займаючи високих державних постів, представники роду Полетик були пов'язані з політичним і культурним життям Росії та України, відзначаючись любов'ю до науки і літератури. Вперше ім'я Полетика зустрічається в історії України на початку XVIII ст. Під час Північної війни швед-

³³³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 48 зв.

³³⁴ Державний вістник. – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

³³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.

³³⁶ Там само. – Ф. 3198. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1–4.

³³⁷ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1.

ський король Карл XII, покликаний гетьманом І. Мазепою, рушив восени 1708 р. в Україну. Ставка короля розташувалася у села Ромни (Полтавщина), одного з маєтків роду Полетик. І в цій ситуації глава сім'ї Павло Полетика та його старший син перейшли разом з І. Мазепою на бік шведів і так стали одними з наближених до гетьмана осіб в еміграції. Рід же Полетик в Україні продовжив молодший син Павла Полетики Андрій³³⁸.

В. Полетика народився 1885 р. у маєтку Масоновщина Гадяцького повіту на Полтавщині в сім'ї місцевого провідника дворянства Івана Полетики (пом. 1890 р.) та Тамари Причолкової (пом. 1930 р.). У 1908 р. В. Полетика закінчив училище правознавства, працював колежським ассесором, а згодом – чиновником у російському Міністерстві юстиції. Був відомим громадським і земським діячем, масоном, товаришував з братами Шеметами, Д. Донцовим, В. Липинським, М. Міхновським. У своєму маєткові В. Полетика виробляв мармелад, фруктову пасту і повидло³³⁹.

У 1917 р. – член Полтавської губерніяльної земської управи. У 1918 р. – старший секретар Посольства Української Держави в Австро-Угорщині. Наприкінці жовтня 1918 р. МЗС Української Держави, передбачаючи неминучий розпад Австро-Угорщини, відряджає радника посла Української Держави у Відні В. Полетику до Праги для організації українського дипломатичного представництва у Чехії³⁴⁰.

Так, його зусиллями було створено українську місію в Празі, що працювала згодом у Чехо-Словаччині. Перебуваючи на тій же посаді в українському дипломатичному представництві в Австрії у 1919 р., він був учасником

³³⁸ Полетика Н. Воспоминания // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1890-1960.poletika.php>.

³³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 111.

³⁴⁰ Передерій І. Дипломатична діяльність В'ячеслава Липинського в українських урядах Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 52–55.

великої наради послів і голів дипломатичних місій, скликаної 6 серпня того ж року у чеському Карлсбаді міністром закордонних справ УНР В. Темницьким.

На початку 1920-х рр. В. Полетика – член консервативно-монархічного Українського союзу хліборобів-державників (УСХД) й, водночас, входив до кола українських емігрантів в Австрії, що спілкувалися навколо започаткованого у Відні 1921 р тимчасовою Генеральною управою Українського національного вільно-козацького товариства, очолюваного В. Вишиваним (В. Габсбургом) тижневика «Соборна Україна». 1921 р. у Відні втретє одружився, обранницею стала Олена Бламаренко (1891 р.н.). Згодом В. Полетика емігрував до Німеччини, де 1929 р. придбав у володіння кондитерську на Реґенсбургштрассе, 22 в Берліні. Помер В. Полетика 1950 р. в Целле (Німеччина).

У другій половині червня 1918 р. на посаду генерального секретаря гетьмана було призначено поміщика з Київщини, відомого діяча Київського губерніального земства, голову Союзу землевласників і одного з організаторів З'їзду хліборобів, що обрав на гетьманство П. Скоропадського, *Олександра Андрійовича Вишневського (1876–1955 рр.)*³⁴¹. О. Вишневський походив із заможних землевласників на Сквирщині Київської губ., до революції 1917 р. був членом губерніального правління у Києві, а потім одного з губерніальних «присутствій» у Вільні³⁴², головою Союзу земельних власників й головою Товариства дрібних землевласників. За Гетьманату 1918 р. – від 30 квітня / 2 травня³⁴³ по 4 травня – виконуючий обов'язки міністра внутрішніх справ Української Держави; один з небагатьох вищих урядовців, що вільно володіли українською мовою. Від 4 травня по 20 червня 1918 р. – товариш (заступник) міністра внутрішніх справ Української Держави³⁴⁴.

На цій урядовій посаді відзначився ж він хіба що виданням 23 травня Обіжника щодо запровадження гербового збору

³⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 107.

³⁴² *Лазаревський Г.* Гетьманщина // За державність. – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 201.

³⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 29.

³⁴⁴ Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 29.

відповідно до «Гербового устава» Російської імперії з усіх актів, документів, заяв тощо із застереженням, що без сплати такого збору жодний папір в МВС не розглядатиметься³⁴⁵. А також тим, що у червні 1918 р. на засіданні Малої Ради міністрів голосував проти заснування особливого «Комітету праці», який за задумом міністра праці Ю. Вагнера мав би сприяти зменшенню рівня безробіття, виробляти проекти і висновки щодо створення нормальних, компромісових відносин поміж робітниками і роботодавцями й до складу якого мали би увійти представники громадськості та профспілок³⁴⁶. Тож О. Вишневський виявив себе зовсім невідповідним як до адміністративної, так і до законотворчої діяльності й досить швидко втратив довіру гетьмана та був зміщений з посади³⁴⁷.

Натомість відставний заступник міністра був призначений генеральним секретарем гетьмана всієї України, отримавши «почесний титул» бунчукового товариша³⁴⁸. Логіку цього призначення пояснив у спогадах сам гетьман: «Людина ця була чесна, – згадував про О. Вишневського П. Скоропадський, – але користі мало принесла справі, на якій я стояв. Я його взяв для того, щоб він впливав на Союз Земельних Власників, з котрим мені доводилося рахуватися, проте який вів політику радикально протилежну тій, яку я хтів. Я вважав, що він, знаючи мої плани й точку зору, може повпливати на цих панів, але він нічого не усвідомлював, і я останній час, бачачи це, ніяких доручень йому більше не давав. Очевидно, він вважав, що та політика, котру хотіли панове, що засідали в обласній раді земельних власників,

³⁴⁵ Державний вістник. – 1918. – 26 травня.

³⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 35–36 зв.

³⁴⁷ Певною характеристикою моральних якостей О. Вишневського може слугувати той факт, що у другій половині листопада 1918 р., в період розпалу антигетьманського повстання, вибуху хвилі більшовицького підпільного тероризму й надзвичайно хиткого становища гетьманського режиму, в умовах загрози повалення самої Української Держави, він через державного секретаря звернувся письмово до уряду з проханням «про відшкодування зазнаних ним збитків при пограбуванні державного потягу більшовиками» [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 61]. Йшлося про український державний потяг Москва–Київ. Принагідно зазначу, що, до честі урядовців, Рада міністрів визнала за неможливе задовольнити прохання колишнього заступника міністра внутрішніх справ.

³⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 122.

правильна»³⁴⁹. Як бачимо, О. Вишневський не виправдав надій і у цій справі, хоча й гетьман покладав на нього певні сподівання. Тож з часом він втратив і цю посаду, однак продовжував перебував членом нової Генеральної козацької ради, що мала виробити Статут державного козацтва як стану на чолі з гетьманом.

Невдовзі, після повалення Української Держави, О. Вишневський емігрував до Франції. В еміграції він, зокрема 1920 р., нетривалий час був не надто корисним помічником П. Скоропадського, коли той намагався об'єднати навколо себе усі праві українські угруповання³⁵⁰. У 1926 р. О. Вишневський ставав делегатом Зарубіжного з'їзду від Литви й намагався виявляти діяльність у Центральному об'єднанні. Помер 1955 р. у Парижі.

Посаду гетьманського генерального секретаря зайняв також і такий собі *Лупаков*. П. Скоропадський познайомився з ним під час більшовицької окупації Києва взимку 1918 р. через Лідію Романівну Моркотун. У січні–лютому генерал десять днів переховувався на квартирі Лупакова, а потім – на конспіративній. Саме разом з Лупаковим П. Скоропадський склав проект програми створюваної ним партії, котра «мала якраз призвести до відомих компромісів, як праворуч, так і ліворуч, в соціальному відношенні і у великоросійському й в українському питаннях в сенсі націоналістичному»³⁵¹.

Гетьман характеризував свого нового генерального секретаря як чемного молодого чоловіка з вищою освітою, який раніше обіймав посаду залізничного комісара у залізничній міліції та під час більшовицької окупації врятував багатьох офіцерів. Можна припустити, що Лупаков був членом таємного товариства «Молода Україна» і франкмасоном³⁵², про що свідчило, зокрема, його близьке знайомство з головою цієї організації та франкмасонської ложі С. Моркотуном, через родину

³⁴⁹ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 216.

³⁵⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Спр. 23 XXIV-4а (11). – № м-ф. 87286. – Арк. 25.

³⁵¹ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 119–120.

³⁵² Ложа «Молода Україна» була заснована у Києві у 1917 р. С. Моркотуном. Її членами були С. Петлюра, А. Галіп, М. Шумицький, П. Скоропадський, Ю. Терапіано та ін. П. Скоропадський також ще у 1915 р. вступив до «Воєнної ложі», що діяла на Південно-Західному фронті російських військ у Першій світовій війні.

якого він, власне, й познайомився зі П. Скоропадським. Окрім того, С. Моркотун був начальником Лупакова по спільній праці в залізничній міліції Києва, а у 1920 р. – шефом останнього в «Українському національному комітеті». Утім цей, за словами гетьмана, «милий» і порядний молодик був «надто тихий» та, очевидно, не готовий до такого роду посади. Тож невдовзі його було замінено на О. Палтова.

Олександр Олександрович Палтов (1867 – ?), що був особистим радником та генеральним секретарем П. Скоропадського – особистість непересічна й дещо загадкова в історії українського державотворення. Ця людина відігравала неабияку роль у вищих офіційних сферах Української Держави та особливо поза їхніми лаштунками і мала чи не найбільший вплив на гетьмана майже аж до кінця його правління. Спогади практично жодного впливового державного діяча 1918 року не обходять більшою чи меншою мірою згадку про О. Палтова. Попри усі політичні перипетії національного державотворення за Гетьманату 1918 р., Олександр Олександрович завжди залишався за ширмою публічної політики, діючи в глибині її прихованих рушіїв, і саме тому, вочевидь, так і зостався не «популяризований» політиками від історії та істориками від політики. Ким же був цей етнічний росіянин, котрий, за словами гетьмана, «справді працював над створенням України не за страх, а за совість»³⁵³?

Народився О. Палтов 1867 р. у Санкт-Петербурзі в старовинній дворянській сім'ї. Його батько та дядько були відомими гвардійськими офіцерами, а один з його дядьків навіть командував імператорською яхтою. У 1887 р. О. Палтов на відмінно закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету й був залишений при цьому навчальному закладі. Згодом молодим ад'юнк-

³⁵³ Скоропадський П. Спогади. – С. 150.

том-професором він нетривалий час читав лекції у Казанському університеті, позаяк отримав пропозицію до Петербурга на посаду правителя справ у Міністерстві шляхів сполучення³⁵⁴. Відомо також, що, зокрема у 1900 р., він служив віце-директором одного з департаментів російського Міністерства шляхів³⁵⁵, а потім і головою міністерської канцелярії міністрів шляхів сполучення С. Вітте та С. Рухлова. Певний час, до зайняття С. Вітте посади російського прем'єр-міністра, був у нього секретарем. Крім того, О. Палтов був ще й одним з акціонерів Московсько-Сибірського гірничо-промислового товариства і Сибірського Кузнецовського гірничо-промислового товариства, головним акціонером яких був видатний вуглепромисловець Д. Кузнєц³⁵⁶.

Водночас, завдяки впливові та становищу своєї родини (а точніше – родини своєї дружини – доньки керуючого імператорськими палацами), був представлений двору імператора й отримав придворне звання камерюнгерна російського царя. О. Палтов був одружений на Ользі Костянтинівні Колзаковій, мав доньку Ксенію (закінчила Смольний інститут із шифром імператриці) та сина Михайла. За деякими відомостями його донька була заміжня за одним із синів американського мільйонера Г. Форда³⁵⁷.

Коли ж при Міністерстві шляхів були утворені залізничні порайонні комітети, молодий О. Палтов отримав призначення до Варшави головою порайонного комітету. При цьому він часто мешкав й у Петербурзі. Його близький товариш ще з тих часів Б. Стеллецький згадував, що О. Палтов був відмінно освіченим, вихованим чоловіком, що розмовляв кількома мовами і який «так любив широке, галасливе життя»³⁵⁸. А для такого способу життя у столиці імперії утримання управителя комітету, звичайно ж, конче не вистачало. Вочевидь на кошти батьків дружини розраховувати було даремно (та й скандально), а отже О. Палтов не гребував підробітками на стороні.

³⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 83–84.

³⁵⁵ РГИА. – Ф. 229. – Оп. 18. – Спр. 229. – Арк. 1–12 за 1903 р.

³⁵⁶ ГАРФ. – Ф. 543. – Оп. 1. – Спр. 398 (2). – Арк. 40

³⁵⁷ *Платонов О.* Тайная история масонства // [Електронний ресурс] Код доступу: <http://www.rus-sky.com/history/library/plat1-g.htm>

³⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 84.

І от невдовзі О. Палтов опинився замішаним у грошовій кримінальній справі з приводу отримання ним хабара у 30 тис. рублів за турботи з видачі одній з фірм прав на постачання товарів по Уральській залізниці. Оборудку було проведено зі знанням справи. У той час у Росії відбувалося жваве (навіть гарячковите) будівництво нових залізниць. Тож з'явилися жорстка конкуренція й величезний попит на фахівців зі складання економічних записок (свого роду бізнес-планів) до проектів будівництва нових залізниць та по перевезенням ними вугілля та інших товарів. Саме з цього приводу група знайомих О. Палтова, що також була пошуковцем-претендентом на отримання відповідної концесії, й звернулася до О. Палтова, запропонувавши йому нібито 10 тис. рублів за складання економічної записки до їхнього проекту. О. Палтов таку записку склав і невдовзі саме проект цієї групи переміг у конкурсі³⁵⁹.

Аж тут, вже після прийняття відповідного рішення, одна з фірм-конкурентів (чий проект було відхилено) заявила, що фірма-переможець «отримала концесію тому, що нею був підкуплений правитель справ Міністра [залізничних справ], який зумів провести проект у бажаному напрямкові»³⁶⁰. Йшлося про О. Палтова та суму у 30 тис. рублів. Як завжди буває у таких випадках, спочатку про це почали шепотіти дами, а далі й співробітники міністерства. Врешті, коли О. Палтов вже перебував у Варшаві, розпочалося формальне слідство.

Виявити причини та адресатів зловживань мусила сенаторская ревізія, яка тривала від 30 травня 1910 р. по 29 лютого 1912 р. Виробництво ревізії матеріальної служби і господарства Сибірської залізниці було покладено на графа О. Медема, кандидата права Санкт-Петербурзького університету, гофмейстера Найвищого двору, колишнього Новгородського губернатора³⁶¹. Країною прокотилися неочікувані обшуки та перевірки документаций, газетних викривань і корупційних скандалів. Задля отриман-

³⁵⁹ Там само. – Арк. 85.

³⁶⁰ Там само.

³⁶¹ Мурзанов Н. А. Словарь русских сенаторов (1711–1917 гг.): Материалы для биографий. – СПб., 2011. – С. 272.

ня вигідних довготермінових контрактів промисловцям слід було підкупити когось з високих чиновників Міністерства залізничного сполучення. Тож хабар було вирішено дати О. Палтову як директорів канцелярії міністра шляхів сполучення С. Рухлова. Проте О. Палтов власноруч кошти не брав. В обладдці були задіяні Нижньо-Удинський купець 1-ї гільдії П. Щелкунов, колишній начальник переправи через Байкал, інженер Заблоцький, відставний генерал-лейтенант А. Березовський і навіть міністри Шауфус та Рухлов. Винагорода ж О. Палтову за турботу по влаштуванню контрактів мала складати 500 руб. з кожного законтрактowanego мільйона пудів і сума ця мала бути сплачена відразу з усіх вуглепромисловців та ще й за усі роки контракту³⁶².

Виявилося, що гроші проходили по внутрішній звітності фірми й були видані по відомості (кошторису), проте державний ревізор під час перевірки завагався у законності такої послуги й було відкрито кримінальну справу, але не проти фірми, а проти О. Палтова. Через високу придворну посаду обвинуваченого справа набула широкого резонансу і хоча керівники Міністерства шляхів вступилися за О. Палтова, він таки змушений був давати покази слідчому. Перш за все, О. Палтова тимчасово позбавили придворного звання, а самому йому довелося подати у відставку. Врешті у справу змушений був втрутитися сам імператор Ніколай II, за вка-

зівкою якого розв'язання питання було відкладено до завершення світової війни, яка щойно розпочалася.

Попри усе, мундира О. Палтова все ж не було позбавлено і він продовжував числитися директором канцелярії Міністерства шляхів. Очевидно, вийти сухим з цієї історії йому допомогли не лише відповідні зв'язки при дворі царя та в міністерських колах, але й приналежність до масонства, зокрема до Паризької ложі³⁶³.

³⁶² ГАРФ. – ф. 543. – Оп. 1. – Спр. 407 (1). – Арк. 57–61.

³⁶³ *Свитков Н.* Масонство в русской эмиграции. – Сан-Пауло, 1966.

Тим не менш, увесь час тривання Першої світової війни О. Палтов перебував під слідством. Височайше ж рішення про відтермінування притягнення його до суду було прийняте царем через численні прохання вже після того, як О. Палтова запросив працювати при собі новопризначений начальник Галицько-Буковинських залізниць К. Немешаєв³⁶⁴. Відтак, під час російської окупації Західної України і аж до Лютневої революції в Росії О. Палтов працював юрисконсультом правління Галицько-Буковинських залізниць.³⁶⁵

Після революційних подій 1917 р. у Петрограді О. Палтов опинився у Києві, де заприятелював з управителем Південно-Західних залізниць Б. Бутенком. Його кар'єрний злет в Україні розпочався після знайомства з ген. П. Скоропадським напередодні державного перевороту, який колишній командувач 1-го Українського корпусу й отаман Вільного козацтва готував зі своєю Українською народною громадою. Генерал, за його ж власними спогадами, познайомився з О. Палтовим 25 квітня 1918 р. через члена організації М. Гіжицького, якому П. Скоропадський якось сказав, що збирається видати звернення до народу і йому з цією метою потрібен хтось з юристів³⁶⁶. Саме М. Гіжицький й привів до голови Української народної громади О. Палтова. Начальник же Штабу гетьмана запевняв, що О. Палтова звів із П. Скоропадським саме Б. Бутенко – також член УНГ й майбутній міністр шляхів у гетьманському уряді³⁶⁷. Гадаю, тут немає істотних суперечностей. Очевидно, що саме Б. Бутенко увів у коло таємної організації О. Палтова, де той і мав змогу познайомитися зі П. Скоропадським, але самому майбутньому гетьманові, як це часто буває, знайомство з юристом О. Палтовим запам'яталося саме після їхньої більш тісної зустрічі через М. Гіжицького й початку спільної роботи над проектами перших гетьманських актів, що мали конституційний характер.

П. Скоропадський усамітнився з новим знайомим в окремій кімнаті, де розповів йому про план майбутніх дій і цілі, котрі прагнув досягти після встановлення Гетьманату. Він виклав О. Палто-

³⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 85.

³⁶⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 47.

³⁶⁶ Скоропадський П. Спогади. – С. 149.

³⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 86.

ву основні думки, які хотів би висловити у зверненні. Олександр Олександрович занотував дещо зі сказаного генералом та попрямував до себе додому. Як свідчив колишній гетьман, через півтори години О. Палтов повернувся до нього з уже майже готовою основою його майбутньої «Грамоти». Залишалось лише дещо згладити й замінити деякі вислови. Саме тоді майбутнього гетьмана вразили «ця ясність розуму і швидкість роботи [О. Палтова] у такому складному питанні»³⁶⁸. Тоді ж П. Скоропадський й замислив призначити нового помічника своїм радником та заступником державного секретаря майбутньої гетьманської держави, вирішив наблизити його до себе. О. Палтов став особистим радником-секретарем П. Скоропадського практично аж до падіння Гетьманату.

Він був автором проекту не лише гетьманської Грамоти «До всього Українського Народу», а й Законів «Про тимчасовий державний устрій України», котрі з'явилися у Києві після перевороту і проголошення Української Держави 29 квітня 1918 року. Щоправда, проект Законів «Про тимчасовий державний устрій України», в основі своїй, було скопільовано за принципом і подобою до «Свода законів Російської імперії»³⁶⁹, проте часу на вироблення абсолютно нового з юридично-державної точки зору й осібно конституційного акту у той час не було. Початково О. Палтов підготував проект утворення Української Держави у формі Князівства Київського і Королівства Галицького³⁷⁰. Проте П. Скоропадський відкинув будь-які спроби абсолютизації своєї влади. Його диктатура мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного й фінансово-економічного становища в країні³⁷¹. Після цього демократично обраний Сойм (парламент) мав визначити державний устрій Української Держави та форму правління в ній. Утім О. Пал-

³⁶⁸ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 149.

³⁶⁹ Свод законов Российской империи. – СПб., 1906. – Ч. 1–5.

³⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 167.

³⁷¹ Тут слід зауважити, що над цими актами з ген. П. Скоропадським працював також і юрист з Українського правничого товариства Парчевський – переконаний українець-ідеаліст, що прагнув відродити в Україні Гетьманат, і який у квітні 1918 р. активно виступав проти політики Центральної Ради і разом із членами Товариства вимагав, аби владу в державі було віддано особі з диктаторськими повноваженнями. Саме Парчевський, вступивши до лав Української народної громади, остаточно схилив її членів та самого П. Скоропадського до думки про проголошення після перевороту голови держави гетьманом з диктаторськими повноваженнями.

тов, як переконаний монархіст, зостався ним і по встановленні Гетьманату й не змінив своїх переконань. Увесь період існування Української Держави він не залишав надії на перетворення її на ту чи іншу форму монархії.

Після перевороту О. Палтов став державним радником у гетьманському Кабінеті міністрів, довіреною особою П. Скоропадського та фактичним керівником його приватної канцелярії³⁷². З травня 1918 р. він був призначений товаришем міністра закордонних справ (із сумісним співвідрядженням до гетьмана) і до листопада перебував на державній службі. Гетьманський уряд застав Міністерство закордонних справ у початковій стадії свого організування. Керівництву відомства довелося фактично створювати його заново, формувати штати працівників, а також встановити штати українських закордонних представництв та підібрати до них посадовців тощо³⁷³.

Тогочасний директор гетьманської Української телеграфної агенції (УТА) Д. Донцов свідчив, що О. Палтов був типовим «ви плодом Юго-западного края», розмовляв російською, польською, німецькою і поганою українською. З перших же днів існування Української Держави й гетьманського уряду його особа, завдяки своєму особливому становищі і впливу на П. Скоропадського, сягнула величезного значення у політичних позалаштункових та офіційних колах. Разом з тим цей веселий, метушливий чоловік з округлим обличчям і з цвікером (пенсне) на носі мав, на диво, велику енергію. Характеризуючи його, Д. Донцов писав у щоденникові 29 травня 1918 р.: «Палтов робить все: організує пресові бюро, призначає архієреїв, видумує новий однострій для армії. Крім того, безнастанно в розмовах з німцями»³⁷⁴. Остання фраза засвідчує його чітку прони́мецьку орієнтацію, яка іноді навіть переходила межі дипломатичного тону. «Коли в передпокою над сходами, де сидять Крига і Кочубей, гетьманські ад'ютанти, дзвонить телефон, дуже часто людина, з якою жадають розмови, є "ексцеленц фон Пальтов"», – помічав вже за місяць по перевороті

³⁷² Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К.: Темпора, 2002. – С. 190.

³⁷³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 103.

³⁷⁴ Донцов Д. Рік 1918, Київ. – С. 41.

Д. Донцов, який також зауважував, що радник П. Скоропадського був свого роду барометром мілітарно-політичного стану Центральних держав³⁷⁵. Інша урядова співробітниця Н. Суровцева, яка була соціалісткою-революціонеркою й вороже ставилася до факту існування Гетьманату взагалі та його висуванців зокрема, тим не менш відзначала, що «Палтов був людиною дуже тертою, бувалою “у сферах” (чого бракувало всім нашим діячам переважно просвітянського типу)»³⁷⁶.

П. Скоропадський безумовно довіряв своєму радникові й секретареві, хоча й згадував у спогадах, що йому частенько доводилося відчувати через О. Палтова певні незручності. Главі держави розповідали, що в його радника і за сумісництвом заступника міністра закордонних справ були грошові непорозуміння за старої влади й навіть, що той перебував під судом. Гетьман вимагав щодо цього доказів, які йому за тих умов, звісно ж, ніхто надати не міг. Окрім того, П. Скоропадський зауважував, що в О. Палтова не було грошових накопичень та, не вірячи у намови заздрісників, навіть в еміграції був «переконаний, що за час Гетьманства ні в чому

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ Життя Надії Суровцевої, описане нею самою... // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – С. 467.

осудливому щодо цього він помічений не був»³⁷⁷. Перебуваючи на чужині, П. Скоропадський впевнено твердив про О. Палтова, що «це видатна за своїм розумом людина, за своєю широкою всебічною освіченістю, що він разюче працездатний, врівноважений, завжди на місці і що він відданий справі, котрій служив»³⁷⁸. А тим самим, зазначав колишній гетьман, й особисто йому.

Саме О. Палтов (або начальник Штабу пана гетьмана) зазвичай першим, коли П. Скоропадський ще перебував у спальні, відвідував керівника держави о восьмій-дев'ятій годині ранку³⁷⁹. Спектр діяльності цієї всюдисущої людини був, здавалося, всебічним. Його робочий день тривав до першої години ночі під час засідань Ради міністрів, а о восьмій він заявлявся до гетьмана з уже готовими паперами³⁸⁰. Утім, О. Палтов був і не проти, як казали у той час, іноді «покутіть» і це не залишалось поза увагою гетьмана, котрий дивувався, коли той встигає виконувати свою роботу. Однак П. Скоропадського, перш за все, цікавили ділові якості людини, а не пересуди про неї. А якостей цих О. Палтову було не позичати. Він «брав питання завжди широко й сміливо, не комкав його і не боявся нового, якщо це було доцільно. У нього був широкий розмах, чого, на жаль, – згадував П. Скоропадський, – у більшості наших міністрів не було»³⁸¹.

Начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький змальовує особисті якості О. Палтова та його становище при гетьманові ще більш детально: «Для Скоропадського Палтов був рідкісна знахідка. Неможливо було днем з вогнем відшукати подібного до Палтова правителя справ. Вплив Палтова на Скоропадського був необмежений, жодного скільки-небудь значущого паперу Скоропадський не підписував раніше, ніж порадитися з Палтовим. Усі зносини з німцями вів Палтов від імені Гетьмана. Роботою Кабінету Міністрів позалаштунково керував Палтов. Взагалі, усе розумове життя та діяльність Скоропадського централізоване було у Палтові.

³⁷⁷ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 150.

³⁷⁸ Там само.

³⁷⁹ Там само. – С. 174.

³⁸⁰ Там само. – С. 150.

³⁸¹ Там само.

У політичному відношенні Палтов у повному розумінні міг бути залічений до категорії безпартійних або до рангу всепартійних. Він з однаковим успіхом говорив з українцями, підтримуючи їхні погляди, погоджувався з кадетами і монархістами, проте завжди умів поставити питання таким чином, що доводилося приєднуватися до його точки зору.

Офіційно він отримав посаду товариша міністра закордонних справ, але працював з Гетьманом, входячи навіть у найдріб'язковіші деталі його життя, як напр.: скласти меню обідів, зміст тостів, розпис гостей за столом тощо.

Скоропадський знав, що Палтов перебував під судом, але разом з тим усвідомлював, що без Палтова йому обійтися не можна»³⁸².

Щодо діяльності Міністерства закордонних справ та його керівника, то П. Скоропадський і після свого гетьманування не вважав Д. Дорошенка придатною людиною на посаді міністра. Шкодуючи, що його на цій посаді ніким було замінити, гетьман заспокоював себе тим, що саме О. Палтов був заступником міністра. Працівники міністерства й урядовці одразу ж помітили, що фактичним головою відомства закордонних справ України був не Дмитро Іванович, а саме Олександр Олександрович. Так, зокрема, урядовка Міністерства закордонних справ Н. Суворцева свідчила з цього приводу: «Йому, Дорошенкові, здавалося, що Палтов допомагав йому в роботі і скромно стояв осторонь. У мене, та й не одної мене, а всіх міністерських співробітників було якраз протилежне враження: керував роботою Палтов, а Дорошенко дуже скромно стояв осторонь»³⁸³. Ця працівниця додає також, що «в основному він [Палтов] перебував при гетьмані і звідти керував політичною лінією міністерства та його новими призначеннями»³⁸⁴. Визнавав це й П. Скоропадський, згадуючи, що «майже весь час Гетьманства зовнішня політика знаходилася в моїх [Скоропадського] руках, руках Палтова і почасти Лизогуба»³⁸⁵.

³⁸² ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 86–88.

³⁸³ Життя Надії Суворцевої, описане нею самою... – С. 467.

³⁸⁴ Там само.

³⁸⁵ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 169.

Про таке свідчить і фактичний перебіг подій. О. Палтов перебував у центрі зовнішньополітичної діяльності українського уряду. Він разом із П. Скоропадським відвідує 19 травня урочисте відкриття Українського клубу у Києві, був у складі делегації Української Держави на переговорах із Всевеликим військом Донським, які розпочалися в липні 1918 р. Окрім того, поряд з гетьманом, представниками німецького, австро-угорського та українського військового командування й дипломатів брав участь у оглядинах при прийнятті на службу Українській Державі 26 серпня 1918 р. у Володимирі-Волинському дивізії «Синьожупанників», що була сформована з колишніх українців-полонених російської армії³⁸⁶. Водночас О. Палтов з ентузіазмом сприйняв висунуту тоді В. Липинським ідею створення союзу України, Німеччини, Польщі та Угорщини³⁸⁷. У зв'язку з підписанням російсько-німецького мирного договору він запропонував звернути особливу увагу українській дипломатії на прибалтійські країни і відкрити консульство у Вільно (сучасний Вільнюс), позаяк «цей регіон важливий як для економіки, так і особливо для політичного життя України як центр перетинання інтересів Варшави, Москви та Києва»³⁸⁸.

Обізнаний на тогочасній українській політиці Є. Чикаленко в листі до В. Липинського (від 11 жовтня 1918 р.) недвозначно заявляв: «Для мене ясно, що тепер нашою державою править Палтов, і для мене ясно, куди він її веде. Він, кажуть, запевняє, що він щирий гетьманець і мислить “возсоедененіє” тільки на основі Переяславського трактату, тобто з збереженням Гетьманщини. Про цілковиту зміну кабінету на український і думати нема що, бо Палтовський уряд, якій іде в контакт з німецьким, бояться лівизни українців, але бачуть, що треба хоч для проформи вести яскравішу укр[аїнську] політику, тому заграють з Н[аціональним] Союзом і дещо йому обіцяють». У

³⁸⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т. 2. – С. 133.

³⁸⁷ Донцов Д. Рік 1918, Київ. – С. 84.

³⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 47.

своєму щоденникові Є. Чикаленко 8 жовтня занотував фактичне становище речей в оточенні гетьмана: «Тепер всім, хто ближче стоїть до гетьмана, ясно, що його обплутав і крутить ним, як хоче, цей звиклий экс-царедворець і безперечно розумний і хитрий прохідно – Палтов, опираючись на німецьку силу», додаючи у записі від наступного дня: «Палтов, натурально, беззмінний, бо він офіційно займає посаду тільки товариша міністра закордонних справ, але раз у раз сидить в палаці гетьмана і править не тільки закордонними справами, а й внутрішніми. Без нього гетьман не рішає ніяких справ, навіть під час аудієнцій Палтов крутиться коло кабінету, готовий в кожну хвилину з'явитись до гетьмана на пораду. Він тепер і проект аграрної реформи виробляє, який гетьман від свого імені внесе на розгляд міністрів. Всі знають, навіть Лизогуб і гетьманові докладав, що Палтов має погану репутацію, що його ще цар мусив за хабарі позбавити камергерства і що тільки дякуючи війні, а потім революції, він викрутився від уголовного суду, а про те Палтов все більше й більше входить в силу. Особа ця наочно показує, що який би не був хороший абсолютист, але ним може правити найпаскудніший фаворит»³⁸⁹.

Особливу роль О. Палтова при П. Скоропадському підтверджував і його колишній начальник Штабу Б. Стеллецький, який засвідчував, що гетьман «не проводив жодного заходу не порадившись з Палтовим», який, за його словами, утримував свій вплив головним чином «своєю працею та безумовно неабияким розумом»³⁹⁰. Досить сказати, що навіть призначення І. Кістяковського на посаду міністра внутрішніх справ та С. Гербелья на голову Ради міністрів П. Скоропадський здійснив лише після схвалення цих кандидатур О. Палтовим. Саме О. Палтов вказав П. Скоропадському на особу державного секретаря І. Кістяковського серед інших кандидатів (колишніх царських губернаторів, що більшою або меншою мірою розумілися на складному адміністративному апараті) на посаду спочатку товариша міністра внутрішніх справ, а згодом й на посаду міністра³⁹¹. Так само С. Гербель, який не мав

³⁸⁹ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). – К.: Темпора, 2011. – С. 173.

³⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.61.

³⁹¹ Там само. – Спр.2. – Арк. 16–17.

особливої поваги ані в німецького командування, ані в гетьмана, лише після схвалення цієї кандидатури О. Палтовим був призначений П. Скоропадським головою уряду Української Держави³⁹².

Водночас він та гетьманський начальник Штабу Б. Стеллецький, за словами останнього, на противагу генеральному писареві І. Полтавцю-Остряниці та міністрові закордонних справ Д. Дорошенку, «вживали усіх зусиль [аби] згладити... стосунки [з проросійською «партією»] і зробити їх для загальноросійського напрямку не настільки шкідливими», а якщо це їм не вдавалося, то вони запрошували на цю нараду дружину гетьмана, «котра з'являлася ніби то випадково і, як жінка дуже від природи розумна, знаходила спосіб примирити сторони та переконати свого чоловіка»³⁹³.

17 серпня 1918 р. разом з головою Ради міністрів Ф. Лизогубом О. Палтов відбув до Німеччини (як секретар з ними перебував також князь В. Кочубей), де в Берліні провів кілька зустрічей і обговорень економічно-торговельних та політичних проблем з державним секретарем закордонних справ цієї країни П. фон Гінце. На переговорах було розглянуто ще й питання ратифікації Берестейського договору, холмська, донська, кримська й бессарабська проблеми, а також окремі деталі фінансово-економічного характеру. З'явилися зрушення і в наболілому питанні щодо армії та флоту. Візит мав досить успішні наслідки для України.

Проте Ф. Лизогуб і О. Палтов не змогли остаточно розв'язати проблему створення українського війська й передачі німцями Україні Чорноморського флоту. З цією метою 2 вересня 1918 р. до Берліна на запрошення кайзера Вільгельма II виїхав гетьман П. Скоропадський. До складу української державної делегації входив й О. Палтов. Разом з гетьманом О. Палтов мав зустрічі з райхсканцлером графом Г. Гертлінгом, заступником державного секретаря Г. фон Буше та з імператором Вільгельмом II й отримав, разом з іншими особами з почету П. Скоропадського, з рук кайзера нагородний орден³⁹⁴. Мав О. Палтов й особисту розмову з

³⁹² Там само. – Арк. 128.

³⁹³ Там само. – Спр.1. – Арк. 135–136.

³⁹⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. – Т. 2. – С. 264.

Вільгельмом II, його ад'ютантом та Й. фон Берхемом³⁹⁵, що також засвідчувало про особливий статус і важливу роль, яку він відігравав не лише у внутрішньополітичному житті Української Держави, а й в українсько-німецькій дипломатії.

Під час перебування гетьмана у Німеччині, П. Скоропадський не взяв свого радника і секретаря у поїздку до Кілля, Кельна та на оглядини заводів Круппа, а спеціально залишив його у Берліні для з'ясування цілої низки кардинальних і важливих питань. Серед таких були, зокрема, проблеми Криму, питання внутрішньої ситуації в Німеччині та, в цьому контексті, знайомство з лідерами соціалістичних партій, що були депутатами Райхстагу³⁹⁶. З подібним завданням, на думку П. Скоропадського, О. Палтов впорався «дуже погано», очевидно, недооцінюючи значення і впливовість соціал-демократичних партій у тогочасній Німеччині.

У жовтні 1918 р., в часи перелому на фронтах світової війни й поразки Четверного союзу (Болгарія капітулювала, а в Австро-Угорщині розпочалися революційні події і процес розпаду імперії), О. Палтов досить рельєфно виявив свої русофільські позиції. Разом з тим в умовах внутрішньополітичної кризи, коли перед П. Скоропадським постала дилема дозволу чи відміни ініційованого опозиційним Українським національним союзом (УНС) скликання Національного Конгресу (його планувалося зібрати 17 листопада 1918 р.), О. Палтов був противником його заборони. Натомість він проводив думку, що гетьман мусив би перехопити ініціативу у соціалістичної опозиції та сам скликати Конгрес, змінивши при цьому склад його делегатів за рахунок представників несоціалістичних партій. Він вважав цей крок доречним, хоча й ризикованим, а сам П. Скоропадський, як висловився згодом О. Палтов, міг би таким чином змінити всі плановані В. Винниченком та К^о рішення і хоча й «обскубаний», проте

³⁹⁵ Скоропадський П. Спогади. – С. 276.

³⁹⁶ Там само. – С. 280.

втриматися при владі³⁹⁷. Як відомо, рішення було прийнято цілком протилежне, а загальний фарватер політичного спрямування державного корабля кардинально змінився.

13 листопада 1918 р. П. Скоропадський розпустив Кабінет міністрів Ф. Лизогуба та спільно з О. Палтовим виробив нове звернення до народу України, головною тезою котрого було обумовлення необхідності стати на шлях зближення з небільшовицькою Росією на федеративних підставах. 14 листопада 1918 р. гетьман оголосив свою Грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Того ж дня він доручив С. Гербелю сформувати новий склад Ради міністрів, у якому не мало б бути германофілів й самостійників. Як засвідчував Д. Дорошенко, з огляду на міжнародну обстановку в державі відбулися кардинальні зміни і гетьман на початку листопада усунув О. Палтова, який мав репутацію відвертого германофіла, з поста товариша (заступника) міністра закордонних справ³⁹⁸. Архівні документи, однак, свідчать, що О. Палтов сам подав прохання про відставку з посад заступника міністра закордонних справ, виконуючого обов'язки державного секретаря та з усіх інших посад. І сталося це не на початку місяця, а лише 20 листопада 1918 року³⁹⁹.

Невдовзі, 14 грудня 1918 р., П. Скоропадський зрікся влади. Згодом, вже в еміграції, гетьман, згадуючи О. Палтова, наголошував: «Він справді працював над створенням України не за страх, а за совість. [...] Я його оцінив з першого дня і думки своєї про нього не міняю, хоча знаю, що багато хто мене в цьому, може бути, дорікне. Я їм у відповідь на це скажу одне: якщо ви, панове, коли-небудь будете в тих умовах, в яких був я, бажаючи вам добра, раджу: бережіть розумних, освічених, спроможних до праці людей, в нас їх можна перелічити по пальцях»⁴⁰⁰.

Про подальшу долю О. Палтова інформації надзвичайно мало. Відомо, що в еміграції він виявив активну діяльність у Сербії, де увійшов до складу Белградського закордонного комітету,

³⁹⁷ Там само. – С. 303.

³⁹⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. – Т. 2. – С. 285.

³⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 203.

⁴⁰⁰ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 150.

до котрого також належали князь Гагарін, колишній державний секретар Української Держави М. Гіжицький, граф О. Бобринський та інші й який був суто русофільським і мав пронимецьке спрямування⁴⁰¹. Вир революції і громадянської війни зкаламугили, а іноді й зовсім стерли сліди багатьох відомих та менш відомих наших співвітчизників. Утім, ніщо не зникає безслідно і постать Олександра Палтова, як і інших діячів того буремного часу, ще очікує на свого дослідника та біографа.

Особистим секретарем гетьмана був іще один масон, колишній поліцейський чиновник, начальник залізничної міліції Південно-Західних залізниць і впливовий франкмасон-мартиніст, член ложі «Дружба народів»⁴⁰² *Сергій Костянтинівич Моркотун* (15 липня 1893 р. – 15 січня 1971 р.). С. Моркотун народився 15 липня 1893 р. у Санкт-Петербурзі в родині доктора медицини Костянтина Моркотуна та його дружини

Лідії Орловської, дочки настоятеля Десятинної церкви у Києві.

У 1911 р. С. Моркотун закінчив Петербурзьку гімназію з золотою медаллю, а потім продовжив навчання у Київському університеті на історико-філологічному та юридичному факультетах. Займався адвокатською практикою у Москві.

С. Моркотун був масоном від 1910 р. У 1912 р. він очолив «Верховний Правлячий Капітул Нарцисс» (для масонських робіт IV–VI ступенів), який діяв на території України. У 1913 р. відкриває ложі мартиністського зразка у Харкові, Полтаві та Житомирі. У Києві ж С. Моркотун, за дорученням відомого московського масона Баженова⁴⁰³, очолив «явно українізовану» (так її охарактеризував

⁴⁰¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Спр. 23 XXIV-4a (11). – № м-ф. 87286. – Арк. 26.

⁴⁰² *Свитков Н.* Масонство в русской эмиграции. – Сан-Пауло, 1966; Луч Света. – Кн. IV. – Мюнхен, 1922. – С. 87–90.

⁴⁰³ *Борщак І.* Кар'єра одного авантюриста // Діло. – 1925. – Ч. 60. – 18 березня. – С. 3.

Л. Хасс) ложу «Нарцис», яка мала профранцузьку орієнтацію. Серед «братів» він зажив репутації французького агента.

За особистою рекомендацією знаменитого оккультиста-розенкрейцера Папюса Gerard Encausse, він був прийнятий до Шотландської ложі й у 1917 р. повернувся до Києва вже як керівник Ордена мартиністів, маючи 18-й градус масонської посвяти, 6-й градус філософського масонства і будучи кавалером ордена Рожевого Хреста. Таке просування по масонській статусній драбині стало можливим завдяки батькові С. Моркотуна, який був одним з особистих лікарів царської сім'ї, зокрема великого князя Георгія Александровича, а також, окрім цього, посідав високе становище у петербурзькій масонерії.

У Києві С. Моркотун увійшов до центральної ради військово-міліцейського загону «Вільне козацтво», який почав формуватися в квітні 1917 р. Отримавши призначення на посаду начальника залізничної міліції при управі Південно-Західної залізниці, С. Моркотун (спільно з М. Шумицьким та А. Галіпом) заснував і очолив таємну франкофільську політичну організацію «Молода Україна», керовану, найімовірніше, ложею «Нарцис». Незабаром до організації вступили С. Петлюра, П. Скоропадський, Ю. Терапіано, Лупаков та інші. Тоді ж він залучив до роботи в русі відомого масона-поета та художника М. Волошина. У 1917 р. С. Моркотун очолив у Києві ще й також мартиністську ложу «Святого Володимира Рівноапостольного», що була заснована гросмайстром цього ордену Папюсом, і став генеральним делегатом Ордену в Україні (відомо, що до цієї ложі належали також юрист В. Комаров, поміщик з Житомирщини Я. Карашевич-Токаржевський та ін.)⁴⁰⁴. Французький дипломат і масон Ж. Пеліс'є, який був знайомий з С. Моркотуном, стверджував, що той як масон умів «залагоджувати гострі кути і мирити суперників»⁴⁰⁵. На початку 1918 р., у зв'язку з проголошенням державної незалежності України, масони реалізували торішню вересневу ухвалу про створення національної масонської організації, якій вони дали назву «З'єднані

⁴⁰⁴ Інша мартиністська ложа «Кирило-Мефодій» працювала у Полтаві.

⁴⁰⁵ Павлишин А. Альтернатива Сергія Моркотуна. // Політика й культура. – 1999. – № 5. – С. 32.

слов'яни»⁴⁰⁶. Очолив її знову ж таки С. Моркотун. С. Петлюра ж наприкінці 1918 р. очолив ложу «Святого Андрія Первозванного».

Зі П. Скоропадським С. Моркотун зацікавився ще до встановлення Гетьманату і навіть зумів врятувати йому життя, коли в січні 1918 р. допоміг вибратися з тероризованого більшовиками Києва⁴⁰⁷. Переховувалися вони потім у різних місцинах, сам С. Моркотун – на Білоцерківщині. Крім того, як згадував сам П. Скоропадський, той «був близький до французької військової місії» і

⁴⁰⁶ Масонська ложа «З'єднані слов'яни» була утворена у Києві 12 березня 1818 р. Базувалася на виправленій шотландській системі. Роботи велися російською та французькою мовами. Підпорядковувалася петербурзькій ложі «Астра». Свою діяльність спрямовувала на розвиток слов'яно-федералістичних ідей в Україні. До ложі належали 83 особи, серед них: Алексеев (командир 2-го Фурштадтського батальйону), П. Афанасєв (аудитор), І. Блікс (купець), Є. Бніпський, О. Бодліс (підполковник), К. Вейер (купець), С. Волконський (князь, генерал-майор, член «Союзу Благоденствія», один з керівників Південного товариства), Г. Вороницький, Гацман (доктор філософії Дерптського університету), Ф. Гейнч (Гінч) (медик, засновник лож «Розвіяний морок» та «Схід Житомирський»), Ф. Гемин, Гіршефельд (медик), М. Гудович (граф, полковник, маршалок), Б. Девель (підполковник), Д. Девель (поручник), О. Девель (командир Бобруйського артилерійського гарнізону), Л. Деметр (учитель), Дрентель, Дрентель (фон Дрентельн) (військовий?), Л. Дубельт (генерал-лейтенант, управляючий III Відділенням власної його імператорської величності Канцелярії, начальник штабу корпусу жандармів), Ф. Еланзовський (поміщик), С. Запольський, В. Зеленка (поручник), Е. Каштакузін (підполковник), К. Клостерманн (поліцеймейстер), І. Кнот (медик), К. Кригер (музикант), Є. Кульчицький (Кульчинський) (учитель київської гімназії), В. Лозинський (поміщик), І. Ландражен (Ландрожин) (професор Ніжинської гімназії вищих наук), К. Леман (учитель музики), І. Ленуард (книгопродавець-француз), Ю. Лебедев (старший ад'ютант у Головному штабі Першої армії), А. Лобанов-Ростовський (князь, генерал-лейтенант), Лубинський (граф), В. Лукашевич (поміщик, почесний магістр), Ф. Луневський, Ф. Маєвський (капітан уланського полку принца Оранського, великий магістр у таємному товаристві «Лицарів Храму»), Ф. Мейер (військовий), В. Мусін-Пушкін-Брюс (граф), І. Мюнчинський (учитель), Н. Наковський, О. Ницецький, А. Новотний, Г. Олізар (граф, київський губерніяльний маршалок), М. Павловський (прапорщик), М. Пашковський, А. Проскура, Й. Проскура (повітовий маршалок), І. Радлінський, І. Реслінг (музикант), Є. Рейнеке (титулярний радник), В. Реммерс (відставний майор), Ренальєр (полковник), Реслінг (військовий Тамбовського піхотного полку), Рипинський (військовий), Б. Рогозинський (поміщик), Е. Росцишевський (хорунжий), В. Росцишевський (повітовий маршалок), Саар (медик), В. Савицький (повітовий маршалок), П. Свидерський (поміщик), К. Селеман, А. Сербутовський (військовий), Таубе, Терлицький (військовий), Е. Трейсин (військовий), П. Трубецькой (князь, полковник, статський радник, начальник Одеського мітного округу, декабрист), А. Туровський, Ульяновський (майор), Г. Фінке, П. Фольборт (пастор), П. Фрейган (військовий), О. Харлінський (поміщик), Ф. Харлінський (суддя 2-го Департаменту трибуналу, був зв'язаний з київською філією Російського Біблійного товариства), О. Чарковський (поміщик, член київської провінційної ради польського Патріотичного товариства), А. Чарковський (поміщик), І. Чарковський (поміщик), К. Шепелинський (Шапелинський) (професор Ніжинської гімназії вищих наук), Шварценберг фон Ейзель (військовик), І. Штіцинг (учитель), Шуберт (дійсний статський радник).

⁴⁰⁷ *Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie. 1917–1921. // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. – 1983. – T. 18. – S. 62.*

за часів УНР влаштував йому кілька конспіративних зустрічей з представниками французького командування⁴⁰⁸. Тож С. Моркотун і П. Скоропадський завжди підтримували тісні зв'язки, в тому числі й під час відновлення навесні 1918 р. влади Центральної Ради на теренах УНР під фактичним протекторатом німецького та австро-угорського військового командування (союзною допомогою), під час підготовки і здійснення перевороту та за першої половини Гетьманату, з відміною лиш у тому, що за умов німецької «присутності» франкофіл С. Моркотун мусив залишатися в тіні неpubлічності та поза лаштунками посадового офіціозу.

Утім, події другої половини літа й початку осені в перебігу Першої світової війни, поразки військ Центральних держав на Західному фронті, зміна геополітичних важелів навколо України й послаблення німецької «опіки» гетьмана восени 1918 р. дозволили С. Моркотуну з кінця серпня – початку жовтня неприховано брати участь в українській неpubлічній політичній грі. Тим паче, що склалися обставини, коли здавалося, що сам історичний момент вимагав від гетьмана офіційно наблизити до себе цього франкмасона, позаяк на порядку денному державно-політичного майбуття України першочерговим і архіважливим питанням ставала життєва потреба зближення з країнами Антанти, надто – із Францією.

Коли С. Моркотун посів посаду гетьманського генерального секретаря достеменно невідомо, але є точні відомості, що наприкінці серпня – в листопаді 1918 р. той на ній уже перебував⁴⁰⁹. П. Скоропадський познайомився з С. Моркотуном в січні 1918 р. Обізнаність цього чоловіка, що «був чудово орієнтований у всіх питаннях, що хвилювали на той час не лише Київ, але й усю Україну», вразила ген. П. Скоропадського⁴¹⁰. Неабияку роль у зближенні С. Моркотуна з майбутнім гетьманом відіграли й суб'єктивні чинники, проте внутрішньо вагомі для самого П. Скоропадського. Про це свідчить, зокрема, характеристика генерального секретаря у спогадах гетьмана, який зазначав: «Моркотун – українець, проте

⁴⁰⁸ Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. – К., 1992. – С. 55–56.

⁴⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 9.

⁴¹⁰ Скоропадський П. Спогади. – С. 105.

надзвичайно поміркованих поглядів, створив товариство Молодої України з інтелігентних молодих людей, прекрасно знав французьку мисю, постійно в них бував і, видно, користувався їхньою довірою. При всьому цьому особисто був заможною людиною, володів будинком з величезним садом на Великій Володимирській, що навіть для мене мало деяке значення, позаяк я вважав, що заможні люди все ж дещо гарантовані від бажання незаконно привласнити собі гроші, які їм надані для певної громадської справи. Моркотун багато мандрував і в цьому відношенні відрізнявся від усього того малокультурного середовища українців, в якому мені доводилося обертатися. Особливо мене до нього приваблювало те, що його покійний батько був другом мого опікуна й дядька, генерала графа Олександра Васильовича Олсуф'єва, котрого я дуже поважав»⁴¹¹.

На своїй посаді С. Моркотун, як засвідчував П. Скоропадський, через надто войовничий і різкий характер «наживав собі завжди масу ворогів»⁴¹². Тим не менш, гетьман наблизив його до себе, позаяк сподівався, що С. Моркотун допоможе Українській Державі все ж таки зблизитися з державами Антанти як їхній «таємний посланець». 6 листопада 1918 р. за наказом гетьмана його особистий секретар увійшов до президії нової Генеральної козацької ради, яка за дорученням П. Скоропадського мала розробити козацький Статут відповідно до запланованої гетьманом козацької реформи⁴¹³. І. Борщак небезпідставно вважав, що для широких українських громадсько-політичних кіл поява С. Моркотуна при гетьманові пройшла цілком непомітно. Шантажуючи П. Скоропадського своєю таємною французько-антантською «мисією», С. Моркотун зумів відновити діяльність у Києві своєї масонської ложі й домігся від гетьмана згоди на звільнення з ув'язнення С. Петлюри⁴¹⁴. Гетьманський міністр юстиції В. Рейнбот згадував, що з його дозволу С. Моркотун, як довірена особа П. Скоропадського, мав у Лук'янівській в'язниці одноосібне побачення з С. Петлюрою й запропонував йому на кілька місяців виїхати з України,

⁴¹¹ Там само.

⁴¹² Там само. – С. 215.

⁴¹³ Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.

⁴¹⁴ *Борщак І.* Кар'єра одного авантюриста // Діло. – 1925. – Ч. 72. – 1 квітня. – С. 3.

відмовившись при цьому від очільництва будь-якими українськими політичними угрупованнями, проте той відмовився, позаяк був уведомлений німецьким штабом про своє швидке звільнення⁴¹⁵.

Про посилення позицій франкофіла С. Моркотуна може свідчити й факт призначення в середині листопада 1918 р. на місце германофіла О. Палтова, здавалося ще нещодавно всесильного заступника міністра закордонних справ і

Пентакль Ордену Мартиністів

«сірого кардинала» гетьмана, старшого радника і франкмасона А. Галіпа, що був креатурою і «братом» по ложі С. Моркотуна. Цьому, слід визнати, сприяла й тогочасна міжнародна кон'юнктура. Більше того, сам С. Моркотун оповідав згодом у Франції, що це він зрєдагував гетьманську Грамоту про федерацію і що саме в нього зберігалася чернетка цієї грамоти⁴¹⁶. Проте, дні гетьманування П. Скоропадського вже були ліченими і за місяць, 14 грудня 1918 р., гетьман зрікся влади.

Після падіння Гетьманату С. Моркотуна розшукував політичний відділ Осадного корпусу, сам же він з паспортом турецького громадянина у цей час спокійно переховувався в помешканні одного зі старшин, близького особисто до головного отамана. Невдовзі С. Петлюра, потай від уряду УНР і Директорії, висилає С. Моркотуна до Парижа «задля пропаганди в масонських колах»⁴¹⁷. В еміграцію, остерігаючись більшовицького терору, потягнулися й його соратники (М. Шумицький, А. Галіп та ін.). Такий «вихід», який посилювався ще більш із поразками в Україні денікінців, вразив навіть відомого есефа С. Єфремова, який констатував, що тоді «вийшла з Києва і майже уся російська частина братства», яке, як він логічно виснував, певно кінчило своє існування.

Прибувши до Парижа 1919 р., С. Моркотун починає активну діяльність у місцевих масонських колах. Проте невдовзі до Франції прибув інший «посланець» С. Петлюри масон М. Шумицький з іще більшими повноваженнями, в тому числі й контролюючими.

⁴¹⁵ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского... – С. 90.

⁴¹⁶ Борщак І. Кар'єра одного авантюриста // Діло. – 1925. – Ч. 72. – 1 квітня. – С. 3.

⁴¹⁷ Там само.

Тож між цими «посланцями» розпалився в Парижі скандал, у перелігу якого М. Шумицький оголосив С. Моркотуна містифікатором і самозванцем, а той першого – агентом німецької контррозвідки, якого було виключено з ложі. Повернувшись з Франції до Кам'янця-Подільського, М. Шумицький доповів С. Петлюрі про «зрадницьку роллю Моркотуна» і в жовтні 1919 р. знову прибув до Парижа зі спеціальним наказом головного отамана про оголошення С. Моркотуна поза законом і про заборону всім місіям УНР мати з ним зносини⁴¹⁸.

Ображений С. Моркотун зближається з російською еміграцією, що видає його за жертву «самостійників». За деякий час, 1 листопада 1919 р., на сторінках паризького емігрантського часопису «La Cause comtune», що видавався відомим В. Бурцевим, С. Моркотун опублікував відкритого листа, у якому звинуватив С. Петлюру в узурпації посади великого майстра.

С. Моркотун, зокрема, згадав і про події осені 1918 р.: «Скоропадський, при своїх похибках, є джентльменом, якого великим нещастям було це, що його окружували німецькі агенти як Палтов і ін. Я, будучи під кінець Гетьманського Уряду секретарем Гетьмана, мав нещастя налягати на увільнення Ваше з в'язниці і поношу за цей факт часть відвічальности. Коли германофільські тенденції Винниченка, Андрієвського, Швеця і ін. брали в “Національній унії” гору, ми звернулися до Вас. Ми сподівалися, що Ви, будучи уміркованим і “франкофілом” зможете протидіяти германофільській течії, що було для всіх очевидне, що інсурекція впровадить в Україну большевиків. Ви зобов'язалися не йти на руку повстанцям і заховувати **статус кво анте**. Я довідався, що вже тоді Ви були в досконалім порозумінні з Винниченком і що лише квестія влади була цією кісткою незгоди, яка спричинила, ще в грудні 1918 і в січні 1919. Ви кинулися один на другого.

Вночі 14.XI.1918. в хвилі, коли Ви приступали до виконання свого пляну, майор Ляріш, репрезентант Генерального німець[ько-

⁴¹⁸ Там само.

го] штабу перешкодив Гетьманському Урядові Вас арештувати. Німецький офіцер з'явився цієї ночі у Гетьмана і заявив категорично, що коли Ви (т. є. члени будучої Директорії) будете арештовані, то німецьке військо увільнить Вас силою з в'язниці. Німці дали зброю повстанцям. З зареєстрованого золота Ваші сателіти (пр[иміром] отам[ан] Божко в Києві) фабрикують собі гетьманські булави.

Виступи з ложі, Катє України і вороже отчині! Ми Вас завсігди будемо оскаржувати в імені нашої отчини, Великої України, яка через три століття була сторожем і передмурям великої нашої матері-Росії»⁴¹⁹.

На той час (листопад 1919 р.) С. Петлюра намагався закріпитися на чолі «Великої ложі України» (7 лож, 83 гуртка, 800 масонів), створення якої було проголошено навесні 1919 р. у Кам'янці-Подільському на базі ложі «Святого Андрія Первозванного», і через західну масонерію здобути підтримку своєму урядові та УНР. У 1919 р Україну відвідав представник «Великого Сходу Франції» Ш. Дюбрель, після чого він запропонував масонам та уряду Франції визнати УНР. Натомість С. Моркотун запевняв, що С. Петлюрі масонство потрібне лише для забезпечення підтримки його політики з боку урядів Західної Європи, а також проголосив цього «ката України й ворога Вітчизни» виключеним з масонської організації («пан вже не є нашим братом») ⁴²⁰. У жовтні 1919 р. та у травні 1920 р. С. Моркотун направив до Ради масонського Ордену та у ложу «Братство народів» записки, в яких йшлося про впливи в Україні Німеччини та Ватикану – давніх ворогів французької масонерії⁴²¹.

У 1920 р у Франції, Польщі, Швейцарії, в містах де проживали українці-емігранти почали створюватися масонські ложі. У лютому 1920 р. у Парижі на чолі з фон Мекком було засновано «Об'єднання слов'янських масонів», секретарем якого стає С. Моркотун. Того ж року «Велику ложу України» визнала «Велика ложа Швейцарії» й до 1932 р. у Женеві була розташована штаб-квартира цієї

⁴¹⁹ La Cause commune. – 1919. – 1er novembre.

⁴²⁰ Там само.

⁴²¹ Дивіться: Крижанівська О. О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.). – К.: Акілон-Прес, 1998.

української ложі. У колах же французької масонерії переважила позиція С. Моркотуна. Як наслідок його наполегливої діяльності серед масонських кіл Франції, у 1923 р. конвент Міжнародної масонської асоціації відхилив прохання петлюрівської «Великої ложі України» про прийом у свої лави. Визнав її лише «Великий Схід Валахії»⁴²².

С. Моркотун сповідував русофільські погляди й очолив у Франції таємничий Український національний комітет (УНК). Польська розвідка в особі військового аташе Посольства Речі Посполитої в Парижі була переконана, що УНК був створений у складі С. Моркотуна, Б. Цитовича та П. Могилянського в січні 1920 р. з ініціативи радника Російського Посольства у Франції, звідки вони й отримували інструкції «для того, щоб домогтися розколу українського руху»⁴²³. УНК почав видавати також журнал «La Jeune Ukraine». Спочатку до його складу входили: колишній гетьманський урядовець О. Вишневський, колишній учень М. Драгоманова і Ф. Вовка П. Могилянський, якого до Комітету привела ненависть до С. Петлюри, молодий прихильник денікінщини Б. Цитович, що був небожем відомого київського українофоба й чорносотенця проф. Цитовича та капітан I рангу російської служби й контр-адмірал Флоту Української Держави, товариш (заступник) і в. о. морського міністра у 1918 р. М. Максимов⁴²⁴. Згодом, на початку 1921 р. до УНК на нетривалий час приєдналися сивочолий Чайковський та колишній (у 1918 р.) ад'ютант гетьмана П. Скоропадського кн. В. Кочубей, також відомий своїми проросійськими переконаннями⁴²⁵.

⁴²² Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie. 1917–1921 // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. – 1983. – Т. 18. – С. 71–73.

⁴²³ «Poselstwo Polskie w Paryżu. Attache Wojskowy. 11 bis Avenue Kleber (16°). № 33 A. W. T. Paryż, dnia 1 marca 1921. TAJNE. Sprawy ukraińskie. Do Biura Wywiadowczego Oddziału II Nacz. Dow. W. P. w Warszawie: [...] 3) T. zw. "ukraiński komitet narodowy" w składzie MARKOTUNA, CYTOWICZA i MOGILANSKIEGO. Powstał w styczniu 1920 r. z inicjatywy radcy tuł. poselstwa rosyjskiego p. BAZYLEGO w celu wywołania rozłamu w ruchu ukraińskim. Ugrupowanie to jest utrzymane przez przedstawicielstwo rosyjskie i od niego otrzymuje instrukcje».

⁴²⁴ Борщак І. Кар'єра одного авантюриста // Діло. – 1925. – Ч. 84. – 16 квітня. – С. 3.

⁴²⁵ Józef Piłsudski Instytut of America (New-York). – Fond. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. – Folder. 701/2/36. – P. 3 (Ark. 20).

Тож не дивно, що УНК провадив активну агітацію проти уряду УНР й особисто проти С. Петлюри, а також вів перемовини з генералом П. Врангелем про майбутню федерацію України та «білої» Росії, земельну реформу і навіть прибув до Криму на чолі так званої «Української місії» – делегації безпартійних федералістів⁴²⁶. Делегація прибула до Севастополя 23 вересня 1920 р. у складі трьох осіб: С. Моркотуна (голова), Б. Цитовича (генеральний секретар) та професора П. Могилянського (член Комітету)⁴²⁷. Очевидно П. Врангель прагнув організувати український федералістський рух й, певно, вважав цю організацію досить впливовою, позаяк особисто зустрівся з українськими федералістами у колі своїх урядовців, а саме: А. Кривошеїна (голови уряду), П. Струве (начальника управління зовнішніх зносин) та генерала П. Шатілова (начальника штабу)⁴²⁸. На зустрічі російський головнокомандувач говорив про можливий федеративний устрій майбутньої Росії та земельну реформу, а також про категоричну відмову співпрацювати з будь-якими сепаратистськими рухами.

Тоді ж у вересні 1920 р. С. Моркотун висловив своє бачення щодо союзу України та Росії в інтерв'ю симферопольській газеті «Время»: «Ми стоїмо на точці зору необхідності російської федерації. Ми вважаємо, що Великоросія і Україна однаково зацікавлені в тому, щоб Росія відродилася великою і могутньою. Федеративний образ правління, як мислимо ми, – це із зовнішнього боку сильна, єдина Росія, а з внутрішнього – найширше самоуправління в адміністративному і законодавчому відношеннях. Місцевий уряд і сейм. Ми вважаємо, що відродження України повинно бути основане на началах широкої аграрної реформи. На створенні сильного класу дрібних власників. Це вірна запорука того, що Україна буде врятована від більшовиків. Тому вітаємо втілення в життя Південноросійським урядом»⁴²⁹.

⁴²⁶ Centralne wojskowe archiwum w Warszawie. – F. 380. – Op. 3. – Spr. 103. – Ark. 69.

⁴²⁷ Józef Piłsudski Instytut of America (New-York). – Fond. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. – Folder. 701/2/32. – P. 3 (Ark. 232).

⁴²⁸ Воля России. – 1920. – № 5. – 17 сентября.

⁴²⁹ Время. – 1920. – 13 сентября.

Розвідка УНР вважала, що до складу створеного для втілення в життя цих планів «Українського національного комітету», окрім Моркотуна, Лупакова, Данковського, Могилянського, Цитовича, Максимова та ін., входив й колишній гетьман Скоропадський⁴³⁰. Польський же військовий аташе в Парижі повідомляв 29 вересня 1920 р. до Варшави, що англійці засвідчували, що Врангель сам запросив у Крим групу Моркотуна, який підтримував зв'язок з Махном, хліборобами і Скоропадським, але при цьому британці радили полякам ставити на Петлюру, що все ще мав реальний вплив в Україні⁴³¹. У 1921 р. УНК втягнувся у конфлікт з еміграційним «урядом» врангелівців, що тоді базувалися у Галліполі, й був інспірований їхнім колишнім соратником Я. Слащовим-Кримським⁴³².

Будучи секретарем Об'єднання слов'янських масонів, у травні 1922 р. С. Моркотун наважився відвідати окуповану більшовиками Україну і навіть мав там таємні перемовини з головою Ради народних комісарів УСРР Х. Раковським, що надало деяким представникам еміграції ґрунт для підозр С. Моркотуна у зв'язках із ГПУ. У 1923 р. С. Моркотун створив Велику національну ложу Румунії, яка підпорядковувалася Великій ложі України, зібравши навколо себе багатьох російських і українських мартиністів-біженців. Заснована ж ним гілка київської ложі «Святого Апостола Андрія» існувала в Парижі аж до кінця 1930-х років. У 1932 р. С. Моркотун здійснив спробу об'єднати усі підпільні масонські ложі, що ще залишалися в СРСР, і планував спрямувати туди для координації процесу поета Ю. Терапіано, котрого нагально було посвячено у 33-й градус⁴³³.

⁴³⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Спр. 68754. – Арк. 1–2.

⁴³¹ Józef Piłsudski Instytut of America (New-York). – Fond. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. – Folder. 701/2/32. – P. 1 (Ark. 230).

⁴³² *Слащев-Крымский Я. А.* Крым, 1920. – М.: Директ-Медиа, 2015. – С. 189.

⁴³³ Масонські ложі «Світанок» та «Світло правди» підпільно діяли у Києві до 1929 р., про що згадував на допитах в ГПУ й Д. Белінг [ГДА СБ України. – № 49834 ФП. – Т. 3. – Арк. 168] Відомо також, що у 1933 р. київські масони звернулися до Міжнародної масонської асоціації з повідомленням про «таємні роботи» і заявили протест проти вчиненого більшовицькою владою в Україні голодомору. В еміграції українські масони у Франції 1930-х – 1950-х рр. входили до об'єднаних російсько-українських лож «Астрей» і «Гамаюн», а на початку 1960-х рр. у цій країні сформувалося нове коло українських масонів, об'єднаних у ложу «Голос України» [Савченко В. Історична хронологія розвитку вільномурярства в Україні // *І.* – 2015. – Ч. 83 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n83texts/Savchenko_Istorichna_hronologiya.html].

У 1939 р. С. Моркотун переїхав на Канарські острови, де зайнявся науковою та літературною працею. Загалом же, він присвятив частину свого життя дослідженню мартинізму, видавши дві книги, які становлять його найґрунтовнішу особисту спадщину. Перша – «*La science secrete des inities*» («Таємна наука ініціаторів і практика життя»), яку було опубліковано 1928 року й що являє собою просвітницький трактат про закони чисел і арканів з філософської точки зору. Друга – «*La Voie Initiatique*» («Ініціативна життєва практика»), що була опублікована у 1956 р. й представлена як глибинне вивчення космічних законів, етапів людського сходження і боротьби з помилками та перешкодами, що заважають людині висхідно розвиватися. Обидві книги складають блискучий синтез «мартиністського серцевого шляху» у баченні С. Моркотуна, де кожна доповнює іншу, оскільки, як стверджував сам автор: «У «Таємній науці ініціаторів» я синтезував ініціативну філософію. Тут [в «Ініціативній життєвій практиці» – П.Г.-Н.], я намагаюся показати застосування цієї ідеології в рамках зусиль людини, яка намагається стати ініціатором»⁴³⁴.

Там, на Канарах, незадовго до своєї смерті С. Моркотун, вже нібито маючи масонський статус «Царя-Гермеса», визначив у свої правонаступники Юрія Терапіано й надав йому Хартію для управління мартиністами, а також дозволив Арману Туссену заснувати брюссельську ложу «Лицарів Христа». Помер С. Моркотун на своїй віллі на Канарських островах 15 січня 1971 р. в оточенні дітей та онуків. Нині одна з онуків С. Моркотуна мешкає в Іспанії.

⁴³⁴ *Marcotoune, Serge. La Voie Initiatique. La Pratique de la Vie Initiatique. – Paris: Éditions H. Champion, 1956. – P. 2.*

– 4. 4. –

Особи біля гетьмана (гетьманські ад'ютанти)

Ще до перевороту 29 квітня 1918 р. у генерала П. Скоропадського були власні ад'ютанти та ординарці, як належні йому по службі, так і після звільнення з неї. Коли ж він став на чолі Української Держави – то потреба в особах, які перебували би безпосередньо при гетьмані всієї України, стала не лише очевидною, а й питанням загальнодержавного значення. І такі офіцери, звісно ж, оточували П. Скоропадського вже з перших годин його гетьманування. Тож само собою постало й природне питання штатного унормування, державного утримання, чіткого визначення обов'язків, завдань, повноважень, підпорядкування тощо таких службовців.

Відтак 11 червня 1918 р. урядом було прийнято рішення, що слід при особі гетьмана започаткувати посаду генерального бунчужного, а кошторис 1-го відділу («особи біля гетьмана») був затверджений у сумі 225 тис. 200 крб на рік⁴³⁵.

Майже за місяць, 16 липня 1918 р. глава держави затвердив Постанову Ради міністрів «Про тимчасові штати Штабу Гетьмана всієї України», якими, зокрема, передбачалися також і «штати осіб біля Гетьмана»⁴³⁶. Згідно з ними, «біля Гетьмана для доручень» мали би перебувати 11 особистих помічників. Найвищий статус серед них мали два генеральних старшини (одного з генеральних рангів), зарплатня яких складала 16 тис. 800 крб на рік кожному з офіцерів. Передбачалася також наявність семи генеральних осавулів, з яких: три – старших генеральних осавули (полковники) з річним утриманням по 12 тис. крб кожному; чотири – молодших генеральних осавули (сотники або значкові) з платнею у 8 тис. 400 крб на рік кожному осавулу. Перебували у штаті особисто при гетьмані й два секретаря з річною зарплатнею також у 8 тис. 400 крб кожному. Таким чином на липень місяць 1918 р. на платню одинадцятьом особам для доручень при гетьманові всієї України мало виділятися з державної скарбниці 120 тис. крб на рік.

⁴³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 48 зв.

⁴³⁶ Державний вістник. – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

Таблиця 1. Особи біля гетьмана всієї України

Назва посад	Осіб	Річне утримання		Класи посад
		Одному	Всім	
Біля гетьмана для доручень				
Генеральні старшини (одного з генеральних рангів)	2	16.800	33.600	
Генеральні осавули:				
Старші (полковник)	3	12.000	36.000	
Молодші (сотники або значкові)	4	8.400	33.600	
Секретарі	2	8.400	16.800	VII

Таблиця 2. Штати осіб біля гетьмана

НАЗВА ПОСАД	Кількість осіб	Річне утримання в карбованцях		Класи посад	УВАГА
		одному	усім		
1) Бунчукові товариші біля Гетьмана*	2	18.000	36.000	III	* Примітка: Користуються помешканням, або грішми на винаймання помешкання, згідно з загальною постановою, як товариші (заступники) міністра.
Урядовець для особистих доручень	1	12.000	12.000	V	
Канцелярський урядовець	1	8.400	8.400	VII	
2) Генеральні старшини для доручень (одного генеральних рангів)*	2	18.000	36.000	III	
3) Гетьманський осавул	5	12.000	60.000		
а) старший	6	8.400	50.400		
б) молодший	2	7.200	14.400		
Ординарці					
4) Персональний секретар пана Гетьмана	1	12.000	12.000	VI	
Усього			214.800		

З серпня 1918 р. штатний розпис осіб біля гетьмана зазнав чергових певних змін. Це, зокрема, видно з додатку № 8 до

Положення «Про Головну Квартиру Гетьмана», у якому визначався штатний склад осіб, що безпосередньо мали перебувати «біля Гетьмана», їхня річна зарплатня та класифікація посад. Загалом у П. Скоропадського за штатом числилося вже 20 ад'ютантів, річне утримання яких обходилося державній скарбниці у 214 тис. 800 карбованців.

Вищий щабель з них становили два *бунчукових товариші* (посада III класи) з утриманням по 18 тис. крб на рік кожному⁴³⁷. 16 травня 1918 р. було оголошено, що наказом гетьмана П. Скоропадського його бунчуковими товаришами призначалися *Микола Стороженко* та *Юхим Котов-Коношенко*⁴³⁸.

Повноваження та обов'язки бунчукових товаришів визначалися окремим Положенням «Про Генерального бунчужного товариша Ясновельможного Пана Гетьмана»⁴³⁹. Проект вказаного Положення був представлений на розгляд Ради міністрів 27 липня 1918 р. Відтак урядовці, розглянувши

його статті, постановили: 1) в найменуванні посади слово «генеральних» вилучити, «позаяк воно не відповідало історії терміну, що надавався цій посаді»; 2) відредагувати пункт «б» 2-ї статті Положення; 3) змінити редакцію ст. 3 у тому сенсі, «що за своїм службовим становищем бунчукові товариші прирівнюються до товаришів міністра»; 4) справоведення бунчукових товаришів покласти на канцелярію Штаба гетьмана; 5) не варто згадувати у Положенні про надання бунчуковим товаришам особного автомобіля з гетьманського гаража, «позаяк за службовим їхнім рангом це розуміється само собою»⁴⁴⁰.

⁴³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.

⁴³⁸ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

⁴³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 32.

⁴⁴⁰ Там само. – Спр. 6. – Арк. 135–136 зв.

3 серпня 1918 р. штатний розпис осіб біля гетьмана було затверджено в рамках Положення «Про Головну Квартиру Гетьмана». Бунчукових товаришів призначав особистим розпорядженням сам гетьман. Вони виконували доручення глави держави «по огляду губерній у всіх відношеннях Державного Управління; по стягненню податкових недоїмок в разі надлишнього їх де-небудь накопичення; по ревізії як відомств, так і окремих управлінь, установ і діяльності службових осіб»⁴⁴¹. Від інструкцій гетьмана залежали й територіальний обшир та повнота повноважень бунчукових товаришів. Ці спеціальні представники гетьмана, з його вказівки, отримували право втручання в роботу державного апарату, можливість інспекції як будь-якого державного, так і громадського органу.

Так само лише гетьманові вони були підзвітними, а де-юре прирівнювалися в правах до посади товаришів (заступників) міністра⁴⁴². У підпорядкуванні бунчукових товаришів перебували: один урядовець для особистих доручень (посада V класи, зарплатня – 12 тис. крб⁴⁴³) з правами директора департаменту та канцелярський урядовець (посада VII класи, утримання – 8 тис. 400 крб на рік⁴⁴⁴) з правами столоначальника. За потреби в розпорядження бунчукових товаришів могла бути надана канцелярія, до праці в якій залучалися особи з державного органу за їхнім власним вибором (кількість людей, що відряджалися на роботу до канцелярії узгоджувалася з начальником Штабу гетьмана)⁴⁴⁵.

Таку ж посадову класифікацію та річне грошове утримання мали й 2 *генеральні старшини для доручень* (одного генеральних рангів)⁴⁴⁶. Генеральні старшини для доручень теж призначалися особисто гетьманом і підлягали лише йому, а їхні службові обов'язки визначалися «особливими інструкціями Пана Гетьмана». Як і бунчукові товариші, вони прирівнювалися в правах до

⁴⁴¹ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16, 15 зв.; – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4.

⁴⁴² Там само. – Арк. 16, 15 зв.; – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4.

⁴⁴³ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.

⁴⁴⁴ Там само.

⁴⁴⁵ Там само. – Арк. 16, 15 зв.; – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4.

⁴⁴⁶ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.

товаришів міністрів. Проте їхні повноваження були дещо вужчими від бунчукових товаришів. Коло їхньої «юрисдикції» (як зазначалося в наказі гетьмана по армії і флоту) обмежувалося перевіркою військових частин і установ. Під час інспектування зазначених об'єктів їм на допомогу (за узгодженням з начальником Штабу гетьмана) відряджалися військовослужбовці. Свої висновки за результатами перевірок генеральні старшини доповідали «Пану Гетьману в присутності Його Начальника Штабу»⁴⁴⁷. Генеральні бунчукові товариші та генеральні старшини для доручень отримували також державне помешкання або ж відповідні кошти для його найму в розмірі, що визначався загальною постановою для товаришів міністрів⁴⁴⁸.

В особистому розпорядженні П. Скоропадського було також 11 *гетьманських осавулів* (посада III класи): 5 старших осавулів (зарплатня – 12 тис. крб на рік) і 6 молодших осавулів (з зарплатнею в 8 тис. 400 крб на рік); а також 2 *ординарця* (посада III класи), річна зарплатня кожного з яких становила 7 тис. 200 крб.⁴⁴⁹ Утім, кількість осавулів протягом періоду існування гетьманської влади не була стабільною, проте й істотно не змінювалася за весь той час. Вони виконували різноманітні доручення глави держави, несли при ньому чергування (в порядку, встановленому наказом по Штабу гетьмана), підпорядковувалися одному з генеральних старшин і призначалися на посаду за вибором гетьмана наказом по армії і флоту. Старші осавули користувалися правами командира полку, а молодші – командира окремого батальйону⁴⁵⁰.

Ад'ютанти гетьмана також постійно чергували над сходами у в передпокоях гетьманського палацу. Відповідно до традиції російської імператорської армії, вони носили аксельбант старого зразка. Крім того гетьманські ад'ютанти відрізнялися петлями у вигляді трилисників на жупані та білим верхом хутряної шапки. Осавули, які, наприклад, числилися при Штабі гетьмана, мали шифрування на погонах і значок у вигляді перехрещених булав

⁴⁴⁷ Там само. – Арк. 16, 15 зв.; – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4.

⁴⁴⁸ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.

⁴⁴⁹ Там само.

⁴⁵⁰ Там само. – Арк. 16, 15 зв.; – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4.

на тулії кашкета (його, до речі, носили й у власному конвої глави держави, проте шифрування було іншим). У зв'язку з тим, що багато ад'ютантів П. Скоропадського були його особистими знайомими чи товаришами по колишній службі, деякі з них дозволяли собі «прикрашати» частини уніформи, як, приміром, додати до підборідного паска на кашкеті муфточки з золотого галуна (як у Сердючкській дивізії) чи замість бриджів носити шаровари (як генерали Української Держави), або ж мати при собі кавказьку шаблю (як сам пан гетьман) тощо.

Окремі прізвища ад'ютантів гетьмана (бунчукових товаришів, осавулів, генеральних старшин) вдалося встановити. Це, зокрема, військові старшини – генеральний осавул, полковник *Олександр Сахно-Устимович*⁴⁵¹ й *Михайло Удовиченко*, генеральні хорунжі *Євген Лібов*, *Костянтин Середін*, *Дружина*⁴⁵² та *Натензон*⁴⁵³, бунчукові товариші *Микола Стороженко* та *Юхим Котов-Коношенко*⁴⁵⁴, старші осавули – полковники, князь *Василь Кочубей*, *Гнат Зеленецький*, *Георгій Глебовський*, сотники – *Ракович* та *Малама*; військовий старшина, молодший осавул *Никифор Блаватний*, осавули – *Б. Данковський*, *Натензон*⁴⁵⁵, *Олександр Яценко-Борзаківський*, осавул-значковий *Олександр Крига*⁴⁵⁶, осавул *Абдул Західов*, осавул сотник *Буда-Жемчужников*⁴⁵⁷, далекий родич П. Скоропадського граф *Д. Олсуф'єв*, на квартирі котрого гетьман 9 та 11 жовтня 1918 р. мав зустрічі з представником А. Денікіна полковником *Неймиром*⁴⁵⁸, підосавул для особливих доручень при особі

⁴⁵¹ Там само. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 107.

⁴⁵² Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 37; – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 107.

⁴⁵³ Там само.

⁴⁵⁴ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

⁴⁵⁵ Там само.

⁴⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 107.

⁴⁵⁷ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 9.

⁴⁵⁸ *Деникин А.* Гетьманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930. – С. 143, 165.

гетьмана всієї України *Микола Пільденгаген (Виговський)*, якого 8 травня 1918 р. було призначено завідуючим Науковим архівом (з причисленням до канцелярії державного секретаря), що мав вести державний хронограф⁴⁵⁹, сотники *Ракович* і *Малама* та інші⁴⁶⁰.

Утім, начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький згадував, що фактично постійно «обслуговували особисте життя Гетьмана», окрім генерального писаря І. Полтавця-Остряниці та бунчукового товариша О. Вишневського (якого досить швидко було зміщено), лише чотири особисті ад'ютанти – О. Сахно-Устимович, Г. Зеленецький, О. Крига та В. Кочубей, а в останні часи Гетьманату «додалася ще одна важливіша людина, величезного зросту, в черкесці, що весь час обертала своїми великими гарними очима»⁴⁶¹. Цією людиною в черкесці був туркмен Абдул Західов. Близьким до цього кола осіб, за словами Б. Стеллецького, був і якийсь штабс-капітан, «про якого достеменно ходила чутка, що він більшовицький агент»⁴⁶². Начальник Штабу не згадав його прізвища, проте, аналізуючи життєписи та погляди осіб біля гетьмана, можна цілком впевнено стверджувати, що йдеться про Н. Блаватного, а під «більшовизмом» малася на увазі лояльність до українського соціал-демократичного руху.

Найближчими ж довіреними особами П. Скоропадського, окрім начальника його особистого Штабу, були заступник міністра закордонних справ, персональний секретар та радник гетьмана О. Палтов, генеральний писар й начальник гетьманської Канцелярії І. Полтавець-Остряниця та особистий ад'ютант гетьмана Г. Зеленецький.

Полковник *Олександр Олександрович Сахно-Устимович* (23 листопада 1880 – 15 червня 1942) – військовий діяч, підполковник російської служби, полковник української служби (1918 р.), старший осавул гетьмана П. Скоропадського (1918 р.). На-

⁴⁵⁹ Державний вістник. – 1918. – 18 травня. – С. 1.

⁴⁶⁰ ГАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Спр. 146. – Арк. 1–31.

⁴⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 123.

⁴⁶² Там само.

родився 23 листопада 1880 р. у дворянській родині з Полтавщини. Закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, Костянтинівське артилерійське училище (1901 р.). Вийшов до служби підпоручником до 5-ї артилерійської бригади, що дислокувалася у Житомирі. На 1 січня 1909 р. – штабс-капітан 51-ї піхотної дивізії 2-го Кавказського армійського корпусу. На 1 січня 1910 р. – підсавул 1-ї Терської козачої батареї 1-го Кавказського козачого кінотно-артилерійського дивізіону. На 15 вересня 1916 р. – ротмістр армійської кавалерії, ад'ютант головного начальника Київської військової округи⁴⁶³. У 1917 р. у званні підполковника був ад'ютантом командуючого Київською військовою округою⁴⁶⁴.

Один з перших організаторів українського військового руху в російській армії, обирався заступником голови наради вояків Київського гарнізону, був членом Українського Військового комітету. 8 (16) березня 1917 р. обраний заступником голови наради вояків-українців київської залоги (головавав П. Волошин, секретарював – М. Міхновський)⁴⁶⁵, на якій було засновано Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка⁴⁶⁶.

Як один з організаторів Вільного козацтва на Полтавщині він зійшовся з генералом П. Скоропадським і увійшов до вільнокозачої Генеральної козачої ради. Перед гетьманським переворотом О. Сахно-Устимович разом з полковником В. Каракуцою набирали офіцерів до Української народної громади, яка взяла діяльну участь у перевороті 29 квітня 1918 р. О. Устимович керував окремими загонами для захоплення державних установ⁴⁶⁷. Після гетьманського перевороту став старшим осавулом (стар-

⁴⁶³ Секретно. Список ротмістрів армейської кавалерії по старшинству. Составленъ по 15 Сентября 1916 г. – Петроградъ: Военная Типографія Императрицы Екатерины Великой, 1916. – С. 35.

⁴⁶⁴ РГВИА. – ф. 409. – Оп. 1. – П/с. 299–136; Волков С. В. Офицеры армейской кавалерии. – М., 2004. – С. 467.

⁴⁶⁵ Кедровський В. Початок українізації в російській армії і Перший Український Військовий З'їзд // Вісті комбатанта. – 1967. – № 1.

⁴⁶⁶ У деякій науково-популярній літературі згадується, що О. Сахно-Устимович у квітні 1917 р. був переведений на посаду ад'ютанта командувача Одеської військової округи й там у травні 1917 р. організував та очолив 1-й Гайдамацький курінь, на базі якого восени 1917 р. було розгорнуто Одеську Гайдамацьку бригаду військ Центральної Ради. Насправді отаманом Одеського Гайдамацького куреня був В. Сахно-Устимович.

⁴⁶⁷ Скоропадський П. Спогади. – С. 141, 152.

шим ад'ютантом) гетьмана П. Скоропадського і був підвищений до військового звання полковника. З 16 червня 1918 р., згідно з наказом військового міністра О. Рогози, увійшов до складу нової Генеральної козацької ради та її президії, яка, за дорученням П. Скоропадського, мала розробити козацький Статут відповідно до запланованої гетьманом козацької реформи⁴⁶⁸ (ліквідація Вільного козацтва й впровадження його як стану та війська на чолі з гетьманом)⁴⁶⁹. Він також посів командування сформованої отаманської кіннотної сотні⁴⁷⁰. Цікава деталь – напередодні протигетьманського повстання полковник О. Сахно-Устимович несподівано занедужав (5 листопада 1918 р.), як, до речі, й особистий секретар гетьмана С. Моркотун, який захворів 3 листопада. Дивним тут видається те, що особистий лікар пана гетьмана у рапорті не вказав на місце лікування хворих, як то робилося щодо інших старшин і службовців Головної Квартири гетьмана⁴⁷¹.

У 1919–1920 рр. О. Сахно-Устимович служив у Збройних силах Півдня Росії (Добровольчій армії А. Денікіна). У 1920 р. він став полковником в армії П. Врангеля, де був приписаний до Цивільного управління його штабу як експерт з українського питання й розробив проект відновлення Запорозького козацького війська (Коша) на засадах автономії України в складі загальноросійської федерації. У той час в армії П. Врангеля перебувала велика кількість вихідців з України, які 17 серпня 1920 р. заявили про створення при його штабі у Севастополі української організації під назвою «Гурток українських старшин». Її член О. Сахно-Устимович пропонував випустити грамоту для населення України, в якій би проголошувалося відновлення Запорозького

⁴⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 84–85.

⁴⁶⁹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 2а. – Арк. 54 зв.–56; – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 1–6 зв.; Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.

⁴⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3293. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 31.

⁴⁷¹ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 9.

козацтва, а цивільне управління на звільнених від більшовиків територіях відродити у формах, заснованих на історичних традиціях козацтва. Такі кроки, на його думку, мали б об'єднати різних повстанських отаманів. Досить скоро подібна грамота з'явилася. У ній П. Врангель, зокрема, звертався до українців: «Сини України! Знемагаючи під червоним ігом, ви піднімаєтесь на захист віри православної, рідної України і всього надбання вашого. Як і ви, російська армія бореться за щастя, свободу і велич Батьківщини. Очолюючи російську армію, я звертаюся до вас, брати! Зізмкнемо ряди проти ворогів, які топчуть справу, народність і надбання, потом і кров'ю нагромаджені батьками і дідами. Російська армія з мечем у руці і хрестом у серці бореться з насиллям і неправдою. Не відновлювати старі порядки будемо ми, а боремося за те, щоб дати народу можливість самому бути господарем своєї землі. І волею народу встановити порядок у всій Росії. Я уклав порядок у всій Росії. Я уклав братерський союз з козацтвом Дону, Кубані, Терека і Астраханським, і ми, як рідні, простягуємо вам руку. В нашій єднанні – наше спасіння»⁴⁷².

Крім того головнокомандувач погодився на пропозицію «Гуртка» сформуванню тимчасовий український уряд – Український Національний блок на чолі з генералом В. Кіреєм, до складу якого увійшов й О. Сахно-Устимович⁴⁷³.

У другій половині вересня 1920 р. на Українському з'їзді у Севастополі, на який були допущені з правом вирішального голосу і представники окремих місцевих просвітних рад, він у своєму виступі підтримав думку О. Безрадецького, який заявив делегатам, що С. Петлюра – зрадник, який віддав Україну полякам, а тому слід організувати та підтримати український уряд при П. Врангелі, що має бути подібним за формою до Кубанського крайового уряду. О. Сахно-Устимович, С. Перлих та Ф. Лизогуб намагалися переконати присутніх, що потрібно боротися лише проти більшовиків,

⁴⁷² Время (Сімферополь). – 1920. – 19 серпня.

⁴⁷³ Навколо В. Кірея зібралися українці-русифіли: Михайло Кравченко, Олександр Безрадецький, Олександр Сахно-Устимович, Михайло Левченко, Олексій Коломієць, В'ячеслав Лашенко, Василь Овсянко-Більчевський, Іван Чорниш, Володимир Леонтович, Федір Шульга, Федір Лизогуб, Микола Ярошевський, Василь Вірський, Кость Воблий, Михайло Ханенко, Сергій Перлих та Іван Пащевський.

позаяк вони разом з жидами захоплюють Крим⁴⁷⁴. Такі промови, на- томість, викликали розкол та суперечки серед делегатів. Восени 1920 р. О. Сахно-Устимович очолював т. зв. Катеринославський Повстанський Кіш Російської армії П. Врангеля й у 1921 р. вивів це військове формування до Румунії та приєднав його до інтерна- ної там 2-ї Кулеметної бригади Армії УНР⁴⁷⁵.

Від 1921 р. – у Німеччині. Помер на 62-му році життя після тривалої і важкої хвороби 15 червня 1942 р. у Берліні⁴⁷⁶. Похований на православному цвинтарі Тегель у Берліні⁴⁷⁷. Нині на цьому кладовищі його могила занедбана і без над- гробку, знаходиться у другому ряду першого кварталу поміж хрестами могил Зої Романівни Яно- вої та Марії Антонівни Антонової.

Михайло Дмитрович Удовиченко (1878 – 30 серпня 1934) був наближений до П. Скоропадського восени 1918 р., вже під завісу Гетьманату. Народився в Одесі. Вихованець Одеського пі- хотного юнкерського училища М. Удовиченко брав участь в росій- сько-японській війні 1904–1905 рр. У 1914 р. став штабс-капітаном 15-го стрілецького полку, з яким вступив у Першу світову війну. Будучи капітаном, 13 січня 1915 р. був нагороджений орденом Святого Георгія IV ст., а невдовзі (10 грудня 1915 р.) вже в чині підполковника – Георгієвською зброєю. У 1917 р. в чині полков- ника командував 16-м стрілецьким полком. Того ж року (15 черв- ня 1917 р.) за відвагу під час служби у 15-му стрілецькому полку був нагороджений орденом Святого Георгія III ст. і став останнім з офіцерів, що були нагороджені цим ступенем.

⁴⁷⁴ Centralne wojskowe archiwum w Warszawie. – Ф. 380. – Оп. 3. – Спр. 103. – Арк. 69–70.

⁴⁷⁵ *Слащов-Крымский Я. А.* Белый Крым 1920. – М., 1990. – С. 187, 189, 190, 214; *Янчевський М.* Зі споминів // За Державність. – Каліш. – 1930. – № 2. – С. 137–147; *Омелянович-Павленко М.* Спогади українського командарма. – К.: Темпора, 2002. – С. 25.

⁴⁷⁶ Новое слово. – 1942. – № 48. – 17 июня; – № 49. – 21 июня.

⁴⁷⁷ Незабытые могилы. – Т. 6. – Кн. 1. – М., 2005. – С. 446.

У грудні 1917 р. його 16-й стрілецький полк було українізовано. У 1918 р. перейшов на службу Українській Державі, з 10 липня по 20 листопада 1918 р. командував 2-м Дніпровським піхотним полком до його розформування. Генеральний осавул гетьмана П. Скоропадського. 6 листопада 1918 р. наказом П. Скоропадського військовий старшина М. Удовиченко був також введений до президії Великої Козацької Ради, яка мала організувати нове козацтво в Україні під проводом гетьмана⁴⁷⁸.

На світлині (після прийняття у Києві гетьманом делегації від Сірожупанної дивізії 21 травня 1918 р.):

I ряд (сидять): І. Полтавець-Остряниця, поручник австрійської розвідки М. Яворський, С. Богданович, О. Сахно-Устимович, О. Крига; II ряд: А. Західов, королівський угорський комісар Добай, фон Гервайд, гетьман П. Скоропадський, болгарський посол І. Шишманов, граф Берхерн; III ряд: граф Біркман, К. Прісовський, комдт. штабу «Сірої» дивізії Пильниченко, проф. Калинович, Г. Зеленецький, кн. Голицин, І. Коссака, О. Палтов.

Після падіння Гетьманату М. Удовиченко служив у Збройних силах Півдня Росії. Під час денікінської окупації Києва, один день (23 серпня 1919 р.) був тимчасово виконуючим обов'язки комен-

⁴⁷⁸ Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.

данта української столиці, але вже 24 серпня 1919 р. був призначений командиром Зведеного полку 4-ї стрілецької дивізії Добровольчої армії. З грудня 1919 р. – командир 16-го стрілецького полку і начальник бойової ділянки військ Київської області. Переведений у генерал-майори. Емігрував до Югославії⁴⁷⁹. У 1923 р. значився як один з керівників заснованого І. Полтавцем-Острияницею Українського національного козацького товариства (УНАКОТО)⁴⁸⁰. З 2 квітня 1930 р. значився як начальник кадру 4-ї стрілецької дивізії у Смередово. Помер 30 серпня 1934 р. у Панчево в Югославії. У Москві в Державному архіві Російської Федерації зберігаються спогади М. Удовиченка.

Бунчуковий товариш пана гетьмана, харківський поміщик *Юхим Омелянович Котов-Коношенко (Котов-Конишенко) (? – не раніше 1919)* був відомий своїми русофільськими поглядами громадським діячем та активним учасником монархічного руху. До 1915 р. очолював Харківське відділення чорносотенного Союзу російського народу (СРН). Разом з тим перебував у складних стосунках з лідером харківських монархістів А. Вязігіним, котрий навіть відмовився брати участь у т. зв. Петроградській нараді (нарада російських монархістів, що відбулася 21–23 листопада 1915 р. у Петрограді) через те, що туди було запрошено Ю. Котова-Коношенка. На цій нараді Ю. Котов-Коношенко був обраний членом Ради монархічних з'їздів – керівного органу Чорної Сотні. 26–29 листопада того ж року він брав участь і у Всеросійській монархічній нараді уповноважених правих організацій у Нижньому Новгороді. Наприкінці 1915 р. надіслав на ім'я міністра внутрішніх справ «Доповідь», у якій висловлював негативне ставлення до з'їздів Земського та Міського союзів та їхньої вимоги «відповідного міністерства». Виступав з ідеєю щонайшвидшої ліквідації німецького землеволодіння. 17 липня 1916 р. від імені Харківського СРН надіслав «Записку» голові царського уряду Б. Штюрмеру з приводу проекту польської автономії. Автори записки (Ю. Ко-

⁴⁷⁹ Военный орден святого великомученика и победоносца Георгия. Биобиблиографический справочник. – М.: РГВИА, 2004; *Деникин А. И.* Путь русского офицера. Статьи и очерки. – М., 2006; *Волков С. В.* Энциклопедия Гражданской войны. Белое движение. – СПб, 2003.

⁴⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4426. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 14 зв.

тов-Коношенко та секретар ради Харківського СРН А. Левицький) заявляли, що цей проект справив щонайважче враження й пропонували обговорення реформ перенести на післявоєнний час. У жовтні 1916 р. брав участь у п'ятиденному засіданні Ради монархічних з'їздів⁴⁸¹.

У 1918 р. вів активну діяльність в Україні, був одним з лідерів Всеукраїнського союзу хліборобів, членом Української народної громади, котру очолював генерал П. Скоропадський і навіть розглядався як один з претендентів на гетьманство. Потрапив у коло зору гетьмана за рекомендацією князя В. С. Кочубея. І хоча до революції, як уже зазначалося вище, він належав до вкрай правих кіл й був членом Союзу російського народу, сам же Ю. Котов-Коношенко при знайомстві зі П. Скоропадським розповів, «що він українець, дідич з Харківщини, організував там вільних козаків, був десь українським комісаром»⁴⁸². Він навіть пропонував П. Скоропадському запровадити при гетьмані раду, що складалася б з представників видних і знатних родів, що живуть в Україні (свого роду офіційне шляхетське зібрання). Проте глава держави відхилив цю пропозицію, заявивши, що поки що не бажає мати при собі такої «зоряної палати»⁴⁸³. Був кооптований до складу президії Генеральної козацької ради, що мала взяти на себе організацію козацтва на місцях. Утім, на посаді бунчукового товариша гетьмана він втримався не довго, позаяк вже на початку серпня 1918 р. документи свідчать про нього як про міського голову Новомосковська⁴⁸⁴. У др. пол. 1918 р. Ю. Котов-Коношенко був членом Українського відділу «Союзу верных»⁴⁸⁵ – російської монархічної (чорно-

⁴⁸¹ Дивіться: Чёрная сотня. Историческая энциклопедия 1900–1917. – М.: Крафт; Институт русской цивилизации, 208; Правые партии. 1905–1917. Документы и материалы. – М., 1998.

⁴⁸² *Скоропадський П.* Спомини. – С. 55.

⁴⁸³ Там само. – С. 252.

⁴⁸⁴ ЦДАВО України Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 138.

⁴⁸⁵ Керівним органом Союзу був «Таємний верх», до якого входили Н. Марков, князь А. Ширинський-Шихматов, сенатор А. Римський-Корсаков, генерали П. Краснов і В. Гурко. Членство у Союзі мало два ступені: «латники» і «воїни». Як правило, відкрито Союз не виступав, а вважав за краще впливати на політику через своїх членів. «Союз вірних» активно діяв не тільки на північному заході Росії, але й в Україні. До Українського відділу Союзу увійшли, зокрема, полковник Олександр Хомутов, колишній член Державної Думи, націоналіст Олександр Гжицький, чорносотенці Микола Родзевич, Борис Пелікан, Юхим Котов-Коношенко та ін.

сотенної) організації, створеної Н. Марковим в Естонії, що планувала вести активну роботу у Червоній армії й здійснити військовий переворот в Росії⁴⁸⁶. У часи французької окупації Одеси намічався ними до складу Південно-російського уряду як представник істинної «демократії». Перебуваючи у тісних зв'язках з французьким окупаційним командуванням, у 1919 р. робив спроби сформувати в Україні «осібну» армію⁴⁸⁷. Подальша доля Ю. Котова-Коношенка поки що є невідомою.

Генеральний хорунжий *Євген Ясонович Лібов* (11 березня 1857 – ?) – військовий діяч, полковник російської служби (1910 р.), генеральний старшина армії Української Держави, генеральний хорунжий Власного Штабу гетьмана всієї України (1918 р.). Є. Лібов був вже літньою людиною, більше схожою на старого діда⁴⁸⁸. Він знався зі П. Скоропадським ще по службі в 34-му армійському корпусі, де генерал Є. Лібов був начальником артилерійської бригади.

Загальну освіту отримав у Петровській Полтавській військовій гімназії. До служби вступив 9 серпня 1874 р. Закінчив Михайлівське артилерійське училище. Випущений у 5-ту артилерійську бригаду. 22 травня 1877 р. – підпоручник. Учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Був поранений (2-й кл. Олександрівського комітету). 18 грудня 1878 р. – поручник; 4 грудня 1883 р. – штабс-капітан; 13 грудня 1892 р. – капітан; 1 квітня 1899 р. – підполковник. Командував артилерійською батареєю (11 л. 1 м. 23 д.). За відзнаки на службі 23 травня 1910 р. йому було присвоєно звання полковника. Від 23 травня 1910 р. – командир 2-го дивізіону 9-ї Сибірської стрілецької артилерійської бригади.

⁴⁸⁶ *Марков Н. Е.* Думские речи. Войны темных сил. – М.: Институт русской цивилизации, 2011. – С. 32.

⁴⁸⁷ Дивіться: *Революция на Украине по мемуарам белых.* – М.; – Л., 1930; *Деникин А.* Очерки русской смуты. – Т. 4–5. – М., 2003; *Окороков А. В.* Краткий исторический обзор деятельности организаций первой волны эмиграции // *Эмиграция и репатриация в России.* – М., 2001.

⁴⁸⁸ *Приходько В.* Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: Відбитка з «Нашої культури» 1935 р. – С. 48.

Учасник Першої світової війни. Від 11 січня 1916 р. – командуючий 104-ю артилерійською бригадою. На 1917 рік – начальник артилерійської бригади 34-го армійського корпусу (1-го Українського корпусу).

Нагороджений орденами: Святої Анни IV ст. (1878), Святого Станіслава II ст. (1895), Святої Анни II ст. (1901), Святого Володимира III ст. (1912), а також мечами до ордена Святого Володимира III ст. (9 червня 1915)⁴⁸⁹.

Після проголошення Української Держави у формі Гетьманату (1918) – на українській службі. Від 20 липня 1918 р. – генеральний старшина Армії Української Держави, генеральний хорунжий Власного Штабу гетьмана України, особистий ад'ютант П. Скоропадського. Гетьман згадував, що Є. Лібов був українцем найкращого ґатунку й до того ж вельми обізнаним, працьовитим та сміливим. Ад'ютантом до себе П. Скоропадський запросив його, очевидно, через стару дружбу, оскільки «він [Лібов] був дома, без місця, і я його взяв до себе й не пошкодував»⁴⁹⁰. Від 26 червня 1918 р. – член Генеральної Козацької Ради провладного Вільного козацтва (під проводом І. Полтавця-Остряниці), що підтримувала гетьмана й фактично йому підпорядковувалася.

22 жовтня 1918 р. Є. Лібов, як особистий представник гетьмана, разом з офіційною делегацією прибув до Кам'янця-Подільського, де на святі відкриття другого Українського державного університету зачитав від імені П. Скоропадського «Грамоту Ясновельможного пана Гетьмана усієї України Українському Університету Подольському»⁴⁹¹. У відповідь слова вдячності від імені кам'янчан вигосив П. Холодний⁴⁹². На це старий генерал, який усе своє життя провів в армії й, очевидно, українську мову вперше почув уже за часів української державності, мусив був сказати зі

⁴⁸⁹ Дивіться: Список полковникам по старшинству. Составлен по 01.03.1914. – С-Петербург, 1914; Список полковникам по старшинству. Составлен по 01.08.1916. – Петроград, 1916; Волков С. В. Генералы и штаб-офицеры русской армии. Опыт мартиролога. – Т. 2. – М., 2012; ВП по военному ведомству // Разведчик. – 1915. – № 1295. – 1 сентября.

⁴⁹⁰ Скоропадський П. Спогади. – С. 215–216.

⁴⁹¹ ДАХО. – Ф.Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7.

⁴⁹² Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету // Відродження. – К., 1918. – 24 (11) жовтня. – Ч. 167. – С. 3.

свого боку і як персональний представник гетьмана – державною мовою. Усю курйозність його становища яскраво, щоправда не без відповідного сарказму, змалював у своїх спогадах один з найзатятіших опонентів гетьманської влади М. Шаповал. Привітавши від імені П. Скоропадського університет і висловивши впевненість, що заклад «працюватиме на користь всього краю та України», «він [Лібов] взагалі хотів зазначити, що наука – велика річ, але зрадливі українські слова ніяк не хотіли складатись не то що в якусь думку, а навіть фразу. Видно, генералові довелось говорити вперше за життя не те, що про значення української культури, а навіть про науку. Тулив-тулив слова, а вони анархічно-большевицькі розлазились на всі боки, не хотіли нічого знати про напруження генералової голови, випадали з рота, не держалися на язичі і ці їх скоки веселили громаду. Генерал, сказавши, що наука – це така річ, що треба нею займатись, бо її треба взагалі, і що котрі не вчать, то вони самі з себе повинні учитись, а котрі знають, то ті університет посіщають, но конечно повинен бути порядок і правило, потому что без порядку наука не йде на добро і т. п., крутнув головою, глянув безпомічно навкруги, якось усміхнувся, мовляв “дело понятное”. Махнув рукою і за здоров'я Ясновельможного пана Гетьмана всея України і за Українську державу – ура, Слава»⁴⁹³. Власне, цей переказ може цілком слугувати своєрідним узагальнюючим портретом переважної більшості тогочасного оточення П. Скоропадського.

Генеральний хорунжий Є. Лібов з червня 1918 р. (підтверджено відповідним наказом гетьмана від 6 листопада 1918 р.) увійшов також до складу президії нової Генеральної Козацької Ради, яка за дорученням П. Скоропадського мала розробити козацький Статут відповідно до запланованої гетьманом козацької реформи (ліквідація Вільного козацтва й впровадження його як стану та війська на чолі з гетьманом)⁴⁹⁴. Після повалення Гетьманату в грудні 1918 р. – доля невідома.

⁴⁹³ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 58а. – Арк. 25–26.

⁴⁹⁴ Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 1–6 зв.; Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.

Генеральний хорунжий Костянтин Середін,
генерал-ад'ютант П. П. Скорохода, в уніформі штабу Ясвельського полку
Павло Гетьманюк
1918 рік (фото з часопису «Дзись»)

Генеральний хорунжий *Костянтин Хризанфович Середін* (20 жовтня 1874 – ?, не раніше 23 серпня 1919) був генералом російської служби. Православний. Освіту здобув у Петровському Полтавському кадетському корпусі. У службу вступив 21 серпня 1891 р. У 1895 р. закінчив Єлизаветградське кавалерійське училище, з якого був випущений корнетом (12.08. 1895) у 28-й драгунський Новгородський полк. Від 8 серпня 1898 р. – поручник, від 15 березня 1900 р. – штабс-ротмістр. 1903 р. закінчив по 1-му розряду (з відзнакою) Нікола-

ївську академію Генерального штабу. Від 23 травня 1903 р. – капітан. Був відряджений до офіцерської кавалерійської школи для вивчення технічної сторони кавалерійської справи (29 вересня 1903 р. – 21 жовтня 1904 р.). Цензове командування ескадроном відбував від 2 грудня 1905 р. по 6 грудня 1906 р. у 26-му драгунському Бузькому полку. Офіцер 28-го драгунського Новгородського полку. Від 15 грудня 1904 р. по 4 січня 1909 р. – обер-офіцер для доручень при штабі Київської військової округи. Від 6 грудня 1908 р. – підполковник. Штаб-офіцер для доручень при командуючому військами Київської військової округи (призначений 4 січня 1909 р.; затверджений – 29 березня 1909 р.). На 1 січня 1909 р. – обер-офіцер для доручень при окружному штабі управління Київської військової округи. Від 6 грудня 1911 р. – полковник.

Учасник Першої світової війни. Штаб-офіцер для доручень при головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту (на 19 лютого 1915 р., 5 квітня 1915 р., 23 травня 1915 р. на посаді). Командир 12-го уланського Білгородського (від 26 жовтня

1915 р. по 22 жовтня 1916 р.) та Приморського драгунського (від 24 жовтня 1916 р. по 20 лютого 1917 р.) полків. Начальник штабу 8-ї кавалерійської дивізії. Генерал-майор (пр. 24 вересня 1917 р.; ст. 6 грудня 1916 р.; за відзнаку). Від 30 листопада 1917 р. – начальник штабу 4-го Сибірського армійського корпусу.

За час служби в Російській імператорській армії був нагороджений орденами: Св. Станіслава III ст. (1905 р.), Св. Анни III ст. (1905 р.), Св. Станіслава II ст. (10 травня 1912 р.), Св. Володимира IV ст. з мечами (вп. 19 лютого 1915 р.), Св. Анни II ст. (вп. 5 квітня 1915 р.), Св. Володимира III ст. (вп. 23 травня 1915 р.)⁴⁹⁵.

Від 16 травня 1918 р. – в армії Української Держави. Генеральний хорунжий. За дорученням гетьмана 3 серпня 1918 р. супроводжував у потязі перевезення труни убитого в Києві головнокомандувача німецьких військ в Україні Г. Айхгорна до Берліна. 6 серпня був представником гетьмана

на Української Держави на похоронах у Німеччині фельмаршала Г. Айхгорна⁴⁹⁶, що був з почестями вищого розряду похований на берлінському військовому меморіальному цвинтарі «Інваліденф-

⁴⁹⁵ Дивіться: Список Генерального штаба. Исправлен на 01.06.1914. – Петроград, 1914; Список Генерального штаба. Исправлен на 01.01.1916. – Петроград, 1916; Список Генерального штаба. Исправлен на 03.01.1917. – Петроград, 1917; Список Генерального штаба. Исправлен по 01.03.1918 // *Ганин А. В.* Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг. – М., 2010; *Волков С. В.* Офицеры армейской кавалерии. – М., 2004; *Васильев А.* Командиры полков российской гвардейской и армейской кавалерии в период Первой мировой войны // *Старый Цейхгауз.* – 2009. – № 3; *Егоров Н. Д.* Русский генералитет накануне Гражданской войны. (Материалы к биографическому справочнику). – М., 2004; *Тинченко Я.* Офицерский корпус армии Украинской Народной Республики. – К., 2007; *Монкевич Б.* Організація регулярної армії Української держави 1918 р. // *Україна в минулому.* – Вип. 7. – К.; – Льв., 1995; *Разведчик.* – 1915. – № 1273. – 31 березня; – № 1281. – 26 травня; – № 1291. – 4 серпня.

⁴⁹⁶ ОКО. – 1918. – № 4.

рідгоф». Після цього К. Середін мав відбутися у Яси та Бухарест й почати виконувати обов'язки військового аташе Посольства Української Держави в Румунії (на цю посаду його було призначено напередодні його від'їзду до Берліну), проте так і не потрапив туди й невдовзі повернувся до Києва. 12 листопада 1918 р. призначений дипломатичним представником (міністром-резидентом) України у Всевеликому Війську Донському й в розпорядження міністра закордонних справ із зарахуванням по Генеральному штабу. Проте під час розпалу протигетьманського повстання К. Середін не зміг вирушити на Дон й, відтак, у першій половині грудня 1918 р. він іще перебував у Києві⁴⁹⁷.

Виїхати з України вдалося, вочевидь, лише в половині 1919 р. Відомо, що у травні 1919 р. він перебував у столиці Кубані Катеринодарі й там марно намагався потрапити на службу до лав Збройних сил Півдня Росії. Після категоричної відмови, А. Денікін навіть прагнув взагалі вислати К. Середіна поза межі теренів, підвладних Добровольчій армії, проте завдяки колопотанню тогочасного військового отамана Всевеликого війська Донського А. Богаєвського К. Середіну 23 серпня 1919 р. було дозволено залишитися на Дону на правах приватної особи⁴⁹⁸. Подальша доля невідома.

Ще одного генерального хорунжого, морського офіцера *Олександра Дружину*⁴⁹⁹ П. Скоропадський згадував як прекрасного юнака, українця, «але без тієї нестерпної вузькості, яка, навіть з точки зору українців, губить Україну»⁵⁰⁰.

Молодий 26-річний ротмістр російської служби, князь *Василь Васильович Кочубей* (10 березня 1892 – 14 березня 1971) походив з давнього козацького роду, спорідненого зі Скоропадськими, і був сином петербургського аристократа, дійсного статського радника та церемоніймейстера двору імператора (царського камергера) В. П. Кочубея. Маєтки П. Скоропадського та В. Кочубея були сусід-

⁴⁹⁷ *Мараєв В. Р.* Генеральний хорунжий Костянтин Середін: військова та дипломатична служба // Воєнно-історичний вісник. – 2012. – Вип. 2 (4). – С. 129.

⁴⁹⁸ ГАРФ. – Ф. Р-1261. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 7–8.

⁴⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.37; – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.

⁵⁰⁰ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 215.

німи по Глухівському повіту Чернігівської та по Прилуцькому Полтавської губерній, а дід Василя Васильовича і батько Павла Петровича були великими друзями, проте аж до осені 1914 р. їхнім нащадкам так і не доводилося зустрічатися особисто. Згодом В. Кочубей зауважить, що «Скоропадський був скритного характеру і не легко зближувався з людьми, хоча й був близько знайомий з усіма верхами нашої армії і крутився у вищому світі Петербурга»⁵⁰¹.

Кочубеї – давній український старшинсько-козацький рід, який з часом став російським княжим, графським та дворянським родом, що походив, за сімейними переказами, від татарина Кучук-бея, який переселився в Україну в половині XVII ст. У гетьманській Україні Кучук-бей охрестився під іменем Андрій. Його онуком був страчений 1708 р. через широковідомий конфлікт з гетьманом І. Мазепою Василь Леонтійович Кочубей. Семен Васильович Кочубей був генеральним обозним, а потім і членом Малоросійської колегії. Віктор Павлович Кочубей у 1799 р. був зведений у графський, а у 1831 р. у княжий титул Російської імперії. Його брати Дем'ян (1786–1859), Олександр (1788–1866) та Аркадій (1790–1878) Васильовичі Кочубеї були сенаторами, а двоє перших – й членами російської Державної Ради (Государственного Совета). Рід князів і дворян Кочубеїв було занесено до V та VI частин родовідних книг Полтавської, Петроградської та Чернігівської губерній.

В. Кочубей мав блискучу освіту й чималі таланти. Ось лише кілька нотатків з його біографії: середню освіту здобув у Відні та Санкт-Петербурзі; закінчив Царськосельське реальне училище; 1911 р. вступив «вольноопреділяющійся» до 3-го ескадрону Кавалергардського полку; 1912 р. став корнетом після здачі іспитів при Ніколаєвському кавалерійському училищі. Учасник Світової війни. 8 травня 1916 р. отримав звання поручника, а майже

⁵⁰¹ Кочубей В. Генерал Павел Петрович Скоропадский. Из личных воспоминаний // Военная быль. – 1969. – № 95. – январь.

за рік (28 серпня 1916 р.) – штабс-ротмістра⁵⁰². 26 січня 1917 р. В. Кочубей закінчив 1-ї черги підготовчі курси Ніколаєвської військової академії і був призначений старшим ад'ютантом у штаб 34-го армійського корпусу, яким командував П. Скоропадський, де прослужив до звільнення у грудні 1917 р.⁵⁰³ Саме в той час, 29 грудня, генерал П. Скоропадський здав командування тоді вже 1-м Українським корпусом Я. Гандзюку.

На Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва (16–20 жовтня 1917 р.), де П. Скоропадського обрали отаманом, В. Кочубей став генеральним писарем (тобто начальником штабу цього утворення). На початку січня 1918 р., напередодні навали більшовиків, В. Кочубей влаштував П. Скоропадському зустрічі з французьким генералом Ж. Табуї з метою залучення до оборони Києва польських і чехо-словацьких легіонерів. Наприкінці ж січня 1918 р. В. Кочубей, передбачаючи катастрофу військ Центральної Ради, що обороняли столицю УНР, ще будучи в штабі 1-го (34-го) корпусу в Білій Церкві, запасся фальшивими документами і, переодягнений

простим солдатом, в останню хвилину перед взяттям Києва більшовиками встиг покинути пішки місто і кружними шляхами дістався до Курська, де його ніхто не знав. Коли ж у квітні він

⁵⁰² Ось як згадував В. Кочубей про П. Скоропадського з часів Першої світової війни: «На війні я вперше побачив Скоропадського 6 серпня 1914 р. під час Каушенського бою. Ніколи не забуду цього моменту! Коли ланцюги нашого 3-го ескадрону, в якому я був молодшим офіцером, вийшли поблизу Цуопелішкен на шосе Краупішкен–Мальвішкен, я побачив генерала Скоропадського, який стояв, не зважаючи на сильний вогонь німецької піхоти та артилерії, на повний зріст і, будучи старшим з начальствуючих осіб на цій, найгарячішій ділянці бою, керував усіма перемішаними поміж собою частинами полків перших бригад 1-ї і 2-ї гвардійських кавалерійських дивізій. Безстрашність генерала справила на мене тоді дуже сильне враження. Виділяючись своєю високою постаттю серед оточуючих його, він спокійно і холоднокрівно віддавав накази і, зайнятий спостереженням за боєм, що розвивався, не помічав, здавалося, небезпеки» [Кочубей В. Генерал Павел Петрович Скоропадский. Из личных воспоминаний // Военная быль. – 1969. – № 95. – январь].

⁵⁰³ Волков С. В. Офицеры российской гвардии. – М., 2002; Кветарадзе А. Г. Николаевская военная академия при Временном правительстве // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 9.

дізнався з радянських газет про вигнання «червоних», то під виглядом демобілізованого солдата, знову-таки пішки, повернувся до Києва на початку травня. Незадовго перед тим П. Скоропадського було проголошено гетьманом України. Київський будинок батька В. Кочубея, у якому тоді мешкала його сім'я, знаходився навскоси від будинку генерал-губернатора, який став тоді резиденцією гетьмана України, тож П. Скоропадський одразу ж дізнався про повернення свого колишнього армійського ад'ютанта й негайно надіслав за ним.

Гетьман вважав князя за людину «вповні певних поглядів в сенсі необхідності запроваджувати порядок, а не анархію»⁵⁰⁴. Не дивно, що В. Кочубей, хоч і не одразу по своєму поверненні до Києва, все ж погодився стати старшим осавулом гетьмана в ранзі сотника Української Держави. «Скоропадський запропонував мені перебувати при ньому, – згадував В. Кочубей, – а позаяк я досконало володію німецькою мовою, поклав на мене обов'язок бути чимось на зразок зв'язного з ко-

мандуванням німецької армії, що окупувала Україну. Проте, як я вже говорив вище, я – не політик, а солдат, і тому до кінця залишався далеко від усього пов'язаного з політикою»⁵⁰⁵.

У серпні 1918 р. він також був членом української спеціальної делегації до Німеччини на чолі з головою уряду Ф. Лизогубом та заступником міністра закордонних справ О. Палтовим. Під час візиту ад'ютант гетьмана (особистий осавул) сотник, князь

⁵⁰⁴ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 101.

⁵⁰⁵ *Кочубей В.* Генерал Павел Петрович Скоропадский. Из личных воспоминаний // Военная быль. – 1969. – № 96. – март.

В. Кочубей відвідав табори військовополонених вояків-українців у Німеччині. 17 жовтня 1918 р. він, поміж інших наближених до гетьмана людей його почету (свити), супроводжував П. Скоропадського на II З'їзд хліборобів у Києві⁵⁰⁶.

Після повалення Гетьманату В.Кочубей емігрував до Франції у Париж (1920 р.)⁵⁰⁷, де у промонархічній газеті «L'Action Francaise» різко критикував політику Директорії та уряду УНР⁵⁰⁸. На початку 1921 р. він приєднується в Парижі до русофільського Українського національного комітету, очолюваного колишнім (у 1918 р.) секретарем гетьмана П. Скоропадського С. Моркотуном, що сповідував ідеї українсько-російського федералізму й, за даними польської розвідки, був радянським агентом⁵⁰⁹. Потім В. Кочубей виїжджає до Німеччини й у 1923 р. він вже значився як один з керівників заснованого І. Полтавцем-Остряницею Українського національного козацького товариства (УНАКОТО)⁵¹⁰. Він не був близьким до Гетьманського руху на чолі з П. Скоропадським, проте, на противагу своєму родичеві М. Кочубею, більше схилився до російського емігрантського руху й на початку 1920-х рр. вступив до цілком визначеної своїм проросійським спрямуванням масонської ложі «Астрая». Був співробітником журналів «Часовой» та «Военная Быль». Зі П. Скоропадським він востаннє зустрічався влітку 1941 р. у Берліні вже після того як Німеччина напала на СРСР. Вони не бачилися двадцять років... У Німеччині ж, у містечку Нейфен, В. Кочубей помер за чотири дні по своєму 79-му дню народженню – 14 березня 1971 року.

Зовнішньо з усіх осіб, що оточували П. Скоропадського, найколеритніше виглядав старший осавул гетьмана, генеральний бунчужний, полковник *Гнат Михайлович Зеленецький (1875–*

⁵⁰⁶ Армія. – 1918. – 8 листопада.

⁵⁰⁷ Вперед. – 1920. – 26 травня.

⁵⁰⁸ *Чикаленко Є.Х.* Щоденник, 1919–1920. – Київ; – Нью-Йорк: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – С.398.

⁵⁰⁹ Józef Piłsudski Instytut of America (New-York). – Fond. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. – Folder. 701/2/36. – P. 3 (Ark. 20).

⁵¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.4426. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14 зв.

1949). Тогочасний директор Української телеграфної агенції (УТА) Д. Донцов у щоденникові писав про Г. Зеленевського, що в «своїй мальовничій черкесці, з розділеною на боки сивою бородою, щуплий, вище середнього росту, він – як і писар Полтавець – був дуже декоративною постаттю в палаці»⁵¹¹.

Колишній прапорщик російської служби Г. Зеленевський був збанкрутілим через свою «веселу» вдачу поміщиком з Подільської губернії, вірогідно з Меджибожчини. Згодом він перебував при штабі Українського корпусу, котрим командував генерал П. Скоропадський, чергував там на телефоні й завідував їдальнею. Щодо деяких рис людської вдачі Г. Зеленевського та доволі туманного епізоду з його армійського життя видається досить цікавою інформація, пригадана свого часу, щоправда не без відчутних ноток особистої неприязні, начальником Штабу гетьмана Б. Стеллецьким, який з обов'язку своєї служби здобув її очевидно не з довільної цікавості. «Зеленевський являє собою той особливий тип російських інтелігентів, – згадував він, – які в силу якихось випадкових обставин здобули гарну домашню освіту, проте потім були викинуті на вулицю на призволяще долі без коштів та атестату. Цим нещасним неукам, надто тим, котрі були обдаровані природним розумом, залишалось кинутися у ту чи іншу авантюру. З них виходили шулера, альфонси й т. п. паразити. Багато завершували свою кар'єру в місцях не надто віддалених, але ті, котрі до пори до часу, заспокоївшись під чиймсь-небудь високим заступництвом, продовжували свою діяльність.

Малися дані, що Зеленевський був за якийсь вчинок вигнаний з полку і потім за якусь темну справу відбував покарання у в'язниці цивільного відомства. З оголошенням війни був призваний у офіцери, незалежно, з яких причин він залишив службу, і ось таким чином знов в офіцерських погонах опинився Зеленевський. І ось, нарешті, йому повезло: він випадково потрапляє господарем офіцерської їдальні, де столується командир корпусу»⁵¹². Цим

⁵¹¹ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – С. 88.

⁵¹² ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.73–74.

командиром, як відомо, був П. Скоропадський, з яким невдовзі й зійшовся Г. Зеленевський.

Вони познайомилися у штабі 34-го армійського корпусу, коли Г. Зеленевський чергував при телефоні й постійно щось плував. Зауваживши на це своєму оточенню, генерал П. Скоропадський почув, що той є доволі цікавою людиною, через що й побажав з ним познайомитися. Сам гетьман змальовував його як вже немолодого чоловіка, сердешного поміщика, але спритного та надзвичайно охочого випити і добре попоїсти, «що прокутив усе своє майно, багато мандрував, говорив на усіх мовах»⁵¹³. Попри те, що ад'ютант був «великим ледарем», як зазначав сам П. Скоропадський, він був для гетьмана «мов нянька», а тому глава держави й не звертав уваги на ці «життєві дрібниці». Утім, вже згадуваний Б. Стеллецький визначав цілком типово-психологічне взаємне тяжіння та взаємопотребу одне в одному цих двох, здавалося б достеменно відмінних за соціальним та посадовим становищем, людей ще з часів 34-го армійського корпусу. Саме тут, на війні, й зійшлися завідувачий армійською їдальнею Г. Зеленевський та його командувач – командир корпусу, «петроградський барин, поціновувач смачно попоїсти, потеревеняти французькою та англійською, почути кілька пікантних анекдотів та й не проти познайомитися з гарненькою жіночкою, але все це мало бути зроблено строго пристойно й щоможливо непомітно. І ось Зеленевський – це знахідка, в глушині бойового становища, серед різноманітних надокучливих службових доповідей, чвар, бруду, сморіду...

Зеленевський лише ходить за Скоропадським; він чудово розуміє, що де б Скоропадський не був, він усюди буде Скоропад-

⁵¹³ *Скоропадський П. Спогади.* – С. 98.

ським, аристократом, зі зв'язками та впливом, а Скоропадського так легко ублажити, аби не намозолити Скоропадському чварами й взагалі не примушувати його думати.

Скоропадський чуйкою розуміє, що Зеленевський спритний шахрай, проте позаяк сам Скоропадський цим шахраєм не може бути, то йому приємно, що шахрай у його руках»⁵¹⁴.

Тож Г. Зеленевський залишався при П. Скоропадському й після відставки генерала і вони навіть згодом (з березня 1918 р.) разом жили у готелі «Кане» у Києві напередодні перевороту, ділячи між собою трикімнатний номер. У квітні 1918 р. Г. Зеленевський брав участь у переговорах П. Скоропадського з представниками німецького командування у «Гран-Отелі» та супроводжував його й на З'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р., де того було проголошено гетьманом України. Від того ж дня (29 квітня) Г. Зеленевський вже був ад'ютантом гетьмана і став полковником української служби. З 16 червня 1918 р., згідно з наказом військового міністра О. Рогози, Г. Зеленевський увійшов до складу нової Генеральної Козацької Ради, яка, за дорученням П. Скоропадського, мала розробити козацький Статут відповідно до запланованої гетьманом козацької реформи (ліквідація Вільного козацтва й впровадження козацтва як стану та війська на чолі з гетьманом)⁵¹⁵. Начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький у своїх спогадах називає Г. Зеленевського одним з чотирьох осіб Головної Квартири (О. Палтов, Г. Зеленевський, І. Полтавець-Остряниця й сам Б. Стеллецький), які мали найбільший вплив на главу держави⁵¹⁶.

Разом з тим полковник Г. Зеленевський був і досить відважною людиною. Так, наприклад, як згадував колишній гетьман, його ад'ютант взимку 1918 р. з власної волі перебрався в Росію до м. Орьол, де тоді перебувала Олександра Скоропадська з дітьми, і вмовив її виїхати з міста, в котрому за кілька днів розпочався більшовицький терор. За цей порятунок дружини П. Скоропадський «завжди з великою вдячністю» ставився до Г. Зеленевського і саме тому, можливо, закривав очі на деякі особисті вади вдачі

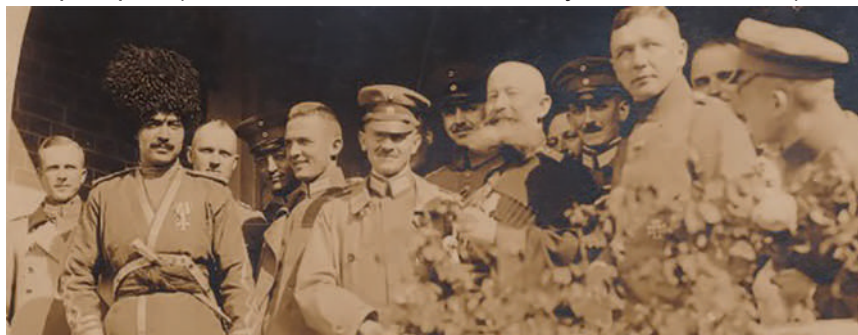
⁵¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 74–75.

⁵¹⁵ Там саме. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 2а. – Арк. 54 зв. – 56.

⁵¹⁶ Там саме. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 123.

свого ад'ютанта. Разом з тим, Д. Донцов, зауважував, що Г. Зеленецький був «не такий дурний, як многі інші»⁵¹⁷.

Г. Зеленецький, який володів німецькою мовою, туркмен А. Західов, разом з товаришем міністра закордонних справ О. Палтовим, супроводжували гетьмана у вересні 1918 р. під час його відвідин Німеччини і зустрічей з імператором Вільгельмом II. Ці ад'ютанти також були представлені у палаці Вільгельмцрере кайзерові особисто й отримали з його рук ордени, а під час урочистого сніданку Г. Зеленецький навіть сидів за столом поруч з імператором (з іншого від Вільгельма II боку сидів О. Палтов).

У 1920 р. Г. Зеленецький продовжив співпрацю з П. Скоропадським в еміграції й певний час був його довіреною особою⁵¹⁸. Тоді колишній гетьман відряджав його до Відня з метою налагодити зв'язки з правими українськими угрупованнями, де він, зокрема, мав переговори з К. Левіцьким та хліборобами-державниками. Г. Зеленецький мав також зав'язати відносини з поляками. Окрім того, він привіз для В. Липинського особистого листа від П. Скоропадського з проектом думок щодо того як «спастися Отчизну». Утім, головним завданням посланця до Австрії було здійснити переведення грошей гетьманського уряду (15 млн. депозитних авуарів) до Німеччини⁵¹⁹. У 1920 р. (як зазначалося в повідомленні Посольства УНР у Німеччині від 28 жовтня) він був одним з дев'яти членів щойно заснованої в Берліні філії Козачої ради Українського Віль-

⁵¹⁷ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – С. 249.

⁵¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 6–9.

⁵¹⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Спр. 23 XXIV-4a (11). – № м-ф. 87286. – Арк. 24.

ного козацтва, яка «постановила знов ушанувати Скоропадського гетьманським титулом»⁵²⁰. У 1920 р. він, як представник П. Скоропадського, підписав від його імені угоду про співпрацю між гетьманом, УСХД і В. Вишиваним (ерцгерцогом В. Габсбургом).

На початку 1920 р. Г. Зеленецький також був одним з співорганізаторів і адміністратором в Берліні консервативно-гетьманського видавництва «Українське Слово» (його директором був інший колишній ад'ютант гетьмана О. Крига). Це видавництво видавало в Берліні у 1921–1926 рр. газету цієї ж назви (1921–1923 рр.), журнал «Літопис політики і письменства» (1923–1924 рр.) й утримувало бібліотеку «Українське Слово» (1921–1926 рр.), в якій вийшло понад 50 книг (серед інших й словник Грінченка-Уманця, «Слов'янський світ» Д. Дорошенка, чотиримовна монографія про О. Архипенка, антологія української поезії «Золоті струни», курси заочної освіти тощо). Директором усіх цих видань був З. Кузеля. Варто зауважити також і про те, що Г. Зеленецький певний час сам видавав вищевказаний часопис «Українське Слово».

На світлині: С. Богданович, Г. Зеленецький, І. Полтавець-Остряниця (10 жовтня 1918 р., Київ)

Проте невдовзі через фінансові питання Г. Зеленецький розійшовся зі П. Скоропадським. Натомість почав політичну кооперацію з колишнім генеральним писарем гетьмана П. Скоропадського І. Полтавцем-Остряницею, який в Німеччині самопроголосився гетьманом України. Група прихильників І. Полтавця з числа колишніх службовців Головної Квартири П. Скоропадського (Полетика,

⁵²⁰ Осташко Т. Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років за даними дипломатичної служби УНР // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 5. – К., 2002. – С. 304.

Зеленевський, Крига) навіть здійснили спробу підпорядкувати під свій вплив берлінську Українську Громаду, проте гетьманці та націоналісти злягодженими діями заблокували цю акцію⁵²¹.

За влади націонал-соціалістів продовжував мешкати в Берліні, де мав добре облаштовану садибу, підтримував зв'язки з німецькими офіцерами, що у 1918 р. служили в штабі окупаційних військ в Україні⁵²². Згодом, у 1930-х рр., він близько зійшовся з колишнім головою мирової делегації УНР на Берестейських переговорах, а на той час агентом кількох розвідок О. Севрюком (Г. Зеленевським, до речі, став останнім представником української громади, якому той телефонував напередодні своєї загибелі в грудні 1941 р.). Помер Г. Зеленевський у Німеччині 1949 року.

Іншим ад'ютантом гетьмана був колишній уманський повітовий комісар⁵²³ (у 1917 р.), молодший осавул, штабс-капітан *Никифор Іванович Блаватний* (13 березня 1886 – 7 квітня 1941), що був родом з с. Пархомівка Сквирського повіту Київської губернії⁵²⁴ й походив з сім'ї письменного селянина-хлібороба і шкільного сторожа Івана Яковича та його дружини Агрипини Блаватних. Початкову освіту здобув у місцевому сільському двокласному міністерському училищі, після чого подався до Києва. Там мешкав у двоюрідного брата Якова й вступив до Комерційного училища. Незадовго до закінчення навчання облишив «комерційну науку» і вирішив розпочати кар'єру військовика – вступив і закінчив Тифліську військову школу⁵²⁵.

У Першу світову війну вступив у званні поручника 167-го піхотного Острозького полку, який на той час дислокувався у Черкасах Київської губернії. «За відзначення у справах проти неприятеля» у 1915 р. був нагороджений орденом Св. Анни IV ст. з написом

⁵²¹ Centralny Archiwum Wojskowy (CAW). – Oddr.II SG. – I.303.4. – 5396.

⁵²² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 62149-ФП. – Арк. 124–132.

⁵²³ Народня воля. – 1917. – 24 (11) липня.

⁵²⁴ ДАКО. – Ф. 384. – Оп. 10. – Спр. 272. – Арк. 65–66.

⁵²⁵ *Чернецький Є.* Одіссея полковника Блаватного. З історії визвольних змагань та української еміграції // Київ. – 2014. – Ч. 9–10. – С. 166.

«За хоробрість». Височайшим наказом від 14 січня 1916 р. Н. Блаватний був підвищений у військовому званні у штабс-капітани з 9 березня 1915 р. У березні 1917 р. він перебував на службі вже у 14-му запасному піхотному полку, що тоді розквартирувався в Умані та Уманському повіті. Займався українізацією полку. 22 березня 1917 р. Уманське надзвичайне земське зібрання обрало Н. Блаватного на посаду повітового комісара (в структурі Тимчасового уряду). Новообраний комісар намагався недопустити розповсюдження самозванних «советів» (так, наприклад, у червні 1917 р. тривало його понад місячне протистояння з Тальнівською волосною радою, яку той вважав за самозванний орган). 29 червня 1917 р. II Уманським селянським з'їздом був обраний головою комісії з організації Вільного козацтва на Уманщині, кошовим отаманом якого й став сам Н. Блаватний. Відтак, цілком імовірно, що він й був учасником з'їзду Вільного козацтва у Чигирині 3 жовтня того ж року, на якому генерал-лейтенанта П. Скоропадського було обрано генеральним отаманом. Невдало брав активну участь (в якості заступника кандидата) у виборах до всеросійських Установчих Зборів⁵²⁶. Після більшовицького перевороту в Петрограді, наприкінці жовтня 1917 р. залишив посаду уманського повітового комісара.

У січні 1918 р. брав участь у боях з більшовиками під Крутами. Був одним з найбільш діяльних старшин в оточенні С. Петлюри. Після боїв з більшовиками за ст. Гребінка 13 (26) січня 1918 р. зі старшин і вояків 2-ї Української військової школи у кількості 150 осіб було сформовано Курінь Чорних гайдамаків (названий так завдяки чорним шлямкам і нашивкам) на чолі з сотником Н. Блаватним⁵²⁷. Ці дві структури й утворили Гайдамацький кіш Слобідської України⁵²⁸. 14 (27) січня він разом з С. Петлюрою відвідували 2-гу юнацьку

⁵²⁶ Нова Рада. – 1917. – № 161. – 13 жовтня. – С. 3.

⁵²⁷ *Видибаило П.* По дорозі до кращого // Літопис Червоної Калини. – Льв., 1932. – Ч. 6. – С. 11.

⁵²⁸ Після реорганізації 15 (28) січня 1918 р. на ст. Дарниця керівний склад Коша набув такого вигляду: командир Коша – Петлюра, ад'ютант командира – Байло, начальник штабу – сотник О. Удовиченко. До керівного складу також входили: командир куреня Червоних гайдамаків – сотник Волох, заступник командира куреня – сотник Виноградов, командир куреня Чорних гайдамаків – сотник Блаватний, командир Отаманської сотні – хорунжий Ляхович.

школу на Подолі у Києві, що розташовувалася у будівлі сучасної Києво-Могилянської академії⁵²⁹. 19 січня (1 лютого) за його наказом було підірвано міст через р. Трубіж, що затримало ворога ще на дві доби. За наказом С. Петлюри група Блаватного (з мінімальними втратами) повернулася до Києва, де брала участь у придушенні більшовицького заколоту на заводі «Арсенал». 21 січня 1918 р. Н. Блаватний з 300 багнетами командував третьою колоною⁵³⁰, що штурмувала завод, потім на чолі Чорних гайдамаків брав участь в обороні Києва⁵³¹. Незабаром, о 10-й год. ранку 1 березня 1918 р. Запорозькі курені отамана К. Прісовського та Гайдамацький кіш Слобідської України С. Петлюри (а отже й Н. Блаватний) вступили у звільнений від більшовиків Київ.

Нагадаю, що, як згадував О. Удовиченко, «кожний, хто вступав в гайдамаки, повинен був пройти певний ритуал, а саме: задавалися питання: 1) якої віри, 2) якої національності, 3) чи визнає самостійну Україну, а потім мусив підписатися під 10 гайдамацькими заповідями, зміст котрих був: 1) боротися до кінця життя за визволення України, 2) бути захисником свого народу, 3) повна підлеглість своїм старшинам, 4) суд товариський, 5) за зраду – смерть і т. д.»⁵³². З цього можна зробити певне уявлення про Н. Блаватного як про людину-військовика, що була щиро віддана ідеї української державності, сміливця, але й такого, що вважав за необхідність побудови в Україні сильної централізованої влади. Саме це, як на мене, привабляло його спочатку до гайдамаків С. Петлюри, а згодом – до гетьмана П. Скоропадського.

Співробітниця Міністерства закордонних справ Н. Суровцева згадувала, що «це був звичайний собі капітан, армієць невисокої культури, невеликої української свідомості, але він одразу схилився

⁵²⁹ *Видибаило П.* По дорозі до кращого. – С. 11.

⁵³⁰ Першу, центральну, очолював С. Петлюра з 400 багнетами; другу – В. Петрів із 250 багнетами. Участь у придушенні більшовицького заколоту у Києві брав також добровольчий загін К. Прісовського.

⁵³¹ *Петрів В.* Споми́ни з часів української революції (1917–1921). – Львів: Червона Калина, 1927. – Ч. 1. – С.107.

⁵³² *Удовиченко О.* Перша боротьба за Київ // Тризуб. – 1927. – Ч. 45(103).

до українізації полку і тим здобув собі популярність»⁵³³. Разом з тим сама Н. Суровцева зазначала, що мало знала Н. Блаватного, приватно з ним не зустрічалася і майже не бачила його у громадському житті, бо «з адміністративними працівниками ніде не стикалася»⁵³⁴. Отже, її характеристика не може бути вичерпною і, швидше за все, ґрунтувалася на чутках, а ступінь українськості, як відомо, українські соціалісти визначали за належністю до однієї зі своїх партій. У той же час П. Скоропадський називав осавула Н. Блаватного «щирим українцем», котрому навіть довірив виховання свого сина Данила. «Під впливом його учителя, полк. Никифора Блаватного, поглиблюється й поширюється український національний світогляд Гетьманича. Зростає в нього й почуття обов'язку та відповідальності, бо учитель постійно звертає увагу Гетьманича на значіння й конечність дідичного наслідственного Гетьманства. На нього сильно діє й оточення: знайомства з високими українськими старшинами, їзда по Дніпрі й Десні, полювання на дикі качки, ловля риби, прогульки...», – зауважувала згодом гетьманська пропаганда в еміграції⁵³⁵. Сам гетьманіч Д. Скоропадський згодом називав Н. Блаватного своїм «домашнім» учителем і згадував, що той проводив з ним багато часу і завдяки йому Данилові вдалося опанувати українську мову, багато чого зрозуміти й усвідомити⁵³⁶.

При цьому філери Державної Варти МВС ретельно стежили за Н. Блаватним. Так, наприклад, в архівах зберіглося листування Повідомчого відділу Державної Варти «з київським градоначальником про вихователя сина гетьмана Скоропадського капітана Блаватного Никифора Івановича»⁵³⁷. Відомості про нього збиралися протягом 21–27 серпня 1918 р. Агент Кржимський, зокрема, 26 серпня повідомляв, що об'єкт нагляду «35 років,

⁵³³ Життя Надії Суровцевої описане нею самою... // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 458.

⁵³⁴ Там само.

⁵³⁵ За Україну. Опис подорожі Гетьманича Данила Скоропадського до Злучених Держав і Канади 1937–1938. – Б/м.: Союз Гетьманців Державників Америки й Канади, б/д. – С. 20.

⁵³⁶ Ранок. – 1949. – 31 грудня.

⁵³⁷ ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 213.

мешкає по Інститутській вул., № 16, кв. 29, перебуває вихователем сина Ясновельможного пана Гетьмана, після виходу його з частини військ він, капітан Блаватний, перебував уманським повітовим старостою»⁵³⁸.

З 16 червня 1918 р., згідно з наказом військового міністра О. Рогози (підтвердженого наказом гетьмана від 6 листопада 1918 р.), Н. Блаватний увійшов до складу президії нової Генеральної Козацької Ради та її президії⁵³⁹, яка, за дорученням П. Скоропадського, мала розробити козацький Статут відповідно до запланованої гетьманом козацької реформи⁵⁴⁰. На початку жовтня 1918 р. Н. Блаватний був призначений молодшим осавулом Штабу гетьмана (тобто – особистим ад'ютантом П. Скоропадського)⁵⁴¹. Невдовзі він вже – полковник української служби (принайні так його відрекомендував Д. Донцов у своєму щоденниковому записі від 18 жовтня). 17 жовтня полк. Н. Блаватний у складі гетьманського почету (генеральний писар Полтавець-Острияниця, генеральний хорунжий Лібов, палацовий господар Ханенко, гетьманський комендант Прісовський, медик гетьмана Лукашевич, старші осавули Зеленевський і Кочубей, осавули Крига і Блаватний) супроводжував П. Скоропадського на II з'їзді УДХП (тривав у Києві впродовж 15–20 жовтня 1918 р.). Від 28 по 30 жовтня 1918 р. Н. Блаватний був представником гетьмана у Ромнах, що на Полтавщині, при урочистому відкритті пам'ятника Тарасові Шевченку⁵⁴².

Знаючи з донесень спецслужб про підготовку ліворадикалами-опозиціонерами антигетьманського заклоту, П. Скоропадський саме Н. Блаватного відрядив 12 листопада у відрядження до Білої Церкви зі спеціальною місією щодо моніторингу позиції Січового стрілецтва у можливості підняття путчу проти Гетьманату. У Білій Церкві Н. Блаватний зустрівся з делегацією від бійців, яка запевняла його, що «січове стрілецтво в майбутньому непо-

⁵³⁸ Там само. – Арк. 2.

⁵³⁹ Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.

⁵⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 1–6 зв.

⁵⁴¹ Відродження. – 1918. – № 157. – 11 жовтня. – С. 6.

⁵⁴² ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 9; Відродження. – 1918. – № 171. – 29 жовтня. – С. 6.

хитно стоятиме на плятформі української державности і що воно виступить проти всякого, хто її валив би»⁵⁴³. Своєю чергою під час обіду в старшинській харчівні А. Мельник додав, що «Ясно-вельможний пан гетьман оскільки він іде по шляху самостійности України, завсігди може числити на січових стрільців»⁵⁴⁴. Тоді ж Н. Блаватний оглянув Окремий загін Січових стрільців, після чого надіслав П. Скоропадському телеграму такого змісту: «На шляху до самостійности України ніякий ворог Січ[овим] С[трільц]ям не страшний»⁵⁴⁵. Ввечері Н. Блаватний повернувся з Білої Церкви до Києва.

Водночас, вже на вигнанні, гетьман зізнавався, що так і «не розкусив» Н. Блаватного, який справляв на нього добре враження, хоча згодом (невідомо чи в еміграції, чи в останні часи Гетьманату) поведінка ад'ютанта дещо похитнула в ньому це переконання⁵⁴⁶. Вочевидь, підозрілий за своєю натурою й недовірливий за характером П. Скоропадський у 1919 р. (коли писав свої спогади) мав на увазі саме місію Н. Блаватного до Січовиків напередодні вибуху протигетьманського путчу в половині листопада 1918 р. й в авангарді якого виступив саме Окремий загін Січових стрільців.

У другій половині жовтня 1918 р. саме Н. Блаватний разом з кількома довіреними особами вивіз з Києва до Одеси гетьманських дітей та родинні коштовності Скоропадських, а звідти на пароплаві «Саратов» до Севастополя та Ялти. Далі через Румунію, Туреччину та Грецію вони дісталися Італії. У другій половині липня 1919 р. він передав у Швейцарії дітей та коштовності біглому гетьманові та його дружині, що нещодавно народила в Німеччині ще одну доньку⁵⁴⁷. У 1919–1920 рр. Н. Блаватний згадується у Відні, де був

⁵⁴³ *Кедровський В.* Повстання проти гетьмана (уринок із спогадів) // Літературно-науковий вістник. – Т. 96. – Кн. 5. – Льв., 1928. – С. 36–47.

⁵⁴⁴ *Крезуб А.* Повстання проти гетьмана Скоропадського і січові стрільці // Літературно-науковий вістник. – Т. 97. – Кн. 12. – Льв., 1928. – С. 309.

⁵⁴⁵ Там само.

⁵⁴⁶ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 215.

⁵⁴⁷ *Гай-Нижник П.* Остання з Гетьманського Роду – Олена Отт-Скоропадська // Література та культура Полісся. – Вип. 49. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 92–106.

замішаний у фінансовій афері⁵⁴⁸. Згодом мешкав в Ужгороді (на той час – Чехо-Словаччина).

Був одружений з Олександрою Іванівною Засядьвовк, яка залишилася в Україні й після Другої світової війни мешкала в м. Сміла, мав доньку Галину і сина Володимира. Сам же Н. Блаватний 26 травня 1926 р., за посередництва Д. Дорошенка, вирушив з Бремена (як «фермер») на пароплаві «Sierra Cordoba» до Аргентини, де замешкав у Буенос-Айресі. Там брав активну участь у розбудові культурного і політичного життя української діаспори. Був членом «Просвіти» (заснована 1924 р.), комбатантських організацій та одним з провідних діячів Гетьманського руху, редагував місцеві українські часописи і дописував до них, а також написав три драми («На шляху до перемоги», «Січовий стрілець», «Посієш вітер – пожнеш бурю»), присвячені подіям Української революції та національного державотворення 1917–1922 рр. Публікація 1932 р. накладом Товариства «Сокіл» драми «На шляху до перемоги» стала першою українською книжкою, виданою в Аргентині (Буенос-Айрес, 1932)⁵⁴⁹.

Н. Блаватний був редактором першої української газети в Аргентині «Українське слово» (перше число вийшло друком 15 січня 1928 р.), яка була офіційним органом товариства «Просвіта». Редагував календар «Просвіта» у 1934 р., а з наступного року був його його співредактором⁵⁵⁰. Був засновником Союзу гетьманича Данила й діяльним членом гетьманського монархічного Союзу «Плуг та Меч», співзасновником (1931 р.) Товариства «Сокіл», одним з трьох членів Провідної комісії Української стрілецької громади в Аргентині (обраний на її Установчих зборах 26 листопада 1933 р.), що політично підпорядковувалася Проводу ОУН. У 1930-х він також певний час редагував націоналістичний тижневик «Наш

⁵⁴⁸ Paper money swindle exposed in Vienna // The New York Times. – 1920. – November 8; Comedy of thieves // Ashburton Guardian. – 1920. – Vol. XLI. – Issue 9406. – December 31. – P. 4.

⁵⁴⁹ Маланюк П. Український нарід і його мова // Ілюстрований календар Українського товариства «Просвіта» в Аргентині на звичайний рік 1935. – Буенос-Айрес, 1934. – С. 113–116.

⁵⁵⁰ Кужель Л. Українські календарі (1914–1939) в Аргентині і Бразилії як джерело інформації про західноукраїнську книгу // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Вип. 1 (16). – Льв., 2008. – С. 87–90.

клич», який з 1934 р. почала видавати УСГ в Аргентині, з згодом – товариство «Відродження». У 1934 р. редагував «Український культурний і літературний календарець» та був співредактором багатьох інших емігрантських календарів Аргентини.

Помер полковник Н. Блаватний 7 квітня 1941 р. у Буенос-Айресі. У некролозі з приводу його смерті зазначалося: «Зо смертю полк. Н. Блаватного українська нечисленна еміграція в Аргентині тратить одного з твердих вояків-працівників, які серед найтяжчих не раз обставин, памятають про свій поневолений нарід і хочять йому всіми силами допомогти визволитися... Вмерла людина, котра більше як хто будь інший між нами в Аргентині попрацювала для української справи»⁵⁵¹.

Поручник *Олександр Крига* ще в березні 1918 р. за дорученням П. Скоропадського здійснив небезпечну подорож до більшовицької Росії, щоб довідатися про становище його сім'ї. На початку травня 1918 р. він повернувся до Києва із заспокійливими новинами, після чого невдовзі дружину і дітей гетьмана було перевезено до столиці Української Держави⁵⁵². За Гетьманату він став молодшим осавулом при П. Скоропадському⁵⁵³. Він, як правило, сидів при телефоні у передпокою гетьмана над сходами у резиденції глави держави, а також іноді супроводжував П. Скоропадського на окремі заходи (як, наприклад, 17 жовтня 1918 р. на з'їзд хліборобів-демократів, що відбувався в ті дні у Києві)⁵⁵⁴. Після падіння Гетьманату йому вдалося емігрувати до Німеччини, де він не відійшов від прогетьманських позицій. Так, зокрема, 1920 р. у Берліні інженер О. Крига був одним з засновників філії Козачої ради Українського Вільного козацтва, яка прагла «знов ушанувати Скоропадського

⁵⁵¹ Помер полк. Никифор Блаватний в Аргентині // Svoboda. Ukrainian Daily. Свобода. Український щоденник. – 1941. – № 170. – 26 липня (July 26th). – С. 3.

⁵⁵² *Скоропадський П.* Спогади. – С. 242.

⁵⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 107.

⁵⁵⁴ Армія. – 1918. – 8 листопада.

гетьманським титулом»⁵⁵⁵ і за інформацією посольства УНР в Німеччині належав до обмеженого кола осіб, з якими на той час підтримував контакти колишній гетьман⁵⁵⁶. У Німеччині О. Крига став директором берлінського видавництва «Українське Слово» (1921–1926 рр.), адміністратором в якому був інший колишній ад'ютант гетьмана Г. Зеленецький. На час заснування видавництва до складу його редакції входили такі відомі діячі української культури як І. Герасимович, Д. Дорошенко, З. Кузеля, В. Леонтович, Б. Лепкий, Ст. Томашівський. Головним редактором та редактором окремих видань «Українського Слова» був З. Кузеля⁵⁵⁷. У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України збереглося листування О. Криги з З. Кузелею (кінець 1923 р. – початок 1924 р.).⁵⁵⁸ Проте, невдовзі О. Крига відійшов від П. Скоропадського і зблизився з І. Полтавцем-Остриницею, що проголосив себе гетьманом обох берегів Дніпра та з Г. Зеленецький, який також розійшовся з гетьманом П. Скоропадським.

Про ад'ютанта *Бориса Данковського*, члена київської франкмасонської ложі «Нарцис» (був членом Капітулу «Нарцис і Об'єднані слов'яни»), яку 1918 р. було перейменовано на «З'єднані слов'яни», П. Скоропадський згадував у контексті останнього дня свого гетьманування. Саме у його супроводі 14 грудня 1918 р. глава держави намагався дістатися до головнокомандувача князя О. Долгорукова, аби остаточно з'ясувати становище на фронті з військами Директорії. На квартирі Б. Данковського ж гетьман переховувався, так і не побачившись з кн. О. Долгоруковим, і саме через цього ад'ютанта П. Скоропадський намагався встановити зв'язок з головнокомандуючим гетьманськими загонами, коли сам

⁵⁵⁵ *Осташко Т.* Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років за даними дипломатичної служби УНР // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 5. – К., 2002. – С. 304.

⁵⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 6–9.

⁵⁵⁷ *Баран М.* Діяльність видавництва «Українське слово» у Берліні (за матеріалами листів Зенона Кузеля та Олександра Криги у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – 2008. – Вип. 1. – С. 495–520; *Баран М.* Кореспонденція видавництва «Українське Слово» в Берліні (за матеріалами відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України) // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17–18 трав. 2002 р. – Льв., 2002. – С. 138–144.

⁵⁵⁸ *Баран М.* Діяльність видавництва «Українське слово» у Берліні. – С. 495.

поїхав у готель «Паласт» до турецького посланця Ахмеда Мухтар-бея. До речі, саме Б. Данковський остаточно переконав гетьмана у тому, що останній опір оборонців Києва зламано й столицю неможливо втримати, після чого П. Скоропадський в його присутності підписав своє зречення від влади. Отже, останнім, хто опікувався гетьманом, охороняв, переховував аж до того часу, допоки П. Скоропадський не опинився у безпеці у турецькому Посольстві, був представник франкмасонської ложі. У 1920 р. Б. Данковський став секретарем Стамбульської філії Українського національного комітету, очолюваного франкмасоном і колишнім особистим секретарем гетьмана С. Моркотуном.

* * *

У П. Скоропадського не було якогось визначеного підходу до підбору кадрів на посади своїх ад'ютантів чи власних секретарів. Його спогади яскраво свідчать, що в його оточення потрапляли люди чи завдяки колишній співпраці, або через його швидкоплинне захоплення певними

особами, або ж і зовсім незнайомі йому персони, яких було наближено за чиєюсь рекомендацією (протекцією). Утім, звісно ж, більшість з ад'ютантів гетьмана становили ті, хто був відомий йому по службі у 34-му армійському корпусі чи по Вільному козацтву.

Щодо питання козацтва, то хотілося б також звернути увагу на ще одну деталь. У червні 1918 р. листом до військового міністра гетьман скасував «всі приватні і вільно-козачі організації» та наказав йому «негайно скласти козацьку Раду для праці по виробі статуту для організації козацтва на Україні, так щоб ці організації з'явилися дійсно корисними і певними при будівництві Української держави й Армії»⁵⁵⁹.

⁵⁵⁹ Державний вістник. – 1918. – 26 червня.

Протягом червня–липня 1918 р. статутний відділ Головного військово-юридичного управління, спільно з Власною канцелярією гетьмана, підготували проект Статуту *Генеральної Козацької Ради*, в якому визначалися її завдання, склад, штатний розклад, адміністративний поділ козацтва та кошти на утримання як самої Ради, так і козацтва загалом. Здавалося б, вироблений статут мав би здобути всебічну підтримку у вищих колах влади Української Держави, проте його супротивником виявився, наприклад, директор Департаменту поліції (згодом – Державної Варти) МВС П. Аккерман, який навіть у присутності гетьмана вступив з цього приводу у суперечку зі своїм безпосереднім зверхником – товаришем (заступником) міністра внутрішніх справ В. Рейнботом. Сам В. Рейнбот прояснював таку протидію тим, що П. Аккерман страждав «хворобливою огидою до всього українського»⁵⁶⁰.

Згідно з цим Статутом головними напрямками діяльності Генеральної козацької ради було: «1) Прищеплення серед людності України здорових, з погляду державної вигоди, ідей та поширення Української ідеї Державності методом зразку виключно, себто формування з хліборобів-власників (козаків) організованих військових частин для боротьби з анархічними виступами проти порядку на Україні, під яким-би прапором ті виступи не робилися. 2) Проведення в життя заходів до об'єднання та організації хліборобів України всіма, які матимуться при існуючих обставинах, засобами. 3) Культурно-просвітня праця на місцях»⁵⁶¹.

Тим не менш, проект статуту все ж було прийнято з незначними правками майже одноголосно, проте П. Аккерман і надалі приховано чинив перешкоди щодо становлення нового козацтва. Відтак очільник Державної Варти (поліції) позбавив себе можливості легально стежити й впливати на процес вибору провідників гетьманського козацтва як у Києві, так і в провінції, натомість же верхівка козацтва у столиці позбавлялася з цієї причини можливості отримувати від поліційного управління держави відомості про осіб, що намічалися на керівні посади

⁵⁶⁰ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. – С. 83.

⁵⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 3293. – Оп. 1. – Спр. 1.

на місцях. Як наслідок: не минуло й двох тижнів, як у козацьких хуторах з'явилися чи то дійсні, чи то фіктивні представники від Козацької Ради, які почали обіцяти безоплатну роздачу землі лише гетьманським козакам, що й викликало збройні сутички козаків з селянами тощо⁵⁶².

10 серпня П. Скоропадський затвердив Закон «Про відновлення Українського Козацтва»⁵⁶³. Прикметно, що майже усі посади в президії Генеральної Козацької Ради здобули (відповідно до наказів військового міністра О. Рогози від 16 червня

та наказу гетьмана від 6 листопада 1918 р.) саме старшини Головної Квартири гетьмана: генеральний писар І. Полтавець-Остриця, генеральний хорунжий Є. Лібов, полковник О. Сахно-Устимович, військові старшини М. Устимович, Н. Блаватний та М. Удовиченко, особистий лікар гетьмана полковник Лукашевич, особистий секретар гетьмана С. Моркотун та ін.⁵⁶⁴ Цей факт свідчить про те, які важелі впливу мали, а в перспективі ще більш могли досягнути особи з почиту П. Скоропадського, люди, котрі впливали на першу особу держави за лаштунками публічної політики.

Як бачимо, практично усі наближені до гетьмана особи з його почиту були вихідцями з України або тісно пов'язаними з цією країною життєвими чи родинними обставинами і цей край, звичайно ж, їм не був байдужим. Разом з тим значна частина з них, за окремими винятками (Г. Зеленецький, Н. Блаватний, В. Полетика, О. Крига, О. Скоропис-Йолтуховський, генеральний писар І. Полтавець-Остриця та його помічник Б. Палій-Неїло),

⁵⁶² Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. – С. 83.

⁵⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 9–10.

⁵⁶⁴ Армія. – 1918. – 8 листопада.

не сповідували самостійницьких поглядів і мали українські автономно-федералістські переконання русофільського спрямування, що, звичайно ж, не могло так чи інакше не впливати на позицію самого П. Скоропадського (О. Палтов, В. Кочубей, Б. Данковський, Є. Лібов, Ю. Котов-Коношенко, О. Яценко-Борзаковський, М. Сторожено, О. Вишневський, С. Моркотун та ін.). Свідченням цього є й те, що здебільшого більшість з них подалися воювати у російській «білі» армії, а також їхня діяльність в еміграції.

Слід також зазначити, що завдяки певній сентиментальності гетьмана («за характером П. П. Скоропадський був жіночною, зніженою та взагалі доброю людиною» – начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький), чи не усі його ад'ютанти були Павлу Петровичу старими друзями, співслуживцями чи навіть далекими родичами. Натомість особисті генеральні секретарі – масонами. Утім, усі вони не сприймали соціалістичну модель побудови української державності у вигляді УНР, як ту, що була за Центральної Ради, так і запропоновану згодом Директорією й, безумовно, були ворогами більшовизму, а тому кожний з них бачив у гетьмануванні П. Скоропадського свої позитиви не тільки особистого, але й державного ґатунку.

– 4. 5. –

Власна його світлості пана гетьмана всієї України канцелярія

У перший же день державного перевороту (29 квітня 1918 р.), внаслідок якого генерал П. Скоропадський опанував владою в країні, генеральним писарем Власної канцелярії пана гетьмана всієї України він призначив І. Полтавця-Остряницю.

Полтавець-Остряниця Іван Васильович (26 вересня 1890 – 17 січня 1957) – український військовий і громадсько-політичний діяч, генеральний осавул. Народився у Суботові Чигиринського повіту

Київської губернії (за іншими даними – у Балаклеї під Смілою на Черкащині). Походив з давнього кубанського козацького роду. У ранньому віці втратив батька, тож вихованням та освітою сина займалася мати – сільська вчителька.

У 1912 р. закінчив кадетську школу в Чугуєві й вступив до місцевого військового училища. Навчаючись у Чугуєвському військовому училищі, І. Полтавець близько зійшовся з викладачем інженерної справи і відомим українським діячем, підп. О. Астаф'євим. Хлопця навіть називали «ад'ютантом» цього офіцера. Один з юнкерів того училища В. Євтимович згодом згадував: «В Чугуєві Ол[ексій] С[ергійови]ч [Астаф'єв] став невидимим центром українського революційного руху, довкола якого гуртувалися юнкери-українці. Він мав добірну українську бібліотеку (в ній почесне місце займали галицькі видання), потай давав своїм учням українські книжки. В урльопові [вихідні – П.Г.-Н.] дні у нього збиралася українська юнацька молодь, з Харкова наїжджали українські студенти, часами – знаний у Харкові Кобзарь, п. Н-ч, точилися палкі розмови, співалися українські пісні. Що то були за розмови, та які були їхні наслідки, видно хоч би з такого випадку – у р[оці] 1913⁵⁶⁵ по службовому доносу когось з юнкерів-москалів було переведено трус у тодішнього “ад'ютанта” Ол. Сергієвича, юнкера випускної класи, пізнішого “гетьмана” на еміграції, Івана Полтавця-Остряниці. Шукали за мапою Самостійної України, яку добрий рисовник і маляр, Ів. Полтавець скомпонував, винісши північно-східні кордони України на Самару та Оренбург, а потім завернув їх по Уралу ген аж до Хинського Туркестану! Ці грядиці автор “забезпечив” од Московії, як значилось на мапі, цілим поясом фортець по вододілах що розмежовують Україну від Московії, повязавши ті фортеці сіткою залізничих та шосових шляхів – для боротьби “по внутрішніх операційних лініях”. Пошукуваної мапи, цього незбитого доказу “мазепінського сепаратизму”, щасливим випадком не знайшли, бо була – “на коректурі” у Ол. Сергієвича [Астаф'єва]»⁵⁶⁶.

⁵⁶⁵ У спогадах В. Євтимовича помилково вказано 1903 рік – П. Г.-Н.

⁵⁶⁶ Євтимович В. Омелько Сергієвич Остапура-Степовий // Літопис Червоної Калини. – Ч. 7–8. – Льв., 1937. – С. 30.

Випускник Єлизаветградського військового училища. Служив офіцером у пішому полку на Кубані. Учасник Першої світової війни 1914–1918 рр., офіцер російської армії. Штабс-капітан 75-го Севастопольського полку, кавалер Золотої Георгіївської зброї.

Сам І. Полтавець-Остряниця з гордістю говорив, що походив з давнього козацького роду запорозького гетьмана Якова Остряниці, провідника протипольського повстання 1638 р. Полковник Я. Водяний, делегат з'їзду Вільного козацтва від Черкаського полку, згадував, що він довідався, що «п. Полтавець з доточеним до нього псевдонімом “Остряниця”, син учительки-удовиці з с. Балаклея біля

Смілої»⁵⁶⁷. Дехто, як видно, ставив (і ставить досі) під сумнів це твердження І. Полтавця-Остряниці про гетьманське походження, але сам П. Скоропадський в еміграції стверджував: «Я знаю його сім'ю, чому й припущення, що він носить фальшиве прізвище, цілкомито невірне, все суцільна нісенітниця. Його мати порядна жінка, що обожнювала свого Ваню й дійсно припускала, що він геній... Сам будучи кубанським козаком, захоплювався історією України, писав з цього приводу дещо. Під час війни, за словами генерала Рогози, був видатним офіцером, мав усі ордени, включно з георгієвською зброєю. Був відряджений до Петрограда у школу панцерних автомобілів. Тут почалася його політична українська діяльність, яка закінчилася тим, що за Керенського йому довелося утікати з Петрограда на південь»⁵⁶⁸. Один з організаторів української військової маніфестації у Петрограді в березні 1917 р.

В Україні І. Полтавець-Остряниця став одним з організаторів та провідників Вільного козацтва й на вільнокозацькому з'їзді, що відбувався від 3 (16) по 7 (20) жовтня 1917 р. у Чигирині на Черкащині, був обраний до складу Генеральної ради та наказним отаманом Вільного козацтва. Тоді ж генерала П. Скоропадського

⁵⁶⁷ Водяний Я. Українське вільне козацтво та його з'їзд в Чигирині 3.Х.1917 (3і спогаді) // Українське Козацтво. – 1977. – Липень–вересень. – Ч. 4 (43). – С. 33.

⁵⁶⁸ Скоропадський П. Спогади. – С. 83.

було обрано отаманом Вільного козацтва (заочно)⁵⁶⁹. Вже в еміграції колишній гетьман України засвідчував, що «без сумніву він [І. Полтавець] відіграв роль в цей політичний момент»⁵⁷⁰.

Слід також наголосити, що вже в листопаді 1917 р. І. Полтавець-Остряниця виступив з планом реорганізації влади й утворення, при опорі на козацтво, Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським⁵⁷¹. 10 листопада 1917 р. наказний отаман Вільного козацтва з генеральною старшиною переїхав до Білої Церкви.

Утім, на той час ці дві особи ще не були знайомі між собою. Знайомство відбулося вже після з'їзду, коли І. Полтавець-Остряниця повернувся з Чигирина до Києва. 12 грудня 1917 р. П. Скоропадський виїхав з Василькова до Білої Церкви, де вже місяць перебувала Генеральна старшина Вільного козацтва. На вокзалі І. Полтавець-Остряниця вишикував почесну варту. «Полтавець завів ... повний зовнішній порядок, – згадував П. Скоропадський. – Полтавець організував справу з тими мізерними коштами, які у нього були, досить добре ... Містилися бібліотека, цілий невеличкий штат агентів, крім того, козака сотня. Звичайно, для неї доводилося вдаватися до додаткових коштів, головним чином допомагала гр. Браницька, але думаю, що тут не обходилося без контрибуцій, що накладаються на євреїв, хоча певних даних на це не маю»⁵⁷². Після цього, 18 грудня 1917 р. П. Скоропадський з І. Полтавцем-Остряницею та ад'ютантом Г. Зеленевським виїхали на лінію Шепетівка – Козятин – Вапнярка⁵⁷³. Коли ж в грудні 1917 р. на Київ почали наступати більшовики й командувач військами Центральної Ради Ю. Капкан звернувся у Білу Церкву до козаків по допомогу, І. Полтавець надав йому «кілька тисяч вільних козаків» захищати Київ. Це, своєю чергою, різко підняло престиж Генеральної козацької ради в очах Центральної Ради⁵⁷⁴.

⁵⁶⁹ Гулай Д. Відродження Вільного Козацтва в Україні в 1917 році // Українське Козацтво. – № 6 (59). – Жовтень–грудень. – Чикаго, 1979. – С. 9–10.

⁵⁷⁰ Скоропадський П. Спогади. – С. 82.

⁵⁷¹ Савчук О. Чи були козаки козаками, або Хто такі націоналісти-гетьманці? // Старожитності. – 1993. – № 2 (38).

⁵⁷² Скоропадський П. Спогади. – С. 96.

⁵⁷³ Там само. – С. 131.

⁵⁷⁴ Там само.

Під час війни з більшовиками І. Полтавець-Остряниця командував одним з українських козацьких загонів, що з-під Житомира наприкінці лютого 1918 р. просувалися на визволення столиці УНР. На початку березня 1918 р. він опиняється у Києві, де живе у готелі спільно з П. Скоропадським та Г. Зеленецьким і був одним з найактивніших членів Української народної громади. В обов'язки І. Полтавця входило залучення до лав організації якнайбільше вільних козаків. Саме з І. Полтавцем-Остряницею та Г. Зеленецьким П. Скоропадський прибув автомобілем у цирк Крутикова, де відбулося обрання гетьмана України.

У той день (29 квітня 1918 р) П. Скоропадський призначив І. Полтавця-Остряницю своїм генеральним писарем. Старшина для доручень штабу Запорозького корпусу В. Євтимович дає таку характеристику І. Полтавцю: «Полтавець-Остряниця – це був великий знавець придворної етикетки й звичаїв – побутовщини з часів давнішої Гетьманщини й під цим поглядом надавався ліпше на Головного Церемонімайстра, ніж на Генерального Писаря»⁵⁷⁵. «Вище середнього зросту, сильно збудований, стрункий, добре вигімнастикований, із рівним

носом, із чорно-вогнистими очима, з підстриженою “під гичку” чорно-кучерявою чуприною, з невеличким пушистим вусом, що відтінював гарно вирізані вуста», – змальовував він далі І. Полтавця-Остряницю, додаючи, що «у дорогі кармазини, з безцінною да-

⁵⁷⁵ Євтимович В. Ставлення в Гетьмана. Уривок зі споминів. – Торонто, 1937. – С. 16.

маскою при боці, підперезаний дорогим золототканим шалем, у жовтих сап'янцях, на яких мелодійно подзвонюють у підібраних тонах срібно-позолочені, дорогої сніцерської роботи, остроги, стилізовано скопійовані з музейних взірців», І. Полтавець-Остряниця «ніби зіскочив із старого портрета» й був «класичним взірцем українського мужеського типу»⁵⁷⁶. Говорив І. Полтавець українською, «кокетуючи запозиченими із старого словництва архаїзмами».

Водночас П. Скоропадський так змальовував свого генерального писаря: «Недурна людина, великий український ентузіаст, гетьманець, надзвичайно честолобний, авантюрист у повному сенсі цього слова, його можна було підбити на патріотичний захід. Дуже високої думки про себе, дійсно чудово говорив й володів пером і недурно малював. Часто хотів грати роллю йому не по плечу, дуже був підданий лестощам»⁵⁷⁷.

Генеральний писар не мав у гетьмана визначеного часу для доповідей. За словами начальника Штабу гетьмана Б. Стеллецького, роль І. Полтавця-Остряниці, як генерального писаря, «зводилася до складання проекту промов, що виголошувалися Гетьманом, різноманітного роду офіційних листів суто національного характеру й взагалі усього того, що мало було б надати діяльності Скоропадського яскраво українське забарвлення й зблизити його з українськими самостійницькими колами»⁵⁷⁸.

У тих випадках, коли П. Скоропадському доводилося висловлюватися у справах міжнародного характеру, як, наприклад, з приводу вбивства у Києві російським есером Б. Донцовим німецького фельдмаршала Г. Айхгорна, проект гетьманського звернення складався І. Полтавцем-Остряницею, а потім у присутності П. Скоропадського обговорювався спільно з міністром закордонних справ Д. Дорошенком, його заступником О. Палтовим та начальником Штабу гетьмана Б. Стеллецьким. Принагідно зазначу, що сам Б. Стеллецький зазначав з цього приводу, що І. Полтавець

⁵⁷⁶ Єтимович В. Перше ставлення в гетьмана // За велич нації: У двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської Держави. – Льв., 1938. – С. 119–120.

⁵⁷⁷ Скоропадський П. Спогади. – С. 82.

⁵⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 134.

та Д. Дорошенко завжди прагли внести у слова гетьмана найбільшої ворожнечі з Росією, тоді як він та О. Палтов докладали усіх зусиль, аби згладити ці стосунки й зробити їх для загальноросійського спрямування не стільки шкідливими⁵⁷⁹. Тут, зокрема, мається конкретний приклад, коли після вбивства в Києві фельдмаршала Г. Айхгорна російським есером Б. Донцовим гетьман П. Скоропадський видав підготовлений І. Полтавцем-Остряницею маніфест, в якому, між іншим, зауважив, що єдиною для нього втіхою є та обставина, що вбивця не є українцем, а зайшла зі сторони людина й що таким чином кров Г. Айхгорна не падає на совість українців.

З 16 червня 1918 р., згідно з наказом військового міністра О. Рогози, І. Полтавець увійшов до складу нової Генеральної Козацької Ради, що мала розробити козацький Статут відповідно до запланованої гетьманом козацької реформи⁵⁸⁰, став членом її президії. Начальник Штабу гетьмана називав І. Полтавця-Остряницю (поряд із самим собою, Г. Зеленевським та О. Палтовим) одним з тих людей, що були найбільш наближені до П. Скоропадського й мали на нього найбільший вплив. І так вважав багато хто у той час. Проте, як правило, ступінь впливу І. Полтавця на гетьмана значно перебільшувався, а з огляду на вдачу натури генерального писаря, не виключено, що й завищувався ним самим. З цього приводу сам гетьман зазначав, що «ті, котрі зображували його [Полтавця] якимось Бісмарком, жорстоко помилялися, так само, як і багато тих, котрі запевнювали мене, що це мій геній зла», додаючи, що особисто він І. Полтавця-Остряницю «чудово вивчив і, віддаючи йому належне, завжди ставився до його доповідей далеко не з тією увагою, яку припускали»⁵⁸¹.

Разом з тим П. Скоропадський все ж довіряв І. Полтавцю, хоч і з певною іронією щодо його романтизму та авантюристських нахилів. У своїх спогадах командир корпусу Січових стрільців полковник Є. Коновалець згадував, що під час його переговорів з німецьким командуванням у листопаді 1918 р. І. Полтавець-Остря-

⁵⁷⁹ Там само. – Арк. 134–135.

⁵⁸⁰ Там само. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 2а. – Арк. 54 зв.–56.

⁵⁸¹ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 82.

ниця за наказом гетьмана без успіху намагався налагодити контакти з повстанськими військами Директорії⁵⁸².

Від 1919 р. І.Полтавець-Остряниця жив в еміграції у Мюнхені (Баварія, Німеччина)⁵⁸³. 4 вересня 1920 р. у Берліні частина старшини постановила відновити організацію українського козацтва, очолити яке мав І. Полтавець-Остряниця. У березні 1921 р. місцем штабу військового отамана став Мюнхен. Тоді ж він познайомився з А. Розенбергом. Підтримував з ним приятельні стосунки й на пропозицію того, за неперевіреними відомостями, вступив до нацистської партії (НСДАП).

За непевними відомостями, зокрема чекіста П. Пташинського, І. Полтавець повернувся в Україну до Холодного Яру на Чигиринщину. Уповноважений ЧК згадував, що в червні 1921 р. більшовицьким комісарам «за допомогою підрозділів 25-ї стрілецької дивізії належало здійснити операцію з ліквідації бандитизму у Холодному Ярі й отаманів Чучупаки, Заболотного, Полтавця-Остряниці, Івана Гребенюка»⁵⁸⁴. П. Пташинський також писав, що нібито особисто у липні 1921 р. бачився з Чучупакою та Полтавцем і останній вкрай вороже поставився до пропозиції переговорів з чекістами⁵⁸⁵. Проте невдовзі І. Полтавець-Остряниця з невідомих причин повернувся до Німеччини.

Коли ж влітку 1921 р. у Відні було створено Українське національне вільнокозацьке товариство (УНВКТ) й тимчасову його Генеральну управу очолив Василь Вишиваний (ерцгерцог Вільгельм Габсбург), І. Полтавець-Остряниця приєднався до УНВКТ, паралельно налагоджуючи контакти з російськими монархічними колами, що схвально оцінив тогочасний лідер німецьких правих Е. Людендорф. Утім, співпраця І. Полтавця з В. Вишиваним тривала лише десять місяців, на початку 1922 р. УНВКТ через внутрішній антагонізм розкололося.

⁵⁸² Коновалець Є. Спомини й уваги // Історія січових стрільців 1917–1919. – Льв., 1937. – С. 304.

⁵⁸³ Bayerisches Hauptstaatsarchiv (BayerHStA). – Ф. МА–103037.

⁵⁸⁴ Пташинский П. Пути-дороги (Петр Никифорович о себе и еще кое о чем, что было когда-то давным-давно. 1902–1921 гг.) – Глава 12. Последний бой. – На правах рукописи. – Белгород-Днестровский, 1988. – С. 267.

⁵⁸⁵ Там само. – С. 284.

У січні 1923 р. І. Полтавець-Остряниця у Мюнхені заснував Українське національне козацьке товариство (УНАКОТО). Від самого початку воно взяло на озброєння ідеологію націонал-соціалізму, маючи в перспективі застосовувати її в Україні. УНАКОТО вбачало своє призначення у створенні козацької сильної бойової армії, на зразок «ордену»⁵⁸⁶. «Ми гадаєм, – писав І. Полтавець-Остряниця, – що всякі застереження про наші найскромніші бажання мусять уступити, а на їх місце стати: 1. Націоналізм. 2. Національний соціалізм. 3. Козачество як самооборона нації та 4. Ловка, розуміюча тактику сьоднішнього дня дипломатія, що покривається одним словом – диктатура, і домінація національної народної партії до часу, поки держава буде створена і зможе виявити без каліченої революцією демократії та жидівської меншості свою дійсну волю»⁵⁸⁷. У програмних документах товариства наголошувалося, що саме «демократичні принципи стали основною причиною поразки у Національно-визвольній боротьбі»⁵⁸⁸. Друкованим рупором УНАКОТО протягом 1923–1924 рр. була газета «Український Козак».

1 липня 1926 р. у своєму ж «1-му Універсалі до Українського козацького народу» І. Полтавець проголосив себе «Гетьманом і національним вождем всієї України обох боків Дніпра та військ козачих і запорозьких», а потім і диктатором неіснуючої «Української Народної Козацької Республіки».

Нечисленні осередки УНАКОТО діяли на українських землях, в основному, на Волині, однак на початку 1930-х рр. припинили своє існування. Розробляв проекти створення груп Вільного козацтва

⁵⁸⁶ Савчук О. Гетьманський рух у Польщі у 1920–30 рр. // Останній Гетьман. – К.: Академпрес, 1993. – С. 172.

⁵⁸⁷ Український козак (Мюнхен). – 1923. – Ч. 1. – 1 березня.

⁵⁸⁸ Осташко Т. Український козацький Рух в еміграції (1919–1939) // Український консерватизм і гетьманський Рух. Історія. Ідеологія. Політика. – К.: видавничий центр КДЛУ, 2000. – С. 290.

у складі Вермахту. 23 травня 1935 р. І. Полтавець-Острияниця звертався до А. Гітлера з листом, в якому виступав з пропозицією про готовність надання своєї організації в розпорядження Німеччини на умовах дотримання нею союзницьких щодо України вимог Берестейського договору. Того ж року він створює нову організацію – Український національний козацький рух (УНАКОР). «Мета УНАКОР, – зазначалося у Статуті, – полягає в потребі організації нового специфічного українсько-козацького націонал-соціалістичного фашистського укладу народного життя»⁵⁸⁹. Політична позиція його та прибічників змінювалась від монархічно-елітаристської до тоталітарно-елітарної. І хоча І. Полтавець-Острияниця проголошував свій рух фашистським і націонал-соціалістичним, насправді він був праворадикальним, націонал-консервативним, парамілітарним рухом, про що свідчить брак расової теорії, визнання православної церкви та її цінностей, відсутність намагань створити однопартійну систему тощо⁵⁹⁰. Авантюризм і владолюбство І. Полтавця-Острияниці призводили до частих конфліктів, чвар, боротьби усередині руху. Він оточив себе ненайкращими представниками так званої неокозацької еліти – І. Орловим, А. Жеребком, Д. Гулаєм та ін. Наслідком цього став занепад вільнокозацького руху напередодні Другої світової війни.

Сам же І. Полтавець-Острияниця з 1942 р. відійшов від політичної діяльності, мешкав у Берліні на Шпіхернштрассе, 86 й був, навіть, запроторений до німецького концентрату, з якого вийшов лише наприкінці війни. По звільненні проживав біля Мюнхена у передмісті Плянegg. Помер 17 січня 1957 р. у Мюнхені.

Помічником генерального писаря був полковник *Глебовський Георгій Євграфович* (13 (15?) лютого 1879 – ?). Г. Глебовський був дворянином і сповідував православну віру. 1897 р. закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус (від серпня 1898 р. – корнет), а 1899 р. – військово-училищні курси при Єлізаветградському кавалерійському юнкерському училищі (по 1-му розряду).

⁵⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 296. – Арк. 1 зв.

⁵⁹⁰ Ідеологія Українського Вільного козацтва «УНАКОР». – Мюнхен, 1936.

До служби вступив у нижньому чині від 31 серпня (1 вересня ?) 1897 р. Від 1899 р. – у 50-му драгунському Іркутському полку, а від 3 серпня 1900 р. – у кордонній варті⁵⁹¹. Станом на 20 липня 1902 р. служив корнетом, помічником завідуючого навчальною командою у Ломжинській бригаді кордонної варті (м. Ломжа), командир кордонної охорони Лісниківського, Хоржальського загонів, ад'ютант 2-го полку Окремого корпусу кордонної охорони. На 9 березня 1904 р., овдовілий Г. Глебовський, що сам виховував доньку, вже поручник. Від 29 вересня 1906 р. по 11 вересня 1909 р. – в запасі. Від 1909 р. у складі Заамурського Окремого корпусу кордонної охорони, командир Козегловського, Лебківського загонів⁵⁹². Від 30 жовтня 1909 р. (?) – штаб-офіцер; з 30 жовтня 1913 р. (?) – ротмістр. У грудні 1913 р. – початку червня 1915 р. – ротмістр 14-ї кордонної Ченстоховської бригади (командир Лебківського загону). На початку червня 1915 р. капітаном вступив до тилового евакуаційного розподільчого пункту при Ніколаєвському військовому госпіталі у Петрограді⁵⁹³. За деякими відомостями, під час Першої світової війни також служив штаб-офіцером Івангородської фортеці та начальником пункту формування автомобільних частин у Петрограді. За Російської імперії був нагороджений орденами Святої Анни IV ст. з написом «За хоробрість» та Святого Станіслава III ст. з мечами і бантом (3 червня 1915 р.).

На II Всеукраїнському військовому з'їзді, що відбувався від 5 по 11 червня 1917 р. у Києві, обраний членом (начальником канцелярії) Українського Генерального військового комітету. Наприкінці 1917 – початку 1918 рр. – начальник штабу особливого коменданта м. Києва М. Ковенка, під час наступу більшовиків (кінець листопада – початок грудня 1918 р.) був начальником канцелярії командувача військ Київської округи, командуючий округою, керівник оборони Києва. Командував частинами УНР під час

⁵⁹¹ Ромашкевич А. Д. Список кадетам Петровского Полтавского кадетского корпуса, окончившим с 1891 по 1908 г. Приложение к Материалам к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1907 г. по 1-е октября 1908 г. Год пятый. – Полтава, 1908. – С. 18.

⁵⁹² Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. – Львів; – Харків: Видавництво Сора, 2007. – С. 66–67.

⁵⁹³ Русское слово. – 1915. – № 129. – 6 июня.

оборони Києва та їх відступу до Житомира. Від лютого 1918 р. – у відставці. Член Української Центральної Ради 3-го складу. Після гетьманського перевороту – полковник, помічник генерального писаря І. Полтавця-Остряниці у Власному Штабі гетьмана П. Скоропадського. Від 12 жовтня 1918 р. – отаман Українського козацтва на Київщині⁵⁹⁴. За часів Директорії – генерал-поручник Армії УНР. Подальша доля невідома⁵⁹⁵.

Іншим помічником генерального писаря, щоправда вже під завісу Гетьманату, був колишній полковник російської служби, генеральний хорунжий Української Держави *Борис Васильович Палій-Неїло (Палій-Неїлов)* (10 січня 1878 – 5 лютого 1956). Б. Неїло народився у с. Неїлівка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії й походив з дворянської родини. Є. Чикаленко описував його на вигляд як типового російського офіцера, але з рисами запорожця, який добре володів українською мовою⁵⁹⁶.

Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус та 3-тє військове Олександрівське училище за 1-м розрядом (1897 р.). Закінчив Михайлівську артилерійську школу та Ніколаєвську академію Генерального штабу. Служив у Івангородській фортечній артилерії, а з 1898 р. – у кадровій батареї 48-ї артилерійської бригади. Від 30 грудня 1899 р. – у 13-й артилерійській бригаді. З 31 липня 1903 р. – у 2-й запасній артилерійській бригаді. Від

⁵⁹⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 255; – Т. 2. – С. 174.

⁵⁹⁵ ГА РФ. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Спр. 146. – Арк. 1–31; Личный состав чинов Отдельного Корпуса Пограничной Стражи по старшинству. Составлен по 6 декабря 1913 г. (включительно). – СПб., 1914. – С. 326; Справочная книжка по личному составу Отдельного корпуса пограничной стражи. – СПб., 1902; Список генералам, штаб и обер-офицерам Отдельного корпуса пограничной стражи по старшинству. Составлен по 9 марта 1904 г. – СПб., 1904; *Тинченко Я.* Офицерский корпус Армии Украинской Народной Республики (1917–1921). – Кн. 1. – К., 2007; Воспоминания ген. В. Н. Посторонкина о создании гетманом П. П. Скоропадским вооруженных сил Украинской державы [12, 19 мая 1928 г.] // Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 549, 551.

⁵⁹⁶ *Чикаленко Є. Х.* Щоденник, 1919–1920. – С. 139.

18 липня 1910 р. – у 9-й артилерійській бригаді, що квартирувалася у Полтаві. З 13 липня 1913 р. служив у 12-й артилерійській бригаді (Кам'янець-Подільський), у складі якої брав участь у Першій світовій війні. За бойові заслуги був відзначений кількома орденами (зокрема, офіцерським Георгіївським хрестом) і Золотою Георгіївською зброєю (11 листопада 1916 р.).

У червні 1917 р. звернувся до українського представництва у Москві з проханням перевести на службу до української армії. У 1917 р. брав участь у 1-му та 2-му Українських військових з'їздах. Був обраний до складу Українського Військового генерального комітету (УВГК) на посаду помічника інспектора артилерії. Згодом був призначений командантом українських військових частин на Полтавщині та начальником міського гарнізону. У жовтні 1917 р. його обрали до Генеральної ради Вільного козацтва. Працював у Білій Церкві на посаді помічника генерального писаря та начальника Генеральної канцелярії Вільного козацтва. З 21 грудня 1917 р. – начальник 1-го Тракторного артилерійського дивізіону, який був українізований.

Навесні 1918 р. став організатором гарматних частин в українських корпусах. За Гетьманату командував 6-м гарматним полком, служив у залізничній охороні Конотопсько-Бахмацького району. З жовтня 1918 р. був помічником генерального писаря І. Полтавця-Остряниці і начальника Генеральної канцелярії Українського козачого війська. Зі спогадів В. Андрієвського відомо, що в листопаді 1918 р. під час антигетьманського повстання Б. Неїло активно поширював (принаймні на Полтавщині) статут нового козацтва, вироблений І. Полтавцем-Остряницею та гетьманську відозву про організацію козацтва на чолі з П. Скоропадським⁵⁹⁷. Проте, усвідомивши приреченість гетьманського режиму, перейшов на бік Директорії УНР. У грудні 1918 р. – січні 1919 р. – помічник столичного отамана. 22 січня 1919 р. Б. Неїло був одним з організаторів військового параду у Києві на честь Злуки УНР і ЗУНР. У 1919 р. певний час перебував у Перемишлі. У 1919–1920 рр. перебував на командних посадах в Армії УНР (у другій половині 1919 р. – державний інспектор Спільної юнацької школи).

⁵⁹⁷ Андрієвський В. З минулого. – Т. 2. – Ч. 1. – Берлін, 1923. – С. 211–212.

Залишався прихильником гетьманату, як форми влади⁵⁹⁸ та, як свідчив Є. Чикаленко зі слів самого Б. Неїла, «він щиро служив гетьманові, а не Скоропадському, якого вважає за щирого, але не дуже розумного і зовсім безвольного чоловіка», а також «дуже жалкує не за Скоропадським, а за гетьманством і шкодує, що Директорія не посадила на гетьманство замість Скоропадського іншу людину»⁵⁹⁹. У 1920 р. бере активну участь у боях під Вінницею. 3 липня 1920 р. – генерал для особливих доручень при головному отамані С. Петлюрі. 15 вересня 1920 р. – лектор Кам'янець-Подільської спільної юнацької школи.

Після короткого перебування у таборі інтернованих частин Армії УНР у Ланцуті (зокрема в с. Пикуличі), поселився у Перемишлі, де 1928 р. заснував і очолив філію Українського центрального комітету. Опікувався колишніми вояками УНР. Згодом організував художню іконописну майстерню «Відродження», у якій працювали 10 художників – колишніх українських вояків, зокрема, П. Ковжун, П. Запорізький, М. Прасіцький та ін. 1934 року Б. Неїло разом з колишнім старшиною Армії УНР П. Запорізьким розмалювали церкву у с. Явірник Руський під Перемишлем, у якій був охрещений автор українського гімну Михайло Вербицький. Б. Неїло та його однопдумці, до речі, автори розписів й низки інших церков Надсяння⁶⁰⁰.

У 30-х рр. одержав звання генерала-хорунжого (в еміграції). У 1944 р. виїхав до Західної Німеччини, де перебував у таборі переміщених осіб Міттенвальд, обирався отаманом Станиці українського Вільного козацтва. У 1950 р. емігрував до США. В Америці брав жваву участь у з'їздах військовиків, зокрема Союзу українських ветеранів, у з'їздах громадських установ та організацій, працював в Союзі українських військових інвалідів та провадив активну діяльність на церковній ниві. Особливої уваги заслуговують його церковні розписи у візантійському та народному

⁵⁹⁸ Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920. – С. 153.

⁵⁹⁹ Там само. – С. 139.

⁶⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 651. – Арк. 39, 48, 49; – Спр. 653. – Арк. 93-а; – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1-а. – Арк. 29; РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – П/с 3047; Полковник Борис Палій-Неїло // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1936. – Ч. 12. – С. 18–19.

українському стилі, зокрема греко-католицької церкви Святого Миколая в Міттенвальді–Єгеркассерне та міттенвальдської автокефальної православної церкви⁶⁰¹. Відомою стала й його стаття в «Українських Вістях» (1947 р.) про Братство кобзарів імені О. Вересая⁶⁰². За рік до своєї смерті, на 77-му році життя, Б. Неїло все ще бере плідну участь в діяльності Об'єднання бувших вояків українців Америки (ОбВУА), головує на його загальних зборах у Детройті (16 січня 1955 р.) та очолює громадський контроль над фінансовими діями організації⁶⁰³. За рік, 5 лютого 1956 р., Б. Палій-Неїло помер⁶⁰⁴.

* * *

Власна канцелярія гетьмана офіційно була складовою його Головної Квартири і структурною частиною гетьманського Штабу. Однак, насправді, вона являла собою цілком автономну установу з безпосереднім підпорядкуванням особисто Павлові Скоропадському. Тож значення і роль генерального писаря та очолюваної ним канцелярії у державному (особливо позалаштунковому) житті також були доволі значними. З самого початку встановлення Гетьманату діяльність і повноваження вищевказаної інституції визначало (недатоване) *Положення «Про Власну Його Світлості*

⁶⁰¹ Кордуба Ф. Борис Палій Неїло. Генерал-хорунжий артилерії // Свобода (Джерсі Сіті; Нью-Йорк). – 1950. – Ч. 95. – 26 квітня. – С. 3.

⁶⁰² Ветеран Палій-Неїло. Ще кілька слів про Братство кобзарів імені О. Вересая // Українські Вісті. – 1947. – № 115–116. – 31 серпня.

⁶⁰³ З життя громад і організацій. Детройт. Міш. Загальні Збори Відділу ОбВУА // Свобода (Джерсі Сіті; Нью-Йорк). – 1955. – Ч. 26. – 9 лютого. – С. 3.

⁶⁰⁴ Дивіться: Некролог // Уїфаїнський Комбатант. – На Чужині. – 1956. – С. 15; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К.: Темпора, 2007; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірала. – Львів; – Харків: Сіпа, 2007. – С. 151–152.

*Гетьмана всієї України канцелярію»*⁶⁰⁵. Згідно з вищезазначеним Положенням, «Власна ЙОГО ГЕТЬМАНСЬКОЇ СВІТЛОСТИ канцелярія, установлюється для прийому прохань та скарг, котрі можуть бути вирішені тільки волею ЙОГО СВІТЛОСТИ[.] Крім того у канцелярії ведуться особисті справи і листування ЙОГО СВІТЛОСТИ і сім'ї»⁶⁰⁶.

Прийом таких прохань та скарг, а також провадження особистих справ і листування гетьмана покладалося на «особливу особу», котрій надавалося звання «генерального писаря Канцелярії Його світлості пана Гетьмана всієї України». Генеральний писар призначався гетьманом, підпорядковувався безпосередньо П. Скоропадському й користувався «правом особистої доповіді у встановлені години та поза ними»⁶⁰⁷. Крім того, генеральний писар мав усюди супроводжувати гетьмана, зокрема: у мандрівках, на парадах, оглядах, виходах, поїздках тощо. Значення посади генерального писаря його світлості набувало особливої ролі ще й завдяки тому, що ця посада могла бути об'єднана з посадою генерального писаря Генеральної ради Військ козацьких. Безпосередньо у роботі генерального писаря, за його бажанням, міг брати участь його помічник, який під час відсутності свого начальника через хворобу чи з інших причин виконував писарські обов'язки. Генеральний писар Власної його світлості канцелярії користувався також правами товариша міністра і перебував членом Військової Державної Ради.

⁶⁰⁵ У царській Росії існувала власна його імператорської величності Канцелярія. Утім, не варто за співзвучністю назв вважати гетьманську Власну канцелярію подібною до царської. Так, наприклад, у складі імператорської канцелярії було III відділення (створене 3 липня 1826 р.), яке стало серцевиною політичних репресій та цензури самодержавства. III відділення Канцелярії складалося з п'яти експедицій, з яких: I експедиція займалася усіма політичними справами – так званими предметами вищої поліції та відомостями про осіб, що перебували під поліцейським наглядом; II експедиція – розкольників, сектантів, фальшивомонетників, кримінальними вбивствами, місцями замкнення та «селянським питанням»; III експедиція опікувалася виключно іноземцями; IV експедиція провадила листування про взагалі усі події, завідувала особистим складом, призначеннями чинів тощо; V експедиція (створена у 1842 р.) займалася спеціально театральною цензурою. Таким чином, як буде видно далі, гетьманська Власна канцелярія не мала таких широких поліцейських функцій, проте діяльність Власної Квартири гетьмана загалом мала окремі ознаки особистої внутрішньої та зовнішньої розвідки глави Української Держави.

⁶⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6.

⁶⁰⁷ Там само.

Помічники генерального писаря призначалися з подання самого генерального писаря наказом по армії і флоту й користувалися правами командира неокремої бригади. Вони відповідали за правильність ведення справ у Канцелярії та своєчасність їхнього виконання. Офіцери для доручень також призначалися з подання генерального писаря наказом по армії та флоту й користувалися правами командира неокремої частини, а також за вказівкою генерального писаря виконували доручення гетьмана.

На перших порах існування Гетьманату до складу Власної канцелярії гетьмана входили: помічники генерального писаря, офіцери для доручень та інші чини за штатом. При цьому зазначалося, що штати Канцелярії можуть бути збільшені або скорочені лише волею гетьмана. Розподіл же обов'язків між ними і внутрішній розпорядок справоведення в ній встановлювалися інструкцією генерального писаря.

Канцелярія могла приймати на ім'я гетьмана:

- скарги на рішення департаментів Сенату;
- скарги щодо постанов вищих державних установ, проте лише на невідповідний події виклад у постанові, а також коли це підтверджується достовірними доводами;
- скарги на дії та розпорядження міністрів, головноуправляючих окремими частинами та губерніальних старост, коли такі дії чи розпорядження не підлягають оскарженню за законом перед Сенатом (формулювання було запозичене зі ст. 1 Тимчасового керівництва установленого Сенатом Російської імперії видання 1892 р. та зі ст. 171–173 установлення міністерств від того ж року);
- прохання про дарування милостей, в особливих випадках, коли вони не підлягають під дію чинних законів, але за умов, якщо цим не порушуються забезпечені законом інтереси та громадянські права;
- прохання про помилування та пом'якшення участі осіб, що засуджені або відбувають покарання.

Подібні скарги та прохання, що подавалися на ім'я гетьмана, а також визначені на них папери звільнялися від гербового збору. Скарги та прохання повинні були подаватися не інакше, як від імені та за яким підписом прохача, із вказівкою його місця прожи-

вання та адреси переписувача (якщо прохання написано чужою рукою). При цьому подання скарг та прохань через довірених осіб допускалося лише у двох випадках:

- 1) якщо у справі беруть участь кілька осіб і всі вони (або кілька з них) уповноважать на це одного з них своєю довіреністю;
- 2) якщо у справах, що стосуються цілої верстви суспільства, або громадської установи, скарга чи прохання принесені законним її представником, який уповноважений на це встановленим порядком.

У скаргах на визначення департаментів Сенату мали бути наведені закони, які прохач вважав порушеними, а також докази та доводи, на яких він визначав своє подання з доданням свідoctва про час оголошення оскарженого визначення або застосування такого до виконання. Якщо ж означене свідoctво до скарги не було докладене, то на його подання прохачеві призначався термін не більше одного місяця. До скарг на постанови вищих державних установ мало бути додано свідoctво про час оголошення оскарженої постанови або застосування її до чинного виконання.

Гетьманською канцелярією залишалися поза розглядом скарги і прохання, що були подані з порушенням вищенаведених умов, скарги на постанови вищих державних установ, що були подані по витоку чотирьох місяців від часу оголошення оскарженої постанови або з часу застосування її до чинного виконання, а також скарги та прохання, написані непослідовно або без смислового викладу, на клаптиках паперу чи з некультурними висловами.

Крім того, генеральний писар залишав без наслідків, не подаючи на розгляд гетьмана, й перенадсилав у відділи прохань:

- скарги та прохання, що не були передбачені вищевказаними умовами;
- скарги на місця нижчі та середні, а також такі, що були залишені поза розглядом й надійшли повторно, якщо при цьому не наведено нових обставин, підтверджених доказами;
- скарги і прохання на установи нижчого та середнього рангу з приводів, за якими в загальному законному порядку належить звертатися до службового начальства або до встановлених відомств та установ;

- ті скарги, що належать розгляду Ради міністрів про призначення пенсій за особливі службові відзнаки та заслуги прохача;
- прохання службових осіб про будь-які нагороди, що подаються без відома їхнього начальства;
- скарги на звільнення з посад з подання начальника частини, без пояснення причин;
- прохання про виключення з послужних списків або по атестатах та наказів про відставку відміток і накладених покарань.

Усі решта означених і встановлених вищенаведеними умовами скарг та прохань генеральний писар подавав на розгляд гетьманові, отримуючи від глави держави дозвіл на залишення їх без наслідків або на внесення справ у ту вищу установу, в якій вони були вирішені. Окремі питання, що не могли бути вирішені у законодавчому порядку відповідними установами та інституціями, запрошувалися для розгляду та вирішення самим П. Скоропадським.

У випадкові розгляду скарг і прохань, поданих до Власної канцелярії гетьмана, у Державному Сенаті чи Раді міністрів генеральний писар мав бути присутнім на таких засіданнях⁶⁰⁸. Прохання про помилування та пом'якшення покарань генеральним писарем передавалися на розгляд міністрові юстиції (щодо осіб, засуджених судами цивільного відомства) та військовому чи морському міністрові (щодо осіб, засуджених військовими або військово-морськими судами). Прохання та скарги по духовному відомству, котрі стосувалися духовних справ та управління Православної Церкви і підлягали залишенню без розгляду гетьманом, передавалися міністрові сповідань. В особливо поважних випадках генеральний писар запитував у П. Скоропадського повеління на передачу прохання міністрові сповідань для гетьмана. Усі прохання передавалися на облік гетьманському господареві.

Рішення й повеління гетьмана з приводу розглянутих ним справ повідомлялися генеральному писареві для доведення до

⁶⁰⁸ У передруці (копії) цього документа, що зберігається у ЦДАВО України (Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6–8), відсутній пункт 21 вищенаведеного Положення, решта ж тексту продовжується далі за поточною (21, 22 і т. д.) нумерацією по списку ідентично наведеному Положенню.

відома та оголошення особам, що подавали скарги або прохання. На вимогу генерального писаря відповідні відомства мали повідомляти свідчення, необхідні для розв'язання скарг та прохань і надавати для огляду оригінали справоведення тощо. Прохання про одноразові грошові надання задовольнялися з джерел окремо для цього установлених, а видача на це гетьманом дозволу могла бути зумовлена лише через крайню бідність прохачів з Державної скарбниці за попереднім, кожного разу, узгодженні з міністром фінансів та в розмірах, визначених на безпосередній погляд особисто П. Скоропадського.

Власна Канцелярія гетьмана через своє Прес-бюро (завідуючий – Віктор Йосипович Бякін⁶⁰⁹) також здійснювала контроль над виходом періодичних видань (газет, журналів, летючих листків тощо). Прес-бюро гетьманської Канцелярії спрямовувало до редакції певного видання запит про штати його співробітників, наклад, партійну належність, ідеологічну спрямованість тощо, як, наприклад, це було зроблено 25 травня 1918 р. щодо відомої у той час газети «Нова Рада»⁶¹⁰.

У цьому безпосередньому випадкові редактор «Нової Ради» А. Ніковський подав у своїй відповіді детальний звіт, в якому вказав на час з якого видавалася газета (25 березня 1917 р), її реєстрацію у Київському виконавчому комітеті, мову видання (українська), видавця (Товариство для підмоги літературі, науці і штуці), редактора (Андрій Васильович Ніковський), перелік співробітників (були вказані прізвища таких відомих на той час діячів, як С. Єфремов, О. Лотоцький, Д. Дорошенко, О. Шулгин, О. Саліковський, Д. Маркович, Д. Донцов, П. Стебницький, В. Прокопович, І. Фещенко-Чопівський, В. Науменко, М. Туган-Барановський, К. Мацієвич, С. Шелухін та ін.), секретарів редакції (О. Кузьминський, П. Тичина), хронікерів (Ф. Бмунюк, О. Стешенко, П. Іваненко), ціну окремого номера та вартість місячної передплати, коло читачів («здебільшого інтелігенція та культурне селянство»), періодичність та наклад (щоденно вранці, 6 тис. примірників). У звіті також зазначалося, що «Нова Рада» не є

⁶⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп 1. – Спр. 6. – Арк. 2; – Спр 8. – Арк. 22.

⁶¹⁰ Там само. – Спр. 8. – Арк. 10–10 зв.

партійним друкованим органом, «ведеться в напрямку поступово-демократичному» і до того часу ніяких додатків не видавала⁶¹¹.

Подібні звіти подавали до Канцелярії гетьмана й інші періодичні видання, в тому числі й національних меншин (як, наприклад, польські «Przegląd Polski» від 1 травня⁶¹² та «Dziennik Kijowski» від 1 червня 1918 р.⁶¹³). Загалом же, за моїми підрахунками, гетьманська Канцелярія з травня по вересень 1918 р. перевірила таким чином 1 тис. 587 видань⁶¹⁴.

Власна канцелярія гетьмана почала працю над збором та збереженням у своєму Ученому архіві усіх документів, що так чи інакше стосувалися діяльності гетьмана П. Скоропадського. Відтак 17 липня 1918 р. генеральний писар І. Полтавець-Остриця видав Обіжник (№ 588) «по всім Міністерствам і Відділам Штабу», в якому визначалося: «Усі грамоти, акти і інші документи з оригінальною підписью ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО ПАНА ГЕТЬМАНА ВСІЄЇ УКРАЇНИ, по мінованні в них потреби, належить, не затримую в цілях їх сховання надсилать для здачі під росписку Завідуючому Ученим Архівом при генеральному Писареві»⁶¹⁵. Подібне розпорядження було продубльоване усіма міністрами у свої підрозділи⁶¹⁶.

27 червня 1918 р. з посади начальника Власного Штабу гетьмана було усунено генерала В. Дашкевича-Горбацького, який, за словами самого П. Скоропадського, «достеменно не міг впоратися із цією справою»⁶¹⁷. На зміну йому було призначено Б. Стеллецького. При новому керівникові Штабу власну адміністрацію глави Української Держави було більш структуризовано, а гетьманська Канцелярія здобула чітко визначений тимчасовий штатний розпис своїх працівників, визначений відповідною Постановою Ради міністрів, що 16 липня 1918 р. була затверджена П. Скоропадським⁶¹⁸.

⁶¹¹ Там само. – Арк. 6–6 зв.

⁶¹² Там само. – Арк. 1.

⁶¹³ Там само. – Арк. 17–17 зв.

⁶¹⁴ Там само. – Спр. 9. – Арк. 1–40.

⁶¹⁵ Там само. – Спр. 2. – Арк. 16.

⁶¹⁶ Там само. – Арк. 15.

⁶¹⁷ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 214.

⁶¹⁸ *Державний вістник.* – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

Так, штат Власної канцелярії гетьмана всієї України мав складатися з 8 службовців, а саме: генерального писаря (річне утримання – 13 тис. 200 крб), двох помічників генерального писаря (військових старшин або сотників із річною зарплатнею по 8 тис. 400 крб кожному), двох старшин для доручень (сотників або значкових з заробітною платнею по 8 тис. 400 крб на рік кожному), завідуючого художньою частиною (посада VII класу; утримання – 8 тис. 400 крб на рік), хронікера (посада VII класу; утримання – 8 тис. 400 крб на рік) та друкарниці (з зарплатнею в 4 тис. 200 крб на рік). Автономною особою, що лише номінально була прикріплена до гетьманської Канцелярії, був особистий лікар П. Скоропадського. У розпорядження Власної канцелярії гетьмана постановлялося також асигнувати 6 тис. крб на господарські та на культурно-освітні потреби Власного Штабу П. Скоропадського.

Таблиця 3. Тимчасові штати Власної канцелярії особистого Штабу гетьмана всієї України

Назва посад	Осіб	Річне утримання		Класи посад
		Одному	Всім	
Генеральний писар (військовий старшина або сотник)	1	13.200	13.200	
Помічників генерального писаря (військовий старшина або сотник)	2	8.400	16.800	
Старшина для доручень (сотник або значковий)	2	8.400	16.800	
Завідуючий художньою частиною	1	8.400	8.400	VII
Хронікер	1	8.400	8.400	VII
Друкарниця	1	4.200	4.200	

Невдовзі співробітники гетьманської Канцелярії та її голова (генеральний писар) отримали й ретельніше прописані обов'язки та завдання й підкореговані постійні штати Канцелярії голови держави, які були визначені під грифом «Таємно» у новій редакції *Положення «Про Головну Квартиру Гетьмана»*, що 3 серпня 1918 р. була завізована начальником Власного Штабу гетьмана, генеральним хорунжим Б. Стеллецьким.

Документ зберігся у двох варіантах у частині, де йдеться про повноваження і обов'язки генерального писаря гетьмана та Канцелярії його світлості. При чому перший примірник – більш ранній (не датований і не засвідчений начальником Штабу гетьмана), проте більш докладний (з додатками штатних розписів)⁶¹⁹, а другий – остаточна редакція основних положень⁶²⁰. Компілюючи обидві редакції, ми можемо дізнатися більш детально про безпосередні завдання та обов'язки службовців Власної канцелярії П. Скоропадського та її штати.

У таємному Положенні «Про Головну Квартиру Гетьмана» від 8 серпня 1918 р. обов'язки генерального писаря, обсяг робіт гетьманської Канцелярії та медика визначала глава Х (§ 460–480)⁶²¹. Згідно з новою редакцією Положення генеральний писар отримував такі повноваження:

- виконував усе особисте офіційне листування гетьмана та його особисті доручення;
- складав проекти рескриптів;
- представляв гетьманові до нагород підлеглих, чинів, що служили при главі держави;
- давав свідчення пресі про життя гетьмана;
- вів чергу наряду чергових при особі П. Скоропадського;
- складав проекти офіційних листів та привітань.

Генеральний писар призначався за безпосереднім визначенням П. Скоропадського наказом по армії та флоту. Підпорядковувався він винятково главі держави й так само лише гетьманові був підзвітним. Як і раніше, генеральний писар мав супроводжувати його світлість у мандрівках, на парадах, оглядах та виїздах. Останній пункт підрозділу про обов'язки генерального писаря підтверджував його керівництво Канцелярією пана гетьмана на правах командира бригади (неокремої)⁶²².

Власна канцелярія пана гетьмана перебувала у безпосередньому підпорядкуванні генерального писаря й провадила усе осо-

⁶¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16, 53–54 зв.

⁶²⁰ Там само. – Арк. 81–117.

⁶²¹ Там само. – Арк. 116–117.

⁶²² Там само. – Спр. 1. – Арк. 16, 53–54 зв.; – Арк. 81, 116–117.

бисте, офіційне листування П. Скоропадського під керівництвом та відповідальністю І. Полтавця-Остряниці.

У Канцелярії велися списки й адреси усіх осіб, що входили до складу уряду Української Держави. Два помічники генерального писаря здійснювали листування Власної канцелярії й несли відповідальність за своєчасне опрацювання паперів, що до неї надходили; детальніше їхні поточні обов'язки визначалися генеральним писарем. Двоє старшин для доручень виконували розпорядження гетьмана за вказівкою генерального писаря. Вони також по черзі, що встановлювалася І. Полтавцем-Остряницею, несли чергування у гетьманському палаці.

Окрім того, Власна канцелярія гетьмана провадила і такі справи, як:

- ведення списків й адрес усіх осіб, що входили до складу уряду;
- виконання проектів одностроїв почету (свити) гетьмана та його особистого Штабу;
- за проектами креслень організовувалося вбрання гетьманського палацу під час свят, виконувалися також й усі інші доручення з художньої частини, які вважав за потрібне здійснювати генеральний писар.

Усі ці обов'язки належали окремо призначеній особі – завідувачому художньою частиною.

Відомості про життя П. Скоропадського (після попереднього перегляду їх генеральним писарем) надавав пресі хронікер Канцелярії.

Медик пана гетьмана, який призначався за безпосереднім вибором П. Скоропадського наказом по армії та флоту, числився його особистим лікарем у штаті Власної канцелярії й користувався правами корпусного лікаря (з серпня 1918 р. – правами дивізійного лікаря), а його помічник – правами полкового лікаря. На допомогу медикові призначалися помічник, класний фельдшер, писар, кур'єр

й служитель. Гетьманський медик завідував також амбулаторним приймальним покоєм Головної квартири. Класний фельдшер підпорядковувався гетьманському медикові й мав допомагати йому у лікуванні хворих. Листування медика здійснював писар, а кур'єр служив для розсилки та рознесення пакетів медика гетьмана.

Принагідно зазначу, що начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький вважав особистого лікаря (медика) гетьмана – полковника Лукашевича – за людину малоповажну і некомпетентну у своєму фахові, за «ескулапа, що втерся у довіру до Скоропадського» й, зокрема, звинувачував, через його медичну непрофесійність і бездарність, у передчасній смерті маленького гетьманича Павла в серпні 1918 р.⁶²³ Попри це Лукашевич, згідно з наказом П. Скоропадського від 6 листопада 1918 р., увійшов до президії нової Генеральної Козацької Ради, яка за його дорученням мала розробити козацький Статут⁶²⁴. Додам лише, що в подальшому Лукашевич став головним санітарним інспектором Російської армії генерала П. Врангеля в Криму.

Справовиробник (діловод) мав допомагати помічникам писаря провадити листування; вів журнал паперів, що надходили до Канцелярії й виходили з неї; приймав надіслані пакети та телеграми і виконував інші доручення по Канцелярії за вказівками помічників генерального писаря. Три друкарки мали здійснювати листування Канцелярії під керівництвом помічників генерального писаря.

Справовиробник, хронікер та завідуючий художньою частиною користувалися правами начальника відділу департаменту і призначалися на посади з подання генерального писаря наказом по армії та флоту⁶²⁵.

Протягом серпня–вересня 1918 р. генеральний писар І. Полтавець-Остряниця наполегливо домагався від начальника гетьманського Штабу Б. Стеллецького розширення штатів підлеглої

⁶²³ Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 137.

⁶²⁴ Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.

⁶²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16, 53–54 зв.; – Арк. 81, 116–117.

йому гетьманської Канцелярії, підвищення її службовцям заробітної платні та військових звань для окремих чинів.

Так, наприклад, власну посаду він пропонував визначати військовим званням генерального значкового чи генерального хорунжого (замість встановлених генерального хорунжого або полковника), а також збільшити річне утримання з 13 тис. 200 крб до 16 тис. 800 карбованців. Двох помічників генерального писаря пропонувалося підвищити у військовому званні з військового старшини або сотника до генерального хорунжого або ж полковника, а їхню зарплатню з 8 тис. 400 крб збільшити до 13 тис. 200 крб. на рік.

Посади двох старшин для доручень, які на рік отримували по 8 тис. 400 крб кожний, І. Полтавець-Остряниця прагнув замінити одним офіцером, який, проте, мусив би мати чин гетьманського полковника або хоча б військового старшини й отримував би платню у 10 тис. 800 крб на рік. Посаду старшого діловода ліквідувати, а натомість запровадити обер-старшину для доручень (сотника чи значкового товариша) з зарплатнею у 8 тис. 400 крб на рік та VI класою посади. Заробіток завідуючого художньою частиною змінюватися не передбачалося (8 тис. 400 крб на рік), проте класифікацію його посади пропонувалося змінити з сьомої на більш вищу шосту, а також підвищити його до полковника або військового старшини. У додаток до хронікера (зарплатня – 8 тис. 400 крб на рік) та трьох друкарок (із зарплатнею у 4 тис. 200 крб на рік кожна) генеральний писар прагнув увести до штатів гетьманської Канцелярії ще: одного діловода (VI класа посади з утриманням у 8 тис. 400 крб на рік), двох писарів (по 3 тис. 600 крб річної платні кожному), двох кур'єрів та швейцара (з платнею кожному з них по 3 тис. крб на рік).

Медична частина гетьманської Канцелярії, на думку генерального писаря, була укомплектована оптимально, тож якихось штатних змін та підвищення зарплатні не потребувала. Відтак утримання медика пана гетьмана мало залишитися на рівні 12 тис. крб на рік, його помічника – 10 тис. 800 крб, фельдшера – 5 тис. 400 крб, писаря – 3 тис. 600 крб та служителя і кур'єра – по 3 тис. крб на рік кожному. Разом з тим І. Полтавець-Остряниця

прагнув домогтися збільшення суми канцелярських видатків для його установи з 3 тис. 600 крб до 12 тис. крб на рік⁶²⁶.

Отже, в разі прийняття пропозицій генерального писаря, витрати на утримання усього штату Власної канцелярії гетьмана мали б збільшитися з 124 тис. 800 крб до 166 тис. 200 крб на рік (дивись Таблицю 4, де курсивом вказано пропозиції І. Полтавця-Остряниці щодо змін штатів Власної канцелярії П. Скоропадського).

Таблиця 4. Проект змін штатів Власної канцелярії його світлості гетьмана України (не пізніше вересня 1918 р.)

НАЗВА ПОСАД	Кількість осіб	Річне утримання в карбованцях одному / всім		Класи посад
1) ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР (генеральний хорунжий або полковник) <i>(генеральний значковий або генеральний хорунжий)</i>	1	16 800 <u>13 200</u>	16 800 <u>13 200</u>	III
2) ВЛАСНА КАНЦЕЛЯРІЯ ГЕТЬМАНА				
Помічників генерального писаря (військовий старшина або сотник) <i>(генеральний хорунжий або полковник)</i>	2	13 200 8 400	26 400 16 800	IV
Старшина для доручень <i>(гетьманський полковник або військовий старшина)</i>	1 2	10 800 8 400	10 800 16 800	5 V
Діловод Оберст старшина для доручень <i>(сотник або значковий товариш)</i>	1	7 200 8 400	7 200 8 400	VII VI
Завідуючий художньою частиною <i>(полковник або військовий старшина)</i>	1	8 400	8 400	VII VI
Хронікер	1	8 400	8 400	VII
<i>Діловод</i>	1	8 400	8 400	VI

⁶²⁶ Там само. – Арк. 80 зв.

Друкарки	3	4 200	12 600	
Писарі	2	3 600	7 200	
Відпускається на канцелярські видатки		3 600	3 600	
Кур'єри	2	3 000	6 000	
Впускний швейцар	1	3 000	3 000	
3) МЕИК ПАНА ГЕТЬМАНА	1	12 000	12 000	IV
Помічник його	1	10 800	10 800	
Класний фельдшер	1	5 400	5 400	X
Служитель	1	3 000	3 000	
Писар	1	3 600	3 600	
Кур'єр	1	3 000	3 000	
Одпускається на Канцелярію при генеральному писареві			12 000	
УСЬОГО			124 800	

Окрім того, збереглася власноруч намальована І. Полтавцем-Остряницею нова схема (очевидно, що чернетка) структурної будови гетьманської Канцелярії. З неї можна зрозуміти, що генеральний писар передбачав у своєму відомстві 10 структурних підрозділів, які підпорядковувалися б генеральному писареві та двом його помічникам. Це зокрема:

- Особливий відділ (начальник відділу, помічник начальника (або діловод); 1 тис. 600 крб на утримання писарів);
- Канцелярія (начальник, діловод й 1 тис. крб на утримання писарів);
- Редакційне відділення (начальник, діловод; 3 тис. крб на утримання писарів);
- Архів (начальник; 2 тис. крб на утримання писарів);
- Довідкове («Справочне») бюро (начальник, діловод; 1 тис. крб на утримання писарів);
- Реєстраційний відділ (начальник, діловод; 1 тис. 600 крб на утримання писарів);

- Бібліотека (начальник; 500 крб на утримання писарів);
- Господарський відділ (начальник, діловод, казначей; 1 тис. 600 крб на утримання писарів);
- Креслярський відділ (начальник, 3 помічники; 5 тис. крб на утримання писарів);
- Типографія (10 набірників, 5 друкарів, 5 робітників при машинах, 3 переплітники й 3 розсильних)⁶²⁷.

Начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький (який до того ж був ідеологічним антагоністом та особистим суперником генерального писаря І. Полтавця-Остряниці у боротьбі за впливи на П. Скоропадського) намагався усіляко перешкодити прагненням І. Полтавця-Остряниці до розширення штатів підпорядкованої йому гетьманської Канцелярії й, натомість, прагнув її скоротити.

Тож 3 жовтня 1918 р. генеральний писар під грифом «таємно» отримав директиву (№ 280), яку підписали начальники Канцелярії та інспекторського відділу Штабу гетьмана, в якій зазначалося:

«Начальник Штабу прохає всіх Начальників Відділів Гетьманської Головної Кватери переробити додаткове Положення про Головну Кватеру та Штати у тих частинах, котрі відносяться до Вашого відання. При цьому Штати повинні бути скорочені до граничної дійсної потреби, зовсім не виходжуючи із вже чільній кількості служачих, а тилькі із ґрунтованої, необхідній для діла кількості іх.

При складанні Положення необхідно відрішитися від захоплення зайвих прав та обов'язків, але за те, потрібні права й обов'язки зазначити докладно, підтримуваючись необхідних для життя умов служби й праці всіх відділів Штабу ГЕТЬМАНА – Головної Кватери й опираючися на положення про відділи бувшої Імператорської Головної Кватери.

Перероблення Положення й Штатів повинно бути скінченим к 7-му жовтня, після чого Начальник Штабу припускає об'єднати працю відділів в Загальнім Засіданні під своїм головуванням»⁶²⁸. У додаток до цього у гетьманську Канцелярію також було надіслано проект її штатів.

⁶²⁷ Там само. – Арк. 10.

⁶²⁸ Там само. – Арк. 1.

У відповідь генеральний писар І. Полтавець-Острияниця направив начальникові Штабу гетьмана Б. Стеллецькому новий власний проект штатів гетьманської Канцелярії з супровідною пояснювальною запискою. У ній генеральний писар зазначав, що, розглянувши той проект штатів Власної канцелярії гетьмана, який був укладений службовцями начальника Штабу й надісланий додатком до його директиви № 280 від 3 жовтня 1918 р., він дійшов висновку, «що ВЛАСНА канцелярія у такому стані не може отповідать своему призначенню, як з боку представництва, так і фактичної праці»⁶²⁹.

Генеральний писар, з відчутними нотками роздратування, обґрунтовував своє твердження так: «З боку представництва тому, що у сіх інших відділах, як то, Штаб ПАНА ГЕТЬМАНА, Господар[ський] відділ і інші, як положеніє осіб у рангах, так і платня показана значно більше. Наприклад усі працююники у ранзі полковників одержуют платню по 12 000 карбованців у рік і більше. По ВЛАСНІ[Й] канцелярії зараз моїми помішниками фактично состоят два полковника: ГЛІБОВСЬКИЙ і ЕГОРОВ, а у одержаному проекті моїми помішниками поставлени 2 у ранзі Сотника, або Військового-Старшини з платнею у всього по 8 400 карбованців у рік, – тоб-то рівно зо всіми іншими обер-старшинами. Окрім того у ВЛАСНІ[Й] канцелярії зовсім не передбагано штатами ні жадного писаря, ні жадного кур'ера, ні жадного уборщика, ні швейцара, без которих канцелярія працювати не може. Що торкається до діловодства канцелярії, то я личив-би, що маючі на увазі постійно поширення переписки, вимогаєме самим житем (що видко з все прогресірующаго числа вступних паперів, – як то: Травень місяць [–] 312 паперів, Червень м[ісяць] [–] 582, Липень [–] 1043, Серпень [–] 1218, Вересень [–] 1415), ясно що розібраться і виконать таку роботу при зараз існуючих штатах фактично не можливо, і щоб праця не стала зовсім і булаб

⁶²⁹ Там само. – Арк. 2.

можливість канцелярії відповідати свому призначенню необхідно затвердити указані мною нище штати»⁶³⁰.

Нові штати Власної канцелярії гетьмана І. Полтавець-Острияниця пропонував затвердити відповідно до доданої ним таблиці⁶³¹.

Таблиця 5. Проект штатів Власної канцелярії його світлості ясновельможного пана гетьмана всієї України, вироблений генеральним писарем І. Полтавцем-Острияницею (жовтень 1918 р.)

Ч	НАЗВА ПОСАД	кількість осіб	Річне утримання		кляси посади	УВАГА
			Одному	Всім		
1	ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАРЬ /Генер.Знач., або Генер.Хор./	1	<u>16800</u> кар.	16800 к.	III	ст. 2 п. к. <u>пох. канцел.</u> П-к.Пох. кан.
2	ПОМІШНИКІВ ГЕНЕР. ПИСАРЯ /Генер. Хор. або полков./	2	<u>13200</u> кар.	26400 к.	IV	Гетьм.Коменд. Стр. 1. Поміш. Його
3	ШТАБ-СТАРШИНА ДО ДОРУЧЕНЬ /Полковник або Військ. Стар./	1	<u>10800</u> кар.	10800 к.	5	Поміш. Його Гетьм.Коменд. Стр. 1. Старш. до <u>докл.</u>
4	СТАРШИНА ДО ДОРУЧЕНЬ /Сотник, Значковий/	1	8400 кар.	84000 к.	6	Теж
5	ЗАВІД. ХУДОЖЕСТВ. ЧАСТИНОЮ	1	8400 кар.	84000 к.	6	
6	ХРОНІКЕР	1	8400 кар.	84000 к.	6	
7	ДІЛОВОД	1	8400 кар.	84000 к.	6	
8	ДРУКАРЩИЦЬ	3	4200 кар.	12600 к.		

⁶³⁰ Там само. – Арк. 2–2 зв.

⁶³¹ Там само. – Арк. 9.

9	ПИСАРІВ	2	3600 кар.	7200 к.		
10	КУР'ЕРІВ	2	3000 кар.	6000 к.		
11	УБОРЩИКІВ	1	2400 кар.	2400 к.		
12	ШВЕЙЦАРІВ	1	3000 кар.	3000 к.		
13	ВІДПУСКАЄТЬСЯ НА КАНЦЕЛЯРІЮ У РІК		12000 кар.	12000 к.		

Отже І. Полтавець-Остряниця, «з боку представництва і справедливости», просив підвищити штатні посади своїх двох помічників до рангу генеральних хорунжих (або полковників) з відповідною платнею – по 13 тис. 200 крб на рік кожному генеральному хорунжому, або по 12 тис. крб – полковникам. Окрім того, до двох штатних старшин для доручень, генеральний писар прагнув додати ще й посаду штаб-старшини у ранзі полковника з платнею у 12 тис. крб (або ж військового старшини з платнею у 10 тис. 800 крб на рік), а також посаду обер-старшини з платнею у 8 тис. 400 крб на рік⁶³².

Новий начальник Штабу гетьмана О. Аккерман, що посів цю посаду від 24 жовтня 1918 р., також був не проти скоротити штати гетьманської Канцелярії й намір цей, вочевидь, попередньо був узгоджений з самим П. Скоропадським. Тож прагнення І. Полтавця-Остряниці щодо розширення очолюваної ним гетьманської Канцелярії не здійснилися, у тому числі й через пасивне ставлення до таких перетворень самого гетьмана. П. Скоропадський з цього приводу згадував, що генеральний писар «непремінно хотів роздути свою канцелярію у цілу установу, але я її скоротив»⁶³³. Проте, незважаючи на таку позицію глави держави, І. Полтавець енергійно продовжував працюю щодо удосконалення як штатного складу ввіреної йому інституції, так і її безпосередніх завдань та роботи, що, зокрема, простежується у поданій вище його записці до начальника особистого Штабу гетьмана.

⁶³² Там само. – Арк. 2–2 зв.

⁶³³ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 215.

Завершити структуризацію та унормувати штати власної пана гетьмана Канцелярії у 1918 р. її очільникові так і не вдалося. У листопаді розпочався протигетьманський виступ Січових стрільців на чолі з Директорією, а невдовзі повстанська хвиля і громадсько-політичний безлад унеможливили нормальне функціонування органів державної влади.

– 4. 6. –

Управління гетьманського господаря

Управління гетьманського господаря було окремою структурною одиницею гетьманського Штабу. Завідуючим усією господарською частиною Власного Штабу гетьмана, на якому лежав обов'язок вести усі списки запрошених, а також й господарську

частину гетьманського палацу, був великий землевласник та учасник З'їзду хліборобів 29 квітня 1918 р. *Михайло Михайлович Ханенко*, який походив з давнього козацько-гетьманського роду. «Він особисто в перший же день після перевороту явився до мене, – згадував П. Скоропадський, – і заявив про своє бажання бути на цій посаді. Ви-

знаю, я дещо тоді здивувався цьому бажанню. Вже надто, по крайній мірі з моєї точки зору, ця посада нецікава. Тим паче для нього, дуже багатой й тому вільної у своїй діяльності людини. Звісно, я його із задоволенням взяв, тим паче що знав я його за дуже доброго господаря й визнавав, що він лад наведе і у домі. Я його дуже цінував»⁶³⁴. 19 липня 1918 р. військовий старшина М. Ханенко був офіційно затверджений на цій посаді й обіймав її до листопада 1918 р. За своїм статусом посада гетьманського господаря була близькою до посади царського гофмаршала.

За словами самого гетьмана, господар-розпорядник його резиденцією був цілковито невливовою, безбарвною та боягузливою людиною. П. Скоропадський згадував, що у грудні 1918 р., вже після падіння Гетьманату, М. Ханенко, «рятуючи свою шкуру, він... поспішив написати у Директорію, що моєї [гетьмана] політики він не поділяв і просить тому, щоб його маєтки не розграбовува-

⁶³⁴ Скоропадський П. Спогади. – С. 214–215.

ли»⁶³⁵. М. Ханенку вдалося емігрувати до Польщі, де він був провідним діячем Союзу хліборобів України у Польщі та головою управи цього Союзу, а його дружина підтримувала постійні близькі контакти зі старшою донькою П. Скоропадського гетьманівною Марією Скоропадською-Монтрезор.

Гетьманський господар підпорядковувався безпосередньо начальникові Штабу гетьмана. Коли ж він отримував накази особисто від гетьмана, то доповідав начальникові Штабу і лише перед ним звітував про свою діяльність. Господар призначався гетьманським наказом по Штабу, про що оголошувалося також і наказом по армії та флоту. У своїх правах він дорівнювався до помічника головноуправляючого, а в окремих випадках – товариша міністра. В обов'язки гетьманського господаря входило матеріальне забезпечення гетьмана

та його гостей, влаштування державних прийомів, підтримання в належному стані гетьманського палацу і всіх господарських будівель, саду, рухомого майна гетьманської резиденції.

Посада гетьманського господаря, згідно тимчасових штатів Штабу гетьмана всієї України від 16 липня 1918 р., відповідала IV класу, а його річне утримання становило 15 тис. 600 крб. Його безпосереднім заступниками були старший старшина для доручень (полковник або військовий старшина з правами командира військової частини) з річною платнею у 10 тис. 800 крб та старшина для доручень (значковий чи хорунжий з правами командира роти) з грошовим утриманням у 8 тис. 400 крб на рік⁶³⁶.

Помічником Михайла Ханенка став генерал *Сергій Богданович* (у листопаді 1918 р. змінив М. Ханенка на цій посаді), а згодом – полковник *Олександр Яценко-Борзаковський*⁶³⁷. У розпорядженні гетьманського господаря були також канцелярія, господарчий відділ і гетьманська церква.

⁶³⁵ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 215.

⁶³⁶ *Державний вістник.* – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

⁶³⁷ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. – Т. II. – С. 55.

Канцелярія гетьманського господаря займалася адміністративним і господарчим листуванням управління господарства. Її начальник прирівнювався в правах до директора департаменту міністерства і мав у підпорядкуванні: урядовця для доручень, скарбника, бухгалтера, діловода, журналіста, писаря та друкарок.

Згідно з урядовою постановою, що 16 липня була затверджена гетьманом, тимчасові штати канцелярії гетьманського господаря виглядали таким чином: начальник канцелярії (посада VI класу, річне утримання – 10 тис. 800 крб), урядовець для доручень (посада VII класу, річне утримання – 7 тис. 200 крб), скарбник (посада VII класу, річне утримання – 7 тис. 200 крб), урядовець (посада IX класу, річне утримання – 4 тис. 800 крб), дві друкарки (річне утримання – по 4 тис. 200 крб кожній), писар (річне утримання – 3 тис. 600 крб) та два кур'єри (річне утримання – по 3 тис. крб кожному). На канцелярські видатки передбачалося 6 тис. крб на рік.

Таблиця 6. Тимчасові штати канцелярії гетьманського господаря (згідно з відповідною Постановою Ради міністрів від 16 липня 1918 р.)

Назва посад	Осіб	Річне утримання		Класи посад
		Одному	Всім	
Начальник канцелярії	1	10.800	10.800	VI
Урядовець для доручень	1	7.200	7.200	VII
Скарбник	1	7.200	7.200	VII
Урядовець	1	4.800	4.800	IX
Друкарниця	2	4.200	8.400	
Писар	1	3.600	3.600	X
Кур'єрів	2	3.000	6.000	

Господарчий відділ безпосередньо займався господарськими справами палацу гетьмана, столуванням та влаштуванням і вирішенням інших життєвих потреб гетьмана та його родини. Отже, цей відділ був провідним в управлінні гетьманського го-

сподаря. Значний вплив мав і його начальник, який користувався правами командира бригади. Начальник господарчого відділу (з утриманням у 12 тис. крб на рік) керував прислугою гетьманського палацу, складав щоденний список осіб, що були запрошені на гетьманські обіди, розподіляв місця за столом, розраховував щоденний кошторис для необхідних закупівель і затверджував його у гетьманського господаря, а також отримував грошові аванси на витрати по гетьманському палацу та звітував про них. У розпорядженні начальника господарчого відділу був помічник з правами командира батальйону, старшина для доручень з правами командира роти (робив щоденні закупівлі для палацу), господарчий урядовець, доглядач будинку та прислуга.

У підпорядкуванні начальника господарського відділу були: його помічник (сотник або військовий старшина), старшина для доручень (значковий або хорунжий), урядовець, писар, доглядач гетьманського палацу, кухар, два помічника кухаря, фельдшерка, покойовник гетьманської спальні, вісім лакеїв, «хлопець», чотири посудниці, кастрюльник, підлоговщиця, економ, прачка, поміщиця прачки, грубник, перукар, старший швейцар, чотири молодших швейцарів, старший подвірник, молодший подвірник, старший і молодший садівники, монтер з освітлення та монтер по слюсарні.

Таблиця 7. Тимчасові штати господарчого відділу управління гетьманського господаря (згідно з відповідною Постановою Ради міністрів від 16 липня 1918 р.)

Назва посад	Осіб	Річне утримання		Класи посад
		Одному	Всім	
Начальник відділу (полковник)	1	12.000	12.000	
Помічник його (сотник або військовий старшина)	1	9.600	9.600	
Старшина для доручень (значковий або хорунжий)	1	7.200	7.200	
Урядовець	1	4.800	4.800	IX
Писар	1	3.600	3.600	

Доглядач будинку	1	4.800	4.800	IX
Кухар	1	6.600	6.600	
Помічник його	2	3.600	7.200	
Фельдшерка	1	4.800	4.800	
Покойовник	1	4.200	4.200	
Лакеїв	8	3.600	28.800	
Хлопець	1	1.440	1.440	
Посудниця	4	1.680	6.720	
Кастрюльник	1	1.680	1.680	
Підлоговщиць	1	2.100	2.100	
Економ	1	6.000	6.000	
Прачка	1	3.000	3.000	
Помічниця	1	2.100	2.100	
Грубник	1	2.100	2.100	
Перукар	1	3.000	3.000	
Старший швейцар	1	3.300	3.300	
Молодших швейцарів	4	3.000	12.000	
Подвірник старший	1	3.000	3.000	
Подвірник молодший	1	2.400	2.400	
Садівник старший	1	7.200	7.200	
Садівник молодший	1	4.200	4.200	
Монтер по освітленню	1	4.800	4.800	
Монтер по слюсарні	1	4.800	4.800	

З травня до середини літа 1918 р. начальником господарчого відділу управління гетьманського господаря був генерал-майор російської служби *Сергій Ілліч Богданович* (16 липня 1865 – ?), який, за словами П. Скоропадського, безпосередньо завідував усіма службовцями в домі, а за своєю вдачею поєднував «суміш дуже доброго з усілякими дивацтвами»⁶³⁸. Утім, начальник Штабу

⁶³⁸ Скоропадський П. Спогади. – С. 215.

гетьмана був більш критичним до цієї особи й дещо принизливо називав його великим шахраєм, що завідував їдальнею на посаді метрдотеля⁶³⁹.

С. Богданович був уродженцем Херсонської губернії, православного віросповідання. Освіту здобув у Володимирському Київському кадетському корпусі. У службу вступив 28 серпня 1884 р. 1886 р. закінчив 1-ше Павлівське військово училище й був випущений у Брест-Литовську фортечну артилерію. Згодом служив у 4-й стрілецькій бригаді, 14-й артилерійській бригаді та, за деякими даними, у 4-му стрілецькому мортирному дивізіоні. 11 серпня 1886 р. став підпоручником, 7 серпня 1889 р. – поручником, 25 липня 1895 р. – штабс-капітаном. 1898 р. закінчив по 1-му розряду Ніколаєвську академію Генштабу і 17 травня 1898 р. отримав звання капітана. Перебував при Варшавській військовій окрузі. З 26 листопада 1898 р. по 13 січня 1900 р. – старший ад'ютант штабу 17-ї піхотної дивізії. Цензове командування ротой відбував у 65-му піхотному Московському полку від 25 жовтня 1899 р. по 6 серпня 1900 р. З 13 січня по 1 серпня 1900 р. був старшим ад'ютантом у 14-му армійському корпусі.

У 1900–1901 рр. брав участь у бойових діях в Китаї. У той час служив старшим ад'ютантом штабу 2-го Сибірського армійського корпусу (1 серпня 1900 р. – 25 березня 1901 р.) та штабу Приамурської військової округи (25 березня – 5 липня 1901 р.). З 1 квітня 1901 р. – підполковник. Від 5 липня 1901 р. до 27 жовтня 1905 р. – начальник штабу Заамурської округи Окремого корпусу Кордонної варті. Учасник російсько-японської війни. З 17 квітня 1905 р. – полковник. Від 27 жовтня 1905 р. по 17 січня 1906 р. служив начальником штабу 7-ї кавалерійської дивізії, а потім не тривалий час (17 січня – 21 квітня 1906 р.) був виконуючим справ начальника штабу 55-ї піхотної дивізії. Від 21 квітня 1906 р. по 28 червня 1910 р. – штаб-офіцер при управлінні 55-ї піхотної ре-

⁶³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 123.

зервної бригади. Цензове командування батальйоном відбував від 8 травня по 1 вересня 1906 р. у 177-му Ізборському піхотному полку. Був прикріплений до артилерії (2 травня – 10 липня 1907 р.) та до кавалерії (28 серпня – 11 вересня 1909 р.). З 28 червня 1910 р. – командир 27-го піхотного Вітебського полку, з яким вступив у Першу світову війну. На 12 лютого 1915 р. перебував у резерві чинів при штабі Двінського військового округу. З 28 березня 1915 р. – генерал-майор (по Генеральному штабу)⁶⁴⁰. Від 25 травня 1915 р. по 7 квітня 1917 р. – начальник штабу 3-го Сибірського армійського корпусу⁶⁴¹; начальник штабу 7-ї Сибірської стрілецької дивізії. 19 травня 1917 р. був тимчасово арештований, проте вже з 8 червня 1917 р. командував 8-ю піхотною дивізією.

Нагороджений орденами: Святого Станіслава III ст. (1893 р.), Святого Володимира IV ст. з мечами та бантом (1902 р.), Святого Станіслава II ст. (1904 р.), Святої Анни II ст. (1906 р.), Святого Володимира III ст. (1908 р.), Святого Володимира I ст. з мечами (18 березня 1916 р.), а також Георгіївською зброєю (9 березня 1915 р.)⁶⁴².

По війні, до середини квітня 1918 р., мешкав у російському Тамбові, де намагався підняти повстання старшин⁶⁴³. У другій половині квітня прибув в Україну до Києва. Член Української народної громади, учасник гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р.

⁶⁴⁰ Списокъ генераламъ по старшинству. Sprawlen по 10-е Юля 1916 г. – Петроград: Военная Типография Императрицы Екатерины Великой (въ зданіи главнаго штаба), 1916. – С. 154.

⁶⁴¹ Там само.

⁶⁴² Дивіться: *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. – М., 2003; Список старшим войсковым начальникам, начальникам штабов: округов, корпусов и дивизий и командирам отдельных строевых частей. – С.-Пб.: Военная Типография, 1913; Список Генерального штаба. Исправлен на 01.06.1914. – Петроград, 1914; Список Генерального штаба. Исправлен на 01.01.1916. – Петроград, 1916; Список генералам по старшинству. Составлен по 10.07.1916. – Петроград, 1916; Список Генерального штаба. Исправлен на 03.01.1917. – Петроград, 1917; *Тинченко Я.* Офицерский корпус армии Украинской Народной Республики. – К., 2007; Военный орден святого великомученика и победоносца Георгия. Биобиблиографический справочник. – М.: РГВИА, 2004; *Волков С. В.* Генералитет Российской империи: Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. – Т. 2. – М.: Центрполиграф, 2009; *Волков С. В.* Трагедия русского офицерства. – М., 2001; *Монкевич Б.* Організація регулярної армії Української держави 1918 р. // Україна в минулому. – Вип. 7. – Київ; – Львів, 1995.

⁶⁴³ *Ганин А. В.* Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг.: Справочные материалы. – М.: Русский путь, 2009. – С. 834.

У 1918 р. – старшина армії Української Держави, генеральний хорунжий української служби. З травня по 13 серпня 1918 р. – начальник господарчого відділу управління гетьманського господаря при особистому Штабі П. Скоропадського. Від 13 серпня 1918 р. – начальник 1-ї Київської пішої військової школи ім. Богдана Хмельницького. На 21 листопада 1918 р. перебував у Загальному списку офіцерів Генерального штабу Української Держави, генеральний хорунжий. З падінням Гетьманату невдовзі емігрував до Польщі, потім – у Румунію. У 1919 р. по березень 1920 р. – у Збройних силах Півдня Росії (Добровольчій армії)⁶⁴⁴. Навесні 1920 р. виїхав до Югославії. На 1930 р. мешкав у Соко-Ваньї та Белграді (Сербія).

Полковник *Олександр Миколайович Яценко-Борзаковський* (1872 – 8 вересня 1925) народився у Чернігові в сім'ї священника. Походив з давнього шляхетського гетьмансько-козацького роду. Закінчив Київське військово училище. За часів Російської імперії служив у 129-му піхотному Бессарабському полку. Потрапив в ад'ютанти гетьмана П. Скоропадського, вірогідно, з подачі начальника його Власного Штабу генерала Б. Стеллецького, адже саме за його рекомендацією 13 серпня 1918 р. саме О. Яценко-Борзаковський змінив С. Богдановича на посаді заступника господаря гетьманського палацу й почав завідувати безпосередньо усіма службовцями у будинку. Попри це, П. Скоропадський ніяк не міг охарактеризувати цього наближеного до себе офіцера, згадуючи лише, що той в його присутності «рота не розтуляв і на всі мої [Скоропадського] запитання відповідав односкладними фразами»⁶⁴⁵.

Після повалення Гетьманату служив у Збройних силах Півдня Росії (Добровольчій армії). Емігрував до Югославії у сербську Воєвину⁶⁴⁶. У банатському містечку Біла Церква викладав російську мову в Маріїнському донському дівочому інституті⁶⁴⁷, а також

⁶⁴⁴ Там само.

⁶⁴⁵ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 215.

⁶⁴⁶ Бюллетень Союза русских педагогов в Королевстве СХС. – Белград. – 1925. – № 3.

⁶⁴⁷ У XVIII ст. у Новочеркаську був відкритий Маріїнський донський дівочий інститут. У грудні 1919 р він евакуувався з Новоросійська й від 1921 р. по березень 1941 р розміщувався в Банаті у Білій Церкві. Атестати в ньому отримало близько 600 дівчат.

у Кримському кадетському корпусі⁶⁴⁸ та в Першому руському великого князя Константина Константиновича кадетському корпусі⁶⁴⁹, де О. Яценко-Борзаковський читав лекції від 15 вересня 1920 р. по 30 квітня 1923 року⁶⁵⁰. Помер 8 вересня 1925 р. у Панчево (Югославія).

О. Яценко-Борзаковський серед російських офіцерів-емігрантів у Сербії (Воеводина, поч. 1920-х рр.)

⁶⁴⁸ Кримський кадетський корпус формувался на півдні Росії в березні 1920 р. (з уламків Петровсько-Полтавського, Владикавказького і Сумського корпусів та Костянтинівського військового училища в Феодосії). Понад 600 кадетів до жовтня 1922 р. були розміщені у Словенії (в таборі Стрніще поблизу Птуя), а потім переправлені у Банат, в Білу Церкву. За дев'ять років свого існування в Югославії цей корпус закінчило 616 юнаків, з яких пізніше 150 отримали університетські дипломи, а 140 отримали військову освіту.

⁶⁴⁹ У вересні 1929 р з Сараєво в Білу Церкву був переведений Руський кадетський корпус (сформований з Одеського, Полоцького та Київського кадетських корпусів, а також частин Сибірського і Хабаровського корпусів, які прибули на Балкани у 1925 р). До цього корпусу приєдналися кадети розформованого Кримського корпусу, а з серпня 1933 р. – й кадети зі скасованого в м. Горажде Донського кадетського корпусу. Зведений корпус під новою назвою Перший російський великого князя Костянтина Костянтинівича кадетський корпус проіснував у Білій Церкві від 1929 по 1944 рр. Його закінчило 906 юнаків. Університетські дипломи набуло більш як 200, а югославські вищі військові училища закінчило 160 кадетів.

⁶⁵⁰ Дивіться: Кадетские корпуса за рубежом (в Королевстве СХС – Югослави). – Нью-Йорк, 1970; Памятка: Харьковский институт 1812–1932. – Нью-Йорк, 1983; Мариинский донской институт (Новочеркасск – Белая Церковь). – Нью-Йорк, 1975; *Арсеєв Алексеї*. Руска інтелігенція у Војводини (фельтон) // Дневник (Нови Сад). – 1995. – 6–24 април.

Гетьманською церквою керував священник, який отримував «все необхідне від гетьманського господаря і за його згодою запрошував служників церкви»⁶⁵¹. У цій церкві гетьманській родині довелося не лише молитися, а й відправляти панахиди по маленькому гетьманичу Павлу, який несподівано помер в серпні 1918 р.

Йдеться про домову церкву Святого Миколая, яка являла собою бічну чотиривіконну прибудову до будівлі гетьманського палацу (будинку генерал-губернатора).

Згідно з затвердженими П. Скоропадським 16 липня 1918 р. тимчасовими штатами Власного Штабу гетьмана, передбачалося, що при службах та інших релігійних відправах тощо у палацовій церкві Св. Миколая будуть задіяні: священник, якому визначалося річне утримання у 6 тис. 600 крб (що відповідало VIII класі посадових оплат), диякон (з річною оплатою у 4 тис. 800 крб; X класа), псалтирник (3 тис. крб утримання на рік; XI класа), прислужник (із зарплатнею у 720 крб на рік) та церковний хор, на річне утримання якого виділялося 15 тис. 800 крб. Крім того, ще 1 тис. 200 крб річних асигнувалося на поточні церковні витрати тощо⁶⁵².

– 4. 7. –

Гетьманська Похідна канцелярія

Гетьманська Похідна канцелярія при Власному Штабі П. Скоропадського складалася з 4 відділів: загального інспекторського, освідомчого (повідомительного), технічного (служби зв'язку), постачального та архіву (канцелярії прохань на ім'я гетьмана), а також гетьманського лікаря.

Начальник Похідної канцелярії (генеральний значковий або бунчужний Генерального штабу) був заступником начальника Штабу гетьмана і членом Військової Державної Ради з річним утриманням у 15 тис. 600 крб. У своїх правах він дорівнювався до помічника головноуправляючого. У помічниках начальника Похідної канцелярії були: старший старшина для доручень (полковник Генерального штабу) з річним утриманням у 10 тис. 800 крб

⁶⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16–44 зв., 51; – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4; Державний вістник. – 1918. – 26 липня. – С. 1.

⁶⁵² Державний вістник. – 1918. – 26 липня. – С. 1.

та молодший старшина для доручень (сотник або значковий) з зарплатнею у 8 тис. 400 крб на рік. Цих двоє старшин для доручень збирали відомості по армії і флоту України та інших держав, готували почесні караули, паради, церемонії, маневри, стройові огляди за присутності гетьмана і супроводжували його під час цих оглядів. Пізніше при начальникові Похідної канцелярії з'явився також топограф, що виконував військово-картографічні роботи Штабу гетьмана.

Загально-інспекторський відділ складався з 5 діловодств: секретного, особового складу, загального листування і журнального. В них працювали: журналіст з помічником, експедитор з помічником, діловод, літограф, перекладач, фотограф, дві друкарниці, чотири писарі та п'ятеро кур'єрів⁶⁵³. Їхні службові обов'язки визначалися окремими інструкціями начальника Похідної канцелярії.

Очололював відділ його начальник (полковник або генеральний хорунжий, міг бути й Генерального штабу), що мав права

⁶⁵³ Там само.

командира неокремої бригади й у підпорядкуванні якого перебували також помічник (військовий старшина або сотник) з правами командира військової частини і начальники зазначених вище діловодств.

Таблиця 8. Тимчасові штати Загально-інспекторського відділу Похідної канцелярії Штабу гетьмана всієї України

Назва посад	Осіб	Річне утримання		Класи посад
		Одному	Всім	
Загальний і Інспекторський відділ				
Начальник відділу (полковник або генеральний хорунжий, може бути Генерального штабу)	1	12.000	12.000	
Помічник його (військовий старшина або сотник)	1	9.600	9.600	
Журналістів	1	7.200	7.200	VII
Експедиторів	1	7.200	7.200	VII
Діловод	1	7.200	7.200	VII
Помічник журналіста	1	6.000	6.000	VIII
Літограф	1	4.200	4.200	X
Перекладач	1	8.400	8.400	VII
Фотографів	1	8.400	8.400	VIII
Друкарниць	2	4.200	8.400	
Писарів	4	3.600	14.400	X
Кур'єрів	5	3.000	15.000	

Постачальний відділ займався справами платні особовому складові Штабу гетьмана, заздалегідь заготовляв для потреб пересування його чинів провіант, фураж, матеріали для обв'язування та обгортання пакунків і мішків, засоби обозно-речового задоволення, а також забезпечував необхідну кількість автомобілів, пального і мастила для них.

На посаду начальника постачального відділу (полковник-інтендант) обов'язково призначався офіцер, який закінчив Інтен-

дантську академію або Український військовий політехнікум. Він мав права командира неокремої бригади й отримував заробітну платню в 10 тис. 800 крб на рік. У віданні начальника постачального відділу були похідний магазин, обмундирувальна, взуттєва та обозна майстерні. Їхні завідувачі користувалися правами командирів військових частин.

Начальникові Постачального відділу підлягали також (станом на серпень 1918 р.): його помічник (військовий старшина або сотник), старший і молодший старшини для доручень, бухгалтер, скарбник, два діловоди (спочатку був один діловод), рахівничий, два писарі (спочатку був один писар), дві друкарниці та два вахтера (швейцара).

*Таблиця 9. Тимчасові штати Постачального відділу
Похідної канцелярії Штабу гетьмана всієї України
(станом на липень 1918 р.)*

Назва посад	Осіб	Річне утримання		Класи посад
		Одному	Всім	
Відділ постачання				
Начальник відділу (полковник інтендант)	1	10.800	10.800	
Помічник його (військовий старшина або сотник)	1	9.600	9.600	
Скарбник	1	7.200	7.200	VII
Бухгалтер	1	8.400	8.400	VII
Діловод	1	7.200	7.200	VII
Друкарниця	2	4.200	8.400	
Писарів	1	3.600	3.600	X
Швейцарів	2	3.000	6.000	

Технічне відділення (Служба зв'язку) опікувалося телефонним і телеграфним зв'язком, електрикою, дзвінковою та електричною сигналізацією гетьманського палацу і підрозділів Власного Штабу П. Скоропадського. Начальник цього відділення підлягав

безпосередньо начальникові Похідної канцелярії і користувався правами командира військової частини. Він завідував телеграфною та телефонною станціями, а також усією мережею зв'язку в районі гетьманського будинку. Завідуючий технічною частиною (електротехнік) отримував зарплатню у 8 тис. 400 крб на рік.

На телеграфній станції працювали: три юзисти (зарплатня – по 6 тис. крб на рік кожному), що цілодобово чергували біля телеграфних апаратів, ресстрували і передавали депеші завідуючому станції; механік-монтер (зарплатня – 4 тис. 800 крб на рік), який відповідав за справність агрегатів станції; доглядач телефонної мережі (зарплатня – 4 тис. 800 крб на рік), що відповідав за справність електричної мережі станції, а також чотири телефоністки (зарплатня – по 3 тис. 600 крб на рік кожній), які чергували біля центрального комутатора цілодобово.

З початку Гетьманату при Похідній канцелярії, звісно ж, мусив числитися й гетьманський лікар (з річним утриманням в 12 тис. крб) та класний фельдшер (зарплатня – 5 тис. 400 крб на рік) і кур'єр (утримання – 3 тис. крб на рік). З серпня 1918 р. службу гетьманського лікаря було переведено до штатів Власної його світлості канцелярії.

Освідомчий (повідомительний) відділ повинен був інформувати гетьмана про політичний та соціально-економічний настрій населення, складав тижневі звіти про публікації в українській та закордонній пресі, готував статті про життя гетьмана для державних газет, статті зі спростуваннями, поясненнями чи юридичними тлумаченнями, а також редагував гетьманські інтерв'ю та промови для преси.

Начальник цього відділу (сотник або військовий старшина), з річним утриманням в 12 тис. крб на рік, користувався правами директора департаменту міністерства і був зобов'язаний розподіляти друкований матеріал між діловодами для щоденного читання, особисто перевіряти окремі статті й заносити їх до інформаційного бюлетеня із зазначенням у спеціальному журналі, забезпечувати своєчасність надходження до відділу і правильність збереження друкованого матеріалу. Він також щодня інформував про усе це начальника гетьманської Похідної канцелярії.

Помічник начальника Освідомчого відділу (зарплатня – 8 тис. 400 крб на рік) мав особисто перечитувати підготовлені статті про життя гетьмана і давати дозвіл на їхнє друкування, збирати матеріал про особу гетьмана для преси, заміщати начальника відділу.

У відділі служили також чотири діловоди щодо українських і закордонних газет, цензор, завідуючий друкарнею, дві друкарки і кур'єр. Діловоди щодня перечитували інформаційний матеріал, визначали й передавали найцікавіші статті начальникові відділу з доданням додаткової інформації стосовно них. Чотири діловоди опрацьовували зміст газет і журналів за мовним розмежуванням: один – українську, російську та польську, другий – німецьку та австрійську, третій – французьку, американську та англійську, четвертий – єврейську. Цензор повинен був здійснювати перегляд і цензуру друкованих стовпців, а також спростовувати брехливі відомості про П. Скоропадського, що подавалися пресою. Обов'язки друкарки і кур'єра визначалися окремою інструкцією начальника Освідомчого відділу Похідної канцелярії.

Канцелярія (архів) з прийому прохань на ім'я гетьмана приймала та розглядала скарги на рішення вищих державних органів чи скарги на діяльність вищих посадових осіб, прохання про дарунки різного роду милостей, а також прохання про помилування та пом'якшення долі засуджених осіб або тих, що вже відбували покарання. Отже, канцелярія з прийому прохань на ім'я гетьмана мала завдання, подібні чимось до роботи Власної канцелярії пана гетьмана, але – в похідних умовах.

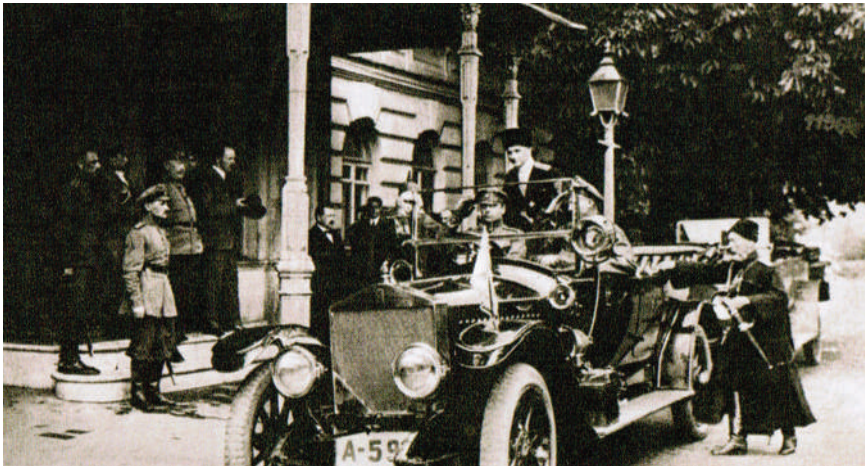
На чолі канцелярії з прийому прохань на ім'я гетьмана стояв начальник з правами директора департаменту міністерства (військовий старшина або сотник) з заплатнею у 8 тис. 400 крб на рік, який підпорядковувався безпосередньо начальникові гетьманської Похідної канцелярії. Кожного місяця він отримував від начальника постачального відділу грошовий аванс у розмірі, затвердженому начальником Штабу гетьмана, для видачі за наказом П. Скоропадського персональної грошової допомоги та винагороди окремим громадянам за заслуги перед Українською Державою. На такі потреби бюджетом передбачалося виділення

50 тис. крб на рік. Працювали в канцелярії з прийому прохань діловоди та їхні помічники, друкарки та писар. Архів гетьманської Похідної канцелярії відповідав за прийом, реєстрацію та збереження усіх справ, що надходили від начальників відділів Штабу гетьмана, видачею довідок у справах, зданих до архіву, закупкою наукових і спеціальних книг для бібліотеки гетьмана, описом справ і каталогів бібліотеки. Завідуючий архівом користувався правами начальника відділення департаменту. На допомогу йому призначався чиновник архіву⁶⁵⁴.

– 4. 8. –

Управління гетьманського коменданта

Особиста безпека гетьмана, в рамках його Власного Штабу⁶⁵⁵, повністю покладалася на *Управління гетьманського коменданта*. Гетьманський комендант підпорядковувався начальникові Штабу гетьмана і призначався (за поданням начальника Штабу) окремим наказом П. Скоропадського по Штабу, армії та флоту.

⁶⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16–44 зв., 51; – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4; Державний вістник. – 1918. – 26 липня.

⁶⁵⁵ Нагадаю, що в Українській Державі існувала також ще розгалужена поліцейсько-розвідувальна служба (Державна Варта), а також військова розвідка й контрозвідка.

До обов'язків коменданта входило «загальне спостереження за безпекою резиденції і нагляд за безпекою шляхів під час гетьманських мандрівок; організація охорони Пана Гетьмана як в місці постійного знаходження, так і в дорозі; завідування у всіх відношеннях Конвоем, Особливою охоронною Командою та іншими частинами, призначеними для охорони Пана Гетьмана; гаражем і стайнею»⁶⁵⁶.

Усі урядові та державні установи були зобов'язані надавати комендантові відомості про безпеку гетьмана. Усі його вимоги про вжиття заходів щодо захисту гетьмана повинні були беззаперечно і негайно виконувати усі установи, відомства та організації країни. Військовослужбовці і цивільні особи, які відряджалися в розпорядження коменданта, перебували у повній його підлеглості і за ними зберігалися їхні попередні посади та грошове утримання. Повноваження і сфера діяльності гетьманського коменданта визначала спеціальна інструкція Штабу гетьмана, затверджена П. Скоропадським і підписана начальником його Власного Штабу.

Гетьманський комендант мав звання генерального значкового, дорівнювався у правах з головноуправляючим і мав окремі права товариша міністра. Його річне утримання складало 15 тис. 600 крб на рік. Комендант палацу гетьмана мав свою резиденцію у Києві по вул. Олександрівській⁶⁵⁷.

Цю винятково важливу посаду посів колишній отаман Окремого Запорозького загону і герой визволення Києва від більшовиків, колишній губерніальний комендант Київщини, генерал-майор української служби (1918 р.), генеральний хорунжий *Костянтин Адамович Прісовський* (22 (10) вересня 1878 – 15 лютого 1966). Другий начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький високо цінив моральні чесноти та професійні якості гетьмансько-

⁶⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16.

⁶⁵⁷ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 37, 51; – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 107; – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 28.

го коменданта й вважав що «людей, подібних до ген. Прісовського в Росії було небагато, але ними не вмiли користатися і вони не приносячи нікому користі зникали»⁶⁵⁸.

К. Прісовський народився у Києві в сім'ї Адама Акінфійовича Прісовського (нар. 18 липня 1847 р.) та Олександри Василівни Обертинської (нар. 16 травня 1851 р.). Мав чотирьох братів та трьох сестер. Початкову освіту здобув у Київській гімназії, після чого за вільним визначенням вступив до служби у 131-й піхотний Тираспільський полк. У 1901 р. закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, звідки був випущений підпоручником у 130-й піхотний Херсонський полк. Учасник російсько-японської війни. 1 січня 1909 р. був поручником того ж полку, який квартирувався у Києві, а у 1911 р., будучи штабс-капітаном, він вже тимчасово командував 8-ю ротою свого полку. Про командний стиль та керівні якості К. Прісовського сучасник відзначав: «Рота його в начальства не вважалася кращою в полку тому, що Прісовський провадив виховання солдата достеменно не за тією статутною програмою, котра викладена була вищими військовими властями. Проте звертало на себе увагу, що усі солдати 8 роти були індивідуалізовані, усі грамотні, відмінно розбиралися в обстановці, були гарними стрільцями»⁶⁵⁹.

З цією ротою К. Прісовський і вступив у Першу світову війну. З Херсонського полку був спрямований як один з офіцерів на формування Кромського 278-го піхотного полку 70-ї піхотної дивізії, в якому капітан К. Прісовський став командиром одного з батальйонів. У 1915 та 1916 рр. служив у 278-му піхотному Кромському полку (під час мобілізації був виділений для укомплектування 278-го піхотного Кромського полку 2-ї черги), командував батальйоном, згодом став командиром цього полку. 31 липня 1914 р. з Кромським полком прибув до Бреста-Литовського, а звідти – на ділянку фронту Люблін – Замостя й зайняв позицію поблизу сіл Лани та Кітово. 11–14 серпня полк вступив у бої. 8 серпня поблизу с. Кітово був вперше поранений. Брав участь у наступі протягом усієї Галицької битви. За придушення 5 листопада 1914 р. багнет-

⁶⁵⁸ Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 43.

⁶⁵⁹ Там само.

ною атакою контрпрориву супротивника К. Прісовський був нагороджений золотою Георгіївською зброєю (височайший наказ від 14 червня 1915 р.). 10 грудня 1914 р. його батальйон оволодів й втримав плато між висотами 317 та 334 (за це К. Прісовський був нагороджений 26 серпня 1916 р. орденом Св. Георгія IV ст.)⁶⁶⁰. Згодом полк відступив у Білорусь. Від 16 серпня 1915 р. – полковник зі старшинством. Від 4 грудня 1916 р. – командир 280-го піхотного Сурського полку 70-ї піхотної дивізії.

На початку літа 1917 р. на допоміжному напрямі брав участь в останньому наступі Російської армії (т. зв. «Червневий наступ Керенського»), яке завершилося повною невдачею росіян. Від 28 червня по осінь 1917 р. – командуючий 10-ю Туркестанською стрілецькою дивізією 6-го Сибірського армійського корпусу 12-ї армії (Північний фронт). Наказом від 16 вересня 1917 р. К. Прісовському було представлено до найвищого військового звання царської армії – генерал-майор, яке так і не було йому присвоєне через нестабільне становище Тимчасового уряду та більшовиць-

⁶⁶⁰ Альбом кавалеров ордена святого великомученика и победоносца Георгия. – Белград, 1935. – С. 111.

кий переворот у Петрограді.

Під час служби у російській армії нагороджувався: орденом Св. Володимира IV ст. з мечами і бантом; Георгіївською зброєю «За хоробрість» (14 червня 1915 р.), орденом Св. Станіслава з мечами і бантом III ст., орденом Св. Станіслава з мечами II ст. (27 липня 1915 р.), орденом Св. Анни IV ст. «За хоробрість» (12 травня 1916 р.), орденом Св. Анни III ст. з мечами і бантом, орденом Св. Анни II ст. з мечами та орденом Святого Георгія IV ст. (26 серпня 1916 р.)⁶⁶¹.

Після більшовицького перевороту в Петрограді повернувся до Києва. У листопаді 1917 р. – начальник Київського військового училища. Восени 1917 р. перейшов на бік Української Центральної Ради. Під час вуличних боїв з більшовиками у Києві в січні 1918 р. командував сформованим офіцерським загonom, на чолі якого разом з військами УНР 26 січня 1918 р. залишив Київ. 9 лютого 1918 р. у с. Гнатівка (за 10 км на захід від Києва) сформував й очолив Окремий Запорозький загін (згодом – бригада), до складу якого увійшли також залишки усіх українських частин, що відступили зі столиці. Саме навколо К. Прісовського здебільшого, а не С. Петлюри, у січні–лютому 1918 р. об'єднувалися українські загоны, що відступали на захід від Києва.

24 лютого 1918 р. Запорозький загін К. Прісовського звільнив Житомир, а 25 лютого – Бердичів. Через Житомир та Фастів К. Прісовський рушив на Київ, випереджаючи незначні частини німців, що фактично не брали участі в боях на цьому напрямові⁶⁶². 29 лютого його загін звільнив Ірпінь та Бучу. Після нетривалого бою підрозділ К. Прісовського вибив більшовиків з передмістя столиці УНР, яку вони після цього здали практично без боїв, й

⁶⁶¹ Дивіться: *Залесский К. А.* Кто был кто в Первой мировой войне. – М., 2003; Военный орден святого великомученика и победоносца Георгия. Биобиблиографический справочник. – М: РГВИА, 2004; Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен по 1-е января 1909 г.; *Тинченко Я.* Офицерский корпус армии Украинской Народной Республики. – К., 2007; *Егоров Н. Д.* Русский генералитет накануне Гражданской войны. (Материалы к биографическому справочнику). – М., 2004; Список полковникам по старшинству. Составлен по 01.08.1916. – Петроград, 1916.

⁶⁶² Дивіться: *Жуковський О.* Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записка книжечка. 1919 рік / *Упорядник: П. Гай-Нижник.* – К., 2018. – 274 с.

відкинув їх до Бахмача⁶⁶³. 1 березня вояки Окремого Запорозького загону увійшли у звільнений ними Київ. Проте через інтриги С. Петлюри та через страх провідників Центральної Ради перед зростаючою популярністю К. Прісовського, його було знято з посади командира загону. Після цього він передав командування генералові О. Натієву, а сам від 3 березня 1918 р. зайняв пост губерніяльного коменданта Київщини⁶⁶⁴.

За Гетьманату П. Скоропадського – генеральний хорунжий Української Держави і комендант особистого Штабу гетьмана всієї України (від поч. травня 1918 р.). У той час К. Прісовський мешкав й ніс службу коменданта у гетьманському палаці.

Зросту К. Прісовський був маленького, освіту отримав нижчу за середню (Чугуєвське юнкерське училище), голос його був писклявий та й жодних впливових зв'язків він не мав. Тому стає зрозумілим, що таким швидким просуванням та підвищенням по службі він був зобов'язаний винятково своїм природним військовим

⁶⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 45.

⁶⁶⁴ Гай-Нижник П. П. Костянтин Прісовський – військовий і державний діяч Росії, УНР та Української Держави: біографічний нарис // Гілея. – 2011. – Вип. 45 (№ 3). – С. 20–24.

і командним здібностям. Ось як характеризував його військову та людську вдачу Б. Стеллецький: «Бій він полюбляв мов гравець полюбляє карти або п'яничка – вино. Відмінно хоробрий, він цією хоробрістю не бравував й не любив, щоб йому інші на нею вказували. Був він кілька разів поранений, один раз у голову, проте лікувався при своїй частині. Політикою зовсім не цікавився й щиро ненавидів Гучкова та Керенського, що зруйнували військовий лад. Більшовиків вважав послідовниками Керенського, чому з ярістю йшов на їхнє знищення. Особливої жорстокості не виявляв і його швидше можна було назвати доброю людиною, аніж жорстокою»⁶⁶⁵.

Водночас він був ґоноровий, честолюбно вразливий й самозакоханий. Так, наприклад, будучи у 1918 р. комендантом гетьманського палацу, він лише з газет дізнався про те, що П. Скоропадський напередодні таємно виїхав до Німеччини для зустрічі з імператором Вільгельмом II. Начальник Штабу гетьмана, який, до речі, сам дізнався про запланований візит тільки у передніч від'їзду глави держави, згадував, що таке несподіване зникнення П. Скоропадського з палацу справило особливе враження на палацового коменданта, який лише вранці у палаці дізнався, що «Гетьман зник»⁶⁶⁶. Тож, вочевидь, ображений непосвяченістю гетьманського коменданта у перебіг подій, а отже й сприйнявши це як особисту недовіру, ґоноровий К. Прісовський негайно подав у відставку, яку, до слова, не було задоволено.

У листопаді 1918 р. під час протигетьманського повстання він на швидку руку сформував т. зв. Запорозький загін для боротьби з заколотниками, який, проте, у перший же день перебування на фронті під Києвом оголосив про свій нейтралітет (не без зусиль німецької залози) й, по суті, перейшов на бік Директорії. Сам же К. Прісовський не підтримав відновлення УНР на чолі з Дирек-

К. Прісовський

⁶⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 44.

⁶⁶⁶ Там само. – Арк. 161–162.

торією, проте й не евакуювався зі столиці після опанування нею Республіканським військом. Натомість він залишився у Києві, де переховувався й під час більшовицької окупації міста (з початку лютого 1919 р.) і аж до його зайняття в серпні 1919 р. Добровольчою армією генерала А. Денікіна.

Після ж опанування Добровольчою армією Києва та видання А. Денікіним наказу про реабілітацію офіцерства й відповідної інструкції генерала С. Ронжина, К. Прісовський подався у серпні 1919 р. простим рядовим вояком на службу у Збройні сили Півдня Росії (Добровольчу армію) й так воював аж до відступу добровольців на Одесу⁶⁶⁷. З осені 1919 р. – начальник Київського Костянтинівського військового училища, що було переведено з Катеринодара у Феодосію (1919–1920 рр.)⁶⁶⁸.

У 1920 р. був підпорядкований (як начальник військового училища) Російській армії генерала П. Врангеля. У січні 1920 р., командуючи училищем, зупинив «червоних» на підступах до Криму в районі Армянська⁶⁶⁹.

Наприкінці вересня 1920 р. на Українському з'їзді в Севастополі, де було обрано Національний блок й ухвалено організувати для боротьби з більшовиками українську армію під національним прапором і командою українських старшин, але підпорядковану верховній владі П. Врангеля, К. Прісовський був обраний представником Українського Національного блоку з військових справ при бароні П. Врангелі⁶⁷⁰. Сам же П. Врангель при-

⁶⁶⁷ Там само. – Арк. 44–45.

⁶⁶⁸ Константиновское военное училище: 1865–1922. – М., 2012. – 36 с.

⁶⁶⁹ Там само.

⁶⁷⁰ Centralne wojskowe archiwum w Warszawie. – Ф. 380. – Оп. 3. – Спр. 103. – Арк. 71.

значив його політичним керівником з українських питань, тобто, як влучно зауважував Б. Стеллецький, «знову йому доручено було ту справу, яку він не знав й органічно не переварював»⁶⁷¹. Наприкінці жовтня – на початку листопада 1920 р. К. Прісовський з підлеглими йому юнкерами брав участь в останніх боях з більшовиками на Перекопі.

2 листопада 1920 р., після краху Російської армії П. Врангеля, на військовому транспорті «Дон» відплив з Криму й 13 листопада прибув в Галліполі⁶⁷². 1 січня 1922 р. на пароплаві «Ак-Деніс» прибув до містечка Горна Джумая у Болгарії, а потім – в Югославію. У середині 1920-х К. Прісовський оселився на півдні Франції, де у 1932 р. придбав невеличку ділянку землі з будинком у передмісті Канн (в часи Другої світової війни перебувала під контролем уряду Віші). Там, до самої старості, він працював службовцем в місцевій електротехнічній фірмі.

У вигнанні брав активну участь в житті російської еміграції. Від 26 листопада 1921 р. по весну 1941 р. був почесним головою Об'єднання колишніх юнкерів і викладачів Чугуївського військового училища⁶⁷³. Відігравав помітну роль у діяльності Союзу георгіївських кавалерів у вигнанні⁶⁷⁴.

Багато років підтримував дружні стосунки зі П. Скоропадським, що мешкав у Ваннзее (передмісті Берліна) в Німеччині. Гетьман, навіть після зречення влади, зберіг про колишнього коменданта свого Власного Штабу якнайкращі спогади. Він, зокрема, писав: «Комендантом був в мене генерал Прісовський, прекрасна людина, про яку я завжди збережу пам'ять як

671 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 45.

672 Константиновское военное училище: 1865–1922. – М., 2012. – 36 с.

673 ГАРФ. – Ф. Р-6797. Оп. 1, Од. зб. 94, Спр. 94.

674 Часовой. – 1966. – № 478. – апрель.

про бездоганну людину. До останньої хвилини він виконував свій обов'язок, незважаючи на те, що ризикував багатьом»⁶⁷⁵.

Був одружений на Марії Василівні Дорофєєвій (7 серпня 1890 р. – 17 лютого 1975 р., Канни, Франція). Мав доньку Єлену (у заміжжі – Мелік; 15 квітня 1915 р. – лютий 1980 р.) та сина Ігора (15 жовтня 1913 р. – 13 квітня 1995 р., Кенсінгтон, США). Його онук Олександр Ігорович Прісовський (нар. 25 липня 1948 р.) за фахом геолог і геофізик мешкає у Г'юстоні в США.

Помер К. Прісовський на 87-му році життя 15 лютого 1966 р. у м. Мужен (Cimitiere Fontville) у Франції⁶⁷⁶.

Безпосередніми помічниками у гетьманського коменданта перебували помічник коменданта (полковник або ж генеральний хорунжий) з правами командира бригади, річне утримання якого складало 12 тис. крб, а також: старший старшина для доручень (полковник чи військовий старшина на правах начальника відділу) з правами командира полку з зарплатнею у 10 тис. 800 крб на рік та три старшини для доручень (значкових або хорунжих, один з яких мав бути також і перекладачем), річне утримання яких становило по 8 тис. 400 крб кожному. Помічник гетьманського коменданта і старшини для доручень у своїх діях керувалися особливими інструкціями начальника Власного Штабу гетьмана, а до їхніх обов'язків входило забезпечення оперативного управління охоронними підрозділами Штабу, встановлення порядку чергування по Управлінню гетьманського коменданта та виконання спецзавдань коменданта під час службових відряджень. У підпорядкуванні гетьманського коменданта були також такі структурні підрозділи Управління: канцелярія, самохідний

⁶⁷⁵ Скоропадський П. Спогади. – С. 214.

⁶⁷⁶ Некролог на смерть генерала Присовского К. А. // Часовой. – 1966. – № 478. – апрель. – С. 23.

відділ, власний конвой ясновельможного пана гетьмана, особиста охоронна команда та гетьманська стайня.

Канцелярія Управління гетьманського коменданта здійснювала діловодство підрозділу. У складі канцелярії, зокрема, перебували: начальник канцелярії з правами начальника відділу міністерства (VI посадова класа із утриманням у 10 тис. 800 крб на рік), діловод (VII посадова класа із утриманням у 8 тис. 400 крб на рік), помічник діловода (VIII посадова класа із утриманням у 7 тис. 200 крб на рік), журналіст (VIII посадова класа із утриманням у 7 тис. 200 крб на рік), два писаря (з утриманням по 3 тис. 600 крб на рік кожному), дві друкарки (з утриманням по 4 тис. 200 крб на рік кожній) та два кур'єри (з утриманням по 3 тис. крб на рік кожному).

Самохідний відділ Управління гетьманського коменданта мав у своєму розпорядженні автомобілі, мотоцикли, велосипеди, автомобільне майно і матеріали, що призначалися для використання гетьманом та його Штабом. Командиром самохідного відділу й начальником гетьманського гаражу міг бути призначений військовий старшина (або ж полковник), що закінчив вищі автомобільні курси. Він також мав права командира полку з штатним утриманням у 10 тис. 800 крб на рік.

З серпня 1918 р. завідування гетьманським гаражем було перекладено на помічника начальника відділу, посаду якого міг посісти лише сотник (отримував зарплатню у 8 тис. 400 крб річно). У відділі також служили: старший механік (утримання – 7 тис. 200 крб на рік), чотири фахових працівники, а саме – слюсар, коваль, токар, електромонтер (з річним утриманням по 4 тис. 200 крб кожному), 22 водія (по лічбі 20 легкових і 2 вантажних самоходів; річним утримання – по 4 тис. 800 крб кожному водієві), 11 помічників водіїв (з річним утриманням по 4 тис. 600 крб кожному), 5 кур'єрів на мотоциклетах (по лічбі 5 мотоциклетів, один з яких числився в розпорядженні Державної канцелярії; річне утримання – по 3 тис. 600 крб кожному кур'єрові), конторщик (посада VIII класи з річним утриманням у 4 тис. 800 крб), діловод (посада VII класи з річним утриманням у 7 тис. 200 крб), писар (річне утримання – 3 тис. 600 крб) та друкарниця (утримання – 4 тис. 200 крб на рік).

Гараж гетьманського коменданта складався з 25 самоходів (автомобілів) і 5 мотоциклів⁶⁷⁷. Усі автомобілі розподілялися гетьманським комендантом за посадовими особами Штабу відповідними нарядами, які реєструвалися у спеціальному щоденникові з зазначенням верстового пробігу та витрат пального.

Гетьманська стайня призначалася «для утримання і виїзду запряжених та верхових коней Пана Гетьмана та його світи, а також для збереження екіпажів, упряжі, сідел і манежу». Начальник гетьманської стайні, який підпорядковувався гетьманському комендантові, мав права командира батальйону. Крім нього, до особового складу стайні належали діловод і ветеринарний лікар, призначалася також необхідна кількість обслуги з козаків⁶⁷⁸.

Власний конвой ясновельможного пана гетьмана теж підпорядковувався гетьманському комендантові. Положення «Про Головну Квартиру Гетьмана» чітко вказувало на обов'язки гетьманського конвою та його статус, а саме: «військова частина, призначена для охорони Пана Гетьмана і його родини», що прирівнювалася до кавалерійського полку⁶⁷⁹. Особовий склад конвою числився на дійсній військовій службі. Загальні права і обов'яз-

⁶⁷⁷ Державний вістник. – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

⁶⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16–44 зв., 51; – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4; Державний вістник. – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

⁶⁷⁹ Подібний «Власний Його величності конвой» був установлений в Росії 1828 р. Охорону Єкатерини II у поїздах здійснювали донські козаки. Павел I не мав власного конвою, хоча його та членів імператорської сім'ї й охороняли донські козаки. Александра I охороняв лейб-гвардії козачий полк. Проте як штатний підрозділ, імператорський конвой утворився лише за Ніколая I. Він називався Кавказько-Горським напівескадронем і складався з кавказьких узденів та князів, кабардинців, чеченців, кумиків, лезгинів та інших кавказьких народів. Відповідно до штату 1830 р. у конвої служило 40 осіб та 5 офіцерів. За Александра II його конвой складався з двох ескадронів-кавказців: 1-й взвод – грузини, 2-й – горці (чеченці, кумики та інші), 3-й – лезгини, 4-й – мусульмани інших національностей Кавказу. До конвою входила також команда кримських татар. Згодом з'явилися терські й кубанські козаки. Цар Александр III розформував конвой Кавказького ескадрону. У 1891 р. скасували й команду лейб-гвардії кримських татар. Відтоді у конвої служили лише терські та кубанські козаки. Форма конвойців стала однаковою й доволі яскравою. Парадна форма складалася з червоної черкески та білого бешмету під нею. Газирі, кинджал і шашка були у сріблі, срібними стали й еполети в офіцерів з вензелем імператора. У нижніх чинів на плечах був плетений шнур червоного кольору з розширенням на кінці, де також ставили емблему царя. Папахи з червоним верхом та з металевими стрічками. Щоденна черкеска мала синій колір з червоною облямівкою та бешметом. Згодом офіцерами конвою стали люди з військовою освітою, а для нижніх чинів підбирали високих та кремезних. У 1915 р. сотні імператорського конвою брали участь у боях з німцями і за свою хоробрість конвоїці отримали 147 Героївських хрестів (декотрі по два–три). Після Лютневої революції, 4 березня 1917 р. верховний головнокомандувач ген. М. Алексєєв своїм наказом перейменував імператорський конвой у «Конвой Верховного головнокомандувача», а в червні того ж року його було розформовано і конвой припинив своє існування.

ки конвойних визначалися військовими законами і статутами, а спеціальні охоронні – Статутом залогової (гарнізонної) служби та особливою інструкцією гетьманського коменданта, затвердженою начальником Власного Штабу П. Скоропадського. Старшини конвою призначалися на посаду комендантом гетьмана за поданням свого командира. Умови комплектування конвою козаками визначалися за взаємним узгодженням начальника Штабу гетьмана і військового міністра⁶⁸⁰.

Начальником Власного конвою гетьмана був генерал-майор російської служби, генеральний хорунжий армії Української Держави *Юрій Костянтинович Устимович (Сахно-Устимович)* (22 листопада 1873 – грудень 1968)⁶⁸¹.

Походив з козацько-старшинського, згодом – дворянського роду. Його засновник – Софоній (Сахно) (? – 1678), городиський сотник, що згідно з родинними переказами загинув 1678 р. під Чигирином. Його син – Устим Софонович (Сахненко) був власовським сотником (1704–1705 рр.), помер після 1727 р. Від його імені та по батькові й утворилося родове прізвище – Устимович (Сахно-Устимович). За Гетьманщини представники роду обіймали посади значкових товаришів, військових товаришів та бунчукових товаришів. Микола Миколайович Сахно-Устимович (1863 – після січня 1919) був громадсько-політичним діячем, у 1918 р. – активним членом підпільної організації Українська народна громада, що здійснила гетьманський переворот П. Скоропадського, й став першим виконувачем обов'язків отамана (голови) Ради міністрів Української Держави (29–30 квітня 1918 р.). Рід внесений до 2-ї та 6-ї частин Родовідних книг Полтавської, Катеринославської та Херсонської губерній.

Ю. Сахно-Устимович народився в сім'ї Костянтина Миколайовича Устимовича та Юлії Ксешинської, які мали ще чотирьох

⁶⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16–44 зв., 51; – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4; Державний вістник. – 1918. – 26 липня.

⁶⁸¹ У наказах Військової Офіції 1918 р. помилково названий Миколою Устимовичем.

дітей. Закінчив 3-й Московський кадетський корпус. До служби вступив 31 серпня 1892 р. 1894 р закінчив Миколаївське кавалерійське училище, вийшов підпоручником до лейб-гвардії Гродненського гусарського полку (Варшава), командир 8-го гусарського полку. 8 серпня 1898 р. став поручником, 6 грудня 1899 р. – штаб-ротмістром, 6 грудня 1903 р. – ротмістром і того ж числа 1907 р. – полковником. Два роки і два місяці командував ескадронном. Від 23 січня 1914 р. по 18 травня 1915 р. – командир 8-го гусарського Лубенського полку⁶⁸². 25 травня 1915 р. став генерал-майором (по армійській кавалерії) зі старшинством від 24 січня 1915 р.⁶⁸³ Від 24 червня 1915 р. по 2 лютого 1916 р. – командир 2-ї бригади 8-ї козачої дивізії; від 2 лютого 1916 р. – командир 1-ї бригади 8-ї козачої дивізії⁶⁸⁴. У 1917 р. – командир бригади 2-ї, а потім 8-ї кавалерійських дивізій.

Кавалер орденів: Св. Володимира IV ст. з мечами і бантом (18 травня 1915 р.), III ст. з мечами (17 лютого 1915 р.), Св. Анни III ст. (1910 р.), II ст. з мечами (23 листопада 1914 р.), I ст. з мечами (19 квітня 1916 р.), Св. Станислава II ст. (1913 р.), I ст. з мечами (1915 р.), а також нагороджений Георгіївською зброєю (3 січня 1915 р.)⁶⁸⁵.

Від травня 1918 р. – начальник Власного пана гетьмана конвою. З 6 червня 1918 р. – генеральний хорунжий армії Української Держави. 14 грудня 1918 р. у складі Офіцерських дружин потрапив у полон до військ Директорії, незабаром був вивезений з німецькими військами до Німеччини.

Від 9 вересня 1919 р. – у резерві чинів військ Новоросійської області Збройних сил Півдня Росії. З січня 1920 р. – командир Окремої кавалерійської бригади при обороні Криму. Від січня

⁶⁸² Новое Время. – 1915. – № 13955. – 17 января.

⁶⁸³ Списокъ генераламъ по старшинству. Sprawлен по 10-е Юля 1916 г. – Петроград: Военная Типография Императрицы Екатерины Великой (въ зданіи главнаго штаба), 1916. – С. 147.

⁶⁸⁴ Там само.

⁶⁸⁵ Дивіться: Военный орден святого великомученика и победоносца Георгия. Биобиблиографический справочник. – М.: РГВИА, 2004; *Волоков С. В.* Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. – СПб.; – М., 2003; Список полковникам по старшинству на 01.03.1914; *Волоков С. В.* Офицеры армейской кавалерии. – М., 2004. – С. 539.

1920 р. командував у Криму Окремою кавалерійською бригадою, яка чи не безперервно перебувала у боях з більшовицькими військами. 25 лютого 1920 р. «червоні», збивши вартову охорону врангелівської піхоти, повели наступ на хутір Тархан. Спішені улани Ю. Устимовича затримали супротивника, чим надали можливість підтягтися піхоті й відбити атаку більшовиків. За ці бойові дії начальник правої бойової ділянки Російської армії письмово дякував командирові бригади ген. Ю. Устимовичу, підкреслюючи самовідданість і зухвалість Петроградських уланів під його команду⁶⁸⁶. З березня 1920 р. перебував у резерві офіцерів Російської армії генерала П. Врангеля. На 25 березня 1920 р. перебував у Джанкої. Брав участь у розгромі катеринославського угруповання Н. Махна. Евакуювався у Галліполі. Емігрував до Франції, де вів активне громадське життя у проросійських колах. В еміграції до 1928 р. в США, був співробітником «Казны Великого Князя Ніколая Ніколаєвича». У 1934 р. в Парижі на зборах чинів Кавалерійської дивізії читав уривки зі своїх спогадів про діяльність дивізії в період Світової війни. Співробітник (до 1967 р.) журналу «Военная Быль»⁶⁸⁷. Автор спогадів: «Напередодні великої війни: Із спогадів командира 8-го гусарського Лубенського полку» (російською мовою, 1965 р.)⁶⁸⁸. Помер у Парижі в грудні 1968 року.

У фондах особового походження Бібліотеки рідкісних книг та рукописів Колумбійського університету в США (Columbia University. Rare Book & Manuscript Library) знаходяться 18 одиниць зберігання Ю. К. Сахна-Устимовича, що хронологічно охоплюють 1930–1945 рр. (Iurii Konstantinovich Sakhno-Ustimovich Papers).

Особовий склад конвою гетьмана розташовувався у Києві в Миколаївських касарнях⁶⁸⁹. У липні 1918 р. Мала Рада міністрів (реєстр № 6 від 16, 17 липня 1918 р.) асигнувала 60 млн. крб «на негайний ремонт будинків Миколаївських казарм для власного

⁶⁸⁶ Рубцов, полк. Петроградские уланы в Гражданской войне // Первопроходник. – 1972. – № 6. – апрель.

⁶⁸⁷ Волоков С. В. Офицеры армейской кавалерии. – С. 539; Незабутые могилы. – Т. 6. – Кн. 1. – М., 2005. – С. 446.

⁶⁸⁸ Сахно-Устимович Ю. К. Накануне великой войны: Из воспоминаний командира 8-го гусарского Лубенского полка // Военная Быль. – 1965. – № 73.

⁶⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 24 а. – Арк. 16 зв.; Державний вістник. – 1918. – 16 жовтня.

конвою Пана Гетьмана»⁶⁹⁰. 16 серпня 1918 р. на своєму засіданні заступники міністрів внесли деякі зміни до проекту штатів Власного конвою пана гетьмана⁶⁹¹. 21 серпня Мала Рада міністрів вирішила, що «до складу конвою крім його штабу входять три сотні, з яких одна кінно-кулеметна і одна, що комплектуються виключно колишніми офіцерами»⁶⁹². Рада заступників міністрів Української Держави, зважаючи на особливий характер завдання, покладеного на конвой, вказала на потребу виключно ретельного відбору конвойних, встановлення для них збільшених посадових ставок і військових звань. Мала Рада також погодилася з підтриманою товаришем військового міністра заявою представника Власного Штабу гетьмана щодо необхідності забезпечити конвой повною кількістю військового спорядження і майна, включаючи і майно похідного призначення, як наприклад, похідними кухнями, телефонними та лазаретними двоколками тощо.

Але, разом з тим, Мала Рада міністрів прийняла до уваги, що в більш-менш близькому майбутньому доведеться, очевидно, докорінно реорганізувати конвой в сенсі укомплектування нижніх чинів його на засадах набору. Відтак штати, що розглядалися на той час, цілком доречно вважалися урядовцями лише тимчасовими, тож термін їхньої дії мусив був обмежитися 1918-м роком. Було визнано також, що в окремих деталях проект штатів Власного конвою пана гетьмана міг бути підданий деяким скороченням, особливо в частині господарській, але не завдаючи будь-якої шкоди для тієї важливої задачі, виконання якої покладено на конвой пана гетьмана. Нарешті, Рада вирішила ввести у штати конвою й деякі інші зміни у відповідності до вже раніше прийнятих узаконень про загальні підстави надання утримання чинам, які перебували на державній службі в Українській Державі.

Виходячи з вищенаведених міркувань, Мала Рада міністрів постановила:

1. Виключити з проекту штатів гетьманського конвою посади священника і диякона, позаяк духовні потреби чинів конвою можуть

⁶⁹⁰ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 24 а. – Арк. 16 зв.

⁶⁹¹ Там само. – Арк. 26.

⁶⁹² Там само. – Спр. 10. – Арк. 156.

обслуговуватися духовенством палацу пана гетьмана, а особа, передбачена до запрошення на посаду священника конвою має, за заявою товариша військового міністра, бути визначена на службу по військовому духовенству;

2. Обмежити число писарів штабу конвою гетьмана двома старшими і шістьма молодшими, тобто скоротити дві посади молодших писарів (представник же гетьманського конвою залишився при окремій думці, зокрема висловившись за залишення в штаті всіх восьми молодших писарів);

3. Обмежити число ординарців кінотно-кулеметної сотні – двома (замість п'яти), а число їздових сотні для службового використання – п'ятьма (замість 35);

4. Суму річного окладу утримання обчислювати відповідно до закону від 26 червня 1918 р. з розрахунку 12-ти місячних окладів (а не 14-ти як передбачалося проектом);

5. Доповнити штати конвою приміткою, що в разі надання чинам конвою казенних квартир (не казарм) з їхнього утримання віднімається, на загальних підставах, п'ята його частина;

6. Виключити в штатах кінотно-кулеметної сотні примітку з посиланням на ст. 13 статуту Особливої Української Армії;

7. Зменшити число коней по конвою на двадцять п'ять стройових та одного обозного, по кінотно-кулеметній сотні – на шість стройових і двох заводних;

8. Число автомобілів обмежити одним легким (для командира конвою) й, відповідно до цього, залишити в штаті тільки одного водія та одного підручного (представник гетьманського конвою залишився при окремій думці й висловився за залишення двох легкових автомобілів і трьох вантажівок (по одній на кожен сотню);

9. Число екіпажів обмежити однією бричкою для завідувача господарською частиною;

10. Число похідних кухонь конвою (не рахуючи кінотно-кулеметної сотні) обмежити двома і число телефонних двоклоков – двома (представник гетьманського конвою при цьому заперечував й наполягав на необхідності залишити похідну кухню для штабу конвою);

11. Виключити примітку про надання офіцерам конвою права утримувати на казенному утриманні власного коня (представник гетьманського конвою залишився при окремій думці й обґрунтовував на необхідності надання дозволу командному складу конвою (25 осіб) мати на казенному утриманні по одному своєму коневі).

За таких змін підсумковий обрахунок річної витрати на утримання чинів конвою і кіннотно-кулеметної його сотні було виведено в сумі 1 млн 909 тис. 320 крб (замість початково запрошених 2 млн 363 тис. 340 крб)⁶⁹³.

17 вересня 1918 р. П. Скоропадський затвердив ухвалену урядом 7 вересня *Постанову «Про штати Власного Конвою Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України»*, в якому зазначалося вважати їх дійсними від 1 травня 1918 року⁶⁹⁴.

Командир власного конвою ясновельможного пана гетьмана користувався правами командира окремої бригади й отримував ранг генерального хорунжого з річним утриманням у 10 тис. 800 крб. Його помічники з муштрової і господарської частин (полковник або військовий старшина) – 9 тис. 600 крб, осавул (сотник) – 7 тис. 200 крб, сотенні командири (військові старшини або полковники) – 8 тис. 400 крб, півсотенні (сотники або військові старшини) – 7 тис. 200 крб, чотові командири, начальник зв'язку і вартові старшини в палаці гетьмана (сотники, значкові або хорунжі) – 6 тис. карбованців.

Рядові посади другої і третьої сотні комплектувалися «з козаків, або найманних людей від хліборобів по вибору і за відповідальністю командира конвою»⁶⁹⁵. Окрім грошового утримання (від 2 тис. 500 крб до 3 тис. 500 крб на рік), вони одержували повне харчове забезпечення та помешкання. Загальний склад гетьманського конвою мав нараховувати 53 старшини (з них – 30 вартових), попа, дяка, капельмейстера, 8 військових урядовців, 614 муштрових і 203 немустрових козаків⁶⁹⁶.

⁶⁹³ Там само. – Арк. 156–157.

⁶⁹⁴ Там само. – Спр. 179. – Арк. 1.

⁶⁹⁵ Там само. – Арк. 1–7.

⁶⁹⁶ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39–39 зв.; – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 1–7, 12–15.

Загальний склад конвою передбачалося сформувати зі штабу та трьох сотень вояків: офіцерської (формувався винятково зі старшин), кінотно-кулеметної та козачої. Старшини озброювалися револьверами, козаки та вартові – шаблями і гвинтівками, а кінотно-кулеметна сотня – 6-ма кулеметами системи «Максим» та 12-ма кулеметами системи «Льюїс»⁶⁹⁷.

Проте у вересні 1918 р. штати Власного конвою гетьмана становили лише 35 старшин, 42 військових урядовців (у т. ч. 10 ординарців), а також зв'язківці, майстри, конюхи і т. д.⁶⁹⁸. Крім того, «для безпосередньої охорони уряду Гетьмана були сформовані дві сотні гетьманського конвою (одна – піша, друга – кінна-[кулеметна]), переважно з колишніх офіцерів»⁶⁹⁹. Начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький також свідчив, що на жовтень 1918 р. особистий конвой П. Скоропадського налічував лише 2 сотні вояків (одну – пішу, другу – кіннотну), переважно колишніх офіцерів⁷⁰⁰. Серед них була й Текінська окрема кінна чота, що складалася з добровольців-туркменів (ахал-текінців колишнього окремого Текінського кінного полку)⁷⁰¹.

Станом коней та умовами їхнього утримування опікувався начальник стайні, посада якого відповідала командирові батальйону. Харчування козаків здійснювалося за державний кошт, як, власне, й прокорм коней гетьманського конвою. 5 вересня 1918 р. Мала Рада міністрів ухвалила асигнувати «на харчування Власного Конвою та покриття видатків Власної Канцелярії» 92 тис.

⁶⁹⁷ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 12–15.

⁶⁹⁸ Державний вістник. – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

⁶⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 89–90.

⁷⁰⁰ Там само. – Арк. 100, 107.

⁷⁰¹ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. – Т. 1. – К.: Темпора, 2015. – С. 771–772.

615 карбованців⁷⁰². Закупівлею харчу займався начальник господарської частини, який оголошував відповідний конкурс поставальників. Зацікавлені особи чи організації повинні були подати до канцелярії конвою (в Миколаївських касарнях) свої заяви у запечатаних конвертах з доданням завдатку у розмірі 10% готівковими грішми з усієї суми поставки. Торги заздалегідь призначалися на певний день, як, наприклад, було 9 вересня 1918 р. Тоді було оголошено торги на постачання Власному конвою пана Гетьмана на 1918 і 1919 рр.

Загалом на потреби конвою було необхідно закупити: м'яса в кількості 5 тис. 950 пудів, крупи гречкової – 1 тис. пуд., пшона – 1 тис. пуд., перлової крупи – 250 пуд., цибулі – 150 пуд., солі – 1 тис. 500 пуд., масла коров'ячого – 150 пуд., свіжої капусти – 300 пуд., кислої капусти – 500 пуд., буряків – 200 пуд., моркви – 80 пуд., сала свинячого – 80 пуд., борошна пшеничного підболточного – 150 пуд., картоплі – 1 тис. 700 пуд., томату – 110 пуд., сметани – 200 пуд., лаврового листку – 1 пуд, перцю духмяного – 20 фунтів, перцю гіркого – 20 фунтів, оцту – 100 пляшок, лимонної кислоти – 20 фунтів, вівса – 8 тис. пудів, сіна – 98 тис. пуд. і соломи – 29 тис. пудів⁷⁰³. Іноді керівництво конвою не лише купувало, а й продавало, як, скажімо, 14 жовтня 1918 р. в тих же Миколаївських касарнях на Печерську були проведені публічні торги з продажу 14 коней з Власного конвою пана гетьмана⁷⁰⁴.

Зауважу також, що у передостанній день існування Гетьманату, вранці 13 грудня 1918 р. озброєні загони робітників-більшовиків прямо у касарнях захопили частину ескорту гетьмана⁷⁰⁵. П. Скоропадському, аби вибити їх, довелося навіть відрядити туди іншу частину свого конвою, залишившись практично без суттєвої охорони. Сам гетьман згадував, що «усі ті діячі, які ще так нещодавно обговорювали зі мною усі справи й тулилися у приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова. У моєму штабі, за винятком мого найближчого почету, найближчих офіцерів і

⁷⁰² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 24 а. – Арк. 34.

⁷⁰³ Державний вістник. – 1918. – 6 вересня.

⁷⁰⁴ Державний вістник. – 1918. – 16 жовтня.

⁷⁰⁵ *Лейхтенберський Г. Н.* Воспоминания об «Украине». 1917–1918. – Берлин, 1921. – С. 45.

козаків охорони, вже відчувалося роздвоєння. З одного боку, Директорія та співчуваючі їй успішно розповсюджували відомості, що я зрадив Україні, з іншого боку, серед російського офіцерства розповсюджувалися перемови, що я вхожу у таємні перемовини з Петлюрою, аби зрадити офіцерство»⁷⁰⁶.

Уніформа старшин Власного Штабу та Власного конвою ясновельможного пана гетьмана всієї України дещо відрізнялася від одностроїв армії Української Держави. Зокрема, вже 6 червня з'явився наказ (Ч. 207) Військової офіції (по всім управлінням) щодо форми кокарди головного убору для всіх частин війська, управлінь і установ Військової офіції для муштрових, яку було затверджено П. Скоропадським 17 травня 1918 р. У наказі, зокрема, зазначалося: «Кокарда уявляє з себе золоту опуклу ребристу зірочку круглої форми з радіо-нально-роскладеними реберцями.

На зірочку накладено блакитного емальового кружка з вузьким золотим обідком. На блакитному фоні кружка накладено золотого герба Української Держави.

Діаметр зірочки – 27 міліметрів, високість її – $5\text{--}1\frac{1}{2}$ міліметрів; діаметр емальового кружка – 18 міліметрів, товстінь – $1\text{--}1\frac{1}{2}$ міліметра.

До задньої поверхні кокарди припаяна одна мідна вдвоє складена бляшка завширшки в 2 міліметра, завдовжки в $4\text{--}1\frac{1}{2}\text{--}5$ міліметрів. Ця бляшка має зрізані навскісь кінці, складена вдвоє і припаяна до кокарди серединою, саме тим місцем, де її (бляшку) складено вдвоє.

Кокарда металюва, штампована, штамповка повинна бути по певному зразку.

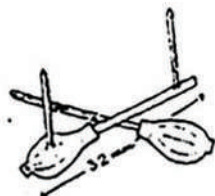
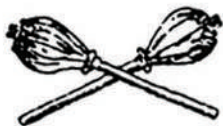
Для козаків такаж сама кокарда, тилько замість емалі – фарба.

Фарбування кружка кокарди блакитною міцною лаковою фарбою, котра б не відставала від круша (металла)»⁷⁰⁷.

⁷⁰⁶ Скоропадський П. Спогади. – С. 317–318.

⁷⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2304. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 192.

Для старшин же Власного Штабу та Власного конвою гетьмана 27 червня 1918 р. наказом (Ч. 264) було введено кокарду особливого зразка, в основі якої була звичайна кругла золота кокарда з накладеними на неї двома перехрещеними булавами (довжиною – 32 мм кожна)⁷⁰⁸.

Відзнака для головних уборів старшин Власного Штабу і Конвою пана гетьмана (малюнок-додаток до наказу (Ч. 264) Військової офіції від 27 червня 1918 р.)

Незадовго до цього (наказ Військової офіції Ч. 245 від 17 червня 1918 р.) відбулися й певні термінологічні зміни. Зокрема у наказі товариша військового міністра, генерального хорунжого О. Лігнау зазначалося, «що назва “Значковий” не відповідає тому розумінню до якого вона належить, наказую з одержанням цього, осіб, які виконують обов’язки “Адютантів” прозивати “Осаулами”, яка назва має історичні підвалини»⁷⁰⁹.

Того ж дня наказом (Ч. 246) Військової офіції було встановлено зразок аксельбанту для бунчужного. Аксельбант виготовлявся зі шнура грубістю діаметра в 6 мм, щільно сплетеного з чотирьох стренг. Довжина плетіння з трьох шнурів косиці в натягнутому стані повинна була сягати не менш як 36 см, а кожна петля розетки у готовому вигляді мала бути не менше 3 см. Шнур, що охоплює косу, мусив бути у ненатягнутому стані не менш як 78 см. Кожен кінець шнура, до якого прикріплювалися компас, годинник і олівець, мали бути у довжину від розетки до металевого патрона 25 см: довжина його 1– $\frac{1}{2}$ см; на одному його кінці мусили бути дві діаметрально розташовані дірочки для прикріплення патрона до шнура. Другий кінець робився глухим і до нього прикріплювалося мідним припаєм вушко, діаметр якого у середині мав 4 мм, а грубість по периметру – 1 мм. Патрон повинен був

⁷⁰⁸ Там само. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 187.

⁷⁰⁹ Там само. – Ф. 2304. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 212.

бути досить міцний і цілий. Кольори шнурів аксельбанту залежали від роду зброї: піхота – малиновий; кіннота – жовтий; гармата – червоний; інженерні й технічні частини – блакитний. Аксельбант прикріплювався до мундира двома досить міцними гапליками, що мали бути пришитими під його розетками⁷¹⁰.

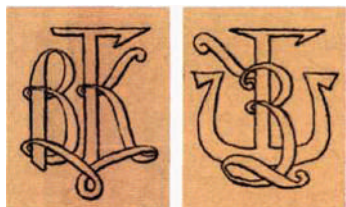
Генеральний хорунжий Є. Лібов (?) у мундирі-жупані Власного Штабу і Конвою гетьмана (на стінці кашкета знак у вигляді схрещених булаєв).

Генеральний хорунжий К. Середин у загально-генеральському похідному мундирі.

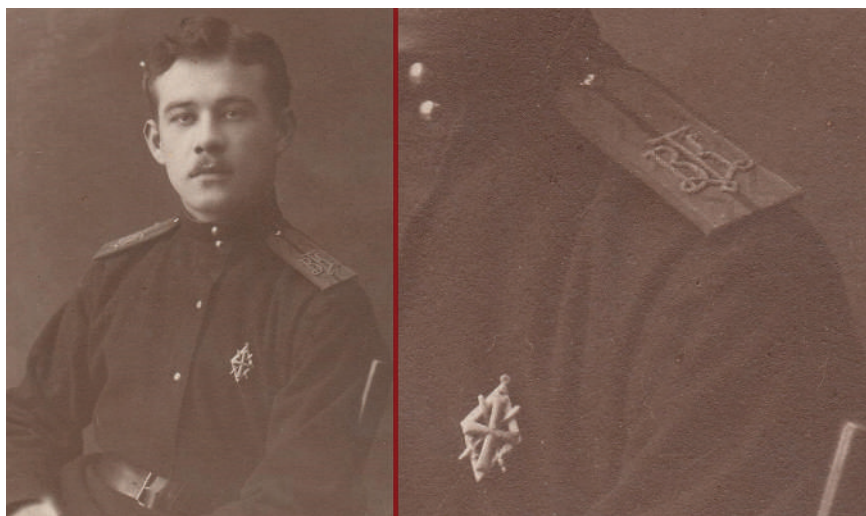
Крім того, 17 червня наказом (Ч. 235) Військової офіції військовий міністр О. Рогоза вказував, що «з огляду на те, що для старшин української армії форму одяжі оголошено, носити погони бувшої російської армії, кому б то не було, з військових служачих, рішечче забороняю»⁷¹¹.

⁷¹⁰ Там само. – Арк. 213.

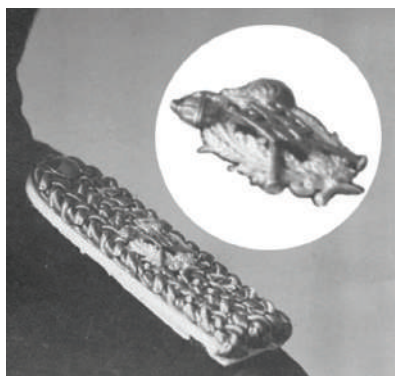
⁷¹¹ Там само. – Арк. 207.

На погонах же військовиків Власного Штабу та Конвою гетьмана мали бути вензеля окремого зразка. Вензеля являли собою золоті шифри на погонах: «В.Г.К.» (Власний Гетьмана Конвой) та «Ш.В.Г.У.» (Штаб Власний Гетьмана України)⁷¹². Шифрування «ВГК» було встановлено відповідно до наказу (Ч. 290) Військової офіції від 1 липня 1918 р.

Хорунжий з гусарським галуном на погонах. Шифровка «ВГК» (Власний Гетманський Конвой)

Погони самого ж його світлості ясновельможного гетьмана всієї України, військ козацьких і фльоти П. Скоропадського – верховного воєводи армії і фльоти, були вироблені зі сплетених золотих шнурів, на яких було закріплено герб України – тризуб, обвитий оберемком пшеничного колосся, та дві перехрещені булави.

⁷¹² Там само. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 204–205

3 липня наказом (Ч. 290) Військової офіції було встановлено форму одностроїв для Власного Штабу та Конвою гетьмана. Шапка-мазепинка, запроваджена для осавулів та вояків Власного конвою гетьмана, виготовлялася з чорного хутра. Ззаду вона була 8 см заввишки, а спереду мала трикутну виїмку. Верх шапки мав бути білого кольору. До нижнього кута виїмки кріпився білий султан 20 см заввишки⁷¹³.

Опис уніформи у вигляді мундира-жупана, шароварів (або бриджів) та шапки-мазепинки (або кашкетки) визначав їх наступним чином: «Старшини. Жупан захистного кольору з краповим кантом на погонах і стоячого коміра по низу. Верхня частина мундиру до пояса й полів до бокових швів підбивається підбійкою захистного кольору. Комір стоячий твердий підбивається тим же сукном і застьобується на два гапличка. Сам комір захистного сукна, та має 5 см. вгору.

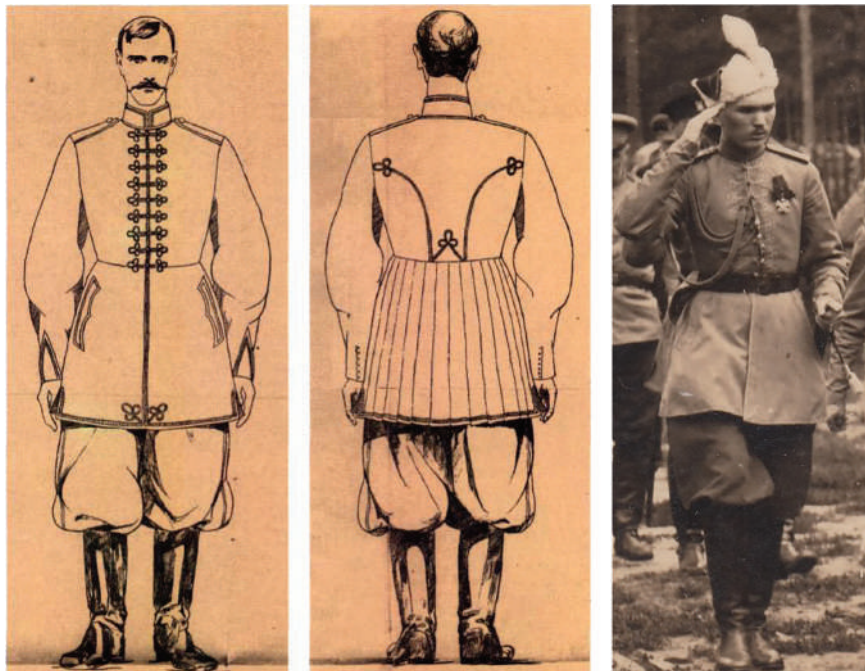

Уніформа старшин Власного Штабу і Власного конвою пана гетьмана (малюнок-додаток до наказу (Ч. 290) Військової офіції від 3 липня 1918 р.)

Жупан застьобується зліва праворуч на 5 потайних гудзиків. На борті от коміра до поясу нашивається 9 захистних кулястих гудзиків, що застьобуються петлями захистного шовкового шнуру. Рукава звужаються до кисті руки з напуском і ушиті одним швом і мають внизу розріз, що закінчується закріпкою, та застібається на 4 кнопки в обтяжку у кисті руки. Рукав робиться з нашитими трикутним чохлаю клапаном високістю 15 см. та вширки 10 см. Вгорі цей клапан застьобується одною кнопкою. Мундир з трьох частин: спинки та двох грудей. У талії пришиваються спереду прямі борти так навширки, що бокові кишені цілком уміщуються на полах і бокові шви ідуть поза кишенями в відлеглості 6 см. Кишені проризаються в борта навкіс та покриваються фігурним клапаном довжиною в 20 см., навширки в 5 см. В боковім шві внизу робиться розріз,

⁷¹³ Там само.

вздовжиною 12–15 см., а позаду поміж бортів ушивається такої широкості шмат без підбійки, щоб виходило на цій протязі 14 складок глибиною в $2\frac{1}{2}$ –3 см. Внизу мундир підрублюється на $\frac{1}{2}$ –1 см. Мундири бувають 6 зрістів, і повинні бути шиті на машинці: руками робляться гудзики, запошивки та закріпки.

Уніформа гетьманських осаулів

(малюнок-додаток до наказу (Ч. 290) Військової офіції від 3 липня 1918 р. та світлина осаула гетьмана з оглядин дивізії Сірожупанників 1 вересня 1918 р.)

Мундир для штабу та конвою обшивається шовковим шнуром захисного кольору в $2\frac{1}{2}$ –3 мм. Для застібання на гудзики нашивається 9 петель (довжина 5 см.).

Для осаулів у кінцях швів нашиваються петлі.

Урядовці штабу носять мундир без погон, а козакі мундир на 8 см. меньш.

Шаровари для старшин з сіро-синього кольору, з краповим кантом.

Шаровари складаються з двох штанин, кожна сшита з передньої та задньої половинок.

До верхніх частин задніх половинок пришивається по половині пояса; для стягання його пришиваються й 4 петлі. Попереду робиться 2 кішені з підкладного полотна.

Для козаків шаровари без кантів, для урядовців довгі штани на випуск (з кантом)»⁷¹⁴.

Урядовцям Власного Штабу гетьмана визначався такий самий мундир, як і у старшин, але (тимчасово) без погонів. Шаровари встановлювалися сіро-синього сукна з краповим кантом, крою подовжений (навипуск) бридж, з двома кишнями. Шаровари козаків – такі ж самі, проте без канта.

31 серпня 1918 р. новим наказом (Ч. 460) Військової офіції було вказано, що мундир-жупан старшин Власного Штабу і Власного конвою пана гетьмана визначався як загальногенеральський похідний мундир. З ним генеральні старшини мали би одягати шаровари з сіро-синього сукна з двохрядними лампасами «давнішнього» (тобто – російського) зразка малинового (піхота, Генеральний штаб, Військово-судова офіція), жовтого (кіннота), синього (топографи й геодезисти), коричневого (лікарі та фармацевти) чи червоного (артилерія, інженерні й технічні частини, головні управи, штаби, інституції тощо) кольорів. Перебуваючи поза строем, дозволялося носити довгі штани навипуск з відповідними лампасами⁷¹⁵. Пізніше (30 вересня 1918 р.) у своєму наказі (Ч. 569) Військова офіція дещо уточнила кольори лампас, але стосувалося те генеральних старшин-медиків⁷¹⁶.

Особиста охоронна команда гетьмана, яка також підлягала гетьманському коменданту, була окремою військовою частиною і прирівнювалася до полку. Існувало «Положення про особисту Охоронну команду Гетьмана». Це – короткий підзаконний акт, котрий частково регламентував діяльність чинів особистої Охоронної команди П. Скоропадського, яка виконувала функції фізичної охорони гетьмана та членів його родини. З погляду інтересів контррозвідки, це Положення містило лише основні принципи взаємодії особистої Охоронної команди гетьмана зі спеціальним

⁷¹⁴ Там само.

⁷¹⁵ Там само. – Арк. 375.

⁷¹⁶ Там само. – Арк. 479.

органом – Особливим відділом Штабу гетьмана і місцевими розшуковими підрозділами.

У ній служили відбірні надійні особи, єдиним завданням яких була охорона П. Скоропадського як при перебуванні в місці постійної резиденції, так і під час мандрівок залізничними, шосейними і водяними шляхами. З цією метою у складі охорони було встановлено постійні нерухомі і перепускні пости у палаці гетьмана, розроблявся бойовий рахунок із залученням Власного конвою П. Скоропадського та інших охоронних підрозділів, відпрацьовувалася система заходів з нагляду за місцевістю і спорудами, що безпосередньо прилягали до гетьманського палацу, і за шляхами постійного проїзду гетьмана та його родини. Встановлювався зв'язок з центральними та місцевими розшуковими установами для визначення засобів охорони в непередбачених випадках. Старшину, що командував охоронною командою і виконував обов'язки завідуючого, за поданням гетьманського коменданта, призначав начальник Власного Штабу гетьмана. Крім того особиста охорона вела спостереження за персоналом, що обслуговував гетьмана, підтримувала контакти з центральними й місцевими правоохоронними органами у справах своєї компетенції.

На чолі особистої охоронної команди гетьмана було призначено полковника *Миколу Миколайовича Аркаса* (2 вересня 1880 – 14 грудня 1938). Він належав до грецької родини Аркасів, один з членів якої – Андреас Аркас (1766–1825) – утік на південь України наприкінці XVIII ст. від турків, що на той час опановували Грецію. Опинившись у Миколаєві, А. Аркас викладав історію в місцевій штурманській школі. Його син Микола (1818–1881) став контр-адміралом російської служби, командувачем Чорноморського флоту Російської ім-

перії, військовим губернатором Миколаєва та Севастополя. Він був затятим яхтсменом і капітаном царської яхти, дружив з імператором Александром II. Саме цей дід полковника М. Аркаса влив у грецький рід Аркасів українську кров, коли одружився з Софією Богданович, що належала до козацького старшинського роду.

Його син – Микола Миколайович (1853–1909) – був юристом, громадським діячем-просвітником, композитором (зокрема був автором опери «Катерина»). Він також захоплювався плаванням на яхті, яку назвав «Олеся» – на честь дружини, капітанської дочки. Крім того, був пошанувачем і талановитим дослідником-аматором української старовини, автором першої популярної «Історії України-Русі», яка свого часу за відомістю та поширеністю ледь поступалася «Кобзареві» Т. Шевченка. Однак М. Грушевський, який ще писав власну «Ілюстровану історію України» і досить ревнісно ставився до успіхів на ниві історії інших, назвав Аркасову книжку подарунком для молодих домогосподарок. Таке ставлення так вразило М. Аркаса, що невдовзі призвело до його передчасної смерті.

Саме в його сім'ї 2 вересня 1880 р. й народився у Миколаєві Микола Миколайович Аркас-другий – полковник Армії УНР й завідуючий особистою охоронною командою гетьмана України П. Скоропадського. Навчався М. Аркас у Морському та Кадетському корпусі, які так і не закінчив. Врешті у 1901 р. він закінчив Єлизаветградське кавалерійське училище. Згодом служив у прикордонних військах Приморського округу, був ад'ютантом командувача російських військ на Далекому Сході й 1906-го року звільнився у запас. З початком Першої світової війни у 1914 р. у званні поручника був мобілізований до російської армії. Служив у 8-му гусарському Лубенському полку та Чеченському кіннотному полку окремої Кавказької Туземної дивізії. У 1917 р., будучи штаб-ротмістром, командував 7-м ординарським ескадроном. Того ж року цей підрозділ було українізовано, а згодом М. Аркас переймену-

вав його на Полтавську партизанську кіннотну сотню. На початку 1918 р. він разом зі своєю сотнею бився з більшовиками під Києвом на боці УНР, а після повернення українського уряду до столиці у березні 1918 р. кіннотний відділ М. Аркаса став охоронним підрозділом Центральної Ради.

На світлині: М. Аркас (сидить другий ліворуч) з М. Садовським.

У день гетьманського перевороту командир кіннотного відділу (М. Аркас), що мав охороняти Центральну Раду, особисто з'явився до П. Скоропадського, перейшовши таким чином на його бік. Заступник генерального писаря І. Полтавця-Остряниці полковник Б. Неїло розповідав 10 листопада 1919 р. у Перемишлі Є. Чикаленку, що коли влітку 1918 р. гетьманськими спецслужбами було розкрито закорот проти гетьмана, «в якому були замішані члени конвою – українці, що мали зв'язки з деякими членами Національного союзу, то з того часу Скоропадський став з недовір'ям ставитись до українців, а натомість зблизився з російським офіцерством, яким оточив себе»⁷¹⁷. У листопаді 1918 р. М. Аркаса було заарештовано гетьманським Особливим (Осібним) відділом за його участь у підготовці повстання проти П. Скоропадського, у чому він невдовзі й зізнався⁷¹⁸.

За Директорії УНР М. Аркас нетривалий час був військовим комендантом Києва. У 1919 р. він воював з більшовиками та денікінцями. Командував 2-м кіннотним полком ім. М. Залізняка та 2-м Переяславським кіннотним полком. Був комендантом мосту на Дністрі, через який українські війська відступали до Румунії. Того ж року він зі своїм полком приєднався до Галицької Армії,

⁷¹⁷ Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920. – С. 153.

⁷¹⁸ Скоропадський П. Спогади. – С. 303, 310.

що тоді вимушена була перебувати у союзі з «білими», через що наказом по Армії УНР й був оголошений зрадником.

1920 р. М. Аркас переїхав до Східної Галичини, де працював актором і режисером в Станіславові (тепер – Івано-Франківськ) та Коломиї. У 1926 р. він перебирається до Закарпаття й працює спочатку актором, режисером, а згодом й директором Руського театру в Ужгороді. Тут, у Закарпатті, він знайшов і свою дружину – Надію, яка була акторкою й у 1927–1934 рр. грала в Руському театрі

в Ужгороді, потім – у Руському театрі ім. Садовського. Від початку 1930-х рр. М. Аркас працював у товаристві «Нова сцена» у Хусті (тепер районний центр у Закарпатті). У Хусті ж 14 грудня 1938 р. М. Аркас й помер і був похований на місцевій Замковій горі. Його дружина, по смерті чоловіка, переїхала до Чехії, продовжувала грати на сцені й померла у 1955 році.

Повертаючись у 1918 р., зазначу, що *завідуючий особистою охороною командою гетьмана* прирівнювався в правах до командира полку, його старший помічник – до командира батальйону, молодші помічники і старшини для доручень – до командирів рот, старші вартові – до молодших офіцерів, а вартові – до унтер-офіцерів. Члени особистої охорони перебували на державній службі, а заробітню платню одержували з особливого фонду гетьмана. Якщо ж виникала потреба збільшити кількість охоронців, то начальники розшукових установ мали додатково відрядити своїх співробітників, а начальник, що відрядив підлеглих, ніс за них повну особисту відповідальність. У місці перебування гетьмана та його родини (чи мандрівки) особиста охорона діяла за загальним планом, затвердженим начальником Власного Штабу гетьмана. Окрім військових статутів, охоронна команда у своїх діях керувалася ще й особливими інструкціями гетьманського коменданта.

Звичайний штат особистої охорони гетьмана становив 122 особи, а саме: завідуючий, старший і молодший помічники завідуючого, 4 старшини для доручень, 2 старші вартові (слідкували за виконанням праці вартовими співробітниками), діловод, писар, розсильний при канцелярії, 55 постійних вартових («постових») у

районі резиденції, 46 наглядачів, 7 наказних (офіцерів) і 2 водії. Насправді ж особиста охорона гетьмана на той час складалася лише з 25 вартових⁷¹⁹, а нові українські однострої носили лише вартові («постові») в околицях постійної резиденції гетьмана⁷²⁰.

Посаді завідуючого командою відповідало звання полковника або військового старшини (10 тис. 800 крб річних), його старшого і молодшого помічників – сотника (9 тис. 600 крб і 8 тис. 400 крб), старшини для доручень – значкового або хорунжого (8 тис. 400 крб). Інші службовці охоронної команди військових звань не мали, їхній ранг дорівнював відповідним співробітникам підрозділів Державної Варти (поліції), але оплата була значно вищою. Так, старший вартовий отримував 8 тис. 400 крб річних, а вартовий – 7 тис. 200 крб на рік.

*Таблиця 10. Тимчасові штати
Управління гетьманського коменданта
Власного Штабу гетьмана всієї України
(липень 1918 р.; зазнали незначних змін у серпні 1918 р.)*

Назва посад	Осіб	Річне утримання		Класи посад	Увага
		Одному	Всім		
1. Гетьманський комендант (генеральний значковий)	1	15.600	15.600		
Помічник його (полковник, може бути генеральний хорунжий)	1	12.000	12.000		
Старший старшина для доручень (полковник, може бути військовий старшина на правах начальника відділу)	1	10.800	10.800		
Старшина для доручень (значковий чи хорунжий)	3 ¹⁾	8.400	25.200		

¹⁾ Серед них один перекладач

⁷¹⁹ Державний вістник. – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

⁷²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39–39 зв., 66 зв.–68, 70 зв.

2. Канцелярія гетьманського коменданта					
Начальник канцелярії	1	10.800	10.800	VI	
Діловод	1	8.400	8.400	VII	
Помічник діловода	1	7.200	7.200	VIII	
Журналіст	1	7.200	7.200	VIII	
Писарів	2	3.600	7.200		
Друкарниця	2	4.200	8.400		
Кур'єрів	2	3.000	6.000		
3. Самохідний відділ					
Начальник гетьманського гаражу (військовий старшина може бути полковник)	1	10.800	10.800		
Помічник його (сотник)	1	8.400	8.400		
Старший механік	1	7.200	7.200		
Фахових працівників	4 ²⁾	4.200	16.800		2) слюсар, 2 – коваль, 3 – токар, 4 – електромонт.
Водіїв	22 ³⁾	4.800	105.600		3) водіїв по лічбі 20 легкових і вантажних самоходів
Помічників водіїв	11	4.600	39.600		
Кур'єрів на мотоциклетах	5 ⁴⁾	3.600	18.000		
Конторщик	1	4.800	4.800	VIII	
Діловод	1	7.200	7.200	VII	4) по лічбі 5 мотоциклетів. Один з них в розпорядженні Державної канцелярії
Писар	1	3.600	3.600		
Друкарниця	1	4.200	4.200		

Гетьмана». Проте при цьому в окремому Положенні «Про особливу охоронну команду Ясновельможного Пана Гетьмана» зазначалося, що «чини охорони при доборі відомостей про осіб у нагляді повинні бути обережними, конспіративними, щоб своїми діями і розмовами не нашкодити справі і не образити особу, яка досліджується. Варто завжди пам'ятати, що нагляду підлягають всі без винятку особи, а не тільки ті, про кого є неблагойдійні відомості»⁷²¹. Особиста охорона діяла у взаємозв'язку з Особливим (Осібним) відділом Власного Штабу гетьмана. Вона виконувала доручення з нагляду за окремими особами в районі резиденції гетьмана, а Особливий відділ проводив розробку відомостей, одержаних від охорони. Свої спільні заходи вони здійснювали за погодженням з начальником Власного Штабу гетьмана, окрім екстрених випадків, які виникали у разі гострої потреби.

Додам принагідно, що 13 листопада 1918 р., коли в Раді міністрів розглядалося питання про можливість допущення проведення у Києві опозиційними силами і партіями Національного Конгресу, П. Скоропадський отримав увідомлення, що було розкрито увесь заколот повстання під час арешту начальника частини його охорони, полковника М. Аркаса. «З його повідомлення вияснилося, – згадував гетьман, – що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне»⁷²². Тим не менш, більшість власної охорони П. Скоропадського залишилася вірною гетьманові, проте вже не була в змозі протистояти об'єднаним збройним силам соціалістів-заколотників.

– 4. 9. –

Загін осібного призначення та Осібний (Особливий) відділ Власного Штабу гетьмана всієї України

Загін осібного призначення при Власному Штабі гетьмана всієї України установлювався з метою забезпечення порядку в місцях перебування П. Скоропадського. Він підпорядковувався начальникові гетьманського Штабу і прирівнювався до окремого

⁷²¹ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39–39 зв., 66 зв.–68, 70 зв.

⁷²² *Скоропадський П.* Спогади. – С. 303, 310.

батальйону⁷²³. 19 жовтня 1918 р. начальник Штабу гетьмана виступив перед Радою міністрів з доповіддю про виділення «коштів на утримання членів загону» (обрахунком з 1 жовтня 1918 р.). Бюджетова комісія повідомила про можливість виділити на заявлені потреби 55 тис. 771 крб й невдовзі уряд ухвалив таке асигнування⁷²⁴.

Обов'язки особового складу загону визначалися військовими статутами та особливою інструкцією начальника Штабу гетьмана. Помічник командира загону, господар і командири взводів прирівнювалися в правах до ротних командирів, а

унтер-офіцери – до молодших офіцерів, хоча за чисельністю загін відповідав лише сотні⁷²⁵. Загін окремого призначення складався з двох взводів. У кожному з них було по 3 стрілецькі та по 1-му панцерному відділу. Загін окремого призначення фактично являв собою підрозділ швидкого реагування і застосування в різних екстремальних ситуаціях⁷²⁶.

Загалом же станом на жовтень 1918 р. у розпорядженні начальника Власного Штабу гетьмана був лише Особливий вільнонайманий загін з 800 вояків для дій проти окремих спроб більшовиків підняти повстання у найближчому до Києва районі. На пригонування їжі для загону виділялося 90 тис. крб⁷²⁷, а на утримання

⁷²³ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39–41, 55–59; Державний вістник. – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

⁷²⁴ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 21.

⁷²⁵ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39–41, 55–59; Державний вістник. – 1918. – № 26. – 22 липня. – С. 1.

⁷²⁶ Там само. – Арк. 39–40 зв., 75–76.

⁷²⁷ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 70 зв.

його чинів, згідно заключення Бюджетної комісії – 55 тис. 771 крб⁷²⁸. Загін цей був ґрунтовно споряджений кулеметами, бліндованими автомобілями та іншими технічними засобами. Підсиленням йому мали бути також 2 сотні (піша й кіннотна) власного конвою гетьмана, що був сформований переважно з колишніх офіцерів, різноманітні команди та керівні кадри⁷²⁹.

Погони офіцерів мали один чи два просвіти та ромбовидні («георгіївські») зірочки німецького типу для позначення чинів. Прикладний колір і металевий прибор у Власному Штабі гетьмана (генеральна булава) був краповий з золотим. 21 серпня 1918 р. було впроваджено загальноармійський однострій за зразком форми одягу старої Російської армії, але з німецькими знаками відмінності. Фуражки для козаків та офіцерів (старшин) – британського зразка з обляміркою прикладного кольору на тулії, козирок – шкіряний або фетровий. Шаровари для козаків здебільшого були сіро-сині, для старшин – також сіро-сині, але з кольоровими облямітками за родами та видами військ. Нижні чини одягалися у захисні гімнастерки та німецькі блузи, офіцери (старшини) – у френчі зі стоячим відкладним коміром⁷³⁰.

Для членів гетьманського Штабу, гетьманського конвою (як, власне, і для вояків сердюцьких частин та усіх генералів) запроваджувався новий мундир – жупан. На погонах значилася відповідна шифровка (абревіатура) та значок у вигляді перехрещених булав на тулії фуражки (такий значок носили також і у Власному конвої гетьмана, але абревіатура на погонах була іншою).

⁷²⁸ Там само. – Спр. 7. – Арк. 21.

⁷²⁹ Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 100–101, 107.

⁷³⁰ Див.: *Анісімов К. В.* Однострій Збройних сил України періоду національних змагань 1917–1920 рр. // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – Донецьк, 2002.

Проте деякі офіцери Власного Штабу гетьмана дозволяли собі певні вольності у формі одягу. Так, наприклад, як видно зі світлини генерала К. Х. Середіна, який числився генеральним хорунжим у Генеральному штабі армії Української Держави, він прикрасив підборідний пасок на журавці муфточками з золотого галуна (подібно до офіцерів Сердюцької дивізії), носив замість бриджів шаровари (подібно до генералів армії), а також шашку кавказького зразка (подібно до самого гетьмана), яка висіла на кавказькому ж поясному паску. Це, зокрема, чітко видно на його світлинах, що були зроблені у Берліні, куди ген. К. Середін, саме після призначення його представником України в Румунії, був відряджений від імені Української Держави на поховання убитого у Києві фельдмаршала Г. Айхгорна.

Начальник гетьманського Штабу Б. Стеллецький згадував, як йому переказували, що «в Берліні публіка з великою цікавістю дивилася на Середіна у його українському вбранні й це послання представника нової держави сильно підняло престиж Скоропадського в очах Німецького Уряду»⁷³¹.

Осібний (Особливий) відділ. Відповідно до Положення «Про Осібний відділ Штабу Гетьмана, компетенцію його посадових осіб

⁷³¹ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 157–158.

і підрозділів», цей підрозділ гетьманського Штабу мав завданням відстежувати різні політичні та національні течії у суспільстві стосовно ставлення до особи гетьмана, розробляв заходи та операції щодо боротьби урядових установ з антидержавною діяльністю політичних партій, організацій та окремих осіб, а також інформувати про діяльність політичних партій та громадських рухів України, які могли шкідливо вплинути на внутрішню ситуацію в Українській Державі та на її міжнародні відносини. Окремі агенти відділу здійснювали розвідувальні функції й за кордоном України. Осібний відділ також був зобов'язаний виконувати окремі доручення начальника Власного Штабу гетьмана щодо галузі своєї безпосередньої діяльності⁷³². Таким чином відділ фактично виконував роль політичної розвідки та контррозвідки й мав надзвичайні повноваження щодо інших офіційних установ Української Держави. Командуючий Добровольчою армією Збройних сил Півдня Росії А. Денікін, до речі, небезпідставно вважав, що організація контррозвідки і «загони особливого призначення» в Україні домінували над «багнетами», тобто над питанням створення армії⁷³³.

Пропозицію стосовно створення Осібного відділу при Власному Штабі гетьмана подав П. Скоропадському у перші ж дні по перевороті державний секретар М. Гіжицький. Він, зокрема, так обумовлював потребу в такій інституції: «Нам, пане Гетьмане, необхідно мати свою розвідку, ми нічого не знаємо. Потрібно, щоб Ви були постійно освідомлені про те, що відбувається в середині країни, отримуючи відомості не лише з міністерства внутрішніх справ, але й від власного органу. Крім того, маса людей, які не співчують переворотові, можуть здійснити замах; врешті, може бути підготовлено переворот, а ми про це й нічого знати не будемо до останньої хвилини»⁷³⁴.

Гетьман одразу ж обміркував цю справу з головою Ради міністрів і, за сумісництвом, міністром внутрішніх справ Ф. Лизогубом. П. Скоропадський, власне, вже був переконаний в необхідності

⁷³² ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 44–45.

⁷³³ Деникин А. И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С. 146.

⁷³⁴ Скоропадський П. Спогади. – С. 206–207.

створення такої структури при своєму Штабові, позаяк то були, за словами самого гетьмана, «часи мінливі» і він не хотів «бути увідомленим винятково однією лише людиною [тобто лише міністром внутрішніх справ. – П. Г.-Н.]»⁷³⁵.

Було вирішено, що «уся агентурна частина буде зосереджуватися у міністерстві внутрішніх справ, проте що при штабі Гетьмана буде вестись особлива агентура у так званому “осібному відділі штаба Гетьмана”, на обов’язки якого буде стежити за усіма особами та партіями, що готують замаху на мене [Скоропадського. – П. Г.-Н.] і, взагалі, що прагнуть до перевороту»⁷³⁶. Разом з тим П. Скоропадський згадував, що утворення, діяльність і сфери роботи Осібного відділу в багатьох державних інституціях не викликали розуміння. Сам гетьман вважав, що такі спеціальні підрозділи є каменем спотикання усіх урядів і що навіть «такий геній, як Наполеон, на ньому провалився врешті решт»⁷³⁷.

Тим не менш, державна влада поставилася до організації та налагодження роботи Осібного відділу не зволікаючи, у тому числі й щодо фінансового забезпечення. Вже наприкінці червня 1918 р. на його потреби було виділено 184 тис. крб, з яких на залучення таємної агентури (до 1 вересня 1918 р.) було витрачено 50 тис. крб, для заохочення роботи особливих службовців – 40 тис. крб, на додаткову платню співробітникам за працю у вечірні й нічні години – 30 тис. крб, на непередбачені витрати агентів і наглядачів – 10 тис. крб, на винагороди службовцям відділу – 24 тис. крб, на покриття витрат у зв’язку з дорожнечею – 30 тис. крб⁷³⁸. Від 1 вересня по 1 грудня 1918 р. на таємні видатки по Осібному відділу в розпорядження начальника Власного Штабу гетьмана було виділено 348 тис. 752 крб⁷³⁹. 15 листопада 1918 р. у розпорядження начальника гетьманського Штабу для охорони державної безпеки було таємно асигновано 10 млн. карбованців⁷⁴⁰.

Начальником Осібного відділу було призначено колишнього

⁷³⁵ Там само. – С. 207.

⁷³⁶ Там само.

⁷³⁷ Там само. – С. 206.

⁷³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7, 4.

⁷³⁹ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 23.

⁷⁴⁰ Там само. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Арк. 17.

товариша прокурора окружного суду Д. Бусло, в чесності якого гетьман не мав сумнівів⁷⁴¹. Статський радник (XII класом) і вчений-правознавець *Дмитро Петрович Бусло (1873–1918)* був випускником Імператорського училища правознавства (56-й випуск від 1 травня 1895 р.)⁷⁴² і з того часу (1895 р.) працював у системі судового відомства: від 1903 р. – товаришем прокурора окружного суду м. Рига, а від 1906 р. – Петербурзького окружного суду. У вересні 1911 р. він був прикріплений до комісії сенатора М. Трусевича, а протягом 1911–1917 рр. служив товаришем (заступником) прокурора в Одеській судовій палаті, після чого (у 1918 р.) став начальником Осібного відділу Власного Штабу гетьмана всієї України П. Скоропадського у званні державний ранговий. У грудні 1918 р. був убитий в Одесі⁷⁴³.

Інтенсивно формувався й штат підрозділу. Начальника Осібного відділу призначав і ніс за це персональну відповідальність особисто начальник Власного Штабу гетьмана. У своїх правах очільник цього відділу дорівнювався до командира армійського корпусу і визначався Дисциплінарним військовим статутом, а також мав чин державного рангового⁷⁴⁴. Усі працівники Осібного відділу (як військові, так і цивільні) вважалися на дійсній військовій службі з відповідними правами та належними пільгами. За посадові ж злочини чи службові провini цивільні службовці відділу підлягали відповідальності на загальних підставах для визначених посадових осіб⁷⁴⁵.

Осібний (Особливий) відділ розташовувався у київському готелі «Версаль» на київській вулиці Підвальной. Його приміщення були не надто вишукані. Так, наприклад, кабінет начальника відділу Д. Бусла являв собою велику залу, на пролежному від вхідних дверей якої стояв великий стіл, а сама кімната погано освітлюва-

⁷⁴¹ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 207.

⁷⁴² Императорское Училище Правоведения и Правоведы в годы мира, войны и смуты / Сост. Н. Л. Пашенный. – Мадрид: Издание Комитета Правоведской Кассы, 1967.

⁷⁴³ Императорское Училище Правоведения и Правоведы в годы мира, войны и смуты. – Мадрид: Издание Комитета Правоведской Кассы, 1967.

⁷⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 100.

⁷⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 45–48.

лася лише однією газовою лампою⁷⁴⁶.

В Осібному відділі також несли службу помічник начальника відділу, особи для спеціальних доручень, 7 штаб-офіцерів (ад'ютантів), 8 районних офіцерів (посади, що відповідали званням підполковника / полковника), а також службовці юридичного та інформаційного відділень, канцелярії та ексектор. Районні офіцери, котрі призначалися до кожної з губерній держави, мали права командирів окремих батальйонів.

Урядовці юридичного відділення займалися перевіркою оперативних матеріалів і після з'ясування обставин справи, через начальника відділу усі листи передавали на розслідування старшому прокуророві Апеляційного суду або прокурорам Військового чи Морського судів⁷⁴⁷. Начальник відділення, його помічник та урядовці, що належали до IV–VIII посадової класифікації, мали право провадження попереднього слідства на основі відповідних статей Статуту карного суду Російської імперії. Утім, для проведення слідчих дій і дізнання до відділення могли відряджатися й інші особи.

Інформаційне відділення комплектувалося з його начальника, чотирьох штаб-офіцерів для розробки і класифікації оперативних матеріалів, агентів зовнішнього нагляду (за окремим штатом), спеціального діловода й друкарки з дозволом роботи з таємними документами.

Зовнішнім наглядом керував призначений завідуючий, якому підлягали агенти Києва та відряджені у провінцію. Усі агенти поділялися на три розряди (за розміром оплати): вищий (15 осіб за штатом), середній (20 осіб) і молодший (15 осіб). Агентами могли стати лише особи, що залишилися на надстроковій службі, закінчили курси навчальних команд мирного часу та отримали відповідні атестації⁷⁴⁸. При цьому агенти зовнішнього нагляду повнювалися у військовому званні надстроковця і зобов'язувалися особистою підпискою прослужити не менше року. Звільнити їх могли лише у дисциплінарному порядку. Про прийняття агентів на

⁷⁴⁶ Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 104.

⁷⁴⁷ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 45–48 зв.

⁷⁴⁸ Там само. – Арк. 46, 47 зв.–49 зв., 78–78 зв.

надстрокову службу оголошувалося в наказі по Осібному відділу й робився запис в їхньому послужному листі. Після зарахування на службу такі агенти користувалися усіма правами і пільгами надстроковців, а за проступки і недогляди по службі до них застосовувалися стягнення дисциплінарного статуту, передбачені для надстроковців військових муштровних підрозділів. На таких же підставах вони притягалися й до суду⁷⁴⁹. Агенти та «спостерігачі» Осібного (Особливого) відділу отримували окремі кошти на «секретно-агентурні потреби»⁷⁵⁰.

Канцелярія відділу займалася реєстрацією та збереженням таємних документів та речових доказів. Вона штатно складалася з начальника, його помічника, трьох діловодів, перекладача, архіваріуса й журналіста. Екзекутор завідував приміщеннями, майном і коштами відділу. У його розпорядженні були: помічник, два старші і два молодші водії, два телефоністи. Водії та телефоністи відбиралися з поміж унтер-офіцерів інженерних військ⁷⁵¹.

Повноваження Осібного відділу були практично необмеженими. Його службовці навіть складали для гетьмана таємні офіційні довідки про ймовірних кандидатів на посади міністрів та їхніх товаришів (заступників)⁷⁵². Класні урядовці за наказом начальника або його помічника мали право робити арешти в порядку, визначеному розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 30 травня 1918 р., яке ґрунтувалося на Законі Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 р. Їм також надавалися права військових цензорів. Усі державні та цивільні установи, посадові особи, а також військові частини і військовослужбовці зобов'язувалися подавати допомогу і виконувати вимоги службовців Осібного відділу. Невідкладно і точно всі розпорядження особистів гетьмана повинні були виконувати урядовці підрозділів загальної і карно-розшукової варті, митники, кордонці, залізничні охоронці та лісові сторожі, а про факти будь-яких антидержавних діянь терміново їм доповідати. Урядовці дипломатичних установ також мали сприяти діяль-

⁷⁴⁹ Там само. – Арк. 45, 48–48 зв., 78.

⁷⁵⁰ Там само. – Спр. 7. – Арк. 7–7 зв.

⁷⁵¹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 46, 47 зв.–49 зв., 78–78 зв.

⁷⁵² Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14.

ності Осібного відділу Власного Штабу гетьмана і беззаперечно приймати пакети для відправки зі своїми кур'єрами, не вдаючись до якихось роз'яснень.

Окрім того їм належало пересилати до Осібного відділу газетні статті, які висвітлювали «відношення урядових, суспільних і парламентських кіл до Ясновельможного Пана Гетьмана всієї Української Держави і її Уряду». Банківські та кредитові установи на вимогу начальника Осібного відділу повинні були надавати необхідні його службовцям довідки. Урядовці відділу мали право «відвідувати всі місця замкнення в Україні і робити допити в'язнів, а також викликати для допитів до себе всіх заарештованих, за ким би такий не рахувався»⁷⁵³. Справи і витрати Осібного відділу були державною таємницею. Перевірити їх мав право лише начальник Власного Штабу гетьмана або особа за його дорученням. Приміщення відділу охороняла окрема варта, яка входила до складу загальної залогової варти⁷⁵⁴. Службовці Осібного відділу були вправі відвідувати в'язниці та допитувати заарештованих. Усі справи та бюджет відділу становили сувору державну таємницю⁷⁵⁵.

Кошти на утримання Осібного (Особливого) відділу відпускалися за кошторисом Власного Штабу гетьмана з Державної скарбниці наперед кожного місяця до 5 числа. Відділ мав свою гербову печатку і печатку для пакетів. Для майна, яке відбирали при обшуках і конфіскаціях, була спеціальна сургучна печатка. Урядовці відділу, окрім наглядових агентів, носили формений одяг, встановлений для Власного Штабу гетьмана. Як і всі військовослужбовці Головної Квартири, вони носили мазепинки з гетьманськими кокардами у вигляді тризуба та коротенькі кітелі, підперезані паском чи шовковим поясом. Погони на кітелях були з плетінням і зірками. Форма мала сіро-синій колір. На шароварах у старшин був краповий кант⁷⁵⁶.

Головну увагу агентів Осібного відділу було спрямовано на боротьбу з більшовицькими агентами, що відряджалися на територію Української Держави для антиурядової та антинімецької

⁷⁵³ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 48–49.

⁷⁵⁴ Там само. – Арк. 45–54 зв.

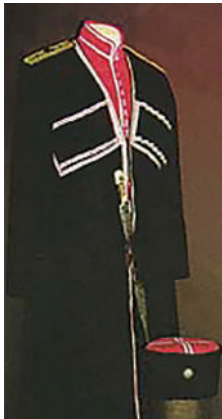
⁷⁵⁵ Там само. – Арк. 48–49.

⁷⁵⁶ Армія. – 1918. – 1 грудня.

агітації, проти українських соціалістичних діячів, які стояли на чолі антигетьманського руху, та єврейських агітаторів, що сіяли розбрат серед населення, а також проти російських «білих» і монархічних військово-політичних угруповань на території Української Держави та, навіть, німецької та австро-угорської агентури й військової розвідки тощо.

Отже, Осібний відділ Власного Штабу гетьмана провадив тотальне стеження й аналіз діяльності не лише усілякого роду та спрямувань партій та організацій, а й державних службовців вищого урядового та військового рангу та іноземних агентів. Згодом, уже в еміграції, один з начальників гетьманського Штабу Б. Стеллецький визнав, що Осібний (Особливий) відділ насправді являв собою «таємну поліцію та розвідку політичного характеру»⁷⁵⁷.

* * *

18 листопада 1918 р., вже у розпал антигетьманського повстання, новий начальник гетьманського Штабу О. Аккерман вніс до уваги Ради міністрів проект оновлених його штатів⁷⁵⁸. Паралельно було також асигновано ще й 348 тис. 752 крб на таємні видатки по Власному Штабу гетьмана⁷⁵⁹. Невдовзі, 23 листопада, у контексті розгляду вищезгаданих додаткових штатів гетьманського Штабу, уряд доручив державному контролерові С. Петрову і товаришеві міністра фінансів К. Замену розглянути ці питання й «у якомога нетривалому часі доповісти їх зі своєю ухвалою Раді Міністрів»⁷⁶⁰. Утім, у подальшому справу щодо збільшення штатів Власного Штабу гетьмана на урядових засіданнях не обговорювалося й певних рішень ні міністрами, ані їхніми заступниками, не ухвалювалося. Причиною тому, цілком очевидно, стали громадянська війна в Україні, що вибухнула через антигеть-

⁷⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 125.

⁷⁵⁸ Там само. – Спр. 7. – Арк. 50.

⁷⁵⁹ Там само. – Спр. 12. – Арк. 102.

⁷⁶⁰ Там само. – Спр. 7. – Арк. 60.

манський заколот на чолі з Директорією та путчу військовиків з Січовими стрільцями в авангарді, а також потреба концентрації уваги уряду та владних органів на обороні Києва від повстанців, що об'єктивно відклало справу розгляду додаткових штатів Власного Штабу П. Скоропадського на невизначений час, який так і не настав через падіння 14 грудня 1918 р. Української Держави у формі Гетьманату.

Таким чином, можна зробити висновок, що *Головна Квартира і Власний Штаб гетьмана відігравали одну з ключових ролей в державотворчій роботі за часів гетьманування П. Скоропадського та являли, свого роду, особисту військово-цивільну адміністрацію гетьмана всієї України, почет, службу безпеки, розвідки, контррозвідки та охорони глави держави водночас.* Цілком вірогідно, що через такі широкі (особливо силові) повноваження Гетьманської Квартири взагалі і Власного Штабу гетьмана зокрема, П. Скоропадський намагався створити власний «тіньовий уряд» і, водночас, силову структуру, які (у тіснішому полі найближчих і довірених йому особисто осіб) надали би гетьманові можливості діяти більш самостійно в управлінні державою, уникаючи тотального контролю окупаційної німецької влади та політичних галасів своїх супротивників.

Розділ 5

Микола Сиромачев

**БОРОТЬБА ГЕТЬМАНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ
ТА ОРГАНІВ ПРАВОПОРЯДКУ
З РАДИКАЛЬНОЮ ПОЛІТИЧНОЮ
ОПОЗИЦІЄЮ
ТА АНТИДЕРЖАВНИМ ПІДПІЛЛЯМ
(травень–жовтень 1918 р.)**

Розділ 5

Боротьба гетьманських спецслужб
та органів правопорядку
з радикальною політичною опозицією
та антидержавним підпіллям
(травень–жовтень 1918 р.)

Після перевороту 29 квітня 1918 р. на чолі з генералом Павлом Скоропадським і проголошення його гетьманом всієї України, есерівський уряд Центральної Ради, як і саму її, було розпущено⁷⁶¹. Соціалістичні партії та групи, що становили основу Центральної Ради (соціалісти-революціонери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти, Селянська спілка, самостійники-соціалісти тощо) після ліквідації УНР перейшли в опозицію до нової влади. Російські монархісти та єдинонеделімці розпочали розробляти схеми і комбінації щодо повернення України в лоно майбутньої відновленої «білої» Росії, а російські більшовики, ліві есери та анархісти й взагалі не бачили української державності у будь-якій її формі, тим паче – поза нової світової «червоної» неоімперії. Й поміж усіма цими протиборними й непримиренними силами було встролено німецький та австро-угорський чинник, озброєний 450-ма тисячами «багнетів», і який грав у тому державно-політичному пасьянсі свою, особливу й егоїстичну, але регулюючу й іноді

⁷⁶¹ 2 травня 1918 р. на засіданні Ради міністрів Української Держави розглядалося питання щодо арешту колишніх міністрів УНР, проте було ухвалено, що позаяк діяльність урядовців не виходила поза межі їхніх соціально-політичних поглядів, її відповідно до ухваленого гетьманом закону про свободу совісті вони не могли нести за них відповідальності, а відтак і не підлягали арештові [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1–1 зв.].

підкидну ролю, що часто супроводжувалась політичним шулерством та диктаторським тиском щодо зміни поточних правил гри тощо, аж поки з охлявших німецьких м'язів й цупкої хватки не почали випадати козирні карти...

Українські соціалісти одразу ж після приходу до влади П. Скоропадського опинилися під пильним наглядом Осібного (Особливого) відділу Власного Штабу гетьмана та МВС (дещо згодом – окремого департаменту у складі МВС – Державної Варти).

Найпоміркованіших з українських соціалістів – есефів (УПСФ), що свого часу перейшли в опозицію до уряду Центральної Ради й 27 квітня 1918 р. заявили про вихід своїх міністрів зі складу Ради народних міністрів УНР на чолі з есером В. Голубовичем⁷⁶² (проте так і не зважилися на цей крок), новопосталий гетьман одразу ж по перевороті спробував залучити до створення нового уряду. Зважаючи на те, що соціалісти-федералісти сприйняли повалення 29 квітня Центральної Ради стримано, але без заперечення, вже 30 квітня М. Василенко від імені П. Скоропадського запропонував есефам взяти участь у формуванні коаліційної Ради міністрів, проте очільники УПСФ відкинули таку пропозицію з боку гетьмана.

Того ж дня на нараді соціалістів (УСДРП, УПСР, УСС, УПСФ) було вирішено вислати спільну делегацію для перемовин з австро-німецьким військовим командуванням. 2 травня ці делегати (В. Винниченко, С. Єфремов, М. Салтан, К. Лоський та П. Андрієвський) намагалися переконати німців у тому, що, мовляв, «Центральна Рада сама розійшлася б і, відігравши свою роль революційного органу, передала б владу новому уряду, утвореному на діловому принципі з представників різних політичних партій і громадських груп», тож вони готові сформувати власний уряд, відповідно до австро-німецьких побажань⁷⁶³. Прохачі навіть погоджувалися йменувати П. Скоропадського тимчасовим президентом Української Республіки на противагу титулатурі «гетьман». Утім, у відповідь від начальника штабу німецьких військ

⁷⁶² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.

⁷⁶³ Там само.

в Україні В. Гренера почули фразу, що згодом стане показово-історичною: «Zu spät!»⁷⁶⁴.

8 травня в околицях Києва (у Голосіївському лісі) розпочався нелегальний *Всеукраїнський селянський з'їзд*, скликаний зусиллями близької до УСДРП *Селянської спілки*⁷⁶⁵, який прийняв резолюцію проти «самозванного» режиму гетьмана, «обраного поміщиками», в якій селян закликали готуватися до повстання проти «панського режиму»⁷⁶⁶. Наприкінці зібрання, на основі доповіді О. Щадилова, було прийнято постанову-заклик, у якій, зокрема, вказувалося, що «Другий Селянський З'їзд постановляє організувати селянство по повітах в боєві дружини і підготовлятися до виступу. Селянство має виступати не окремо, самовільно, а тільки по наказу центральної організації»⁷⁶⁷. З'їзд також звернувся до усіх робітничих і демократичних організацій з закликом «встати на захист революції і здобути в ній прав та об'єднатись з селянством для боротьби з контрреволюцією»⁷⁶⁸. Вже 10 травня 36 учасників цього зібрання були заарештовані й утримувалися у столичній Лук'янівській в'язниці, яких, проте, було відпущено на волю вже вранці 29 травня (німецький військово-польовий суд повідомив їм, що не знайшов доказів провини і звільняє їх, але з попередженням, що у майбутньому скликати селянські з'їзди можна буде лише з дозволу німецької комендатури)⁷⁶⁹.

10–12 травня 1918 р. у Києві відбувся з'їзд *соціалістів-федералістів (УПСФ)*, у постанові якого, поміж іншого, зазначалося, «що втручання німецького командування до справ вищої політики на Україні, образа парламенту України – Центральної Ради, розгон її, встановлення німецькою силою гетьманства і абсолютно

⁷⁶⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. 2. – С. 127.

⁷⁶⁵ Легальне проведення такого «лівого» з'їзду у столиці Української Держави було заборонено.

⁷⁶⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – С. 14; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 118.

⁷⁶⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – С. 15.

⁷⁶⁸ Там само.

⁷⁶⁹ Нова Рада. – 1918. – 7 червня (25 травня).

недемократичного та москвофільського своїми тенденціями уряду викликає протест, як з боку партії, так і всього українського громадянства, проти цього тільки почасти задрапованого втручання в життя чужої держави»⁷⁷⁰. Крім того з'їзд УПСФ заявив, зокрема, що «до конституції, яку видав гетьманський уряд, партія відноситься рішуче негативно, як до абсолютистичної і антидемократичної; так само недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним вважає партія сучасний кабінет міністрів, ставиться в рішучу опозицію до нього і забороняє своїм членам вступати в його склад»⁷⁷¹.

Другий *Всеукраїнський територіальний робітничий з'їзд*, що був зібраний у Києві нелегально (13–14 травня 1918 р.), також виступив проти гетьманського режиму, як і перша Всеукраїнська конференція профспілок. Делегати-робітники закликали до непримиренної боротьби з контрреволюційними замірами гетьмана, а також виступили за відновлення незалежної УНР, скликання Українських Установчих Зборів, «які мають означити характер взаємин Української Республіки з рештою частин буйшої Росії», передачу землі без викупу в руки трудового народу, свободу коаліцій, страйків, зборів, слова, друку, непорушність демократичних органів самоврядування та «інших демократичних організацій і загалом усих вольностей, проголошених III і IV Універсалами У[країнської] Центр[альної] Ради» тощо⁷⁷². Було створено також особливу «Організаційну комісію», яка мала вести «інформацію і координацію всіх виступів робочої кляси в боротьбі з гетьманщиною»⁷⁷³.

Соціал-демократи (УСДРП) на своєму V з'їзді (конгресі), що тривав протягом 13–14 травня, заявили, що «державний переворот 29 квітня з проголошенням гетьманської влади є наслідок зростаючих впливів Центральних Держав та озброєного втручання їх війська у внутрішнє життя Української Республіки;

⁷⁷⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – С. 144.

⁷⁷¹ Там само.

⁷⁷² Там само. – С. 15–17; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 115.

⁷⁷³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – С. 17.

спираючись на клясу великих власників при піддержці буржуазії, за якими (великими власниками) йде частина дрібних власників, одіпхнутих в цей табор недоладною земельною політикою соц.-рев. більшості Центральної Ради – цей переворот має метою знищення Української Державности і всіх здобутків революції»⁷⁷⁴. До своїх найближчих завдань есдеки, попри інші, ставив і те, що «партія всіма силами мусить вдержувать пролетаріат від виступів на шлях анархичної боротьби і направляти його на шлях організованих політичних виступів»⁷⁷⁵.

Соціалісти-революціонери (УПСР), які зібрали свій таємний з'їзд 13–16 травня у лісах Святошина та Пущі-Водиці, були ще єдиною партією, але на той час вона вже перебувала у стані фактично перманентного розколу на дві течії – праву і ліву. Правиця партії вважала, що революція скінчилася, й пропонувала використати «передишку» для «організації мас, піднесення їхньої культурности, клясової і національної свідомосте», а лівиця вважала революцію ще не закінченою. Ліві есери вважали за необхідне продовження класової боротьби, потребу переходу партії в підпілля для організації повстання робітників і селян проти гетьманщини⁷⁷⁶. Незабаром, 3 червня, новообраний на з'їзді ЦК УПСР, у якому домінували «ліві», постановив ліквідувати всі до того часу наявні легальні організації, партії перейти на нелегальний стан і розпочати акції систематичного політичного терору проти «найшкідливіших і найвпливовіших представників реакційної деспотії в центрі і на місцях, як рівно і представників інтернаціональної контрреволюції на Україні»⁷⁷⁷. Цей революційний терор мав бути «сполучений з іншими формами одвертих масових виступів (робітничих страйків, селянських аграрних заворушень, демонстрацій, саботажу тощо)»⁷⁷⁸. Невдовзі на своєму нелегальному з'їзді в Одесі ліві есери проголосили

⁷⁷⁴ Там само. – С. 17–18.

⁷⁷⁵ Там само. – С. 18.

⁷⁷⁶ Там само. – С. 21–22.

⁷⁷⁷ Там само. – С. 95.

⁷⁷⁸ Там само.

курс на збройне повстання та активну підпільну боротьбу проти режиму гетьмана⁷⁷⁹.

Гетьман Павло Скоропадський, власне, цілком усвідомлював усю складність свого становища. Так, наприклад, у листі до німецького дипломатичного представника в Україні барона А. фон Мумма від 26 травня 1918 р. він писав, що шлях державної розбудови він обрав, в тому числі й зі згоди німецької влади. «На цьому шляху, який я вибрав в глибокому перекоханні, що він з'являється єдиним твердим фундаментом для спасення рідної мені УКРАЇНИ від анархії і економічної гибелі, мені приходить до побороювати багато перепон» – зауважував гетьман⁷⁸⁰. «З одного боку крайні соціалістичні елементи, які озлоблені тим, що вони почувають кінець їх п[р]оїзволу і їх беззаконіям, ведуть проти мене усилену агітацію.

З другого боку крайні праві елементи, незадоволені пренімаємими мною мірами демократичного характеру направлених до блага широких масс сільського населен[н]я, також прагнуть всіма силами їх перевернути і посіяти недовіря до мене і до мого Правительства.

Ця агітація, – наголошував П. Скоропадський, – зустрічає[,] крім того[,] піддержку з боку тих[,] котрі своїми інтригами хочуть підорвати авторитет заново народжуючуса владу на УКРАЇНІ»⁷⁸¹.

При цьому гетьман відверто просить німецького посланця прискорити офіційне визнання нових державного ладу і влади Центральними державами, що «зразу положилоб кінець всяким неправдивим толкам про те[,] що нове Правительство не користуїця піддержкою з боку Германії, затвердилоб його авторитет серед населеня і ввелоб народне жит[т]я в нормальне русло»⁷⁸². Разом

⁷⁷⁹ Засудили гетьманський режим, постановивши розпочати з ним рішучу боротьбу, на своїх пленумах та партійних нарадах й Всеукраїнський комітет російських меншовиків та партія єврейських соціал-демократів «Бунд».

⁷⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2601. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 203.

⁷⁸¹ Там само. – Арк. 203–203 зв.

⁷⁸² Там само. – Арк. 203 зв.

з тим П. Скоропадському було важливо, аби визнання було широким, а не таким як у вірчій грамоті, одержаній ним від уповноваженого австро-угорського уряду, «в якій кажеця тільки про Українську Державу і нарочно ухилено всяке упоминан[н]я про Гетьманство і про знов одлавшесе на УКРАЇНІ Правительство»⁷⁸³. П. Скоропадський бідкався, що про таке ставлення до його персони та до гетьманського уряду вже широко проінформовані недоброзичливі до нової влади елементи, які роблять спроби похитнути авторитет гетьмана та уряду серед народу. Він вкотре зазначає, що метою його діяльності є побудова спокою і порядку в Україні й, водночас, натякає, що невизнання його де-юре «затримує швидке і остаточне виконан[н]я всіх тих обов'язків, які Україна прийняла на себе по відношен[н]ю до Центральних Держав»⁷⁸⁴. Гетьман також зауважував, що його та урядова діяльність відбуваються на очах самого посла, тож П. Скоропадський сподівався, що той не відмовить засвідчити правдивість та обґрунтованість його слів й обіцявся бути вдячним, коли А. Мумм оповістить про них до відомості імператорського уряду⁷⁸⁵.

Підтримка ж Німеччини знадобилася новопроголошеному гетьманові Української Держави доволі скоро і не лише дипломатична, а й військова. Готуючи громадську думку, соціалісти з перших днів встановлення Гетьманату розгорнули широку й агресивну пропаганду, яка закликала народ, головню селянство, до збройної боротьби з новою владою. Так, наприклад, есери ще на початку травня зверталися до селян доволі однозначно: «Йдіть за нами одностайно на життя і смерть, коли вони до цього покличуть Вас. Зараз же не тратьте ні одної хвилини і організуйтеся. Коли буде кинуте гасло “до зброї”, тоді всі, як один чоловік, ідіть за цим гаслом і не спиняйтеся не перед якими жертвами.

Доки вас до сього не покличуть ваші керівники, до того часу хай не буде ні єдиного неорганізованого виступу.

⁷⁸³ Там само.

⁷⁸⁴ Там само. – Арк. 204.

⁷⁸⁵ 22 травня 1918 р. головнокомандуючий німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршал Г. фон Айхгорн видав наказ, яким зобов'язував своїх підлеглих сприяти новій владі у її діяльності, а 2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала гетьмана П. Скоропадського та Українську Державу.

Стоймо ж кріпко і пильно товариші на варті, – бо вже занадто грізний час настав. Але нехай у нас не буде хитання, а тверда віра в те, що ми перемаємо і всі хижаци – поміщики – капіталісти, разом з своїм гетьманом падуть скоро прахом»⁷⁸⁶. Відозва завершувалася гаслами «Хай живе Всесвітня революція!» та «Хай живе Українська Народня Республіка!».

Вже наприкінці травня 1918 р. у районі Єлизаветграда вибухнуло *перше велике повстання проти гетьманського режиму*. Канізьке повстання на Єлисаветградщині у травні–червні 1918 р. підняв добре озброєний загін з селян ближчих сіл. Понад 700 повстанців протягом тривалого часу вели нерівні бої з австро-угорськими каральними загонами й в підсумку були розбиті, а 117 учасників повстання було повішено й розстріляно⁷⁸⁷.

На світліні: Повстанці, повішені австрійцями на крилах вітряка (червень 1918 р.)

1 червня в селах Кринишна та Михайлівка на Катеринославщині на австрійські війська напав загін завбільшки 200 осіб; 11 червня вибухнуло повстання в околицях Ново-Миргорода, Ново-Архангельська, Гledenців, а поблизу с. Ракіни німці зіткнулися з озброєним партизанським загonom у 200 вояків. Невдовзі ж, 14 червня, німецькі війська вже вели оборонні дії, відбиваючи «атаки більшовицького загону в 1000 чол.» в районі Милорадівки⁷⁸⁸.

⁷⁸⁶ Хай живе Всесвітня революція! // Звенигородська думка. – 1918. – 5 травня.

⁷⁸⁷ Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 1. – М.: Наука, 1981. – С. 413–414.

⁷⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 8, 29; – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 1, 16, 18, 22, 24, 37, 45.

Одним з найзагрожуючих «через розвиток в ньому анархічного руху» став Звенигородський повіт й губерніяльним старостою Київщини І. Чарторижським, як він сам повідомляв до Адміністраційно-політичного департаменту МВС, «були вжиті всі заходи к відбудовуванню ладу в цьому повіті», а також «для більшого успіху наздогоняння мети заспокоєння були покликані німецькі каральні отряди з прибігом котрих прийняті енергічні міри к придушенню анархії і в числі їх послідувала заборона видання газети “Звенигородська думка”»⁷⁸⁹. Проте таких, здавалося б, доволі жорстких і рішучих заходів виявилось недостатньо. На початку червня 1918 р. запалала Катеринославщина та Уманщина, де повстанські загони налічували до п'яти тисяч осіб, що переважно належали до лівої течії Вільного козацтва. 5–6 червня виступом семи сіл Звенигородського повіту проти двох каральних загонів німців розпочалося одне з найбільш організованих, численних і потужних *Таращансько-Звенигородське селянське повстання*. Головною бойовою потугою повстанців були бійці Вільного козацтва. Згодом, коли розрізнені повстанські загони об'єдналися і відійшли до Звенигородки, їхня кількість становила близько 15 тис. вояків. Зброї та грошей у повстанців було вдосталь. Так, наприклад, соціаліст Ю. Тютюнник, який тоді був уповноваженим Української Держави з роззброєння загонів Вільного козацтва, іменем уряду роззброїв добровольчі частини й таємно передав у розпорядження селян-повстанців 10 тис. гвинтівок, 2 гармати, панцерник і чимало комплектів військового спорядження⁷⁹⁰. І це ще не все. Зброю, гроші, спорядження та керівництво і координацію діями повстанці отримували не лише від українських соціалістичних революційних партій, а й від російських більшовиків.

Більшовики (РКП-б) з перших днів започаткування гетьманського режиму готували запалити під ним землю вогнем повстань, терору і класової боротьби. При цьому вони заздалегідь готувалися до нових обставин в Україні. В. Ленін у

⁷⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 6.

⁷⁹⁰ Жук А. Вільне козацтво // Український скиталець. – 1923. – 15 жовтня. – С. 49; Доценко О. Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва // Календар «Червоної калини». – 1933. – С. 94.

своєму листі до надзвичайного комісара України Г. Орджонікідзе від 14 березня 1918 р. таким чином ставив завдання його роботи: «Негайна евакуація хліба і металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії з залученням до справи селян, рішуче і беззастережне перелицювання наших частин, що маютьяся на Україні, на український лад»⁷⁹¹. Вже наступного дня, 15 березня, обміркувавши питання про становище в Україні, ЦК РКП(б) зобов'язав усі місцеві партійні організації «працювати спільно з утворення єдиного фронту оборони»⁷⁹². Створений завбачливо у квітні 1918 р. Повстанський народний секретаріат «Повстанська дев'ятка» (Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою) об'єднав більшовиків, «лівих» з УСДРП, лівих російських та українських есерів у потужну антигетьманську силу⁷⁹³. В українській глибинці більшовики створювали підпільні військово-революційні комітети для керівництва загальним антигетьманським рухом. Досить також сказати, що лише від 1 березня по 15 квітня 1918 р. з РСФРР в Україну було відправлено 112 тис. гвинтівок, 378 кулеметів, 150 мінометів і бомбометів, значну кількість боєприпасів⁷⁹⁴. Величезне значення мала й фінансова допомога з боку Радянської Росії. Так, наприклад, лише на рахунок Харківської контори Державного банку з листопада 1917 р. по квітень 1918 р. з Петрограда було переведено 860 млн. рублів⁷⁹⁵, а В. Ленін у березні 1918 р. запевняв делегатів VII екстреного з'їзду РКП(б): «Українцям фінансову допомогу ми даємо, допомагаємо, чим можемо»⁷⁹⁶.

⁷⁹¹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 39. – М., 1974. – С. 516.

⁷⁹² Постановление Всеукраинского Центрального исполнительного Комитета об объединении военных сил советских республик // Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сб. документов и материалов. – К., 1972. – С. 178.

⁷⁹³ До складу цієї «Повстанської дев'ятки» (Повстанбюро) увійшли: чотири більшовики (А. Бубнов, В. Затонський, Ю. Пятаков, М. Скрипник), чотири лівих есери (С. Мстиславський, О. Северов-Одоевський, М. Сьомушкін, Є. Терлецький) та один лівий український соціал-демократ (М. Врублевський).

⁷⁹⁴ В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. – К., 1967. – С. 225.

⁷⁹⁵ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. – Т. 7. – М., 1976. – С. 237.

⁷⁹⁶ Съезд волостных Исполкомовъ. Телеграмма товарищу Ленину // Коммунист. – 1919. – 1 июня.

Так, вже 9 червня начальник Осібного відділу Власного Штабу гетьмана повідомив директорів Адміністративно-політичного відділу МВС, що його агентурою були «отримані вповні достовірні свідчення, що радянською владою з Москви на Україну для підняття збройного повстання [спрямовується] група членів ради у кілька десятків людей»⁷⁹⁷. У числі відряджених, зокрема, були: голова Президії солдатської секції Будзинський, товариш (заступник) голови солдатської секції й комісар з українських справ м. Москви С. Степняк, московський комісар з боротьби з контрреволюцією В. Янушевський. Щодо останнього, то в донесенні додавалося, що він є особою років 20-ти, який закінчив у Києві Реальне училище Св. Катерини, а також вказувалося, що батьки його все ще мешкали у столиці України⁷⁹⁸. Тож ставало зрозумілим, що більшовицька Росія вже розпочала таємну збройну боротьбу з Українською Державою.

Російські ліві есери та максималісти, що мали значний вплив як на селі, так і серед русифікованих робітників, також влучилися як впливова сила в руйнування Української Держави⁷⁹⁹. У травні 1918 р. російські ліві есери поставили питання про те, що Народний секретаріат України має перебратися до України та очолити повстання. Вони також пропонували більшовикам створити міжпартійний Генеральний (Центральний) штаб з підготовки загального повстання в Україні. Коли ж здійснити це не вдалося, ліві есери сформували свій нелегальний революційний уряд України – «Комітет 16-ти» та організували власні повстанські загони.

Невдовзі весь Звенигородський повіт перейшов до рук повсталих, які поширили свої дії ще й на Таращанський повіт. 12 червня ними (1000 бійців при 2 гарматах і 200 кулеметах) було атаковано і на кілька днів захоплено містечко Таращу. Нові

⁷⁹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 43.

⁷⁹⁸ Там само. – Арк. 43–43 зв.

⁷⁹⁹ На початку 1918 р. виконком Рад Єлизаветграда (тепер – Кропивницький) на 50% складався з російських лівих есерів, Херсона та Вознесенська – на 48% був російсько лівоесерівським. В українських губерніях налічувалося до 300 тис. російських есерів, більшість з яких перебували у Катеринославській, Харківській та Херсонській губерніях.

банди «червоних со-
тень» формувалися у
Сквирському повіті, зо-
крема у Володарській,
Павлоцькій і Ходор-
ківській волостях, і пе-
редислоковувалися у
Таращанський повіт⁸⁰⁰.
Водночас у Лучинській,

Ходорківській і Корнинській волостях провадилася організована агітація селян, було порублено ліси, пороблено пожежі і грабунки. На Ходорківському заводі 16 червня було спровоковано страйк, а також підбурювано до хвилювань на північ залізниці до Дідівщини, Кошлани, Ходоркова та Бровки. Застосовувався ними й індивідуальний терор, внаслідок якого, наприклад, на шляху з с. Нова Гребля у Прилуку в Бердичівському повіті було вбито бомбою поцесора Богдашевського. 20 червня з Таращанського повіту до Володарку вдерлася банда більшовиків, що заарештувала та обеззброїла міліцію.

Київщина потопала у повстанському терорі, нальотах і пограбуваннях. Бурлів Уманський повіт, в якому шайка повстанців оперувала у північній частині, ховаючись у лісах: залізничні станції було розграбовано на 14 тис. 600 крб збитку; у Ладижинській волості вбито два чоловіки й вчинено кілька «розбишацьких нападків на багатьох селян». Озброєні банди з'явилися у Саліховському лісі Острівської волості Васильківського повіту, де, захопивши Синявський цукровий завод, розграбували живий і мертвий інвентар, а у самому селі Синява повстанці, виставивши кулемети, здійснили «призив» у свої лави населення у віці від 18 до 40 років. Хвиля анархії з Таращанського повіту перекинулася також і в Острівську, Озернську та Рокитянську волості. У Богуславі Канівського повіту, повстанська ватага під очільництвом полк. Павловського також провела насильницьку «мобілізацію» населення. На Чигиринщині в районі сіл Масліво і Веселий Кут Златопольської волості безладував озброєний більшовицький загін чисельністю

⁸⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 45.

близко сотні вояків, а в Лебедині – прийшла зі Звенигородщини банда повстанців, що також агітувала місцевих волоцюг до озброєних виступів проти інтелігенції та жидів. Як наслідок, в ніч на 19 червня в с. Оситняжці було розстріляно і вирізано сім'ї Зелікова і Медвинського, а в Винограді, що на Звенигородщині, порізано інтелігентну сім'ю тощо.

На Звенигородщині у с. Лисянка на штабі повстанців неприховано було виставлено червоний прапор. Штаб цей затримував людей, відбирав документи, грабував і «судив», а тим, кому щастило бути ним відпущеними видавав пропуск з печаткою «Лисянського воїнського земського комітету». 20 червня відбулася нарада командирів повстанців з Таращанського і Канівського повітів щодо штурму Звенигородки. Під час облоги міста повстанці по звірячому вбили повітового старосту Машіра та його помічника Солтика. На Черкащині у с. Ташлику промишляла ватага на чолі з головою «воєнно-революційного комітету» О. Санжаровським та його спільниками братами Таганликами і С. Личаком, яких 21 червня було розстріляно німецьким каральним загonom. Силою вербували до своїх лав повстанські загони в межах Будаївської і Хотівської волостей у Київському повіті, загальна кількість бійців яких досягла тисячі душ. Загін цей активно діяв також в районах сіл Будаївка, Круглик, Литовська Віта та Велика Дмитрівка. Озброєні загони фактично хазяйнували у Будаївській і Хотівській волостях та в районі с. Великі Дмитровичі. Участь в організації банд на Київщині брав Гвоздовський сільський староста, а на с. Глеваха, що було роззброєно німецьким військовим загonom через відмову населення видати зброю, німецькі власті наклали контрибуцію в розмірі 441 пуд. вівса або ж 16 тис. 757 крб грішми (рахуючи по 38 крб за пуд)⁸⁰¹.

У другій половині червня у лавах повстанців воювало вже 25 тис. бійців. На кінець місяця сформований під керівництвом лівих сил («боротьбисти» й більшовики) повстанський штаб мав у своєму розпорядженні вже 10 тис. озброєних вояків

⁸⁰¹ Там само. – Спр. 95. – Арк. 102–105; – Спр. 97. – Арк. 32–35.

і ще близько 20 тис. ополченців⁸⁰². Зрештою, на початку липня 1918 р. до району дії повстанців було відправлено об'єднані сили німецьких військ та гетьманських загонів (вартовиків), які після жорстокого бою поблизу с. Стеблева розгромили повстанців. Частина з них все ж прорвалася до Дніпра і далі через міст зуміла вислизнути з Київщини на Полтавщину й потім – до більшовиків, а інша (до 5 тисяч) – відійшла на північний схід до українсько-російського кордону, де, переправившись на Лівобережжя, знайша прихисток у так званій нейтральній смузі, яку контролювали більшовицькі військові підрозділи. Повстання вибухали чи не по усій центральній та північній Україні й вони, як вочевидь небезпідставно вважав командуючий німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршал Г. Айхгорн, охопили 10–12% українських селян⁸⁰³.

Відтак *перші збройні антигетьманські повстання було придушено*, а спроба розгорнути їх у всеукраїнську збройну боротьбу проти гетьманського уряду зазнала невдачі.

Поки на Звенигородщині й Тарасанщині приборкували повстанців, у Києві 6 червня о 10 год. 10 хв. ранку з боку Звіринця, де містилися склади вибухових речей та військового знаряддя, розлігся вибух величезної сили. Незабаром від детонації здійнявся цілий ланцюг подальших вибухів на сусідніх складах, а від літання снарядів та уламків, які горіли, розпочалися пожежі⁸⁰⁴. На місце вибуху негайно прибули усі власті, небезпечний район було оточено військовими частинами та поліцією; вжито усіх заходів, аби не допу-

⁸⁰² Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – Т. 1. – Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. – К., 1967. – С. 206–207, 209–210, 218, 222–223.

⁸⁰³ ЦДАВО України. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 143.

⁸⁰⁴ *Гай-Нижник П.* Трагедія у Києві, що сколихнула громадськість всієї України // Профспілки України. – 1998. – № 3. – С. 67–69.

стити пограбувань та мародерств. Негайно прибули санітарні частини й за ними пожежні підрозділи. Місце пожежі відвідав разом з головою Ради міністрів Ф. Лизогубом й гетьман П. Скоропадський, який на місці трагедії особисто давав вказівки. Прокурором Судової Палати було одразу ж розпочато попереднє слідство, а гетьман запропонував Раді міністрів асигнувати 500 тис. крб на надання першої допомоги постраждалим⁸⁰⁵.

У своєму листі до голови уряду Ф. Лизогуба від 8 червня П. Скоропадський, зокрема, писав з цього приводу: «Велике нещастя налягло над мешканцями м. Київ. Тисячі людей без хат і майна зісталися на вулиці. Коли я виїхав на місце катастрофи, я глибоко був схвилюваний тим видовищем злиднів. Я зробив пропозицію Раді Міністрів про асигновку 500.000 карбованців на негайну допомогу потерпілим, серед котрих більшість – робітники, а все-ж міркую, що без громадської допомоги, без відклику до християнського почуття всього населення України, злидні всіх потерпілих не можуть бути вповні заспокоєні»⁸⁰⁶.

Гетьман доручив прем'єр-міністрові скласти окремий Комітет під своїм головуванням для допомоги населенню, яке потерпіло від вибуху. До його складу увійшли також міністри:

фінансів, народного здоров'я та опіки, праці, а також начальник Власного Штабу гетьмана. До участі в роботі Комітету було залучено й добровинців, було розпочато збір пожертв на користь потерпілих по усій Україні. Розпочато слідство. Вияснилося, що вибухнули артилерійські склади з понад 2 млн. снарядів, а від їх детонації загинуло бл. 200 осіб, 1000 отримала поранення. 900 бу-

⁸⁰⁵ Державний вістник. – 1918. – № 11. – 7 червня. – С. 1.

⁸⁰⁶ Там само. – № 13. – 11 червня. – С. 1.

динків були повністю знищені. Підозра, звісно ж, чи не одразу впала на лівих радикалів, які цілком могли вчинили цей терористичний акт у столиці...

Невдовзі вибухи пролунали ще в кількох районах Києва, зокрема на Деміївці та на Подолі, а 31 серпня о 15 год. 20 хв. розпочалися вибухи набоїв на складах зброї неподалік станції

Одеса–Застава, які безперервно тривали бл. 10 годин (загинуло 40 осіб, ще 100 були поранені). За два тижні, 13 вересня 1918 р, бл. 16.00 дня потужний вибух здригнув Керч (загинуло 4 особи, 23 було поранено).

Тож не дивно, що під ретельним наглядом сил правопорядку Української Держави (зокрема департаменту Державної Варти МВС та спецслужб Осібного відділу Власного Штабу П. Скоропадського (що складав слідчо-оперативний кістяк Головної Квартири гетьмана всієї України) перебували

провідні діячі українських соціалістичних партій, зокрема соціал-демократичної та соціалістів-революціонерів. Негласне спостереження здійснювалося й за колишніми членами Центральної Ради⁸⁰⁷. Агентурні заходи провадилися й серед військовиків – колишніх старшин УНР, в збройних підрозділах Української Держави, а також серед розпущеного ще військовим міністром уряду Центральної Ради О. Жуковським Вільного козацтва⁸⁰⁸ тощо.

Від середини червня 1918 р. удар у відповідь завдала державна влада. 12 червня Особливий відділ Державної Варти МВС

⁸⁰⁷ ДАСО. – Ф. Р. 5962. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16.

⁸⁰⁸ Дивіться: Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записка книжечка. 1919 рік / Упорядник: Павло Гай-Нижник. – К., 2018. – 274 с.

цілком таємно повідомив військовому міністрові про антиурядові настрої серед чинів залізничного полку, що розташовувався у будівлі колишнього 2-го військового Миколаївського училища, які яскраво виявилися у саботажі на місці вибухів в районі столичного Звірінця. Тож директор департаменту Державної Варти П. Аккерман оперативно повідомляв, що зазначених козаків вказаного полку не варто залучати до протидії залізничному страйку, «внаслідок зараження названих чинів духом та ідеями більшовизму»⁸⁰⁹.

Про підготовку всезагального страйку залізничників Осібний відділ Власного Штабу гетьмана дізнався заздалегідь і застосував окремі превентивні заходи. Було встановлено, що осередком страйку була робітнича спілка, що знаходилася у Колегії П. Галагана по вул. Фундуклеївській у Києві. Крім того на вулицях став спостерігатися «підвищений настрій серед нижчих класів» й, водночас, у приміщенні спілки безперервно відбувалися якісь засідання. Тож, з огляду на це, о 21-й годині вечора 12 червня німецькою таємною поліцією, за згодою з Осібним відділом Власного Штабу гетьмана, відбулася операція з ліквідації вказаної робітничої спілки: під час чергового її зібрання будинок було оточено й затримано до 250 її членів. Невдози, після фільтрування німецьким комісаром, було звільнено до 200 осіб, а решту було заарештовано й віддано у справовиробництво німецької таємної поліції⁸¹⁰.

В унісон з цим мало відбутися й збройне робітниче повстання. Осібному відділові Власного Штабу гетьмана стало відомо, що протягом від 10-го по 12-те червня 1918 р. у Києві планувалося розпочати страйк робітників заводу Фельверта-Дідіна, механічних майстерень Південно-Західної залізниці (база при посаді у Святошино), робітників трамваїв, заводу Грегтора та інших. Розпочавши страйк, повідомляв Осібний відділ гетьманського Штабу до Адміністративно-політичного департаменту МВС, «робітники передбачають виступити зі зброєю в руках для повалення існуючого нині Державного ладу і відновлення Радянської влади»⁸¹¹.

⁸⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 64–64 зв.

⁸¹⁰ Там само. – Арк. 58–58 зв.

⁸¹¹ Там само. – Арк. 122.

Такий виступ мав розпочатися з підпалу механічних майстерень (бази) при поселенні Святошино й супроводжуватися вбивствами посадових осіб під приводом того, що вони виконали закон від 8 травня 1918 р. й звільнили робітників, що не з'явилися на місце праці (в першу чергу мав бути убитим завідуючий базою інженер Гаєвський). Агентами Осібного відділу було встановлено, що ініціаторами страйку і головними керівниками збройного виступу мали бути: Ф. Вільчинський, І. Кудінов, С. Міссісін, Є. Кутін, Л. Курдюков і два його сини. При цьому зауважувалося, що в часи окупації Києва більшовиками Ф. Вільчинський був головою революційного трибуналу, а С. Міссісін та І. Кудінов – членами цього трибуналу. З огляду на вищевказане, за наказом очільника Осібного відділу Власного Штабу гетьмана у всіх зазначених осіб було вчинено обшуки, при чому С. Міссісін і Ф. Вільчинський були заарештовані, І. Кудінов, що також підлягав арешту, зумів заховатися. Було зроблено також розпорядження про арешт та обшук батька і синів Курдюкових, а Є. Кутіна вирішено ліквідувати⁸¹².

Тим не менш, як цілком таємно повідомляв 25 червня столичному отаманові начальник карно-розшукового відділу Київської міліції, настрої робітництва міста були напруженими й ворожими до гетьманської влади. «Видимою причиною такої ворожнечі, – вказувалося у донесенні, – є безробіття, надмірна догоровизна, а особливо страх робітничого класу перед торжеством капіталу»⁸¹³. Крім того, як додавалося, «в останній час з'являються чутки з невловимих джерел, що очікується в найближчий час зміна уряду», тож робітники та усілякі безробітні елементи перебували у вичікувальному стані⁸¹⁴. Своєю ж чергою уряд не бажав ризикувати й вичікувати поки повстанська пожежа від селянства Київської губернії перекинеться ще й на робітництво столиці.

По усій Україні прокотилася хвиля арештів різного штибу ватажків Вільного козацтва (зокрема в Умані було ув'язнено

⁸¹² Там само. – Арк. 122–122 зв.

⁸¹³ Там само. – Арк. 93.

⁸¹⁴ Там само. – Арк. 93–93 зв.

й відомого отамана С. Гризла⁸¹⁵) та лідерів лівих есерів, а на початку липня відбулися арешти провідників партії соціалістів-самостійників. В Одесі в ніч на 28 червня було заарештовано угруповання з 39 осіб (8 російських анархістів та 31 більшовик), а невдовзі з «викриваючим матеріалом» під час обшуків було виявлено ще 2 анархісти та 15 більшовиків⁸¹⁶. Того ж дня (28 червня) урядом було ухвалено відпустити в розпорядження дев'ятьох губернiальних старост по 1 млн крб кожному на утримання Державної Варти⁸¹⁷. Наступного дня урядова постанова про асигнування вищевказаних 9 млн крб вже була затверджена гетьманом⁸¹⁸. Німецькі ж військово-польові суди почали навіть вдаватися до розстрілів⁸¹⁹, а фельдмаршал Г. Айхгорн видав для німецьких військ наказ «про вилучення підривних елементів у селах»⁸²⁰. У ньому, між іншим, вказувалося: «За всіма відомостями тероризують країну тільки 10–12% селян. До них за усіма повідомленнями благочесних кіл населення приєднуються в якості агітаторів євреї, котрі збуджують селян до знищення озимих посівів. Ці нездорові, незадоволені і небезпечні елементи при кожному русі повинні знешкоджуватися і видалятися з села в інтересах як країни, так і німецького авторитету. При опорі потрібно вдаватися до військових заходів»⁸²¹.

Зі свого боку українська влада готувалася до нових заворушень й намагалася посилити агентурну роботу. Так, 3 липня було з'ясовано, що вочевидь у Києві перебуває колишній голова

⁸¹⁵ Там само. – Спр. 82. – Арк. 353.

⁸¹⁶ Там само. – Спр. 102. – Арк. 34 а.

⁸¹⁷ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 70–70 зв.

⁸¹⁸ Державний вістник. – 1918. – 5 липня.

⁸¹⁹ Так, наприклад, 3 червня у Смілі за наказом капітана Кнаака з німецької повітової комендатури було страчено Т. Ключова та Г. Голика («Залізняка»), засуджених німецьким військово-польовим судом до розстрілу за те, що 1 червня під час трусу в їхній квартирі було виявлено 6 гвинтівок військового зразка, «існування котрих при допиті вищезгадані особи заперечували» [ДА СБУ. – Спр. 444/7971. – Спр. 3/89/231. – Арк. 19].

⁸²⁰ Згідно з повідомленням Генерального штабу армії Української Держави, на липень 1918 р. чисельність німецького війська в Україні становила 300 тис. солдатів та офіцерів, яке займало терени: 50 тис. – Таврія, 35 тис. – район Катеринослава, 65 тис. – район Харкова, 50 тис. – між Білгородом і Гомелем, 100 тис. – у заплілі (тобто на Правобережжі, що підлягало німецькій зоні військової присутності).

⁸²¹ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 1; ДАСО. – Ф. Р. 5962. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 100 зв.

Центральної Ради і близький до партії есерів М. Грушевський, якого помітили у столиці поряд з також колишнім секретарем тієї ж Центральної Ради М. Єремівим⁸²². Тоді ж Департамент Державної Варти МВС видав обіжник до губерніяль-

них старостів і міських отаманів з настановами, що навіть коли неможливо юридично довести факти антидержавної діяльності тих чи інших осіб, їх однаково все ж слід було затримувати і передавати в розпорядження німецьких властей відповідно до зазначеного наказу Г. Айхгорна⁸²³.

На цьому тлі *П. Скоропадський пише 4 липня відручного листа голові Ради міністрів і міністрові внутрішніх справ Ф. Лизогубу*, у якому висловлює йому та усім урядовцям «глибоку подяку за те, що [у] виключно важкий час Ви всі допомогли мені покласти початок міцному будуванню Української Держави і продовжуєте і нині, не покладаючи рук, працювати на користь і приуспіання Українського народу»⁸²⁴. Проте, разом з цим, гетьман вважав за необхідне зауважити, що попри усю цю винятково напружену роботу «де які питання первостепенної Державної важливості все ще потребують прикладення особливих потуг з боку уряду»⁸²⁵.

Першим з цих питань був незадовільний «підбор осіб, призначених на посади по Міністерству Внутрішніх Справ і недостатність згоди, а іноді навіть противорічивість їх подій на місцях з видами і метами центрального уряду»⁸²⁶. Гетьман підкреслив, що надає цьому питанню особливо важливого значення, а відтак «необхідно мати на місці людей твердих і рішучих, але стільки же необхідно щоб люди ці працювали вповні відповідно духу і напрямку державної програми»⁸²⁷.

⁸²² ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 108.

⁸²³ Там само. – Спр. 114. – Арк. 162.

⁸²⁴ Там само. – Спр. 255. – Арк. 3.

⁸²⁵ Там само. – Арк. 3–3 зв.

⁸²⁶ Там само. – Арк. 3 зв.

⁸²⁷ Там само.

П. Скоропадський наголосив також і на найсерйознішому питанні: «відсутність до цього часу належного освідомлення широких мас населення з діяльністю Уряду. З його метами й стремліннями. З огляду на це, – зауважував гетьман, – вся плодотворна, направлена до добробуту українського народу, діяльність Уряду, яка пронікнута стремлінням до збудовання самостійної і незалежної України, – зостанеться невідомою не тільки в масі селянства, але навіть[ь] і мійському населенню». Тож і через це також, зазначав він, «виникає запекла, і незустрічаюча повинного відпору, агітація проти нині існуючого Уряду»⁸²⁸. П. Скоропадський закінчував лист без вказівки своєї титулатури (гетьман усієї України), висловлюючи надію на подолання усіх труднощів «на шляху досягнення загальної нашої великої задачі, збудувати на здорових національно-демократичних основах Українську Державу могутньою самостійною і незалежною»⁸²⁹.

Гетьманський лист визначав таким чином чотири основних поточних проблеми, які не були подолані урядом держави: 1) недостаню роботу Міністерства внутрішніх справ на чолі з Ф. Лизогубом; 2) невирішеність аграрної проблеми й необізнаність народу про програму її розв'язання; 3) врегулювання продовольчої кризи, вкупі з боротьбою зі спекуляцією, та 4) недостатню боротьбу з антиурядовою пропагандою.

Тож замість Ф. Лизогуба міністром внутрішніх справ Української Держави було призначено більш рішучого й жорсткого, члена партії кадетів і відомого адвоката *Ігора Кістяковського*⁸³⁰, що

⁸²⁸ Там само.

⁸²⁹ Там само. – Арк. 4.

⁸³⁰ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Ігор Кістяковський: російський кадет і державний діяч України // Белоруссия и Украина: история и культура: Сборник статей. – Вып. 5. – М.: Институт славяноведения РАН, 2015. – С. 139–160; *Гай-Нижник П. П.* Ігор Кістяковський: особистість, політик, державний діяч України // Глея. – 2010. – Вип. 38 (№ 8). – С. 38–53; *Гай-Нижник П. П.* Ігор Кістяковський – «злий геній і дух» Гетьмана Скоропадського // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С. 161–172.

до того часу виконував обов'язки державного секретаря⁸³¹.

Міністр сповідань В. Зеньковський згадував про мотиви призначення на посаду очільника МВС І. Кістяковського у ті буремні дні заворушень і повстань так: «І ось у такій обстановці виступає зловісна постать Ігоря Кістяковського – розумної й обдарованої, проникливої та ділової людини, але, на жаль, дуже цинічної. Будучи державним секретарем, який оформляв юридично постанови уряду й подавав усі акти гетьманові для підпису, він мав нагоду часто розмовляти з гетьманом, перед яким і розвивав свою програму. Він нападав на слабке місце в Лизогуба – на бездіяльність влади стосовно руйнівних сил більшовизму й революційного націоналізму та висував програму більш суворого, наполегливого переслідування цих елементів. Водночас Кістяковський висував і позитивне завдання – посилення поміркованої націоналістичної течії, щоб з її допомогою зсередини перемагати отруйливі течії.

Сміливі промови, рішучість Кістяковського імпонували гетьманові і він почав серйозно схилитися до тієї думки, щоб передати Кістяковському Міністерство внутрішніх справ⁸³². Тогочасний директор Українського телеграфного агентства (УТА) Д. Донцов у щоденникових записках стверджував, що І. Кістяковський «Гетьманові був доручений із середовища українських соціалістів», а сам П. Скоропадський називав його своїм «злим духом»⁸³³.

⁸³¹ І. Кістяковський розглядався як кандидат на посаду міністра закордонних справ Української Держави з перших же днів встановлення Гетьманату. Зокрема, ще 30 квітня 1918 р. його прізвище (поряд з С. Шелухіним та Д. Дорошенком) фігурувало як можливе на очільництво МЗС на нараді в начальника штабу німецьких військ в Україні ген. В. Гренера з подачі радника посольства Австро-Угорщини в Києві В. Принциґа під час узгодження складу Ради міністрів [Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Москва, 1942. – С. 77.]. Проте тоді його кандидатуру не було прийнято, але вже ввечері 15 травня 1918 р. І. Кістяковський вперше взяв участь в урядовому засіданні в якості державного секретаря, змінивши на цій посаді одного з активних учасників гетьманського перевороту М. Гіжицького.

⁸³² Зеньковський В. Пять месяцев у власти. – Москва, 1995. – С. 141.

⁸³³ Донцов Д. Рік 1918: Київ. – К., 2002. – С. 148–149.

23 липня П. Скоропадський погодив кандидатуру І. Кістяковського з німецьким посланцем в Україні А. Муммом⁸³⁴, а вже 26 липня новопризначений міністр внутрішніх справ вперше взяв участь у засіданні Ради міністрів Української Держави.

Між тим, 5 липня директор департаменту Державної Варти МВС П. Аккерман у своїй секретній доповіді міністрові внутрішніх справ зазначав, що «вкрай неспокійне політичне становище в країні, що загрожує катастрофічними ускладненнями, особливо у зв'язку з напруженням серпня місяця, до котрого присвячуються, згідно з повідомленнями, що отримуються з усіх сторін, активні виступи селянських мас, змушують, без зволікання жодної хвилини, заходитися до формування у м. Києві освідомчого органу»⁸³⁵. Логіка і потреба у такій структурі обумовлювалася тим, що саме в столиці зходилися усі нитки підпільних павутинь політичних партій та організацій, саме у Києві отримувалися директиви провінційним відділам та осередкам і саме у цьому місті, як правило, знаходилися особи, роль котрих у політичному житті держави була загальновідомою у ті часи. «І тому подібна робота з політичного розшуку, – наголошував очільник Державної Варти, – немислима без створення освідомчого органу, котрий розпочне функціонувати негайно, аж до утвердження штатів»⁸³⁶. На установлення такого освідомчого органу П. Аккерман вважав за необхідне асигнувати з таємних сум 30 тис. крб, які просив терміново виділити в розпорядження київського міського отамана.

Невдовзі було готове й *Положення про Освідомчі відділи*, що установлювалися при губернiальних старостах й градоначальниках. У Положенні, зокрема, вказувалося, що Освідомчі відділи були засновані з метою «боротьби з протидержавними рухами на Україні» і на них «покладається висвітлення суспільного та політичного руху і розшук на місцях у справах, що загрожують безпеці Держави та її урядові»⁸³⁷. На чолі цих відділів стояли начальники, що перебували у безпосередньому підпорядкуванні губернiаль-

⁸³⁴ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – С. 123.

⁸³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 3.

⁸³⁶ Там само.

⁸³⁷ Там само. – Спр. 58. – Арк. 28.

них старостів або ж міських начальників (отаманів), керувалися у своїй службовій діяльності їхніми вказівками та особливою інструкцією, затвердженою міністром внутрішніх справ. Ці начальники призначалися на посади директором департаменту Державної Варти МВС і затверджувалися міністром внутрішніх справ, їм надавалися в розпорядження канцелярія з відповідним штатом. Усі інші члени Освідомчих відділів призначалися, переміщалися й звільнялися за порядком, що був вказаний в особливих правилах для визначення на службу по Міністерству внутрішніх справ.

У Києві Освідомчий відділ при столичному міському отаманові було започатковано рішенням департаменту Державної Варти МВС 11 липня 1918 р. Відділ займався попередженням та запобіганням злочинів проти державного ладу, охороняв громадську безпеку в столиці, стежив за членами різних політичних партій і груп, узагальнював у своїх аналітичках виявлені в перебігу спостереження відомості, брав участь в обшуках та арештах і здійснював набір і навчання таємних агентів⁸³⁸.

Про методи та спосіб роботи Освідомчих відділів можна скласти уявлення також з одного з таємних обіжників директора департаменту Державної Варти МВС Аккермана та в. о. начальника Освідомчого відділу Державної Варти Тишкевича до губерніальних старост і міських отаманів. У документі зазначалося на недостатньому агентурному висвітленні діючих на той час в Україні різних революційних організацій й відсутності належних відомостей про осіб, що входили до них. Тож, наголошувалося в обіжнику, набуття належної поінформованості в цій області має становити одне з нагальних завдань місцевих розшукових органів. Основною ж вимогою служби останніх визначалося, відтак, започаткування відповідної агентури.

Крім того, департамент Державної Варти МВС цим циркуляром вважав за необхідне рекомендувати місцевим Освідомчим відділам прийняти такі заходи. Перш за все, винайти способи для передачі усіх справ, що вціліли після ліквідації колишніх жандармських установ у губерніях, до місцевих Освідомчих відділів, де вони повинні бути належним чином систематизовані в цілях роз-

⁸³⁸ ДАКО. – Ф Р. 2793. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 24.

шуку. Слід було би також потурбуватися щодо придбання місцевих газет, або хоча б поробити з них виписки за час після 1 березня, а в особливості від 1 листопада 1917 р., звідки можна було б запозичити досить цінні для розшуку вказівки на діяльність цілих політичних груп чи окремих осіб. У цих же цілях пропонувалося відстежувати вельми корисні з часів більшовизму різного роду іменні списки, що збереглися в міських думах, професійних спілках, бюро праці та інших казенних, громадських і касових установах та що склалися в інших випадках, де є точне позначення партійної приналежності занотованих у списках осіб. В обіжникові також нагадувалося, що, як відомо, у багатьох більшовицьких установах, з метою підбору однодумців серед службовців, проводилися серед останніх анкетування, в яких вимагалось від опитуваних вказувати конкретні випадки активної роботи в революційних партіях. Тож, як представлялося, було цілком можливо, що в деяких установах такого роду анкети ще вціліли і могли стати корисними при використанні з розшуковою метою. Рекомендувалося також добути тим чи іншим шляхом архіви «Рад робітничих і солдатських депутатів», «Виконавчих Комітетів» і т. п. партійних груп та організацій, надто – від часу захоплення влади більшовиками.

Роботу агентури потрібно було спрямовувати не лише в інтересах подальшого розшуку, а й з метою з'ясування діяльності революційних організацій в найближчому минулому, вимагаючи від співробітників і освідомчих агентів бути безпристрасними в аналітиці та обґрунтованими у висвітленні здійсненої роботи.

Агенти Освідомчого відділу мусили з'ясовувати через осіб, що працювали на той час в друкарнях, які раніше були захоплені більшовиками, склад осіб, що брали безпосередню участь у видавничій діяльності цих організацій. Так само дізнавальна робота мала проводитися через власників будинків і квартир, що піддавалися реквізиціям з боку більшовиків та анархістів, а також через двірників, швейцарів, сусідів та інших. Таким чином передбачалося здобути відомості про низку більшовицьких та анархістських діячів, які, можливо, і до тих пір залишалися в даній місцевості й продовжували свою руйнівну роботу, лише перенісши її у підпілля. Для отримання допомоги у цих розшуках залучалися

й колишні чини зовнішньої поліції, які, будучи добре знайомими зі складом населення у підвідомчих їм районах, могли достатньою мірою висвітлити характер партійної діяльності окремих, відомих їм своїм крайнім напрямком, осіб, що в минулому не мали потреби приховувати свою приналежність до тієї чи іншої революційної організації.

Стосовно ж залізниць, де діяльність більшовиків виявлялася особливо посилено, то для отримання відомостей у цій сфері Освідомчі відділи мали входити у живий зв'язок з чинами Залізничної Варти, які за допомогою старших залізничних агентів і взагалі благочинних службовців могли вказати на тих залізничних службовців і робітників, які в революційний період виявили себе прихильниками більшовизму.

Вищевказаним переліком не вичерпувалися способи отримання необхідних для планомірного розшуку відомостей. Відтак, в обіжнику зауважувалося, що «в цьому відношенні є широке поле для прояву належної ініціативи з боку освідомчих органів на місцях, при чому діяльність їх в цьому напрямку буде особливо оцінюватися Департаментом Державної Варти»⁸³⁹.

Серед українських політичних сил найбільш непримиренною і потужною була позиція есерів та лівих соціал-демократів, які неприховано агітували за повалення силою гетьманського режиму.

Під постійним наглядом перебував, зокрема, й колишній голова Генерального секретаріату (уряду) Центральної Ради, один з провідних ідеологів української соціал-демократії *Володимир Винниченко* та його колеги по партії. На той час він (В. Винниченко) мешкав на дачі під Каневом, не займав жодної офіційної посади й вважався цілком приватною особою. Разом з тим В. Винниченко провадив активну протигетьманську підпільну політичну діяльність. У нього час від часу під виглядом звичайних відвідин відомого письменника відбувалися таємні наради опозиціонерів. Саме після одних з таких зборів на дачі М. Біляшів-

⁸³⁹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 32–33.

ського, що на хуторі Княжа Гора під Каневом, його й було 11 липня (28 червня за ст. ст.) заарештовано.

Сам В. Винниченко згадував у своїй праці «Відродження нації» про цей арешт досить стисло. Зазначивши, що «мав нагоду познайомитись з гетьманською охранкою й гетьманськими жандармами», Володимир Кирилович сухо додає: «Але мене було випущено з-під арешту на другий же день і пояснено, що це було просто непорозуміння. Мені ж особисто начальник офіцерсько-жандармської банди, що приїхала до мене на село арештовувати мене, проговорився, що “Особому Відділові” немов було відомо про державну змову, яку ніби я робив разом з другими відомими українськими діячами, й через те мене арештовано. Діло було, розуміється, не в нашій змові, бо тоді ще не наспів час для цього, а в тому, щоб “ліквідувати” тих українців, які могли перешкажати русько-німецькій змові»⁸⁴⁰.

Дивна стриманість та стислість щодо такої події в житті людини, яка любила і вміла яскраво й емоційно писати! Можливо через те, що арешт виявився затриманням, тож В. Винниченко не міг заявити, що його хотіли “ліквідувати” чи закатувати у гетьманських “казематах” й створити таким чином собі ореол героя-мученика. Відтак виникає логічне запитання: чому було заарештовано колишнього голову першого уряду Центральної Ради, одного з провідників українських соціал-демократів і знаного письменника? І чому його так швидко звільнили?

Арешт здійснив колишній жандармський підполковник, старшина Осібного відділу Власного Штабу гетьмана Майборода, якому, однак, не вдалося затримати усіх учасників зібрання. Зазначу, що В. Винниченко та його прибічники вже давно перебували під стеженням агентури Осібного відділу. Загальне керівництво агентурними діями здійснював начальник відділу Д. Бусло, а безпосередньо розробкою В. Винниченка завідував підполковник Майборода й тому саме ним було прийняте рішення про затримання одного з лідерів лівої опозиції. Ні міністр внутрішніх справ І. Кістяковський, ні начальник Власного Штабу

⁸⁴⁰ *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]. – Ч. III. – Київ; – Відень, 1920. – С. 76.

гетьмана Б. Стеллецький, ані сам П. Скоропадський не віддавали наказу про арешт В. Винниченка й певний час навіть не знали про його ув'язнення⁸⁴¹.

Власне, сам гетьман дізнався про затримання відомого письменника і соціал-демократа під час одного з урочистих обідів у своєму палаці від міністра закордонних справ Д. Дорошенка. Ось як змальовує цей епізод начальник гетьманського Штабу: «До призначеного часу почали з'їжджатися на обід міністри, яких радушно приймав Скоропадський.

Раптово з'явився вкрай схвильований міністр закордонних справ Дорошенко, швидко підійшов до гетьмана, й почав щось йому поспіхом доповідати.

У залі, серед зібраних настала тиша. Усі бачили наскільки схвильований Дорошенко і як змінився на обличчі сам Скоропадський. Вислухавши Дорошенка, гетьман підійшов до свого начальника Штабу, відвів його в бік й задав питання: за що він заарештував Винниченка?

Начальник Штабу доповів, що нічого подібного не відбулося й що, можливо, Винниченко зарештований за розпорядженням Міністра Внутрішніх Справ. Проте й виявилось, що останній нічого про це не знав.

Скоропадський наказав негайно навести точну довідку і результати повідомити йому»⁸⁴².

Виявилось, що В. Винниченко дійсно був заарештований Осібним відділом Власного Штабу гетьмана й на той час його допитували у кабінеті начальника відділу Д. Бусла. Причиною ж арешту було вироблення під керівництвом В. Винниченка згадуваним зібранням на дачі під Каневом резолюції про повалення гетьманської влади. У розпорядженні начальника Осібного відділу були також й інші документи, що викривали активну противладну діяльність цього соціаліста. На це П. Скоропадський відреагував спокійно й про причину арешту розповів Д. Дорошенку. Обід тривав далі. Аж по обіді у залі створилося угруповання з міністрів М. Чубинського, М. Василенка, І. Кістяковського та Д. Дорошенка,

⁸⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 98–101.

⁸⁴² Там само. – Арк. 99–100.

які після збудженої розмови з останнім, заявили П. Скоропадському, що якщо В. Винниченка не буде негайно звільнено – вони подадуть у відставку. Після такого ультиматуму гетьман наказав своєму начальникові Штабу негайно відбути до Осібного відділу й особисто переконатися у законності арешту В. Винниченка, додавши при цьому: «Влаштуйте так, щоби випустити цього мерзотника і встановити за ним негласний нагляд»⁸⁴³.

Тож начальник гетьманського Штабу вирушив з Інститутської на Підвальну у київський готель «Версаль» до розташування Осібного відділу. Саме в той час у кабінеті начальника відділу Д. Бусла відбувся допит В. Винниченка. За великим столом навпроти вхідних дверей сидів сам Д. Бусло, перед ним В. Винниченко, збоку – колишній жандармський полковник Безсонов. На столі горіла гасова лампа й лежала зв'язка якихось документів і переплетених зошитів. Увійшовши, Б. Стеллецький присів біля В. Винниченка й попросив його розповісти про свою діяльність та про нараду, яка відбувалася на його дачі. У відповідь той, «якось нехотячи», сказав, що він у ніякій політиці участі не бере, а займається винятково літературною творчістю; що ж до так званого з'їзду на дачі під Каневом, то це був лише візит до нього добрих приятелів, котрі зрідка надають йому задоволення своїми відвідинами.

Після такої відповіді Д. Бусло узяв зі столу якісь, уже задалегідь відібрані, папери й запросив Б. Стеллецького до сусідньої кімнати. Начальник Осібного відділу доповів, що його агенти вже давно стежать за так званими «випадковими» гостями В. Винниченка, що нібито приїжджають до нього аби провести кілька годин на природі. У цьому ж випадкові підполковникові Майбороді просто не пощастило узяти всіх гостей (серед яких були С. Петлюра, А. Макаренко та інші відомі ліві політичні й громадські діячі) безпосередньо на місці й з доказами, оскільки пароплав з гостями В. Винниченка відплив раніше за той, що прибув з агентами Осібного відділу. Однак, за словами Д. Бусла, й того, що вдалося вилучити у В. Винниченка, було достатньо, аби скласти уяву, чим насправді займалися він та його гості на канівській дачі. При цьому начальник Осібного відділу показав

⁸⁴³ Там само. – Арк. 100–103.

начальникові Власного Штабу гетьмана два аркуші паперу. На одному з них були начерки списку нової Ради міністрів, а інший був приватним листом міністра закордонних справ Д. Дорошенка до В. Винниченка, в якому перший «у приятних виразах й навіть з відтінком певного відчуття авторитету пише, що він – Дорошенко, уповні приєднується до планів Винниченки і що Винниченко може на нього цілком розраховувати»⁸⁴⁴.

Передавши Д. Буслу вимогу гетьмана, аби В. Винниченка було відпущено й піддано негласному наглядові, Б. Стеллецький узяв із собою обидва документи й повіз їх до палацу П. Скоропадського. У гетьманській резиденції відчувався такий же збуджений настрій. Надто гарячково поводитися М. Чубинський та Д. Дорошенко. Як не дивно, але П. Скоропадський, оглянувши папери, привезені з Осібного відділу начальником його особистого Штабу, лише запросив до себе у кабінет голову уряду Ф. Лизогуба й мовчки передав йому обидва ці документи. Наступного дня В. Винниченка було звільнено з-під варти й увесь інцидент віддано забуттю⁸⁴⁵.

У день затримання В. Винниченка, зранку (о 10 год.) у Софіївському соборі з ініціативи клубу «Батьківщина» та з дозволу влади відбувся молебень в пам'ять річниці смерті гетьмана Івана Мазепи за присутності близько 10 тисяч осіб. Попри те, що будь-які заходи на вулицях було заборонено, учасники молебню (богослужіння провів єпископ Черкаський Назарій), незважаючи на охорону з 40 осіб кінотної варти, 125 – пішої варти та 150 вояків німецької комендатури, після панахиди з піснями вийшли на майдан і попрямували до пам'ятника гетьманові Богданові Хмельницькому і далі до Михайлівського монастиря, після чого повернулися до Софії й розійшлися. У ті дні готувалися й до відзнак іменин гетьмана – 12 липня, у день Святих апостолів Петра і Павла. У день свята на Софіївському майдані відбувся військовий парад, який приймав військовий міністр О. Рогоза. Тож П. Скоропадський навряд чи хотів затьмарювати собі свято ув'язненням письменника.

⁸⁴⁴ Там само. – Арк. 106.

⁸⁴⁵ Там само. – Арк. 106–107.

Утім, не минуло й двох тижнів, як Власний Штаб гетьмана отримав нове повідомлення про нараду соціалістів в околицях Вінниці, але й цього разу не вдалося захопити її учасників.

В. Винниченко ж продовжив антигетьманську діяльність. Вона здійснювалася у кількох напрямках одночасно. У політичному – консолідація опозиційних соціалістичних партій в єдиній спілці (координаційному центрі), якою спочатку був Український національно-державний союз (УНДС), а потім (з серпня 1918-го) – Український національний союз (УНС) у поєднанні з масовою агітацією; громадському – робота з земськими та різного роду професійними організаціями; економічному – організація страйків і водночас залучення коштів через кооперативну мережу; військовому – накопичення зброї, організація повстань, формування отаманських загонів та залучення військово-командного складу (серед січовиків, запорожців тощо); зовнішньому – налагодження контактів і пошук підтримки у російських більшовиків (зокрема через очільників мирової делегації РСФРР Д. Мануїльського та Х. Раковського) та у німців (серед представників німецьких соціал-демократичних партій у Райхстазі, німецького Оберкомандо у Києві і, згодом, у німецьких та австрійських солдатських комітетів та військового командування в Україні).

Ще одним потужним осередком непримиренної опозиції гетьманському урядові стали також і *губерніальні та повітові земства* на чолі з соціал-демократом С. Петлюрою, що налічували близько 10 тис. діячів, які контролювали практично увесь вітчизняний кооперативний рух й, відповідно, його фінансові активи та, що найважливіше, мали величезний вплив на українську провінцію. Тож не дивно, що вже в травні 1918 р. влада за антиурядову агітацію розігнала кілька повітових і міських земств на Київщині, Одещині та Катеринославщині.

Водночас 28 травня 1918 р. С. Петлюра, «не яко політичний діяч, а яко голова київської губерніяльної народньої управи й одночасно яко голова управи Всеукраїнського Земського Союзу, що об'єднує собою всі народні земські управи на Україні», подав на ім'я посланця Німеччини в Україні барона А. фон Мумма меморандум. У цій, по суті, скарзі він нарікає німецькому

посланцеві на внутрішню політику українського гетьмана та уряду держави, доповідає про арешти земських діячів, ностальгує за часами існування УНР і просить прийняти міри... Після цього С. Петлюра на чолі делегації земців був на аудієнції в гетьмана й зажадав від того припинення арештів і звільнення земських діячів, а також відставки окремих чиновників. Делегація земств вимагала від П. Скоропадського визначитися зі скликанням Союму (парламенту), заступити нейтральних міністрів «свідомими українцями» й змінити курс уряду.

При цьому Земства на чолі з С. Петлюрою не цуралися просити у гетьманського уряду державну позичку сумою у 100 мільйонів карбованців. Наполегливі й систематичні вимоги С. Петлюри коштів здавалися П. Скоропадському доволі підозрілими і він вирішив, що гроші будуть надаватися земствам тільки для сплати по певних рахунках та в обмеженій кількості під контролем Міністерства фінансів. Гетьман небезпідставно остерігався асигнувати земствам пряму позику у повному обсязі, вважаючи, що кошти можуть бути використані ними для підготовки проти нього ж нового повстання.

При цьому гетьманська агентура регулярно моніторила настрої широких мас. Так, зокрема, відстежуючи такі настрої після маніфестації на Софіївській вулиці та на Думській площі, один з агентів повідомляв 10 липня, що серед люду розповсюджується чутка, що натхненником цього руху є С. Петлюра, який нібито є єдиним носієм заповітів української самостійності. Саме С. Петлюру бачили серед маніфестантів, але потім таємно вивезли задля уникнення арешту з боку окупаційних властей під час сутичок між німецькими солдатами і мітингарями. Хвилювання перекинулося у робітничий район столиці Деміївку, де серед скупчення різного роду людей як у військовій, так і в цивільній формі та в сірих черкесках, йшлося про покладення початку подіям, які достеменно змінять курс життя України. Було підпалено касарні німецьких вояків на Львівській площі та поблизу Керосинової вулиці. При

цьому усюди ширилося ім'я Петлюри⁸⁴⁶.

І такі побоювання справдилися вже в середині літа 1918 р. *Симон Петлюра* й справді ретельно готував антигетьманське повстання. З цією метою він використовував усі можливі методи і заходи, гроші від Антанти, розгалужену мережу земств та зв'язки у середовищі офіцерства гетьманських частин. Зокрема, він нав'язав тісну співпрацю з глибоко законспірованою організацією «Український офіцерський союз – Батьківщина», котра складалася з українських старшин, що раніше служили в армії УНР й мали соціалістичні переконання (серед них були як окремі старшини Залізничного полку і Запорозької дивізії, так і Власного Штабу гетьмана).

Щирий патріот України, ідейний соціал-демократ і не позбавлений особистих амбіцій С. Петлюра під час Гетьманату обіймав, здавалося б, на перший погляд, скромну посаду голови Союзу земств України й був не лише політичним противником П. Скоропадського, а й його ярим ідеологічним, світоглядним та соціальним антагоністом.

Саме через земські установи С. Петлюра прагнув поширити свої ідеї на українських дрібних та середніх селян, тоді як П. Скоропадський, попри гучні заяви про прихильність до середніх хліборобів-власників, залишався в оточенні здебільшого русофільськи налаштованих великих землевласників, т. зв. «батьшковців» (російських націоналістів) та космополітично-проросійського «Протофісу» (Союзу промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства України).

Отже, стає очевидним наскільки недалекоглядним та застарілим, з огляду на епохальні революційні, соціальні, національні та іншого роду злами у державних та економічних моделях, суспільній та особистістній свідомості, був підхід П. Скоропадського до вибору соціальної бази для свого режиму; настільки громіздкою та неповороткою була бюрократична рутинна нової держави старої моделі, що неспроможна була в обмежений термін не лише здійснити навіть ті окремі перетворення, що були задумані її очільником, а й пропагувати благі наміри гетьманської влади; наскільки

⁸⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 114.

державний механізм Гетьманату не встигав за круговертю історичного моменту.

Натомість С. Петлюра виявив тоді (у 1918 р.) такий запал у своїй діяльності, самовідданість та організаторський хист, що навіть його войовничий опонент – начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький – почав ставитися з повагою до цього чужого йому за переконаннями соціаліста, революціонера і самостійника, а згодом навіть висловив думку, що С. Петлюра «значно перевершив Скоропадського своїм організаторським талантом і можна лише широ пошкодувати, що не він у той час був Гетьманом»⁸⁴⁷.

Користуючись своєю посадою та певною завуальованістю від метушливого київського життя, С. Петлюра та інші соціалісти спрямовували свою діяльність на об'єднання під своїм впливом провінційного духовенства, сільського вчителства та кооперації. Окрім ідеології та пропаганди, не залишалися осторонь практичний і матеріальний аспекти. За допомогою соратників та прихильників було активізовано роботу створеної рік тому нової спілки сільських кооперативів – «Дніпросоюз», який до кінця 1918 р. збільшив свої обігові капітали з 5 млн. крб (у січні 1918 р.) до 70 млн. крб, вкладаючи їх у різні галузі народного господарства, зокрема, у торговельну, промислову (велику миловарню з річною продукцією близько 200 тис. пудів у с. Куренівка під Києвом, фабрику взуття у столиці, що виробляла 100 тис. пар на місяць, фабрики білизни, трикотажу тощо)⁸⁴⁸. Саме «Дніпросоюз», за відомостями Власного Штабу гетьмана, влітку–восени 1918 р. став головним матеріальним донором соціалістичної опозиції, свого роду її неофіційним міністерством фінансів⁸⁴⁹.

Під контролем українських соціалістів перебував й інший фінансовий центр української кооперації з філіями в усіх великих містах країни – *Український Народний Кооперативний банк (Українбанк)*. Організатором цієї центральної фінансової інституції вітчизняної кооперації (середина 1917 р.) і головою її правління

⁸⁴⁷ Там само. – Арк. 90–91.

⁸⁴⁸ *Гай-Нижник П.* Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.) // Київська старовина. – 2003. – № 6. – С. 87–93.

⁸⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 95.

був відомий український урядовець, перший генеральний секретар фінансових справ Центральної Ради Х. Барановський.

Третім, сільськогосподарським, «китом» українського кооперативного руху був *Перший Всеукраїнський сільськогосподарський кооперативний союз* (скорочено – «Централ»), який було створено у січні 1918 року. Організатором і головою Ради «Централу» був відомий соціаліст і урядовий діяч УНР К. Мацієвич. Ці та меншого штибу кооперативні установи мали широку мережу філій по усій території України, головно – в її глибинці, а також мобільні й популярні в провінції друковані органи. Досить зазначити, що за Гетьманату лише у споживчій кооперації було задіяно близько 4 млн. членів (майже 11,5% населення тогочасної Української Держави), що були об'єднані у 15 тисяч кооперативних товариств. Того, 1918-го, року у Великій Україні діяло 22 тисячі кооперативних товариств, що охоплювали 60% населення, об'єднаних у 253 окружних союзи різних типів та ступенів⁸⁵⁰.

Численні агенти таких кооперативів були й за сумісництвом зв'язковими української соціалістичної опозиції. Лише ті села, що на своїх сходах приймали українські соціалістичні доктрини, отримували кооперацію, що дійсно допомагала населенню. Таким чином: піп, вчитель та кооперативи стали трьома союзниками С. Петлюри, дії яких він координував через *Союз земств* і завдяки яким, як зізнавався начальник гетьманського Штабу, «усі його [Петлюри] розпорядження з центра досягали народних мас набагато швидше й точніше, ніж розпорядження Скоропадського через його бюрократичний апарат. Так само й зворотньо, Петлюра через ті ж організації отримував значно більш точну та повну інформацію про настрої на місцях»⁸⁵¹.

Відтак, налагодивши та зміцнивши таку підпільну мережу, провідники українського революційного соціалістичного руху розпочали підготовку до формування центрального правління, яке мало б змінити уряд П. Скоропадського. Між тим, як уряд гетьмана втрачав купу дорогоцінного часу у безкінечних суперечках про

⁸⁵⁰ Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.). – С. 87–93.

⁸⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 96–97.

принципи організації влади, про формальні штати установ, Сенат, реформи тощо, С. Петлюра, В. Винниченко, М. Шаповал з соратниками по соцпартіях (ліві есдеки та есери) та в співпраці з Селянською спілкою на практиці створювали тіньові структури опозиційної влади по всій країні, які готували виступ проти режиму. Час від часу призначалися підпільні з'їзди партійних осередків та таємні наради впливових місцевих діячів, які збиралися у різних куточках країни чи в околицях Києва (як от під Вінницею, або на дачі у В. Винниченка під Каневом, місцеві земські зібрання чи кооперативні з'їзди тощо).

Осібний відділ Власного Штабу гетьмана мав більші чи менші відомості про ці зібрання й здійснював арешти соціалістичних активістів, проте приклад зі звільненням з-під варті за особистим наказом гетьмана В. Винниченка, якого було заарештовано з доказовими паперами, значно підірвали запал офіцерів та агентури Осібного відділу⁸⁵².

Через певний час, у липні 1918 р., агенти Осібного відділу Власного Штабу гетьмана доповіли, що С. Петлюра, очевидно через німецького посла в Україні А. фон Мумма, увійшов у зносини з німецьким куратором гетьманського перевороту, майором Оберкомандо Г. Гассе й запропонував йому організувати *новий переворот – соціалістичний*. Передбачалося повалити кадетський уряд Ф. Лизогуба, Раду міністрів сформувати з представників національно-соціалістичних партій, склад якої більше відповідав би бажанням німецького Райхстагу (де вагому роль відігравали соціал-демократичні фракції). Гетьман, якщо того забажали б німці, міг залишитися, але лише номінальним главою держави, без жодних важелів влади й лише з суто представницькими повноваженнями. Переворот передбачалося здійснити цілком тихим і мирним шляхом, тобто у призначений час заарештувати усіх міністрів у них же на домівках, а потім оголосити список нових урядовців.

Почувши про таке, П. Скоропадський не хотів у це вірити, позаяк був цілком упевненим у міцності свого становища й вважав С. Петлюру надто нікчемною людиною. Утім, за кілька

⁸⁵² Там само. – Арк. 97–98, 107.

днів такі ж відомості отримав і голова Ради міністрів Ф. Лизогуб. Як виявилось, до перевороту залишалось лише три доби й він мав відбутися під час маніфестації на свято Святого Володимира 28 липня 1918 р.⁸⁵³ Більше того, голова уряду мав документальні відомості, що в колах Всеукраїнської спілки земств, крім замаху на існуючий державний лад і підготовку перевороту, вже було навіть сформовано окремих альтернативний гетьманському уряд⁸⁵⁴. Такі відомості обурили гетьмана й тільки тепер П. Скоропадський вирішив застосувати енергійні превентивні дії. Він наказав начальникові свого Штабу здійснити арешти низки провідних діячів крайніх лівих українських соціалістичних партій, у тому числі й С. Петлюри, а для врівноваження політичного розголосу (заспокоєння громадської думки) – арештувати на нетривалий час й кількох правих проросійських діячів (Гіжицького, Кумбарта та ін). При цьому гетьман власноручно склав список з 15–20 осіб⁸⁵⁵.

Із цим списком начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький прибув до начальника політичного відділу німецького окупаційного командування, якому й виклав рішення П. Скоропадського. Щодо арешту українських соціалістичних лідерів, то німці не заперечували й навіть виявили готовність посприяти цьому, проте заявили категоричну незгоду з такими ж заходами відносно правих російських елементів. І все ж, після запевнень, що затримання правих здійснюється лише з метою послабити враження від арешту лівих, було дано згоду, але з умовою не залучати до таких акцій німців. При цьому під час обговорення списку належних до арешту осіб, начальник німецького військового політвідділу додав до нього ще кількох, не відомих началькові гетьманського Штабу осіб⁸⁵⁶.

Арешти відбулися в ніч з 26 на 27 липня 1918 р., у перший день перебування І. Кістяковського на посаді очільника МВС. Було затримано соціал-демократів С. Петлюру та М. Порша, соціаліста-самостійника А. Макаренка, есерів О. Мицюка та

⁸⁵³ Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 443.

⁸⁵⁴ Там само. – Спр. 254. – Арк. 2.

⁸⁵⁵ Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 107–110.

⁸⁵⁶ Там само. – Арк. 107–112.

Д. Одрину, військовика Ю. Капкана та інженера М. Ковенка, члена Управи Союзу земств В. Химерика, а також низку інших провідних соціалістичних діячів. На думку заступника голови правління Всеукраїнського земського союзу К. Мацієвича, арешт С. Петлюри ініціював німецький штаб з огляду на контакти останнього з «антантівськими чинниками»⁸⁵⁷.

С. Петлюра сприйняв свій арешт спокійно, сказавши, що давно на нього очікував. Передбачаючи такий розвиток подій, він заздалегідь заховав або знищив компрометуючі його папери. Арешт крайніх лівих одночасно з крайніми правими було сприйнято громадськістю з цілковитим здивуванням. Усі виявилися збитими з глузду, робилися неймовірні припущення, шукалися логічні зв'язки й навіть міністр закордонних справ Д. Дорошенко не висловив заперечень.

Тож мету було досягнуто й, як зазначав Б. Стеллецький, «Петлюра – цей важіль українства, був позбавлений волі»⁸⁵⁸.

Проте такий поспішний арешт С. Петлюри, на якого не було ніякої вагової доказової бази, висунув перед владою гетьмана та слідчими й судовими органами держави інше питання: що з ним робити далі? Начальник Власного Штабу П. Скоропадського згадував, що передбачалося два шляхи розв'язання проблеми: 1) С. Петлюра у в'язниці міг передчасно померти, однак це було б надто зрозуміло й ніхто цьому не повірив би; 2) С. Петлюра міг бути висланий за межі Української Держави. Однак П. Скоропадський, «з притаманною йому нерішучістю та прагненням все робити по петербурзьки», спинився на третьому рішенні: він наказав передати усю справу С. Петлюри міністрові юстиції О. Романову, очевидно, вважаючи, що той віднайде у діях одного з провідників українських соціал-демократів склад злочину. Але О. Романов подав висновок, що не виявив злочинної діяльності С. Петлюри, а

⁸⁵⁷ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага, 1930. – С. 201.

⁸⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 117–118.

судити його лише на підставі агентурних даних було неможливо⁸⁵⁹. Тому С. Петлюра продовжував утримуватися в ув'язненні без висунутого проти нього обвинувачення⁸⁶⁰.

Тим часом для посилення агентурної роботи начальник *Осібного відділу Власного Штабу гетьмана* Д. Бусло вже 25 липня 1918 р. подав начальникові гетьманського Штабу Б. Стеллецькому рапорт, у якому, між іншим, зазначалося, що у столицю проникло багато «агентів Радянського уряду», які мали за мету організацію протигетьманської та протинімецької агітації й підтримували безпосередній контакт з місцевими підпільними більшовицькими осередками та радянською мирною делегацією⁸⁶¹. У рапорті також вказувалося на потенційну небезпечність як діячів українських соціалістичних партій, так і політичних емігрантів – російських монархістів, а також різного роду політичних авантюристів та злочинців.

Тож начальник *Осібного відділу* пропонував застосувати такі оперативні заходи:

- перенести мирні переговори з більшовицькою делегацією у невеличке прикордонне містечко або поселити її членів в одному готелі Києва, де встановити за ними цілодобовий нагляд;
- посилити охорону кордонів Української Держави й встановити спеціальні перепускні пункти на кордоні з Росією;
- у всіх потягах, що прямують з Росії, здійснювати перевірку документів, а в разі виникнення підозри – багажу і речей;
- у потягах російсько-українського сполучення призначити таємних агентів Державної Варти;
- посилити кадровий потенціал контррозвідки та органів

⁸⁵⁹ Там само. – Арк. 118–119.

⁸⁶⁰ С. Петлюра утримувався у в'язниці майже чотири місяці, й був звільнений з неї 12 листопада 1918 р. на категоричну вимогу німців напередодні протигетьманського виступу Директорії та Січових стрільців.

⁸⁶¹ Запропонував радянській Росії розпочати мирні переговори ще 30 березня 1918 р. уряд УНР. Протягом тривалого часу уряди не могли дійти згоди стосовно місця переговорів. Тим часом в Україні відбувся державний переворот й було встановлено гетьманську владу П. Скоропадського. Мирна делегація РСФРР прибула для ведення переговорів з Москви до Києва 22 травня 1918 р. У її складі було майже 40 осіб. Делегацію очолювали Х. Раковський та його заступник Д. Мануїльський. Головою української делегації на переговорах був професор С. Шелухін, заступником – І. Кістяковський, а від 10 серпня – П. Стебницький.

правопорядку за рахунок залучення до роботи колишніх царських жандармів та поліцейських;

- запровадити обов'язкову прописку на мешкання протягом 24 години, за порушення якої притягати до високої грошової відповідальності;
- адресний стіл передати до відання столичного отамана і встановити нагляд за його урядовцями;
- підпорядкувати двірників і швейцарів Державній Варті;
- посилити режимність на телефонних вузлах, що обслуговували правоохоронні органи⁸⁶².

Як відомо, перенести переговори з делегацією РСФРР з Києва в інше місце не вдалося. Начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький згадував: «Поза сумнівом, що уся ця Радянська делегація була одна лише

комедія, але більшовики нею користувалися заради агітаційних та інформаційних цілей... Були хвилини, коли остаточно приймалися рішення перервати усі зносини з цією делегацією й запропонувати їй виїхати, але у ту рішучу хвилину дипломатичного розриву виступала гладка фігура [дипломатичного представника Німеччини в Україні] Мумма і він наполегливо рекомендував не робити цього ризикованого кроку, який може призвести до відкриття військових дій між Україною та Радянською Росією, до якої Україна не була підготовлена, а німецькі війська на Україні знаходяться зовсім не для того, аби вести війну з Росією через самостійність України. Мумм нагадував, що в Москві знаходиться німецький посол, відповідно Німеччина вважає Радянську Росію в числі своїх друзів, а не ворогів»⁸⁶³.

Водночас, вже 30 липня Рада міністрів ухвалила Статут «Про облік населення в містах і міських оселях Української

⁸⁶² ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2, 4–6 зв.

⁸⁶³ Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 133–135.

Держави»⁸⁶⁴. За місяць, 30 серпня, гетьман затвердив Статут «Про кордонні пункти і їх штати»⁸⁶⁵, а 18 жовтня 1918 р. міністр внутрішніх справ І. Кістяковський видав таємну інструкцію, в якій наказав службовцям Державної Варти контролювати цілодобове чергування двірників біля воріт⁸⁶⁶.

Такі превентивні заходи не були безпідставними. Досить лише розуміти, що В. Ленін надав Х. Раковському – голові мирової делегації РСФРР, що прибула до Києва, 40 млн руб. для підривної і пропагандистської роботи в Україні. Ще 35 млн руб. було виділено «Повстанській дев'ятці», що організувала партизансько-терористичні загопи в Україні. Більшовицькі «дипломати» Х. Раковський та Д. Мануїльський завезли до Києва та Одеси через свою т. зв. дипломатичну місію, під виглядом учасників мирових перемовин між Українською Державою та РСФРР, кілька десятків експертів з різних питань, що, користуючись дипломатичною недоторканністю, здійснювали підривну роботу проти гетьманського режиму. «Експерти» ці провадили в Україні не лише антигетьманську пропаганду, але й організували диверсії, страйки, створювали підпільні терористичні групи тощо.

29 липня 1918 р. начальник Осібного відділу подав рапорт начальникові Власного Штабу гетьмана, в якому доповідалося про розкриття підривної діяльності начальника Загального департаменту Міністерства внутрішніх справ, члена партії соціалістів-революціонерів (есерів) *Тоцького*. Він, користуючись своїм службовим становищем (займався кадровими питаннями), намагався «протягти» до центральних і місцевих підрозділів МВС своїх однодумців і товаришів по партії, а також перешкоджав затриман-

⁸⁶⁴ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 1–4.

⁸⁶⁵ Там само. – Спр. 181. – Арк. 1–4.

⁸⁶⁶ Там само. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 246. – Арк. 17–18.

ню осіб, які вели антидержавну пропаганду⁸⁶⁷. З метою ефективної протидії особам, що прибували з російського боку й які провадили шпигунську та диверсійну діяльність, а також мали завдання підтримувати антигетьманське підпілля, вести підривну пропаганду та здійснювати терористичні акти, ще в червні 1918 р. було розроблено відповідну інструкцію комісарам українських прикордонних пунктів. Однак Тоцький, причетний до розробки цієї інструкції, вніс до неї положення, за яким усі зносини комісарів з Радою міністрів та міністром внутрішніх справ повинні би здійснюватися лише через нього. Отже, Тоцький таким чином заволодував у своє розпорядження усю оперативну інформацію МВС й таке його втручання, як зазначалося у рапорті, фактично позбавляло директора департаменту Державної Варти можливості «здійснювати догляд за всіма злочинними елементами, що потрапляли на територію України»⁸⁶⁸.

Тоді ж український політикум зіткнувся з іншою формою протистояння – індивідуальним терором. Так, 29 липня було вчинено *замах на міністра шляхів Б. Бутенка*. Того дня зранку міністр, у супроводі водія Самарського, Олександра Москальова (брата дружини Б. Бутенка) і масажистки Емми Бунко, на службовому авто виїхав в напрямку Міністерства шляхів з дачі у Пущі-Водиці. У той мент невідомо людина заскочила на підніжку машини й просунула голову під кришку авто, а в руці той чоловік тримав пістолета. Б. Бутенко відсахнувся до масажистки зі словами: «Він хоче мене вбити!» і махнув рукою на зловмисника. Е. Бунко не розгубилася й зіштовхнула міністра з його сидіння в кузов автомобіля.

Через осічку пістолет не вистрілив, а водій рвонув машину вперед. О. Москальов, що сидів на передній лаві в авто, побачив зловмисника у той момент, коли Б. Бутенко крикнув до водія: «Швидше, швидше!». Тоді якась особа гналася за самоходом й

⁸⁶⁷ Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1, 2 зв.–3.

⁸⁶⁸ Там само.

тримала у витягнутій правиці браунінг. То був чоловік високого зросту, років тридцяти, з тонкими досить довгими чорними вусами, що стирчали, без бороди, що був одягнений у довге просторе пально захисного кольору. Терорист відтягнув затвор пістолета, викинув гільзу і знову спрямував браунінг в бік автомобіля. Вистрілу, проте, не настало. У цей час водій натиснув на газ і відірвався від стрільця. Біля Міської лінії (нині Міська вулиця в Пущі-Водиці) Б. Бутенко зупинив авто й передав О. Москальову пістолета. Той вийшов з машини і пробіг по Міській лінії до рогу вул. Пушкінської (нині – вул. Квітки Цісик) в надії зустріти нападника. Проте терориста вже не було й О. Москальов повернувся на дачу.

Пуща-Водиця в районі Міської лінії (світлина поч. XX ст.). Можливо, що саме десь тут було скоєно замах на міністра шляхів Б. Бутенка 29 липня 1918 р.

Сам Б. Бутенко поїхав на своє робоче місце – до Міністерства шляхів. Увечері в гетьманському палаці відбулося засідання уряду, на якому прем'єр-міністр Ф. Лизогуб повідомив присутніх про замах на колегу й заявив, що «усі старання злочинців, спрямовані проти членів уряду даремні, позаяк у пана Гетьмана знайдеться достатньо вірних синів України, готових служити батьківщині без

огляду ні на які обставини»⁸⁶⁹. Своєю чергою міністри постановили «Вітати Б. А. Бутенка з нагоди щасливого позбавлення від небезпеки».

Слідство у справі замаху на міністра шляхів Б. Бутенка вів судовий слідчий Пурік. Він допитав свідків інциденту, а також начальника Південно-західних залізниць Кирилловича і начальника служби руху тих же залізниць Ленкевича. Виявилось, що за тиждень до замаху студент Комерційного інституту Саноцький чув від якогось залізничного службовця, що нібито залізничний страйковий комітет засудив Бутенка, Кирилловича і Ленкевича до смертної кари. Саноцький розповів про те своєму другові, студентові Крушевському, в домі батька якого мешкав Ленкевич. Тож Крушевський і доніс цю інформацію Ленкевичу, той – Кирилловичу, а цей останній – міністрові шляхів Бутенку. Слідство також було схильне дослухатися до показань Ленкевича про те, що, вочевидь, страйком засудив їх до смерті через те, що саме ці особи доклали усіх зусиль, аби ліквідувати свого часу страйк залізничників⁸⁷⁰. Незабаром у лісі було затримано й підозрювану особу⁸⁷¹.

Наступної ночі після замаху на міністра шляхів Б. Бутенка, двоє більшовицьких терористів *застрелили у Полтаві Івана Стешенка* – першого генерального секретаря освіти Центральної Ради й, на той час, генерального комісара (інспектора) народної освіти Міністерства освіти Української Держави. І. Стещенко прибув до Полтави, аби навідати матір й за час літньої відпустки підготу-

⁸⁶⁹ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 137.

⁸⁷⁰ Там само. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 713. – Арк. 3–4; Prager Tagblatt. – 1918. – 7. August

⁸⁷¹ Відродження. – 1918. – 1 серпня.

ватися до професорської діяльності у новозаснованому Кам'янець-Подільському державному українському університеті. Як повідомляла тогочасна преса, І. Стешенко прибув з Києва до станції Полтава валкою коло півночі з 29 на 30 липня. Не знайшовши візника, він залишив свої речі на вокзалі і разом із своїм сином (юнаком 15 років) рушив пішки у місто. З вокзалу «Полтава-Город» до міста слід було йти тоді довгою й широкою Куракинською вулицею (нині вул. Соборності), по середині котрої були насаджені деревця, а з одного боку (яким власне й він ішов) вуличка та провулки сполучали вулицю з досить великою Павленською площею. Коли подорожні наблизилися до одного з тих провулків, звідти вискочили двоє озброєних й гукнули російською: «Руки вверх!», а за мить розлігся постріл. З несподіванки син І. Стешенка Ярослав упав у картоплю, що росла побіч тротуара, а далі розляглося ще два постріли. Однією з куль І. Стешенкові було поцілено над праву брову. Куля пройшла голову наскрізь, розтрощивши потиличну кістку. Коли той упав, то убивці нахилилися над ним, але не взявши нічого, втекли (гроші, папери, револьвер і навіть золотий годинник лишилися при убитому). Коли на вистріли надбігла варта, а далі й викликані з вокзалу сином небіжчика німецькі солдати, то злочинці десь вже зникли, й затримати їх не спромоглися. Непридуманого І. Стешенка було відвезено до лікарні «Богоугодного заведення», де він не приходячи до притомності й упокоївся близько 11-ї години ранку 30 липня⁸⁷². І. Стешенка поховали у Києві за державний кошт⁸⁷³.

З іншого боку, навесні–влітку 1918 р. російська партія лівих есерів вже підготувала *низку терористичних актів*, обравши головними своїми мішенями німецького кайзера Вільгельма II, начальника Штабу німецької армії П. фон Гінденбург'а, посла Німеччини у РСФРР В. фон Мірбаха⁸⁷⁴, командувача німецькою групою армій «Київ» фельдмаршала Г. фон Айхгорна, начальника Штабу німецьких військ в Україні В. фон Гренера та гетьмана всієї

⁸⁷² Там само. – 10 серпня.

⁸⁷³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 159; – Спр. 7. – Арк. 23 зв.

⁸⁷⁴ Німецького посла в радянській Росії графа В. фон Мірбаха було вбито російськими лівими есерами 6 липня 1918 р.

України П. Скоропадського. З метою ліквідації трьох останніх з вказаних осіб до Києва з радянської Росії прибули есери-терористи: Г. Смолянський, Б. Донської та І. Каховська. В Україні до них приєдналися українські есери М. Залужна, І. Бондарчук (Собченко) і член першого радянського уряду України, есер С. Терлецький.

Два місяці ця об'єднана терористична група готувала свій замах на німецького фельдмаршала Г. Айхгорна. 30 липня Б. Донської одягнув плащ, до кишені якого поклав потужну бомбу. До району атентату його супроводжувала І. Каховська та підстраховував С. Терлецький. У київському районі Липки на Печерську С. Терлецький та І. Каховська залишили Б. Донського наодинці. О 13 год. 50 хв. у поле зору Б. Донського потрапив фельдмаршал Г. фон Айхгорн у супроводі свого ад'ютанта, капітана В. фон Дресслера. О 14-й годині терорист миттєво кинув їм під ноги бомбу⁸⁷⁵ й стрибнув у задалегідь заготовлений фаєтон, але кобила, перелякана вибухом, не рушила з місця. Тоді Б. Донської спробував утекти з місця злочину та час було втрачено, його оточили й заарештували солдати німецької варти⁸⁷⁶.

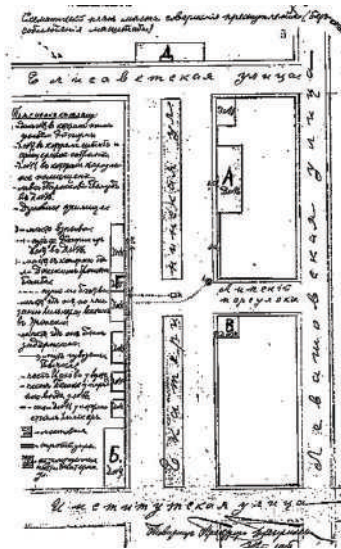

Схема-план місця здійснення замаху на фельдмаршала Г. фон Айхгорна 30 липня 1918 р. (складено державною прокуратурою 31 липня 1918 р.)

⁸⁷⁵ Беднота. – 1918. – 31 июля.

⁸⁷⁶ 10 серпня 1918 р. Б. Донського таємно судив німецький військово-польовий суд, що зібрався у будинку в'язниці. У той же день, за великого скупчення народу, Б. Донського повісили у зашморгу зі скрученого дроту на телеграфному стовпі на Лук'янівській площі Києва. До його грудей було прив'язано плакат з написом: «Вбивця фельдмаршала Айхгорна». І. Каховську також було схоплено німецькими солдатами. У вересні 1918 р. їй оголосили смертний вирок, проте за німецькими законами вирок на смерть щодо жіноцтва мав затвердити особисто кайзер, а він (Вільгельм II) так і не встиг цього зробити через вимушене зречення престолу у листопаді 1918-го року.

Гетьман П. Скоропадський був приголомшений цією звісткою. Згодом він згадуватиме про той день так: «30 липня за нов. ст. ми тільки що закінчили сніданок у саду, і я з генералом Раухом хотів пройтися по саду, що прилягає до мого будинку. Не відійшли ми й декількох кроків, як пролунав сильний вибух неподалік від будинку. По звуку вибуху я зрозумів, що розірвалося щось подібне до сильної ручної гранати. Були вислані ординарці, які за хвилину повернулися і повідомили, що поблизу нашого будинку кинута бомба у фельдмаршала Айхгорна, що вертався до себе опісля сніданку, що він лежить на бруківці, вочевидь, тяжко поранений. Я та мій ад'ютант побігли туди. Ми застали дійсно тяжку картину,

фельдмаршала перев'язували та укладали на ноші, поруч з ним лежав на інших ношах його ад'ютант Дресслер з відірваними ногами, останній, поза сумнівом, вмирав. Я підійшов до фельдмаршала, він мене впізнав, я потиснув йому руку, мені було надзвичайно шкода цього поважного старого... Пам'ятаю, що ще за кілька днів до його смерті я пішов до нього за просто. Він сам варив каву, і у розмові я йому вказав на цілу низку порушень закону, які собі дозволяли дехто з його численних підлеглих, і він обурювався цим й обіцяв вжити заходів для припинення подібних дій...

Я відчував, що його смерть тільки ускладнить становище в Україні»⁸⁷⁷. Того ж дня помер ад'ютант фельдмарша-

⁸⁷⁷ Скоропадський П. Спогади. – С. 244.

ла, капітан В. Дресслер, а о 10-й годині вечора скінчиться життя й самого Г. Айхгорна⁸⁷⁸.

Гетьмана ж П. Скоропадського бойова група російських лівих есерів планувала вбити в мент, коли той виходитиме з церкви після відспівування Г. Айхгорна, проте на той час терористи ще не встигли виготовити нову бомбу, а вже наступного дня члени цієї бойової групи були заарештовані.

Після вбивства генерал-фельдмаршала Г. Айхгорна Україною прокотилася нова хвиля арештів. Проте українські та російські соціалісти до цього часу вже встигли створити й налагодити чітку діяльність широкої та плідної мережі радикального підпілля, яка, наче маховик, набирала обертів та потужності. Одним з основних і найважливіших теренів її діяльності в Україні були широкі селянські простори величезної країни.

З початком липня на селі знову з'являються політичні агітатори, що почали готувати ґрунт до нового повстання проти гетьмана. *Німецькі та гетьманські спецслужби, тісно взаємодіючи, намагалися вистежувати їх в усіх усядах держави. Так, наприклад, офіцер для зв'язку при німецькому Штабі, сотник Вебер від імені політичного відділу повідомляв 3 липня 1918 р. начальника Власного Штабу гетьмана, що у с. Михайлівка Черкаського повіту Київської губернії відбувається посилена агітація серед селян, яких вмовляють спалити врожай (було встановлено й прізвища підбурювачів: Т. Овсієнко, Є. Гандзюра, Л. Кузуб, С. Солод, В. Ковтун, Є. Редкий, С. Гандзюра, М. Бурлей). Повідомлено було й про особу агента, що міг надати більш докладні відомості, яким виявився хлібороб того ж села на прізвище Луценко⁸⁷⁹.*

Від липня 1918 р. новий етап терористичної та повстанської боротьби проти гетьманського режиму розпочала *Конфедерація анархістських організацій України «Набат»*, а на Катеринославщині невдовзі виступить проти влади анархіст Н. Махно.

З іншого флангу російського соціалізму з новою силою виступили *більшовики*. На липень 1918 р. в Україні було створено розгалужену й глибоко законспіровану мережу підпільних більшовицьких бойових організацій – 50 партійних комітетів

⁸⁷⁸ Русское слово. – 1918. – 31 августа; Последние новости. – 1918. – 31 августа.

⁸⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 178.

(2 – губернських, 15 – міських, 24 – районних і підрайонних, 10 – повітових), а первинних партійних організацій діяло 208 (129 – у промислових містах і районах, 79 – у сільській місцевості)⁸⁸⁰.

5 липня 1918 р. на Першому з'їзді КП(б)У (тривав від 5 по 12 липня у Москві) було затверджено загальний план боротьби проти Гетьманату. В резолюції з'їзду констатовалося, що «повстання на Україні розвивається під гаслом відновлення революційного воз'єднання України з Росією»⁸⁸¹. Проект цієї резолюції було запропоновано Г. Пятаковим⁸⁸². У ньому рішуче зазначалося, що «основним завданням партії пролетаріату в даний момент на Україні є... організація збройного повстання робітничо-селянських мас проти їх гнобителів»⁸⁸³.

На світлині: провідні діячі КП(б)У: О. Хмельницький, М. Рухимович, М. Грановський, В. Юдовський, К. Ворошилов, В. Мещеряков, М. Подвойський, А. Балабанова, Х. Раковський, М. Скрипник, В. Затонський.

Резолюція ж про збройне повстання, проект якої був вироблений А. Бубновим, занотувала цілу низку практичних завдань, визначальними з яких були такі:

⁸⁸⁰ Великої партії отряд. Из истории большевистских организаций Украины. – К., 1983. – С. 248.

⁸⁸¹ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. – С. 431.

⁸⁸² Спочатку КП(б)У очолював Георгій П'ятаков (липень–вересень 1918 р.), потім – Серафима Гопнер (вересень–жовтень 1918 р.), Емануїл Квірінг (жовтень 1918 р. – березень 1919 р.), Станіслав Косіор (травень 1919 р. – листопад 1920 р.).

⁸⁸³ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. – Протоколы. – К., 1988. – С. 97, 148.

1) проведення агітаційної роботи серед трудящих мас з роз'ясненням мети, значення і перспектив збройного повстання;

2) організація мережі військово-революційних комітетів як повстанських органів, підпорядкованих партії, і створення Центрального військово-революційного комітету (ЦВРК) для керівництва підготовкою і проведенням повстання;

3) технічна допомога повстанню через військово-революційні комітети;

4) внесення максимальної організованості й плановірності в повстанський рух, спрямування усіх зусиль на те, аби не допустити розгрому революційних сил по частинах⁸⁸⁴.

Вже незабаром на Чернігівщині та Полтавщині з'явилися більшовицькі повстанські загони.

У передчутті бурі, що насувалася як невідворотній рок, влада готувалася до чергового доленосного протистояння⁸⁸⁵. Відтак 16 липня 1918 р., за наказом товариша (заступника) міністра внутрішніх справ, начальник департаменту *Державної Варти МВС* розіслав усім губерніальним старостам і міським отаманам таємний обіжник у якому вимагалось негайно з'ясувати й повідомити наступне:

- 1) які у губернії існують озброєні команди і загони;
- 2) як і ким вони сформовані;
- 3) на чиї кошти утримуються;
- 4) яке ставлення їх до місцевих адміністративних властей;
- 5) чи бажаним є їхнє подальше існування⁸⁸⁶.

За десять днів, 26 липня, уряд ухвалив *Постанову «Про деякі тимчасові заходи до охорони державного порядку й громадського спокою в Україні»*, згідно якої міністрові внутрішніх справ тимчасово надавалося «право передавати, по згоді з міністрами юстиції та військовим, до Військового суду для судження по законах військового часу, як матеріальних, так і процесуальних, справи про заподіяні приватними особами такі злочинства, які по своєму змісту виявляють дійсну небезпеку для державного порядку й громадського спокою, хоч би ці злочинства були вчинені

⁸⁸⁴ Там само. – С. 154–155.

⁸⁸⁵ 15 липня 1918 р. гетьман затвердив Закон «Про передачу хлібп врожаю 1918 року в розпорядження держави [ДАМО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 4068. – Арк. 45].

⁸⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 2.

в місцевостях, які не оголошено на військовому стані»⁸⁸⁷. До таких злочинств (окрім зазначених раніше у ст. 1 част. 2 Закону від 30 травня 1918 р. про військову підсудність) визначалися також:

- усі злочинства проти державного ладу України;
- напад на урядових осіб цивільного відомства при виконанні або з приводу виконання ними службових обов'язків;
- навмисне знищення чи пошкодження майна, коли таке знищення або пошкодження переслідується в порядку державного обвинувачення;
- фальшування грошових знаків.

Під силу цього закону підлягали справи про вищезазначені злочини, включно і з тими випадками, коли останні навіть були заподіяні до його оголошення, але тільки в районах, де були бойові події і під час цих подій, а також за умов озброєного опору військовій силі, яку викликано для припинення якого-небудь безладдя. Усі справи з зазначених злочинів, навіть якщо вони вже перебували у судах цивільного відомства, передавалися до військових судів.

Після низки замахів, терористичних актів та убивств, політична верхівка країни змушена була навіть перейнятися питанням щодо життєспроможності й керованості держави та її владно-адміністративної вертикалі у разі несподіваної ізоляції чи смерті (ліквідації) її очільника – П. Скоропадського.

Відтак 1 серпня 1918 р. Рада міністрів ухвалила *Тимчасовий Закон «Про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування по-за межами держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України»*. Відповідно до вказаного Закону, було визначено, що «в разі тяжкої хвороби або смерті Ясновельможного Пана Гетьмана Верховне Управління Державою, тимчасово, аж до одужання або до вступлення нового Гетьмана, в порядку, який встановлено буде окремим законом, належить Колегії Верховних Правителів Держави»⁸⁸⁸. Колегія ж верховних правителів держави мала складатися з трьох осіб: одного правителя заздалегідь визначав сам гетьман, одного вибирав Державний Сенат і ще одного – Рада міністрів.

Гетьмав від себе мав власноручно скласти грамоту в трьох

⁸⁸⁷ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 269. – Арк. 1.

⁸⁸⁸ Державний вістник. – 1918. – № 30. – 4 серпня.

примірниках, де вказати свого кандидата на одного з членів тріумвірату верховних правителів. Ці примірники гетьман мусив особисто вкласти до окремих конвертів за власною і перстневою його печатками, при чому перші два примірники для сховку урочисто доручалися Державному Сенатові і голові Ради міністрів, а третій примірник передавався до Київського Катедрального Собору Святої Софії. У грамоті гетьман визначав дві особи, а саме: першою – визначеного ним верховного правителя, а другою – особу, яка мала стати верховним правителем, якщо перший помре, тяжко занедужає, або складе свої повноваження. Про передачу зазначених примірників грамоти державним секретарем складався акт, який підписувався самим гетьманом, а також особою, що приймала грамоту, і скріплювався державним секретарем. Усі ці акти мали зберігатися у Державному Сенаті, а копії з них – у державного секретаря.

Негайно, як тільки стало би неможливо для гетьмана правити державою через тяжку хворобу, або коли він помре, Державний Сенат під проводом його президента (а за його відсутності – старшого з голів генеральних суддів, або осіб, що їх заступали би), мав вскрити конверт з грамотою гетьмана (той, що зберігався Державним Сенатом), а також і конверти з двома іншими примірниками грамоти, які негайно бути б представлені у Державний Сенат, і оголосити наймення визначеного гетьманом верховного правителя та його заступника. При цьому, відсутність котроїсь з грамот не спиняло оголошення особи визначеного гетьманом верховного правителя та його заступника. Разом з тим зауважувалося, що визначення моменту, коли гетьман через важку хворобу не матиме вже змоги правити державою, належав самому гетьманові. У випадкові ж, якщо воля гетьмана через хворобу не могла б бути ним виявлена, то тоді – Державному Сенатові в купі з Радою міністрів.

Два інші члени Колегії верховних правителів після передбаченого оголошення верховного правителя, визначеного гетьманом, мусили б негайно бути обрані Державним Сенатом і Радою міністрів закритим голосуванням (звичайною більшістю присутніх). Про склад Колегії верховних правителів Державний Сенат того ж самого дня мав оповісти до загального відома.

Колегія верховних правителів вступила би в правління

державою негайно, не очікуючи оповіщення Державного Сенату. Її права та обов'язки сягали би законних прав і обов'язків гетьмана, однак Колегії не належало право здійснювати питання про зміну положень, викладених у гетьманській Грамоті «До всього українського народу» від 29 квітня 1918 р.

Головою Колегії верховних правителів ставав правитель, визначений паном гетьманом. Усі справи в Колегії повинні були б вирішуватися більшістю голосів. На випадок же смерті або тяжкої хвороби верховного правителя, визначеного гетьманом, або зложення ним з себе уповноважень, до складу Колегії вступав його заступник. На випадок же смерті або тяжкої хвороби інших верховних правителів, або зложення ними своїх повноважень, їхні заступники вибиралися б у встановленому порядку. Так само мало б відбуватися й в аналогічних випадках і з заступниками верховних правителів. При чому вибори мусили би робитися або Державним Сенатом, якщо вибував з Колегії обраний ним заступник, або Радою міністрів – в інших випадках. Про вступ кожного заступника до складу Колегії оповіщалося Державним Сенатом до загального відома, але заступники вступали би до Колегії негайно, не доходячись цього оповіщення.

При виїзді поза межі Української Держави гетьман, якщо знайшов би це за потрібне, мав передати на час своєї відсутності управління державою Колегії з трьох осіб, з яких одна визначалася самим гетьманом, а дві інших – обиралися в зазначеному цим законом порядку.

3 серпня 1918 р. *П. Скоропадський* склав свій Заповіт, у якому власноручно написав:

«Во Имя Отца і Сина і Святого Духа.

Я, Гетьман Усієї України, на підставі ст. 2–4 і її тимчасового закону від 3го цього Серпня про Верховне Управління Держави, на випадок моєї смерті або тяжкої хвороби, через яку я не матиму змоги правити Державою персонально, заздалегідь зі свого боку визначаю Правителем Пана Петра Яковлевича Дорошенка, а якщо він помре, тяжко занедужає або складе свої уповноваження, то на його місце визначаю Верховним Правителем Пана Сергія Вячеславовича Завадського.

Амінь.

Цю власноручну грамоту дано в столиці Держави Української місті Києві року від Р. Х. 1918го Серпня дня 3го.

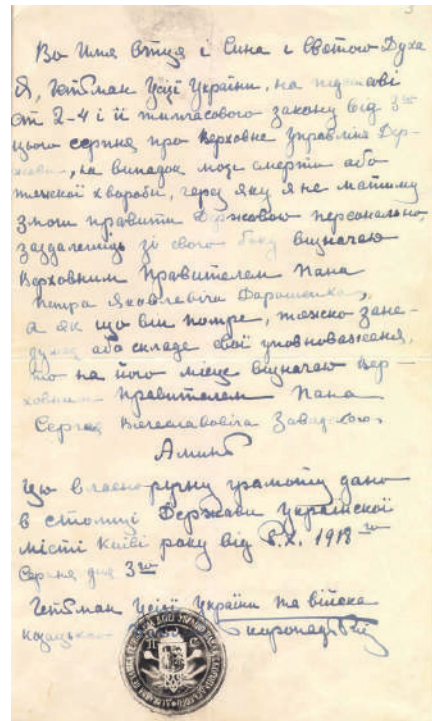
Гетьман Усієї України та війська козацького Павло Скоропадський⁸⁸⁹.

Тим часом в країні ланцюговою реакцією ширилися страйки. Невдоволення діями офіційних властей, антиурядова агітація більшовиків та інших ліворадикальних сил призвели до одного з найпотужніших з них – *страйку залізничників*. 15 липня 1918р. припинили роботу Коростенський, Сарненський і Здолбунівський залізничні вузли, а за день страйк підтримали робітники і службовці Одеської та Київської залізничних станцій. Протягом 18–20 липня до них приєдналися Катеринославський, Конотопський та Полтавський залізничні вузли⁸⁹⁰.

На підставі вимог, висунутих робітниками і службовцями

⁸⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 3.

⁸⁹⁰ 14–15 липня розпочався страйк на Здолбунівському, Сарненському та Коростенецькому залізничних вузлах Правобережної залізниці, а 16–17 липня до нього приєдналися залізничники Одеси, Києва та Поліської залізниці. Загальні дії координував страйком Київського залізничного вузла. 19 липня було зупинено також рух на Московсько-Києво-Воронезькій залізниці, 20 липня – на Харківському вузлі та Катерининській залізниці, 21 липня – на Слобідській, а 23 липня – на Північно-Донецькій. 25–26 липня страйк набув загальноукраїнського характеру й охопив бл. 200 тис. залізничників і частково перекинувся навіть на терени Білорусії, Криму і Бессарабії. Досить скоро страйку було надано політичного забарвлення й він загрожував паралічем держави та торговельно-економічним колапсом. До середини серпня 1918 р. його вдалося приборкати шляхом часткових компромісів, частково – шляхом репресій [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 117; – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 57; Нова Рада. – 1918. – 21 (8) липня; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. – К., 1937. – С. 464–467; Летопись революции. – 1925. – № 2; – 1927. – № 3; Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сб. док. и мат. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1967. – С. 227–229, 230–237, 240, 245, 261 262, 273–276, 287–294, 317–318, 357–260].

на зборах, Центральний страйковий комітет опублікував низку програмових вимог, якими вимагалось: «1. Негайне звільнення всіх залізничників, заарештованих за політичні переконання; 2. Негайна виплата готівкою всього належного залізничникам утримання по перше липня включно, а також різниці з вересня минулого року за нормами З[-го] Київського делегатського з'їзду; 3. Скасування розпорядження про зменшення надбавки на подорожчання життя, дальшу виплату її провадити за нормами З[-го] Київського делегатського з'їзду; 4. Негайне оголошення міністром по лінії про право залізничників України об'єднуватися в спілку, відновлення скасованих комітетів цієї спілки і затвердження статуту; 5. Впровадження на залізницях України 8-ми і 6-ти годинного робочого дня й суворе додержання його; 6. Негайне забезпечення залізничників предметами першої необхідності; 7. Усі звільнення і скорочення повинні проходити за планом, ухваленим органами профспілки»⁸⁹¹.

Тим часом чисельність страйкарів та географія протестів стрімко зростали, а дії учасників спротиву ставали дедалі масштабнішими. Страйковий рух фінансово й організаційно підживлювався й контролювався російськими більшовиками та лівими есе-рами. Так, скажімо, 19 липня 1918 р. ЦК КП(б)У скликав загальні збори залізничників-комуністів, на яких для допомоги Центро-страйкому на чолі з харківським залізничником-комуністом А. Близниченком та страйкомам на місцях було обрано Тимчасове організаційне залізничне бюро (Тимчасову організаційну комісію) при ЦК КП(б)У, яке отримало завдання здійснювати систематичне керівництво залізничним страйком⁸⁹². Через кілька днів бюро встановило тісні контакти з Центрострайкомом, а також домоглося прийняття рішення продовжувати страйк до задоволення всіх вимог. На кожній залізниці було створено організаційні групи комуністів⁸⁹³. Усіх, хто самовільно ставав до роботи, Центральний страйковий комітет оголошував ворогами народу. Для боротьби зі

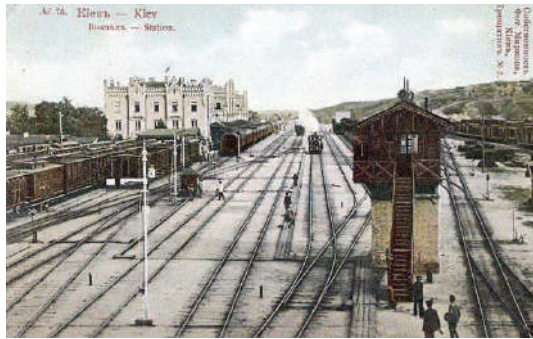
⁸⁹¹ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 10–15.

⁸⁹² Гражданская война на Украине... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 229; *Ленин В. И.* Речь при закрытии съезда, 23 марта: VIII съезд РКП(б), 18–23 марта 1919 г. // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – Т. 38. – М., 1963. – С. 271–274.

⁸⁹³ *Ленин В. И.* Речь при закрытии съезда, 23 марта: VIII съезд РКП(б), 18–23 марта 1919 г. – С. 271–274.

штрейкбрехерами та посилення морального впливу на помірковану частину страйкарів більшовики та ліві есери почали створювати спеціальні групи. Зокрема, значну активність під час страйку виявила терористична група лівих есерів «Трибунал чорної руки». Також однією з форм такої терористичної діяльності стала організація диверсій (руйнування мостів, підривання ешелонів, навмисні пошкодження потягів) та актів саботажу на залізницях, а в схвалюваних страйковими комітетами документах почастишали вимоги встановлення в Україні радянської влади⁸⁹⁴. У страйкову хвилю, за прикладом залізничників, інтенсивно втягувалися й робітники інших галузей, перш за все – металісти, які протягом липня–серпня

1918 р. здійснили 11 власних професійних страйків⁸⁹⁵. З Радянської Росії, використовуючи конспіративні партійні та профспілкові канали, страйковим комітетам та підривним групам надавалася налагоджена матеріальна та фінансова допомога⁸⁹⁶, зокрема було нелегально переправлено понад 3 млн. рублів готівкою⁸⁹⁷. Тож не дивно, що про перебіг страйкового руху регулярно подавався детальний звіт у більшовицькому часописі «Коммунист»⁸⁹⁸.

Страйк залізничників охопив понад 200 тис. робітників і службовців⁸⁹⁹, фінансово він забезпечувався ззовні (з боку РСФРР), у багатьох місцях акції супроводжувався збройними виступами, руйнуванням залізниць, підривами мостів, водокачок,

⁸⁹⁴ Там само. – С. 246–247.

⁸⁹⁵ *Супруненко Н. И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М.: Наука, 1966. – С. 58.

⁸⁹⁶ Гражданская война на Украине... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 410–412.

⁸⁹⁷ Більшовик України. – 1935. – № 7. – С. 66–67.

⁸⁹⁸ Коммунист. – 1918. – № 6. – 21 августа.– С. 13–16; – № 7–8. – 15 октября.– С. 29–30.

⁸⁹⁹ *Ленин В. И.* Речь при закрытии съезда, 23 марта: VIII съезд РКП(б), 18–23 марта 1919 г. – С. 211; Красная Армия. – 1918. – № 25. – 2 июля.

потягів та залізничних ешелонів⁹⁰⁰.

Гетьманський уряд, зі свого боку, намагався будь-що придушити страйки, які охопивши практично усі залізниці, найважливіші залізничні вузли та промислові зони, паралізували сполучення та економічне життя в державі⁹⁰¹. Занепокоєння виявляло й командування окупаційних військ. 18 липня 1918 р. міністр шляхів Б. Бутенко ультимативно зажадав від залізничників негайно припинити страйк і приступити до роботи. Становище було настільки загрозливим для державного ладу і вітчизняного господарства, що вже наступного дня Рада міністрів змушена була ухвалити фактично відновлення дії в Україні царського закону від 2 грудня

Міністр шляхів Б. Бутенко у своєму робочому кабінеті

1905 р. «Про тимчасові правила покарання за участь у страйку на підприємствах, які мають державне і народне значення»⁹⁰². Закон передбачав можливість арешту страйкарів від чотирьох місяців до одного року і чотирьох місяців.

До пошуку заходів щодо стабілізації залізничного руху в державі долучилося й німецьке та австро-угорське командування, яке з відомих причин потреби отримання їхніми країнами українського збіжжя та інших продуктів і товарів було вкрай зацікавлене у налагодженні залізничного руху. 19 липня відбулася зустріч міністра шляхів з представниками окупаційного командування, на якій обговорювалися спільні дії щодо придушення страйку. Зокрема, начальник центрального австро-німецького залізничного управління запевнив міністра Б. Бутенка, що силою допоможе приборкати страйкарів. Того ж дня спеціальним рішенням в межах залізничних установ та колективів були заборонені збори, передача по телеграфу закликів до страйку та організація й діяльність страй-

⁹⁰⁰ Ленин В. И. Телеграмма Л. Б. Каменеву // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 50. – М., 1975. – С. 307.

⁹⁰¹ Гражданская война на Украине... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 227–237, 240, 243, 245, 256–257.

⁹⁰² Там само. – С. 230.

кових комітетів. Особи, які порушували ці настанови, підлягали арешту та висилці за межі України в адміністративному порядку. Адміністрації залізниць дозволялося звертатися за допомогою до командування окупаційних військ в Україні.

20 липня 1918 р. уряд прийняв рішення передати Правобережну залізницю у підпорядкування військових комендантів, які отримали наказ силою примушувати залізничників працювати на транспорті. Як наслідок, посилилися репресії проти членів страйкових комітетів та ліворадикальних політичних партій й організацій, а більшовицько-есерівських агентів та агітаторів запроторювали до концтаборів в Очакові та Бересті (Бресті-Литовському)⁹⁰³. Так, одеський міський комендант повідомляв до відома уряду, що «залізничний страйк триває і загрожує вилитись у збройне повстання. Місто неспокойне після вислання 500 робітників в Очаків для передачі їх польовому суду»⁹⁰⁴.

У Києві Державна Варта та німецькі підрозділи оточили район Солом'янки, де мешкали залізничники, й до кінця липня було заарештовано понад 1800 робітників і членів їхніх сімей. Подібні акти покарання було вжито й в інших робітничих передмістях столиці. Усіх, хто мав стосунок до праці на залізниці, затримували і змушували приступити до роботи. Аналогічні акції було здійснено в Одесі та інших містах України. Тих, хто відмовлявся стати до роботи, заарештовували. В додаток до актів примусу та покарання, по залізничних вузлах та станціях було розіслано телеграму міністра шляхів Б. Бутенка з вимогою звільнити з роботи усіх страйкарів (рух на залізницях почав забезпечуватися спеціальними батальйонами та паровозними бригадами, терміново доставленими з Німеччини та Австро-Угорщини). Тих же, кого силою змушували працювати, зараховували працюючими тимчасово. У страйкарів, за наказом міністра, відбирали річні, сезонні й учнівські квитки, а також книжки на отримання палива й продовольства. На усіх залізницях були створені спеціальні адміністративні комісії, що мали розглядати питання про відновлення (чи не відновлення) учасників страйку на

⁹⁰³ Там само. – С. 240–241.

⁹⁰⁴ Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – Т. 1. – С. 347.

робочих місцях⁹⁰⁵.

Разом з тим, уряд вжив і заохочувальні заходи щодо повернення до праці залізничників. Так, наприклад, тим робітникам та службовцям, що повернулися до роботи, негайно виплачувалася заробітня платня та місячні грошові компенсації за березень і квітень 1918 р., а також надавалася можливість отримувати продовольство з інтендантських складів за заготівельними цінами.

Усі ці комбіновані заходи керівництва Української Держави та німецько-австрійської військової адміністрації з репресій, поміркованих поступок і преференцій невдовзі дали свої плоди й посприяли тому, що значна частина страйкарів в серпні таки припинила акції протесту й приступила до роботи, хоча деякі елементи спротиву все ще не згасали до середини вересня 1918 року.

Наприкінці липня 1918 р. протистояння, яке жевріло в надрах українського суспільно-політичного вулкану, вибухнуло з новою силою. Тоді під проводом російських більшовиків та українських «боротьбистів» *селянське повстання* почалося на Чернігівщині та Полтавщині. Розвиваючись паралельно з селянсько-повстанським рухом і відвертаючи на себе німецько-австрійські та урядові військові сили, страйк залізничників водночас, як безпосередньо, так і побічно, сприяв й розвиткові селянських озброєних заворушень, які, звісно ж, мали менш організований характер, проте за інших обставин були б куди швидше локалізовані владою. У серпні на Катеринославщині та у Північній Таврії під очільництвом анархістських отаманів Махна, Щуся, Куриленка, Зубкова вибухнуло чергове потужне повстання селянських мас.

Водночас 1 серпня 1918 р. уповноважений з організації Центрального військового штабу району Чернігівської губернії, більшовик М. Крапив'янський видав наказ: «1. Наказую всім військово-революційним організаціям району Чернігівської губернії негайно відновити необмежену Радянську владу на Україні. 2. Всіх, хто здатен володіти зброєю, закликаю негайно стати на

⁹⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 17–24.

захист прав пригнобленого українського народу. Всі повстанці повинні зібратись біля своїх штабів у волостях та повітах»⁹⁰⁶.

У свою чергу, 2 серпня 1918 р. за наказом Осібного відділу Власного Штабу гетьмана було заарештовано одного з відомих отаманів Вільного козацтва *Михайла Ковенка* (до кінця 1917 р. – український соціал-демократ, потім – соціаліст-самостійник), який був звинувачений, щоправда без

якихось суттєвих доказів, у підготовці протигетьманського повстання⁹⁰⁷. Вочевидь, спецвідділ гетьманського Штабу був занепокоєний надмірною активністю М. Ковенка в навколокозацьких справах у Києві та губернії, а також через його неприховане прагнення потрапити до складу нової Козачої Ради, яку збирав П. Скоропадський. У Лук'янівській в'язниці М. Ковенко написав листа до німецького командування, в якому запевняв у своїй німецькій орієнтації та стверджував про своє нібито членство у партії хліборобів-демократів (УДХП)⁹⁰⁸, що не відповідало дійсності. Тим не менш, вже 8 серпня його було звільнено з в'язниці.

Цей факт не лише ще раз свідчить про вагу окупаційної влади у внутрішньополітичному житті України 1918 р., але й спонукає до думки, що більшість тогочасних арештів було здійснено з візії німецьких та австро-угорських окупаційних властей (як от короточасні арешти вільнокозацьких отаманів І. Луценка, С. Гризла, М. Ковенка, М. Малашка, О. Чорнобая, Г. Горобця та інших⁹⁰⁹), а їхня нетривалість – про профілактично-залакувальну мету таких дій та прагнення зберігати внутрішню напругу в Українській Державі й, отже, можливість смикати за військово-політичні

⁹⁰⁶ Гражданская война на Украине... – Т 1. – Кн. 1. – С. 254-255.

⁹⁰⁷ *Лободаєв В. М.* Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К.: Темпора, 2010. – С. 220.

⁹⁰⁸ ДАКО. – Ф.Р. 2793. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 7–13 зв.

⁹⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 5–5 зв.; – Спр. 550. – Арк. 2–3; – Спр. 1164. – Арк. 3–3 зв.; Вперед (Катеринослав). – 1918. – 13 червня; *Амосов І.* Под сапогом немецкой оккупации // Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сб. воспоминаний и статей. – Днепропетровск, 1927. – С. 239.

мотузки нестабільне й наелектризоване українське суспільство, а надто – тримати у підвішеному стані самого гетьмана та його оточення.

Тим часом 5 серпня *більшовики України оголосили наказ № 1 «На штурм»*, яким закликалося до загальноукраїнського

повстання⁹¹⁰. Протистояння перетворилося на справжнє бойовище без фронту і правил, без запілля і законів ведення війни. 8 серпня майже одночасно розпочалися запеклі бої під Остром і Козельцем, Конотопом і Путивлем, Борзною і Черніговом. Керував

повстанським рухом на Ніжинщині у Чернігівській губернії вже згадуваний підполковник М. Крапив'янський – мешканець с. Володькова Дівця й син козака⁹¹¹. Наступного дня почався штурм головними силами повстанців Ніжина. Бій за Ніжин перетворився у справжню бійню. Під час нападу повстанців на залізничний вокзал міста загинуло два німці, четверо повстанців і декілька випадкових осіб, що перебували там під час атаки. Бій затягнувся на три доби, й коли повстанці практично оволоділи містом, діставшись до головного пункту своїх зусиль – складів зброї, – німці, перекинувши до Ніжина великі частини (два ешелони солдат), змусили повсталих залишити місто. Лише в боях за цей повітовий центр втрати гетьманців і німців сягнули 2 тис. осіб⁹¹². Після відбиття нападу, німецька залога розстріляла 12 повстанців, що потрапили у полон. Повстанцями ж було закопано у землю живими

⁹¹⁰ Того ж дня на залізничній станції Київ 1-й (пасажирський) об 11 год. 55 хв. в конторі 14 ділянки у вбиральні було підірвано бомбу під час розрахунку з робітниками [ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 725. – Арк. 1, 2].

⁹¹¹ З березня 1918 р. М. Крапив'янський був начальником штабу 2-ї радянської армії. У травні 1918 р. направлений в Україну для організації партизанського руху. Став керівником Ніжинського повстання у серпні 1918 р., яке закінчилося невдачею. У вересні 1918 р. був призначений начальником 1-ї Української радянської дивізії.

⁹¹² *Тичина В. Є.* Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. – Харків, 1969. – С. 82–87.

8 заможніх селян с. Дроздівка, а с. Мильники (нині – с. Григорівка) до тла спалено через те, що його мешканці не виявили бажання приєднатися до повсталих⁹¹³.

Тоді ж спалахнули повстання селян у Полтавському, Хорольському, Кременчуцькому, інших повітах Полтавщини. У повстанський вир знову втягувалася Київщина. Все більші регіони охоплювали селянські виступи на Харківщині. Перекинулися вони й на Херсонщину, а в другій половині серпня епіцентр боротьби переміщується також на Поділля й Волинь⁹¹⁴. Більше того, на певний час утворилися доволі великі терени, де гетьманський уряд і окупанти були вже не в силах контролювати лад і де панували повстанці, що встановлювали власні органи влади – ревкоми, ради тощо. Так, наприклад, за підрахунками, здійсненими на основі аналізу документів департаменту Державної Варти МВС, у серпні 1918 р. 2/3 території Чернігівської губернії були під владою повстанців і партизанів, що перебували під впливом більшовиків⁹¹⁵. Такі обширні повстанські аклави, контрольовані повстанцями, утворилися й у Звенигородському та Таращанському повітах Київщини. Збройні антиурядові загони на тривалий час захопили досить велику кількість населених пунктів у Васильківському, Уманському, Білоцерківському, Сквирському, Фастівському повітах. Подібні невідконтрольні гетьманській адміністрації зони існували також і в інших губерніях, в тому числі й в промислових районах. У серпні кількість тих, хто активно зі зброєю в руках протистояв гетьманському режимові досягала 80 тис. повстанців та понад 150 тис. страйкарів. У липні лише в Таращанському і Звенигородському повітах Київщини повстанськими загонами під командуванням комісара Павловського (загальною чисельністю бл. 16 тис. вояків) було забито десятки родин землевласників і службовців державних органів.

При цьому варто зазначити, що партизанськими загонами,

⁹¹³ Черниговская земская газета. – 1918. – 24 августа.

⁹¹⁴ Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – Т. 1. – С. 426–428, 430–432; Гражданская война на Украине... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 259, 261, 263, 264, 265, 266, 268–271, 281–286, 296–299, 302–309, 320–321.

⁹¹⁵ Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. – С. 101–103.

які тероризували українські терени, через конспіративні центри і штаби та місцеві військово-революційні комітети на Чернігівщині, Київщині, Волині, Поділлі, Катеринославщині, Харківщині та в Одесі керував більшовицький Всеросійський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК). Створені під його патронатом сили до липня 1918 р. налічували 30 партизанських загонів Новгород-Сіверщини, які були об'єднані у три великих з'єднання: В. Боженка (штаб у с. Юринівка), М. Салая (с. Бирине) і Т. Черняка (с. Очкине), а також полк Червоного козацтва під командуванням В. Примакова⁹¹⁶ та партизанський загін військово-революційного комітету Новгород-Сіверського повіту, що базувався у м. Середино-Буді поблизу з головним польовим центром ВЦВРК на ст. Зерново⁹¹⁷. Протягом літа 1918 р. у нейтральній зоні було зосереджено також самокеровані загони-ватаги Михалдики (район Унечі), загін при с. Кулаги, загін при с. Розорені Хутори, Голубовський і Кам'янський загони, загін Свистунова у районі Глухова, два загони в районі Обояні, кілька загонів в районі Корочі (поблизу сіл Ломове, Заяче і Велике Городище), батальйон Михайловського (біля Корочі), загони в околицях сіл Старо-Іванове, Рождественське, Воронівка, коло Нового Осколу тощо⁹¹⁸. Майже усі вони невдовзі влилися до складу так званих українських радянських військ.

Водночас у робітничих кварталах Києва, як повідомляв 10 серпня начальник Освідомчого відділу столичного отамана, «серед населення Соломенського району, надто залізничних службовців і робітників, розпочато агітацію проти існуючого уряду і німецьких властей»⁹¹⁹. Агентура спецслужб повідомляла також про те, що «з Москви та інших міст Росії прибувають агітатори з

⁹¹⁶ У січні 1918 р. під час захоплення Києва більшовиками Віталій Банін (він же Примаков) був комісаром з боротьби з контрреволюцією. Комісарами також були: Ю. Коцюбинський – з військових справ; Март'ят – пошт і телеграфів; Стогній – начальник гарнізону; Моргуліс – авіації; Чудновський – з цивільних справ; Іванов – головою Київського Совдепа.

⁹¹⁷ История 130-го Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. – Житомир, 1928. – С. 14.

⁹¹⁸ Ауссем В. К истории повстанчества на Украине (О двух партизанских дивизиях) // Летопись революции. – 1926. – № 5. – С. 9.

⁹¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 208.

тією ж метою»⁹²⁰. Збори антиурядових активістів були нечисленними, відбувалися за містом, у навколишніх до столиці лісах, а також у наближених до Солом'янки селах, де переховувалися більшовицькі агітатори та зберігалися антигетьманські прокламації⁹²¹.

Гетьманські шпики встановили також осіб, що безпосередньо провадили протидержавну агітацію та діяльність у Києві. Серед таких, наприклад, був секретар мирової делегації РСФРР Бельгов, що вів підпільну партійну роботу й перебував у контакті з представником радянської місії Червоного Хреста М. Зубковим. Цей М. Зубков, що мешкав у самій місії, являв собою нелегальний центр більшовизму в столиці й отримував з Росії великі суми коштів і комуністичну літературу. Пропандистські матеріали і гроші на підривну роботу він передавав мережі більшовицьких агентів, переважно євреям за національністю, яких збирав по п'ятницях у санітарному потязі місії Червоного Хреста на якому невдовзі збирався виїхати назад до Москви. За ним і за найближчими його співробітниками було встановлено спостереження. Як і за більшовиком та учасником боїв проти українців М. Невгадовським, що мешкав по вул. Провіантській, буд. 15, кв. 13 у Києві.

Під час же стеження у готелі «Марсель» агенти відмітили, що голова більшовицької дипломатичної делегації Х. Раковський зачав на зібрання до т. зв. «Союзу Молоді». Крім того, було розкрито банду на чолі з С. Марченком, що офіційно орудувала в якості залізничної варти на станції Київ-Товарна, а також організовану групу, яка постачала зі столиці до Бердичіва порох у скринях під виглядом багажу (до Осібного відділу Власного Штабу гетьмана були доставлені для допиту затримані бердичівчани: засуджений раніше до 6 років заслання і каторжних робіт за вбивство й амністований міщанин Калужницький, міщанин С. Козицький та громадянин М. Бац)⁹²². У Вінниці ж на початку серпня більшовиками (за сприяння водія Ясногородського) для свого підпілля було захоплено автомобіль «Мерседес», який так і не було розшукано ні місцевою міліцією, ані агентурою

⁹²⁰ Там само.

⁹²¹ Там само. – Арк. 208 зв.

⁹²² Там само. – Спр. 110. – Арк. 237–237 зв.

відділу охорони ладу Державної Варти⁹²³, а в Одесі більшовики налагодили нелегальне видання газети «Коммунист» й готували зібрання своєї конференції⁹²⁴.

Гетьманською агентурою було також встановлено, що на початку серпня на дніпровську пристань с. Вітачево Київського повіту, що між пристанями «Трипілля» і «Сталки» по Дніпру, о третій ранку прибув загін партизанів чисельністю близько 4 тис. вояків під орудою полковника (орієнтовне прізвисько – «Натієв»). Загін являв собою досить організовану силу, озброєну гвинтівками і ручними гранатами, а також чотирма гарматами і п'ятнадцятьма кулеметами. Значна більшість його особового складу була солдатами, менша – селянами, що вступили до загону частково під впливом пропаганди, частково – завдяки насиллю і погрозам. За загоном прямувала велика валка на найманих селянських конях і доволі потужний за чисельністю кіннотний запас зі здорових грайливих коней, що були награвовані по шляху слідування підрозділу. Валка вражала й кількістю продовольства: хліба, борошна, цукру, сала тощо і, крім того, ще дві підводи з захопленим у німців сукном і текстилем. По прибутті 2 серпня до згаданого вище с. Вітачевого загін здійснив привал і під його час відібрав у всіх заможних селян кращих коней, залишивши господарям лише хворих і слабких, а деяким з найбідніших селян навпаки обмінював на сильних і здорових коней. Крім того, на пристані села вояки-повстанці захопили 3 пароплави, на яких весь загін переправився через Дніпро у Полтавську губернію, де одразу ж було піддано нападу і розграбуванню старий цукровий завод, пограбовано грошову касу підприємства, а також здійснено убивство директора заводу та кількох солдатів з його німецької охорони. По цьому повстанське формування подалося на північ до нейтральної зони. За словами самих солдатів цього партизанського загону, вони прямували на кордон Української Держави, аби там з'єднатися з російськими більшовиками⁹²⁵.

У відповідь на зростання повстанського руху та нового поси-

⁹²³ Там само. – Ф. 2200. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 42.

⁹²⁴ Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 120.

⁹²⁵ Там само. – Спр. 110. – Арк. 238.

лення активності ліворадикальних антидержавних політичних сил, у першій половині серпня 1918 р. міністр внутрішніх справ

Міністр Внутр. Справ І. О. Кістяковський.

І. Кістяковський у своїй телеграмі (№ 740/3509) до Київського, Чернігівського і Полтавського губерніяльних старост вказував на необхідності зосередити усі сили на боротьбі з повстанським рухом. Міністр наголошував і на тому, що місцеві хлібороби мали би виявити всебічну допомогу уряду й, відтак, аби надати їм можливість захистити себе і свої інтереси, було визначено порядок формування добровольчих загонів з хліборобів. Крім того, життя службовців Державної Варти страхува-

лося, було встановлено забезпечення родин добровольців, що постраждали у боротьбі з повстанцями, а також винагороди за їхнє знищене майно та особливі відзнаки у боротьбі з повстанцями. Уряд взяв на себе й утримання таких добровольців під час воєнних дій, тож у розпорядження вищевказаних губерніяльних старост було переведено з цією метою 500 тис. карбованців⁹²⁶.

У доповнення до зазначеної телеграми, губерніяльні старости Київщини, Чернігівщини та Полтавщини 13 серпня 1918 р.⁹²⁷ от-

⁹²⁶ Там само. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 4.

⁹²⁷ Того ж дня, 13 серпня, урядом було ухвалено *Статут «Про організацію департаменту Державної Варти»*, який складався з директора, віце-директорів, урядовців для особливих доручень, начальників відділів, секретаря та інших службовців, відповідно до доданих штатів. На департамент покладалося відання справами: 1) попередження і запобіження злочинств, охорони громадської безпечності і порядку; 2) устрою установ Варти і догляду за їх діяльністю та за правильним провадженням справ в цих установах; 3) призначення, переміщення, увільнення і нагороди службовців Варти і призначення їм пенсій та інших законом встановлених грошових видатків; 4) охорони і спостереження за прикордонною смугою; 5) постачання чужоземцям свідочств на проживання у межах Української Держави; 6) перевірка свідчень осіб, які іменують себе за кордоном українськими громадянами, про передачу в Україну українських громадян, які затримані за кордоном і обвинувачуються у різних злочинах; 7) догляду за питними і трактирними закладами; 8) прийняття заходів безпеки від вогню і догляду за виготовленням, зберіганням, торгівлею і перевезенням пороху та інших вибухових речовин; 9) догляду за виконанням законів і правил щодо паспортів та про втікачів; 10) іншими, докладно зазначеними у відповідних частинах Збірника зведених законів і в особливих законах [ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 9–10].

римали також ще одне розпорядження (№ 751/3221) від очільника МВС І. Кістяковського, у якому наказувалося повітовим старостам озброїти найнадійніших хліборобів, спорядити їх посвідченнями на право збереження зброї та набоїв. Залучені до охорони своєї ж власності добровольці мали мешкати при сім'ях, але за потреби мусили збиратися розпорядженням місцевої Державної Варти і діяти проти повстанців спільно з її чинами й під кермом її місцевих начальників.

Міністр також наказував, по узгодженні з місцевими комітетами земельних власників, призначити у кожному повіті особливого інспектора для сприяння повітовому старості у зборі добровольців і для нагляду за особовим складом останніх. Після сформування таких загонів на вказаних інспекторів, як на начальників, накладалася перевірка: чи дійсно набрані добровольці відповідають своєму призначенню. За потреби для добровольчих чинів встановлювалися знаки відзначення. Крім того, замість платні добровольцям пропонувалися переваги при визначенні їх на урядову службу, а повне утримання (з моменту збору їх для боротьби з повстанцями і до розпуску по домівках по придушенні безладів) визначалося прийняти на рахунок державної скарбниці, як і повносяжне забезпечення вдів та сиріт тих, що загинули, допомогу пораненим та їхнім сім'ям та винагороду добровольцям за знищене чи попсоване повстанцями їхнє майно. Окрім встановлення винагороди добровольцям за відзнаку у боротьбі з повстанцями, було дозволено й видачу винагород особам, що погоджувалися за гроші повідомляти цінні відомості та призначати великі винагороди за видачу призвідників і вожаків повстанського руху й вказівки на схрони зброї. Повітовим старостам також дозволялося видавати особливим інспекторам грошові аванси на агентурні витрати. За для уникнення непорозумінь, німецьким командуванням були зроблені відповідні розпорядження своїм військам⁹²⁸.

Крім того, Радою міністрів було надано очільникові МВС І. Кістяковському «право проводити арешти осіб й надалі без попереднього погодження з начальством останніх у тих випадках,

⁹²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 4.

коли діяльність цих осіб буде ним визнано загрозовою для державного спокою», а також міністрові, губернiальним старостам і мiським отаманам було надано право за порушення громадського порядку накладати штрафи до 3 тис. крб або вчиняти арешти терміном до трьох місяців⁹²⁹.

Водночас міністр внутрішніх справ звернувся своїм наказом від 29 серпня до губернiальних старост і мiських отаманів з тим, що до МВС надходили донесення, що в ресторанах російськими офіцерами улаштовувалися систематичні антиурядові демонстрації, в перебігу яких на замовлення відвідувачів гралися монархічні російські пісні (як, наприклад, «Слався ти Славою»), під час чого присутні, вислуховуючи їх навстоячки, віддавали честь і супроводжували іноді закінчення цих славнів відповідними менту вигуками. Тож І. Кістяковський наказував учасників подібних демонстрацій затримувати і відправляти до Росії, аби «вони там з честю могли на ділі, а не в рестораних гульбищах виявити свою преданість дорогим для них політичним ідеям», а «господарів ресторанів і орудувачів притягати до відповідальності за участь в демонстраціях проти Держави».

Остаточному ж перелому у серпневому протистоянні з повстанцями на місцях й створенню у провінції альтернативних добровольчих охоронних загонів та збройних підрозділів хліборобів сприяв, поряд з німецькими та австро-угорськими каральними силами, лист начальника Власного Штабу гетьмана, надісланий під грифом «дуже таємно і негайно» до голови Ради міністрів і військового міністра Української Держави. У цьому листі, що фактично являв собою наказ-інструкцію до практичних дій, начальник гетьманського Штабу Б. Стеллецький повідомляв, що «для придушення анархії на місцях і встановлення ладу» П. Скоропадський наказав негайно приступити до організації на

⁹²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 190 зв.

місцях загонів з хліборобів, прийнявши за основу наступні його вказівки й розпорядження.

Перш за все, голова уряду і військовий міністр повинні були відрядити до кожної губернії в допомогу губерніальному старості енергійного і досвідченого генерала або полковника, а також 10 офіцерів, виключно кадрових за особливим вибором.

Помічник по військовій частині губерніального старости повинен був зайнятися виключно організацією губернії щодо встановлення в ній порядку і надавати відповідні інструкції старшинам, які перебували у його підпорядкуванні. Найпершим же їхнім обов'язком було – налагодити діяльність Державної Варти, а за потреби – то й утворювати особливі загони.

Усі хлібороби мали перебувати в розпорядженні губерніального старости, або його помічника, й мусили розраховуватися на менші бойові одиниці (сотки й десятки), а для командування ними призначалися прибулі до губерніального старости старшини, або ж офіцери з місцевих власників із покладанням відповідальності у такому випадку персонально на повітових старост. Губерніальним старостам, під їхню особисту відповідальність, надавалося право дозволяти деяким власникам, після ретельного вибору губерніальних старост, формування власних загонів на місцях.

Для озброєння загонів з хліборобів начальником Власного Штабу гетьмана наказувалося голові уряду та військовому міністру негайно вислати губерніальним старостам «необхідне число зброї, патронів і ручних гранат; зброю перевозити за виробленими для сього особливими правилами», а зброю, що видаватиметься хліборобським загонам, слід було «таврувати особливими таврами»⁹³⁰. Губерніальні старости для придушення анархії отримували особливий фонд, який повинні були утримувати на особливому обліку і звітуватися за нього перед Міністерством внутрішніх справ (з цього фонду усім загонам мали видаватися відповідні гроші). Відряджені в розпорядження губерніальних старост генерали та офіцери, а також чини охорони з хліборобів отримували добові з Особливого фонду в розмірі: генерали – по 20 крб; штаб-офіцери

⁹³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 10–11.

– по 15 крб; обер-офіцери – по 13 крб; козаки кіннотні – по 10 крб; козаки піші – по 8 крб на добу. Фураж для кіннотних приймався на рахунок державної скарбниці. Усім чинам слід було негайно оголосити про страхування їх на випадок смерті, а також про страхування їхнього майна.

Губерніальним старостам також надавалося право витрачати особливі суми для оплати за повідомлення і видачу урядовим силам «важливих агітаторів і начальників банд», про що потрібно було завчасно оголошувати населенню. Для знищення банд їм вказувалося користуватися загонами місцевих спілок хліборобів. Необхідно було також звернути увагу на утримання загонів з хліборобів та Державної Варти і задовольняти їх негайно. При цьому слід було організувати найтісніший зв'язок між загонами хліборобів, Державної Варти і німцями.

Грабіжників і ґвалтівників наказувалося розстрілювати на місці, а в разі, якщо дехто з таких виявиться серед загонів хліборобів, то – заарештовувати для віддання під військово-польовий суд. Усіх дрібних агітаторів – заарештовувати негайно, складати протоколи з показаннями свідків і відправляти до найближчого міста для віддання під звичайний суд.

Губерніальним старостам, крім того, визначалося звернути особливу увагу на діяльність міських і земських управ і за щонайменшого симптому нелояльності їхніх дій щодо гетьманського режиму, негайно розпускати такі управи і призначати нові вибори.

Військовому ж міністрові вказувалося сформуванню фельдшерські загони, а також забезпечити охоронні загони, що створювалися наново, необхідною кількістю карт і планів. Необхідно було також утворити у Києві особливі кулеметні команди для висилки їх на місця. Усі аероплани і панцерники передавалися в розпорядження генерала Г. Чоглокова й мали бути приведені в бойову готовність для польотів і кидання бомб. Панцерники також надходили в розпорядження

генерала Г. Чоголокова, а усі відомства мусили сприяти отриманню ними бензину⁹³¹.

У повітових містах і містечках було дозволено організовувати особливу охорону з місцевих мешканців під відповідальністю відряджених туди офіцерів або ж особливо шанованих місцевих жителів. Останнім рекомендувалося бути особливо уважними, щоби ці команди не грабували населення і поводили себе як дисципліновані частини.

У Києві ж необхідно було: підготувати касарні для розміщення новосформованих загонів; швидко привести в повний порядок Залізничний полк та Охочий полк з офіцерів і поповнивши його відповідно до штатного розпису; розпочати формування полків з галичан.

Свою чергою губерніальним старостам визначалося звернутися до населення з відозвою, якою оголосити, що усілякі незаконні виступи будуть нещадно каратися. Вони також щодня повинні були звітуватися перед військовим міністром і міністром внутрішніх справ про перебіг формування та дії місцевих загонів⁹³².

Відтак після ретельних, інтенсивних, термінових і жорстких підготовчих заходів, з накладанням особистої відповідальності як у Києві, так і на місцях, визначених самим гетьманом П. Скоропадським та його Власним Штабом і переданим Б. Стеллецьким у

⁹³¹ Григорій Іванович Чоголоков (1867–1921) – генерал-лейтенант російської служби. Учасник Першої світової війни. Георгіївський кавалер. Православний, дворянського походження. Випускник Олександрівського кадетського корпусу і Миколаївського кавалерійського училища (1887 р.). З училища був випущений в лейб-гвардії Козачий полк, де командував сотнею. Від 7 січня 1909 р. командував 1-м Донським козачим генералісимуса князя Суворова Італійського полком, а від 25 січня 1912 р. – 2-ю бригадою 2-ї кавалерійської дивізії. З початку Першої світової війни (від 15 серпня 1914 р.) командував 1-ю Донською козачої дивізією в складі 19-го армійського корпусу. Був нагороджений орденом Св. Георгія IV ст. за бій 8 листопада 1914 р. У 1915 р. був проведений в генерал-лейтенанти і нагороджений Георгіївською зброєю. У березні 1915 р. 1-а Донська козака дивізія увійшла до складу новосформованого 3-го кінного корпусу генерал-лейтенанта Ф. Келлера. Під час лікування пораненого командира корпусу, генерал-лейтенант Г. Чоголоков тимчасово заміщував його на посаді. Пізніше, після конфлікту з командиром корпусу ген. Ф. Келлером – з 20 травня 1916 р. був призначений командувати 2-ю Туркестанською козачою дивізією. У 1916 р. був нагороджений орденом Св. Анни I ст. з мечами. Після Лютневої революції 22 березня 1917 р. призначений командувати 2-м Кавказьким армійським корпусом у складі 10-ї армії Західного фронту. Після Жовтневого перевороту в Петрограді перебрався в Україну, а з падінням Гетьманату П. Скоропадського – на Південь Росії, де брав участь в Громадянській війні на боці «білих». В еміграції проживав у Туреччині. Помер у Константинополі 1921 р.

⁹³² ЦДАГО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 10–11.

наказному порядку прем'єр-міністрові Ф. Лизогубу й військовому міністрові О. Рогозі, ситуацію у протиборстві з повстанчими загонами та антиурядовими силами вдалося переломити. Державою було вжито додаткових масштабних і рішучих заходів щодо розгрому повстанців і вже з другої половини серпня 1918 р. урядові сили та їхні німецько-австро-угорські союзники переломлюють перебіг подій на свій бік й переходять у наступ. Повстанські сили було розгромлено, величезну кількість причетних до заворушень було заарештовано і покарано. Утім ця перемога, як відомо, була лише тимчасовою й далася дорогою ціною: на кінець серпня 1918 р. німецькі та австро-угорські війська втратили в Україні убитими близько 22 тис. солдатів та офіцерів (за даними німецького Генерального штабу), а гетьманська Державна Варта – понад 30 тис. вояків і службовців⁹³³. Тим не менш, частині повстанців, особливо з районів Ніжинщини, все ж вкотре вдалося відступити у нейтральну зону, де вони заручилися прихистком РСФРР й поповнили більшовицькі війська, які знову вичікували сприятливої пори для вдертя й знищення Української Держави.

5 вересня Рада народних комісарів РСФРР на пропозицію голови Всеросійської Надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією (ВЧК) прийняла *Постанову про червоний терор*⁹³⁴. Невдовзі ж, 8 вересня 1918 р., ЦК КП(б)У, обговоривши на своєму пленумі питання про бойові дії в Україні, постановив, що партійні організації більшовиків повинні прийняти найенергійнішу участь у подальшому розвитку партизанської війни проти гетьмана та його уряду⁹³⁵. З цією метою 15 вересня ЦК РКП(б) скликав у Москві нараду представників підпільних комуністичних організацій України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Польщі та Фінляндії. На нараді для керівництва підпільною роботою було обрано Центральне бюро комуністичних організацій окупованих районів, а основною військово-політичною задачею комуністів було – повалення гетьманського режиму, знищення державної самостійності України й

⁹³³ Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. – С. 105.

⁹³⁴ РГАСПИ. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 10.

⁹³⁵ Антонов-Овсенко В. А. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М., 1932. – С. 215.

розпалювання світової революції. Тож, як з огляду державно-політичного, так і з класово-ідеологічного, буржуазній та самостійній Українській Державі, та ще й у формі гетьманату, місця на світовій арені та по сусідству з РСФРР в теорії та практиці її комуністичних провідників не було.

Один з більшовицьких вождів Г. Зінов'єв досить чітко висловив її основну мету і напрямок в одній зі своїх промов, в якій, зокрема, наголошував: «Потрібно уподібнитися військовому таборові, з котрого можуть бути кинуті загони у село. Якщо ми не збільшимо нашу армію, нас виріже наша буржуазія. Адже у них іншого шляху немає. Нам з ними не жити на одній планеті. Нам потрібен власний соціалістичний мілітаризм за для подолання своїх ворогів. Ми повинні заволокти за собою 90 мільн. зі ста, що населяють Радянську Росію. З рештою зась говорити – їх слід знищувати. Велика відповідальність лежить на нас перед світовим пролетаріатом, який бачить, що тільки в Росії влада перейшла до робітничого класу»⁹³⁶.

Г. Зінов'єв

22 вересня Всеукраїнський центральний ВРК видав наказ про формування повстанських дивізій (1-шу очолив Кропив'янський; 2-гу – Ауссем). У цей час урядові і созницькі загони вже зуміли придушити потужні збройні повстання практично по всій Україні, завершаючи ізоляцію і знищення локальних осередків безладів. *У вересень Українська Держава вступала у відносному затишку, але з бентежними очікуваннями.* Осінь 1918 р. мала стати (і стала) визначальною і доленосною щодо існування як Гетьманату, так і Української державності загалом.

В умовах хиткої внутрішньополітичної сталості, що прийшла з кінцем літа, П. Скоропадський планував восени здійснити низку кардинальних державних реформ, створити потужні збройні

⁹³⁶ Речь тов. Зиновьева // Северная Коммуна. – 1918. – № 109. – 19 сентября.

сили й, зрештою, зміцнити не лише гетьманський режим, але й устійнити внутрішнє становище в країні та забезпечити ширше міжнародне визнання держави.

1 вересня гетьман здійснив *урочисті оглядини Першої Стрілецько-козацької української (так званої «Сірожупанної») дивізії*, що мало наочно засвідчити антидержавним силам та опозиційним радикалам про наявність у його розпорядженні достатньої військової сили й того, що перебіг курсу на розбудову потужної української національної армії переходить з проектно-документаційної фази у практичну площину⁹³⁷. Вірніше буде, однак, зауважити, що огляду було піддано, звісно ж, не увесь склад дивізійників, яких тоді передислоковували з Волині на Чернігівщину, а лише їхній 3-й полк, технічну сотню та включених тимчасово до їхнього складу делегатів від інших полків.

Урочисті парад і оглядини «Сірої» дивізії відбувся вранці на столичній Катерининській вулиці, неподалік німецької Головної комендатури та гетьманського палацу в присутності німецької та австрійсько-угорської військової влади. Спочатку відбулося Богослужіння, яке відправив о. Теодорович, а потім вже перемарш війська перед гетьманом і представниками союзних держав. «Йдеться про колишніх українських військовополонених з Австро-Угорщини, які під австрійським командуванням на Півдні України отримали [військову] освіту, і в своїх захисних сірих уніформах з підрізнаними на козацький манер жупанами, справили чудове враження, – повідомлялося Пресовим відділом командування німецької групи армій Айхгорна до Власної канцелярії П. Скоропадського. – Гетьман з'явився зі своїм Особовим Штабом в козацькій уніформі, яка йому до лиця, та обійшов фронт. Після цього відбулося урочисте церковне богослужіння за участі священника, якому асистував хор офіцерів, загони яких стояли плечем до плеча. Особливо сильне враження справило закінчення свята, коли Гетьман поцілував хрест і надихнув офіцерський хор на виконання Національного Гімну»⁹³⁸.

⁹³⁷ *Гай-Нижник П.* Невідомий документ про «Сірожупанну» дивізію // Київська старовина. – 2008. – № 1. – С. 105–110.

⁹³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9.

Після свята перед П. Скоропадським та його почетом з чудовою виправкою парадом пройшли загопи Сірожупанників. Під кінець гетьман виголосив перед загонами промову, в якій привітав їх як перших оборонців та захисників української Національної Ідеї. П. Скоропадський наголосив, що Україні потрібна готова піти на смерть, вірна й хоробра армія, перші підрозділи якої сьогодні перед ним на параді. Напевне Україна сьогодні радіє ще й вірній допомозі німецьких та австро-угорських військ, додав гетьман, але мети створення власної великої армії слід дотримуватися з усією енергією. По закінченні промови довго та гучно лунало «Слава», протягом виголошення якої грав гімн. Жваві вигуки загонів віталися гетьманом при від'їзді⁹³⁹.

Свідок і співучасник тих подій згадував, що П. Скоропадський «промовляв до нас гарною, літературною українською мовою, що зробило на присутніх дуже гарне враження. Перебіг свята Гетьмана, його розмови і перспективи на майбутнє, як також і «інтимна кава» зі старшинами, без «чужих», як висловився гетьман, зробило те, що старшини, навіть ті, які ставились негативно до особи Гетьмана, були ним захоплені. Коли Гетьман сказав, що

⁹³⁹ Гай-Нижник П. Невідомий документ про «Сірожупанну» дивізію // Київська старовина. – 2008. – № 1. – С. 105–110.

думає з Сірої дивізії створити “українську гвардію”, гучне “Слава!” покрило його слова»⁹⁴⁰.

Наступного дня, 2 вересня, П. Скоропадський відбув потягом з Києва до Німеччини для офіційної особистої зустрічі з імператором Вільгельмом II. 17 вересня гетьман повернувся до столиці України. Одним з найголовніших наслідків цих відвідин була згода кайзера на початок створення дієздатного українського війська (планувалося сформувати 8 армійських корпусів) та про передачу Українській Державі Чорноморського флоту.

Під час перебування гетьмана в Німеччині, в самій Україні МВС застосовувало рішучі заходи. Так, наприклад, було проаналізовано низку фактів й установлено, «що більшовицькі банди іноді мають успіх тільки там, де їм таємно підвозять набої, снаряди і навпаки – швидко ліквідують[ся], де підвозу немає»⁹⁴¹. Тож було вирішено, як скажімо у Роменському повіті, «прийняти найрішучіші заходи огляду всіх підозрілих місць, де б [могла бути] зброя, патрони, снаряди в селах, лісах, також підлягали огляду підводи на великих сільських дорогах, як вдень, так і вночі для цієї мети посилайте роз'їзди (...). Крім того на всіх дорогах, які ведуть з меж Чернігівської і Курської губерній встановити пости і перевіряти ретельно всі підводи, котрі направляються в межі Роменського повіту»⁹⁴².

Своєю чергою *міністр внутрішніх справ І. Кістяковський* видав 10 вересня обіжник до всіх губерніальних і окружних старост, столичного і міських отаманів з розпорядженням, що громади, товариства, спілки (союзи) та інші гуртки, а також приватні особи, що бажали би влаштувати з'їзди чи збори попередньо для цього мусили отримати на те дозвіл від відповідних губерніальних чи окружних старост та міських отаманів. Для проведення всеукраїнських чи обласних з'їздів попередню заявку слід було подати до департаменту загальних справ МВС. Преференції й сприяння влади надавалися науковим і культурно-освітнім зібранням. Забороняти ж з'їзди і зібрання було необхідним лише

⁹⁴⁰ Сірий Й. Командир Сірої дивізії // Визвольний шлях. – 1952. – Ч. 5. – С. 37–39.

⁹⁴¹ ДАСО. – Ф. Р. 5962. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 109.

⁹⁴² Там само.

у тому випадкові, коли були серйозні підстави передбачати їхню протидержавну спрямованість, або коли обставини політичного моменту чи місцеві обставини робили такі форуми небажаними⁹⁴³.

Такі превентивні заходи зумовлювались загальною напругою та наелектризованістю в суспільстві, що все ще відчувалися вцілому по державі, а також невгамованою підривною та дестабілізуючою діяльністю ліворадикальних партій та іноземного (російського) підпілля. І, як виявилось, вони були не безпідставними. Так, ще 15 серпня 1918 р. департамент Державної Варти МВС повідомляв Освідомчий відділ столичного отамана про наявність в його розпорядженні відомостей, які свідчили про те, що «*готується замах на пана Гетьмана групою більшовиків на Україні, котра має безпосередній зв'язок з Москвою*»⁹⁴⁴. Агентурі стало відомо, що усе необхідне для здійснення цього злочину буде привезено до Петроградського готелю в Києві у жовтій скрині з подвійним дном, а задля її отримання туди мали з'явитися більшовики з особливим паролем (його обіцялося надати додатково). Крім того Державній Варті було також відомо, що у більшовицьких бойовиків, які прибудуть по скриню, «*навколо тіла будуть бомби, гранати і пекельні машини*»⁹⁴⁵. Відтак МВС вказував столичному Освідомчому відділові негайно здійснити усі належні розпорядження щодо термінової розробки зазначених відомостей і прийняти відповідні міри та заходи.

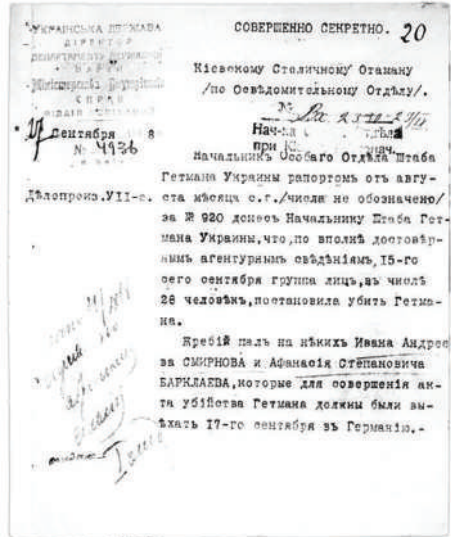
Більше того, у серпні-місяці начальник гетьманського штабного Осібного відділу Д. Бусло спеціальним рапортом (№ 920) повідомив начальників гетьманського Власного Штабу Б. Стеллецькому, що відповідно з «*цілком достовірними агентурними відомостями*» 15 вересня 1918 р. група з 28 осіб ухвалила *вбити П. Скоропадського*. Виконавців замаху на гетьмана було обрано шляхом жереба, який випав на таких собі Івана Андрійовича Смірнова та Афанасія Степановича Барклаєва. Задля виконання теракту вбивці мали 17 вересня виїхати до Німеччини і там здійсни-

⁹⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 72.

⁹⁴⁴ Там само. – Спр. 110. – Арк. 220.

⁹⁴⁵ Там само.

ти замах. Ліквідація гетьмана мала стати не просто політичним убивством, а й сигналом для загального повстання в Україні⁹⁴⁶. Заходи безпеки та конспірації з боку Власного Штабу гетьмана з приводу недопущення витоку будь-якої інформації з цього приводу були такими, що департамент Державної Варти по лінії Освідомчого відділу МВС цілком таємно повідомив київському міському отаманові про замах, що готувався проти гетьмана вже постфактум аж 27 вересня 1918 р.

Саме цим, вочевидь, й зумовлювалося цілковите утаємнення та зміна дати від'їзду П. Скоропадського до Німеччини для зустрічі з кайзером Вільгельмом II й таке ж несподіване повернення гетьмана в Україну та до власного палацу. Як відомо, терористам не вдалося втілити в життя свій намір й очільник Української Держави залишився живим, проте важливим у цій розробці є те, що вона означено вказувала принаймні на два важливі фактори: взаємозв'язок убивства П. Скоропадського з початком повстання проти його режиму та взаємодію групи заколотників в Україні з російськими більшовиками.

Готувався *замах на життя П. Скоропадського* й іншою групою більшовицьких убивць. У цілком таємній та надзвичайно терміновій телеграмі з Чернігова до конотопського повітового старости гетьманські спецслужби повідомляли органи влади цього прикордонного з більшовицькою Росією повіту про необхідність затримання трійки терористів-кілерів, що мали потягом прямувати з РСФРР в Українську Державу. «Найближчі дні мають проїхати [з] Москви: Ніколай Ніколаєвіч Кедров, тридцяти п'яти років[,] високого зросту[,] поголений[,] схожий на артиста[,] невідомий[,]

⁹⁴⁶ ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 19–21.

40 років[,] маленького зросту [з] довгим темно-русявим волоссям і невідомий 37 років [з] темноруським коротко зістриженим [волоссям], поголені[:] усі три їдуть для організації замаху на Гетьмана точка[.] Дехто Яжовській [-] Начальник контр-розвідки Курської Радянської Армії та артистка Салтикова тире [-] Аґатєєва[,] котра везе прокламації крапка[.] Виявлені й вказані [-] обшукати[,] заарештувати[,] повідомити мені номер», – наказувалося у прикордонний Конотоп цією цілком таємною телеграмою за підписом губерніяльного старости Чернігівщини М. Висоцького⁹⁴⁷.

Тож не дивно, що на тлі усіх цих оперативних зведень та донесень про підготовку нових акцій саботажу, терактів, збурення до бунтів та безладу, вкупі зі спробами замаху на особу голови держави тощо, а також з огляду, до того ж, на страшаючий досвід практично безперервних збройних повстань травня–серпня, режим вдався до нових жорстких заходів зі зміцнення безпеки державного ладу і суспільно-політичного спокою.

Відтак 24 вересня 1918 р. гетьман затвердив ухвалену Радою міністрів тимчасову *Постанову «Про міри проти осіб, які загрожують державній безпечності Української держави та її правопорядкові»*, яка надавала міністрові внутрішніх справ право видавати дозволи на арешти до двох місяців, а губерньським старостам – до двох тижнів⁹⁴⁸.

Того ж дня начальник гетьманського Штабу надіслав директорові департаменту Державної Варти⁹⁴⁹, київському губерніяльному старості, начальникові Освідомчого відділу при губерніяльному старості Полтавщини, комендантам німецьких залог майорові Ґассе та обер-лейтенантові Вальке повідомлення про інформацію, що отримав від агентури Осібного відділу Власного

⁹⁴⁷ ДАСО. – Ф. Р. 5567. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 54.

⁹⁴⁸ Державний вістник. – 1918. – №53. – 1 жовтня.

⁹⁴⁹ 18 травня 1918 р. було затверджено урядову *Постанову «Про зміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної Варти»*. Статут про організацію департаменту Державної Варти МВС було затверджено 13 серпня. У складі Державної Варти особливу місію щодо забезпечення національної безпеки та контррозвідки відіграв Освідомчий відділ, що був зобов'язаний забезпечити: запобігання злочинам проти державного ладу і безпеки та їх припинення; таємне листування у справах про злочини проти держави; інспектування місцевих освідомчих відділів; контроль за фінансовою звітністю освідомчих органів [Державний вістник. – 1918. – 16 травня; – 20 серпня; ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 16–17].

Штабу П. Скоропадського. У ньому зазначалося, що в Золотоноському і Канівському повітах існують готові до виступу проти гетьмана озброєні селянські дружини загальною чисельністю до 10 тис. осіб, які через кур'єрів (братів Герасима і Пилипа Воронів) отримували вказівки з Москви і влаштували зв'язок з жидівськими підпільними організаціями у Києві. Агенти Осібного відділу встановили також і місце переховування однієї зі столичних груп, що вчиняла терористичні акти з метою здобуття коштів. Бойовики на чолі з Б. Моргулісом, членом більшовицької партії, збиралися для акцій у Деміївці – приміському районі Києва⁹⁵⁰.

Упродовж серпня–вересня 1918 р. лише-но у Харківській губернії було заарештовано: у Вовчанському повіті – голову земських зборів А. Лихомана, члена земської управи П. Могилка; у Лебединському – голову земських зборів Н. Селіховського, члена земської управи Решітника; в Охтирському – члена земської управи Петренка; у Сумському – голову земської управи А. Мещанінова, її членів Ленгайтіса та Городенського; у Харківському – чотирьох членів повітової земської управи; у Білгородському повіті – голову міської думи Г. Лінсцера, заступника голови Антипова, земських гласних Костіня та Антонова. Ще семеро діячів повітових земств Харківщини підлягали висланню за межі держави⁹⁵¹.

Було також встановлено, що більшовицько-комуністичне організоване підпілля в Україні «має у своєму розпорядженні величезні грошові засоби і досвічених серйозних робітників-агентів»⁹⁵². Ці агенти, як повідомлялося від МВС на місця 30 вересня, «роз'їжджають по містах України і мають спілкування з українськими вій-

⁹⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 113–114.

⁹⁵¹ Леміжанська О. Взаємовідносини органів державної влади і місцевого самоврядування гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2013. – С. 131.

⁹⁵² ДАСО. – Ф.Р. 5962. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 148.

ськовими сотнями, котрих схилиють підняти збройне повстання в один день на всій Україні й збройною силою перш за все знищити командний склад германців та австрійців і їхні штаби; крім того, ці агенти вербують на службу добровольців – селян з колишніх «товаришів» спеціально для знищення всіх вартових»⁹⁵³. Як приклад, наводилася особа такого агента з Подільської губернії (єврея Гольдштейна, що був сином відомого банкіра), який мав районом своєї діяльності околиці Вінниці, Літина, Жмеринки, Летичіва, Проскурова, Могиліва-Подільського і Кам'янця-Подільського. У Вінниці йому навіть вдалося загітувати дві сотні військовиків, також ледь не збував до виступу військових у Літині, а в Проскурівському повіті налагодив цілу мережу волосних підпільних комітетів, що була пов'язана з профспілками та культурно-просвітницькими закладами, які мали також ще й надіслати своїх делегатів на нелегальний з'їзд до Києва⁹⁵⁴. Крім того, українські спецслужби мали відомості, що на середину вересня 1918 р. у Москві було заготовлено 18 мільйонів прокламацій для пропаганди серед населення України⁹⁵⁵.

У другій половині вересня 1918 р. спецслужби здійснили низку затримань радянських бойовиків та агітаторів. Зокрема було успішно закінчено агентурну операцію, в результаті якої *заарештували колишніх червоногвардійців* О. Сухарева, В. Демиртаєва, Г. Дудмера, Ф. Садовського, І. Олександрова, Ф. Денисенка, М. Дергаманщика, В. Курпатого, М. Курпатого, М. Усаєва, Б. Дем'янюка, П. Білоусова, Д. Грицаря, котрі у січні 1918 р. розстрілювали колишніх російських офіцерів та українських старшин і козаків. Під час попереднього слідства урядовці юридичного відділення довели провинність заарештованих⁹⁵⁶.

Тим не менш з початком жовтня російське більшовицьке, лівоесерівке та анархічне антидержавні терористичні підпілля, вкупі з мережею українських протигетьманських опозиційних радикальних соціалістичних партій, посилили свою діяльність. Активізували свою роботу і гетьманські спецслужби та сили правопорядку.

⁹⁵³ Там само.

⁹⁵⁴ Там само.

⁹⁵⁵ Земські известія. – 1918. – 3 октябрю. – С. 1.

⁹⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 12–25, 38–46.

7 жовтня 1918 р. начальник контррозвідувального відділу Штабу Південної армії передав українським спецслужбам отримані ним таємні відомості, що Рада народних комісарів РСФРР іще на початку серпня під виглядом дипломатичного представника відрядила до Києва спеціального радянського чиновника-агента, на якого покладалося керівництво терористичними актами в Україні. Основними його завданнями були *організація замаху на гетьмана П. Скоропадського та донського отамана П. Краснова*, на що Л. Троцький виділив близько 4 млн. рублів. Терористи повинні були прибути з Росії до Києва й зустрітися з вищевказаним дипломатом-агентом у столичному готелі «Марсель» та отримати від нього відповідні директиви⁹⁵⁷.

Перш за все, мав бути вчинений замах на П. Скоропадського, а вже потім – на П. Краснова. Однак плани було відкореговано. За вказівкою заступника голови більшовицької мирової делегації на переговорах між Українською Державою та РСФРР Д. Мануїльського, вбивство П. Краснова було скасовано, позаяк замах міг негативно вплинути на козацтво і ще більш посилити антибільшовицькі настрої на Дону. Він наполіг на тому, аби шляхом підкупу та агітації лівої частини Кругу Всевеликого війська Донського влаштувати перевибори донського отамана і таким чином знешкодити

⁹⁵⁷ Політичним терором в Україні займалися також і російські ліві есери. Так, наприклад, через загрозу замаху на першу особу держави службовці Осібного відділу Штабу гетьмана та І. Огієнко ледь вмовили П. Скоропадського відмінити свою поїздку до Кам'янця-Подільського на урочисте відкриття 22 жовтня Українського державного університету. Власне, чутки про можливе убивство гетьмана під час цього свята ще задовго до нього кружляли як у губернiальному центрі, так всією Україною. Тогочасний голова Подільської губернiальної народної управи, а на початку 1920-х рр. – міністр юстиції та заступник міністра фінансів УНР В. Приходько вже в еміграції стверджував, що чутки про атентат на гетьмана мали під собою серйозні підстави. Про це оповів йому відомий на Поділлі громадський діяч і член партії есерів (УПСР) М. Остапович. Наприкінці вересня саме навпроти університету, у будинку «Просвіти» несподівано з'явилася крамничка з содовою водою, торгували в якій два євреї. Однак, скоро після відкриття університету крамничка зникла. Дещо згодом М. Остаповичу довірочно розповіли, що «той молодий жид, що торгував в крамничці і другий, що пересиджував там – були члени російської партії лівих соціалістів-революціонерів». «Отже, коли стало відомо, що на свято відкриття Університету у Кам'янці має прибути Гетьман Скоропадський, – зазначав М. Остапович, – то було рішення, що це буде відповідна нагода вчинити на нього замах. Виконання цього завдання було доручено тим молодим людям, що мали крамничку з содовою водою. Крамничка, розуміється, ніяким комерційним підприємством не була: це була зручна база, звідки мав бути виконаний атентат. Звичайно, що коли Гетьман не приїхав, то минула потреба і в крамничці з содовою водою, а її власники зникли з Кам'янця невідомо куди...» [Приходько В. К. З історії повстання українського університету в Кам'янці на Поділлі. – Хм., 2012. – С. 89–90].

П. Краснова. З метою улаштування перевиборів активно працювали з донським командним складом такий собі Богучарський та лікар-більшовик Попов, проте їхній задум зазнав невдачі. Відтак ставку знов було зроблено на терор.

6 жовтня члени терористичної організації зібралися в одному з готелів Харкова, куди з Курська прибув член Головної Військової Ради, підосавул Поздняков (справжнє прізвище невідоме). Членами організації були: зять Гермогена, студент Тарараєв (розпорядник розстрілів), його сестра Марія Тарараєва (секретар трибуналу), осавул Шурупов (новочеркаський чоботар, що мешкав на вул. Платонівській і видавав адреси), такий собі Васільєв (що жив у Новочеркаську поміж вулицями Отаманською та Московською), а також ще якийсь новочеркаський чоботар, прізвище якого не було встановлено, машиніст Іван Волгін (мешкав у Борисоглібську), Черемухін та Понеделеїн (що мешкали на станції Євстратовка)⁹⁵⁸.

Усі акції та дії більшовицького підпілля і навіть дипломатів цілковито контролювалися і спрямовувалися з їхнього партійно-державного центру в Москві, а прикордонний Курськ став осередком концентрації антиукраїнської розвідувальної і контррозвідувальної мережі, терористично-підривних груп, шпигунсько-пропагандистського підпілля та оперативного штабу збройних підрозділів та армій тощо. Уся ця антиукраїнська тактика підточення і стратегія завоювання розроблялися й спрямовувалися керівними органами і вождями більшовицької партії. В остаточному вигляді мета комуністичної Росії була виражена в одному з рішень ЦК РКП(б), який визнав за необхідне для підтримки повстання і повного розгрому німецько-австро-угорських окупантів на Україні створити регулярні «українські» військові частини⁹⁵⁹.

⁹⁵⁸ ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 15–16.

⁹⁵⁹ Очерки истории Коммунистической партии Украины. – К., 1977. – С. 305; Протокол чрезвычайного заседания Совета Рабоче-Крестьянской Обороны Украины; Телеграмма Н. И. Подвойского в Реввоенсовет Республики о ходе формирования воинских частей на Украине; Резолюция объединенного заседания Харьковского городского и районных советов профсоюзов и фабзавкомов о мобилизации рабочих для борьбы с внутренней контрреволюцией; Декрет Совета Народных Комиссаров УССР о призыве на военную службу граждан УССР; Приказ Наркомвоена УССР о мобилизации рабочих в Красную Армию; Протокол заседания Совета Рабоче-Крестьянской Обороны УССР // Гражданская война на Украине, 1918–1920: Сб. документов и материалов. – Т. 2. – К., 1967. – С. 7–9, 20, 46, 48–49, 97; *Кляцкин С. М.* На защите Октября. – М., 1965. – С. 382.

Відповідно до подібних та інших, більш докладних й секретних вказівок В. Леніна та ЦК РКП(б), більшовики України наполегливо формували в нейтральній зоні (на кордоні Української Держави з РСФРР) регулярні військові частини з прибулих в цю територіальну смугу партизанських загонів і місцевих повстанців. Інформуючи В. Леніна про хід цієї роботи, член ЦК РКП(б) Я. Свердлов писав у середині жовтня 1918 р.: «Вважаю, за теперішніх умов необхідно більш повне сприяння нашим українцям у формуванні їхніх частин. Загалом зараз же на Український фронт можна децю кинути. Справи не погані»⁹⁶⁰. У резолюції ж «Про поточний момент» II з'їзду КП(б)У, що відбувався у Москві 17–22 жовтня 1918 р. під ідейним керівництвом В. Леніна, зазначалося, що першочерговим завданням у боротьбі за радянську владу є «об'єднання Радянської України з Радянською Росією, яке одне тільки в змозі забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного і культурного розвитку»⁹⁶¹. З'їзд вказав на необхідність посилення підготовки до захоплення влади в основних робочих центрах України і закликав партійні організації енергійно створювати для майбутньої боротьби дисципліновані військові частини.

Український уряд і спецслужби самовіддано намагалися боротися з більшовицькою шпигунсько-терористичною і партійно-пропагандистською мережею. Так, наприклад, з наказу І. Кістяковського у жовтні 1918 р. у Житомирі було викрито розгалужену бойову організацію російських лівих есерів⁹⁶², а у Києві та Одесі були заарештовані члени двох викритих великих більшовицьких організацій, які мали зв'язок з більшовицькою мирною делегацією в столиці та з радянським консульством в Південній Пальмірі⁹⁶³. Допит затриманих, труси та обшуки в цих організаціях і навіть у

⁹⁶⁰ Распоряжение Н. И. Подвойского Харьковскому и Киевскому окрвоенкомам о формировании 5-й Украинской стрелковой дивизии; Распоряжение Н. И. Подвойского Одесскому окрвоенкомому об ускорении формирования 6-й дивизии и отправке ее на Южный фронт // Гражданская война на Украине, 1918–1920. – Т. 2. – С. 56–58.

⁹⁶¹ Ленин В. И. Телеграмма Х. Г. Раковскому, В. А. Антонову-Овсеенко, Н. И. Подвойскому // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 50. – М., 1975. – С. 302–303.

⁹⁶² ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 2–2 зв.

⁹⁶³ Там само. – Спр. 114. – Арк. 462.

самих делегатів, виявили тісний зв'язок між головою більшовицької мирової делегації Х. Раковським, українськими соціалістичними діячами та радикальними терористичними організаціями, а також посередництво між ними представників німецької влади⁹⁶⁴. У розпорядженні Міністерства внутрішніх справ були неспростовні докази того, що члени більшовицької делегації вели посилену більшовицько-революційну агітацію в Україні, не шкодували мільйонів рублів на організацію залізничних страйків та на організацію збройного повстання тощо, але німці усіяло заважали приборканню цих дій та наполегливо прикривали ленінських агентів⁹⁶⁵.

Чи знали союзники Української Держави про те, що РСФРР фінансує повстанців і допомагає їм зброєю тощо? Абсолютно! Проте не лише ніяк не реагували на подібні факти, але й затуляли на це очі й заважали гетьманським спецслужбам протидіяти такому втручання. Так, наприклад, голова більшовицької мирової делегації в Києві у своїй телеграмі в Москву від 2 вересня розповідав про свою довірочну розмову з німецьким посланцем. Х. Раковський, зокрема, писав, що німці часто співдіють з більшовиками, зокрема, через Новоросійськ⁹⁶⁶. А. Мумм, оповідав далі Х. Раковський, «звинуватив нас в напівжартівливій формі, що допомагаємо страйку (і що про це в Москві вже відправлено Німеччині представлення) і озброюємо повстанців, постачаєм революціонерам гроші. На мое заперечення, – доповідав Х. Раковський, – що наша делегація *est-tassez sage et intellegente pour ne pas semoler des affaires (ni ne la concernent pas)* він заперечив сміючись, що є багато способів обходити правила дипломатичної етики, на що з моєї [Раковського] сторони настало заперечення: *la dessus vous devrez etre mieux renseigne que moi etant depuis longtemps dans cotla cariere*»⁹⁶⁷.

Зрештою на цьому ґрунті в українського міністра внутрішніх справ загострилися стосунки з німецьким військовим командуванням, адже саме за наказом І. Кістяковського було вчинено труси

⁹⁶⁴ Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине// Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 145.

⁹⁶⁵ Могилянский Н. М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930.. – С. 131

⁹⁶⁶ АВП РФ. – Ф. 04. – Оп.51. – Тека 338. – Спр. 55180. – Арк. 46.

⁹⁶⁷ Там само. – Арк. 47.

у так званих більшовицьких «дипломатів», здійснено обшук у Консульстві РСФРР в Одесі, внаслідок чого були виявлені зв'язки німецької дипломатії та військової розвідки (Оберкомандо) з більшовиками. Очільник гетьманського МВС звинуватив німців у тому, що вони знали, зокрема, про таємні перемовини між В. Винниченком (головою опозиційного Українського національного союзу) і Х. Раковським (керівником делегації РСФРР на мирових переговорах з Українською Державою) й не повідомили про це український уряд. Під час обшуку у приміщенні радянської делегації та консульства, Державна Варта та агенти Освідомчого відділу знайшли документи, що підтверджували звинувачення І. Кістяковського⁹⁶⁸.

*Міністр внутрішніх справ Української Держави
Ігор Кістяковський у своєму робочому кабінеті*⁹⁶⁹

Зокрема, Освідомчий відділ МВС у своїй агентурній записці доповідав про підготовку більшовиками повстання проти гетьмана. План цей складався з 7 пунктів. В доповнення до нього у розпорядженні гетьманських спецслужб опинилося й повідомлення

⁹⁶⁸ Консульство РСФРР в Одесі було ліквідовано 14 жовтня 1918 р. Співробітникам було запропоновано негайно під охороною залишити межі Української Держави.

⁹⁶⁹ Югъ. – 1918. – № 2.

Х. Раковського про отримання ним від уряду РСФРР 40 млн. рублів на організацію та на реалізацію цього плану з повалення гетьманського режиму. Українські спецслужби також мали у наявності агентурні відомості і про більшовицьку спецслужбу – ВЧК (Всероссийская чрезвычайная комиссия), знали її місце знаходження у Москві (Луб'янка), про чекістські летючі загони (зі штабом на Ворсоноф'євському провулку в Москві), про місцезнаходження співробітників ВЧК (будинки, готелі, особняк Щукіна по Успенському пров.), про структуру ВЧК з 20 відділів, їх розміщення, особовий склад, а також про військові частини ВЧК, їхній матеріально-технічний стан, порядок проведення обшуків і арештів тощо⁹⁷⁰.

Більше того, Освідомчий відділ дізнався про місце проживання В. Леніна (Кремль і дві конспіративні квартири в Москві), здобув відомості про охорону Кремля, а також про більшовицьких вождів Л. Троцького (Бронштейна), Г. Чичеріна та А. Луначарського. МВС України отримало у своє розпорядження низку свідчень про жахи «червоного» терору в РСФРР, про стан справ на Тульських збройових заводах (зокрема, про працю на них 47 тис. робітників і що на день там виготовляється 5 тис. гвинтівків)⁹⁷¹.

Захопивши документи про перебування у Києві російської Мирової делегації на чолі з Х. Раковським, гетьманські спецслужби здобули разом з ними й відомості про дії та заходи більшовицьких «дипломатів», що були спрямовані на шкоду державному ладу України⁹⁷². Крім того, до рук української служби безпеки потрапили більшовицькі зведені агентурні дані про принципи набору українських новобранців для служби в Червоній Армії РСФРР та систему грошового утримання для них⁹⁷³.

⁹⁷⁰ ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 116–119 зв.

⁹⁷¹ Там само. – Спр. 43. – Арк. 3, 4.

⁹⁷² Там само. – Оп. 1. – Спр. 883; р – Оп. 2. – Спр. 13.

⁹⁷³ Так, наприклад, кожному новобранцю-українцю, що подався до Червоної Армії, видавалося на дорогу по 65 руб. аби дістатися до збірного пункту на ст. Колонтаєвка у Курській губернії, а також по 150 руб. платні на місяць на всьому готовому (старим солдатам видавалося по 300 руб., отаману – 800 руб., агітаторам – по 450 руб. на місяць платню й 15 руб. добових). Усі ж робітники і майстри, що мали членство в партії більшовиків, мусили були залишити свої професійні заняття і повною мірою віддатися партійній роботі (усім їм також обцялося і сплачувалося утримання, відповідне до свого заробітку) [ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 11–11 зв.].

Тож обурений український міністр внутрішніх справ навіть віддав розпорядження арештувати провідників дипломатичної делегації РСФРР Х. Раковського та Д. Мануїльського після зриву нею мирових переговорів з Україною. Втілити цей намір гетьманські вартовики не змогли, позаяк не встигли зупинити більшовицький спеціальний дипломатичний потяг з ними, який все ж вислизнув до Росії. Наслідком же з боку німців стала вкрай різка вимога заступника німецького посланця, радника Тіля негайно звільнити інших арештованих більшовиків, повернути вилучені при обшуку документи і відправити до демісії І. Кістяковського. Це призвело до урядової кризи, коли 19 жовтня 1918 р. дев'ять міністрів (Василенко, Ржепецький, Романов, Колокольцов, Гутник та ін.), вступившись за міністра внутрішніх справ, демонстративно подали у відставку⁹⁷⁴.

Агентура ж Осібного відділу Власного Штабу гетьмана чітко відстежувала діяльність більшовицьких агентів, як от щодо: таємної Всеукраїнської конференції більшовиків та підпільної партійної наради Ю. П'ятакова у Києві 31 серпня; переховування у столиці колишнього командувача 3-ї радянської армії, лівого російського есера П. Лазарєва та його зміну зовнішності й плани переїзду до Одеси (рапорт від 25 вересня); Гімельфельда, який керував Московськими інструкторськими курсами з підготовки агітаторів для України та зв'язків із закордонним комітетом РКП(б) членів ВНК у Москві Яковлева і Рижкова (рапорт від 12 жовтня); зборів столичних комуністів для зустрічей з кур'єрами з провінцій, які щоденно о сьомій вечора відбувалися у київській кооперативній їдальні на Подолі, а також стосовно таємного складу забороненої літератури, що розмістився на розі столичних вулиць Межигорської та Хоревої у будинку № 18 (агентурні повідомлення від 16 листопада) тощо.

Були справи й іншого штибу. Як от агентурне донесення про те, що клоуни в столичному кафе «Максим» у програмі вар'єте виконують частівки з критикою гетьмана та його уряду⁹⁷⁵. Або ж справа про те, що 21 вересня у бердичівському театрі «Аполло» купле-

⁹⁷⁴ Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине. – С.150.

⁹⁷⁵ ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 552.

тист Грановський розповідав анекдот такого змісту: «Поїзд йде в Берлін навантажений хлібом. Під'їжджаючи до Берліна, паровоз кричить: “везу, везу”, а колеса відповідають: “будемо їсти, будемо їсти”. Повертається з Берліна порожнім без обіцяної німцями мануфактури. Під'їжджаючи до Києва, паровоз кричить: “порожній, порожній”, а колеса відповідають: “Ще не вмерла Україна»⁹⁷⁶. Тож деякі відвідувачі подали відповідну заяву до Освідомчого відділу МВС, зауважуючи, що останні слова анекдоту є «початок гімну» й тому той анекдот було визнано образливим для політики гетьмана та його уряду і вимагали покарання куплетиста.

Траплялися і курйози. Так, наприклад, такий собі громадянин Шлейко повідомив куди слід про приїзд до Києва «відомого більшовицького діяча Сталіна (Джугашвілі)» і що місцем його перебування у четвер 24 жовтня 1918 р. був готель «Прага» (№ 35), що видавав себе за студента (під чужим паспортом). «Він великий “артист” і вмє вправно вивертатися», – попереджав пильний громадянин, додаючи: «Раджу тому бути дуже обережним»⁹⁷⁷. Під час проведеної спецоперації з затримання небажаного більшовика, агенти Освідомчого відділу і Державної Варти Й. Сталіна не виявили, а натомість знайшли добропорядного громадянина Сталя Костянтина Фердинандовича, а справу на псевдосталіна довелося закрити.

Розшифрували гетманські спецслужби й акцію з передислокації більшовиками терористів-горлорізів неслов'янського походження в Україну під виглядом робітників. Так, наприклад, 16 жовтня 1918 р. в урядовій телеграмі до Полтавського губерніального староства департамент Державної Варти МВС повідомляв, що «останнім часом відзначається посилений наплив в Україну китайців, латишів, з котрих більшовицькі комісари організують окремі групи і готують до активного наступу на випадок збройного повстання»⁹⁷⁸. Згідно з агентурними повідомленнями, МВС доводило до відома місцевих органів правопорядку про спосіб легалізації та засоби конспірації таких бойовиків: «Ці групи ста-

⁹⁷⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 6.

⁹⁷⁷ Там само. – Оп. 2. – Спр. 35.

⁹⁷⁸ ДАСО. – Ф. Р.-5962. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 167.

ють до роботи на фабриках, заводах, залізницях спеціально під виглядом артилей, при чому фінансовані більшовиками погоджуються на порівняно низьку розцінку і таким чином витісняють українських робітників. Крім того, більшовики користуються китайцями і латишами для збирання необхідних їм відомостей»⁹⁷⁹. Надаючи особливо серйозного значення вказаному явищу, Києвом наказувалося застосувати невідкладні заходи з перевірки населення і вчинення періодичних облав, а також вдатися до негайного арешту всіх китайців і латишів, як таких, що входять до складу вказаних артилей, так і окремих осіб, діяльність яких може викликати підозру»⁹⁸⁰. Заарештованих слід було передати місцевому німецькому командуванню для відправлення на примусові роботи.

У цей час, протягом вересня–жовтня 1918 р. 2-й Запорозький полк під командуванням П. Болбочана з двома гарматними батареями був перекинутий на протибільшовицький фронт на Чернігівщину в район Новозибків – Новгород-Сіверський, де велися практично безперервні бої з більшовицькими загонами, зокрема на бойових позиціях в районі Стародуба. Жорстокі бої велися ще з початку жовтня, коли, наприклад, козаки 2-го пішого Запорозького полку 8–10 жовтня поблизу села Каменського, «обійдені зо

всіх сторін переважаючими силами супротивника, пробились [в] напрямку на Колпинці, завдавши великих втрат ворогові та, отримавши підкріплення, перейшли у наступ і розбили супротивника»⁹⁸¹. 5 листопада саме за цю переможну операцію, до речі, і «за його блискуче служіння Україні Його Світлість Пан Гетьман оголошує свою щиро вдячність старшинам і славним запорозьким коза-

⁹⁷⁹ Там само.

⁹⁸⁰ Там само.

⁹⁸¹ *Гай-Нижник П.* За що Петро Болбочан був представлений до звання полковника армії Української Держави // Київська старовина. – 2007. – № 6. – С. 155–157.

кам і наказав негайно представити до нагород всіх, що відзначилися і командирів 2-го Запорозького полку[.] Військового старшину БАЛАБАЧАНА підвищити в полковники»⁹⁸².

Разом з тим, як 18 жовтня повідомляв міністрові внутрішніх справ губерніяльний староста Чернігівщини, у відрізок між 8 по 15 жовтня демаркаційну лінію між Стародубом і Новгород-Сіверським перетнули радянські бойові загони. Вторгнення мало короткотерміновий успіх через «неповну впевненість в українських полках», проте невдовзі за допомогою німців вдалося стабілізувати ситуацію. В донесенні також зазначалося й про доконаний факт переходу на бік більшовиків тих підрозділів Вільного козацтва, які зосереджувалися в Унечі та Гриньові, а також частини валків інших українських збройних формувань.

Окрім того, більшовики через свою агентуру в Україні створювали підпільну (т. зв. соціалістичну) армію. Так, у терміновому цілком таємному донесенні (№ 6178) Освідомчого відділу Державної Варти до столичного отамана від 19 жовтня 1918 р. повідомлялося, що 16 жовтня у Чигирині Київської губернії було заарештовано такого собі Івана Михайловича Мацака, який на допиті зізнався, що в серпні він разом з іншими агентами був доправлений головним косісаром Москви з Росії в Україну для формування соціалістичної армії. Арештант повідомив, що головним більшовицьким агентом по Київській губернії є офіцер-літун Павел Іванович Петров (що мешкав у столиці на вул. Фундуклеївській, 68, у кв. 14), по Черкаському повіті – Олександр Смірнов, по Звенигородському – Семен Іванович Якушевич, по Уманському – Феофан Філіпович Іванов, по Чигиринському – Павло Пастій-Пастушенко. У терміновому донесенні також повідомлялося, що в ніч з 19 на 20 жовтня на квартирі П. Петрова мав відбутися з'їзд усіх цих агентів⁹⁸³.

Зрештою, як тільки-но чітко означилася поразка Центральних держав у Світовій війні, члени більшовицької мирової делегації у Києві перервали перемовини з українською стороною й, під приводом необхідності консультацій зі своїм урядом, виїхали до РСФРР. Утім, їхні перемовини по прямому дротові з головою

⁹⁸² Там само.

⁹⁸³ ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 37.

Наркомату зовнішніх справ Г. Чичеріним й телеграмне зношення між ними засвідчували, що російські дипломати готувалися й до відправки з Києва до Радянської Росії також і членів своїх родин⁹⁸⁴. А це означало, що Рада народних комісарів не мала більше наміру продовжувати мирні переговори з українським урядом. Коли ж 13 листопада у Комп'єнському лісі між Четверним союзом і Антантою було укладено перемир'я, РНК РСФРР одразу ж в односторонньому порядку зреклася своїх зобов'язань за мировим договором у Бересті (Бресті Литовському), а відтак і щодо удаваних намірів замиритися з Українською Державою та фактом її існування. Тож ще напередодні цієї події родини більшовицьких делегатів в Україні було заарештовано, що дало змогу урядові гетьмана, як повідомляв заступник міністра закордонних справ О. Палтов, українським консулам в Петрограді і Москві, домогтися від більшовиків згоди на обмін дипломатичних осіб та членів їхніх сімей з обох сторін. Відтак для українських дипломатів та їхніх родин в радянській Росії були виділені окремі потяги для повернення на Батьківщину, обмін ними з обох боків відбувся 10 листопада 1918 р. на прикордонній станції Могилів⁹⁸⁵.

Шлях до вже неприхованого вдертя й відкритої війни з Україною для більшовицької Росії було відкрито. Більше того, вже в жовтні-місяці 1918 р. йшлося про відновлення українсько-російського фронту, як це видно з офіційних повідомлень у пресі державного Українського телеграфного агентства (УТА). Так, зокрема, як повідомляло УТА з Білгорода 28 жовтня 1918 р., на тих теренах було розгромлено «більшовицькі банди, що перейшли демаркаційну смугу поблизу Сажного» й «втрати більшовиків величезні» (при цьому «селяни прилеглих сіл приймали діяльну участь в допомозі й приводили до українсько-німецького командування червоноармійців, що переховувалися», а «дрібні хлібороби для боротьби з більшовиками влаштовували свої загони на місцях»)⁹⁸⁶. Тоді ж, водночас, за розпорядженням військово-польового штабу у

⁹⁸⁴ Соловійова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. – К.; Донецьк, 2006. – С. 109.

⁹⁸⁵ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 336.

⁹⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2586. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20 зв.

російському Курську було зачинено абсолютно усі кордонно-перепускні пункти на державному розмежуванні між РСФРР та Українською Державою. Як наслідок, тисячі пасажирів потягів, що були заскочені цим зненацька, накопичилися на українських станціях Беленіно, Сажне, Білгород, Коренево й звідти змушені відтак повертатися до Харкова (пропуск до Росії більшовиками допускався лише з особливого дозволу їхнього харківського консула, місце знаходження якого на той час ніхто вже не міг встановити)⁹⁸⁷.

Паралельно більшовицька Росія формувала в Україні армію терористів, які мали за мету фізичне усунення гетьмана й здійснення військового заколоту, що мав розбурхати масштабне повстання проти існуючої влади. Як бачимо, водночас з планами збройного повстання, який організували українські соціалісти, був розроблений і план фізичного знищення П. Скоропадського, який готували російські більшовицькі та лівосерівські агенти, позаяк у спецслужб РСФРР (на відміну від українських опозиційних діячів) було достатньо відповідних кадрів терористів та практичного досвіду, і в цьому рель'єфно видно більшовицьку кооперацію з планами заколоту українських соціалістів (т. зв. групою Винниченка – Шаповала).

Утім, сили Власного Штабу гетьмана та Державної Варти МВС не могли замінити армії, а тому, передбачаючи антигетьманський заколот, об'єктивно не могли протистояти організованім військовим підрозділам опозиції, що під проводом Директорії невдовзі стали в авангарді протигетьманського виступу, а тим паче – хвилі повстання збройних загонів та різних отаманських формувань й ватаг волоцюг, які восени 1918 р. почали діяти зкоординовано й під єдиним воєнно-політичним керівництвом, про що й засвідчать події жовтня–грудня 1918 р. і, врешті-решт, призведуть до повалення Гетьманату П. Скоропадського та знищення Української Держави.

⁹⁸⁷ Там само.

Розділ 6

**ПОВАЛЕННЯ ГЕТЬМАНАТУ
П. СКОРОПАДСЬКОГО:
ПІДГОТОВКА І ЗДІЙСНЕННЯ
(жовтень–грудень 1918 р.)**

Розділ 6

Повалення Гетьманату П. Скоропадського:
підготовка і здійснення
(жовтень–грудень 1918 р.)

Лише-но на межі літа–осені 1918 р. вщухли локальні повстання селян, як з жовтня хвилювання народу знову почали наростати. Тим часом з середини вересня 1918 р. у середовищі окремих керівників лівих українських партій визрівають *плани повалити гетьманський режим насильницьким шляхом, тепер вже з залученням регулярних збройних сил.*

Роль мотора та ядра дотику й згуртування заколотників взяв на себе відомий тогочасний крайній лівий політичний і громадський діяч, поет і соціолог, що за фахом був лісником, один з ідеологів і член Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів *Микита Шаповал*. Сам він про це занотував коротко і цілком відверто: «Вересень 1918 р. приступаю на свій ризик до організації повстання /в порозумінні з Григоріївим, Вікт[ором] Павленком, ген. Осецьким, Андр[ієм] Макаренком/. До цього прилучається згодом Винниченко. Переховування перед повстанням»⁹⁸⁸. У спогадах М. Шаповал згадував також, що ще у вересні 1918 р. він «змовився з А. Макаренком, ген. Осецьким, полковником Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план заздалегідь був вирішений трьома членами Центр[ального] Комітету [партії] соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і я). Потім у цей план було втаємничено В. Винниченка, який погодився на ньо-

⁹⁸⁸ Там само. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 132.

го»⁹⁸⁹. В. Винниченко ж, зі свого боку, засвідчував з цього приводу: «Ставши по уступленню А. Ніковського головою Національного Союзу⁹⁹⁰, я мусив брати участь у всіх балаканинах, які провадились до сього моменту, до мого вступу в Н. Союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас»⁹⁹¹. П. Христюк писав, що задум силою повалити П. Скоропадського виник в середовищі лівих українських есерів (підтверджуючи загалом спогади М. Шаповала), додаючи, що ідею збройного повстання, висунуту есерами та Селянською спілкою, без вагань підтримали залізничники та соціалісти-самостійники. Нагадаю, що саме їхні представники згодом стали членами Директорії (Ф. Швець – від Селянської спілки, А. Макаренко – від залізничників, П. Андрієвський – від соціалістів-самостійників, есер М. Шаповал відмовився вступити до Директорії, а натомість від 14 листопада очолив УНС). Проти повстання висловилися соціалісти-федералісти та соціал-демократи. І лише після залучення до змови В. Винниченка (який згодом й стане на чолі Директорії) цей намір підтримали окремі есдеки⁹⁹².

Гадаю, що й С. Петлюра, який належав до УСДРП, хоч і перебував у в'язниці, був прихильником силового розв'язання питання влади (а отже, і проблеми соціально-політичного розвитку України) і не лише знав про такі наміри, але й свого часу (до арешту) наполегливо готував ґрунт для перевороту. Вважаю також, що саме ув'язнення завадило йому особисто очолити підготовку до збройного виступу проти гетьманського режиму і підтвердженням цьому є його підпільна робота на чолі Земського союзу, позиція військовиків (зокрема Січових стрільців) щодо його заочного вклю-

⁹⁸⁹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 120–121.

⁹⁹⁰ В. Винниченко став на чолі Українського національного союзу 18 вересня 1918 р. і був його головою до 14 листопада 1918 р. – П. Г.-Н.

⁹⁹¹ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. – грудень 1919 р./). – Ч. III. – С. 87–90.

⁹⁹² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Т. III. – С. 128.

чення до складу Директорії⁹⁹³ та практичне загальне керівництво республіканськими силами в листопаді–грудні 1918 р. тощо.

Підготовча праця у цьому спрямуванні не припинялася практично з перших днів встановлення Гетьманату й здійснювалася у кількох напрямках одночасно:

- політичному – консолідація опозиційних соціалістичних партій в єдиній спілці (координаційному центрі), якою спочатку був Український національно-державний союз (УНДС), а потім (від серпня 1918 р.) – Український національний союз (УНС), у поєднанні з масовою агітацією;

- громадському – робота з земськими та різного роду професійними організаціями;

- економічному – організація страйків, саботажу і, водночас, залучення коштів через кооперативну мережу;

- військовому – накопичення зброї, організація повстань, формування отаманських загонів та залучення військово-командного складу Армії Української Держави (серед січовиків, запорожців тощо);

- зовнішньому – налагодження контактів та пошуку підтримки в російських більшовиків (зокрема через очільників мирової делегації РСФРР Х. Раковського та Д. Мануїльського) та у німців (серед представників німецьких соціалістичних партій у Райхстазі, німецького Оберкомандо у Києві й, згодом, серед німецьких та австрійських солдатських комітетів та командування в Україні) тощо.

Наприкінці вересня 1918 р. В. Винниченко та М. Шаповал зав'язали контакти зі старшинством Окремого загону Січових стрільців⁹⁹⁴. Стрілецьтво морально було готове до виступу, їхні емісари, що були розіслані по країні для вербування новобранців до своєї частини, яка ще перебувала у стані формування, вже мали зносини з повстанськими отаманами Волині, Полтавщини,

⁹⁹³ Крім того, погоджуюся з думкою М. Стахів, який, перебуваючи в еміграції, вважав, що якби С. Петлюра був особисто присутній на засіданні, коли обирали членів Директорії, то саме він, а не В. Винниченко, став би її головою [*Стахів М. Україна в добі Директорії УНР.* – Т. 1. – Скрентон, 1962. – С. 72].

⁹⁹⁴ *Крезуб А. Повстання проти гетьмана П. Скоропадського і про січових стрільців // Літературно-науковий вісник.* –1928. – Кн. 11. – С. 225–318.

Катеринославщини, Чернігівщини й, очевидно, з представниками С. Петлюри (чим і зумовлюється подальша категорична вимога Січовиків щодо введення його до складу Директорії).

Тим часом погіршилася зовнішньополітична ситуація. Центральні держави терпіли поразку у Світовій війні. Вже у жовтні розвалилася Австро-Угорщина, а в листопаді 1918 р. революція сколихнула Німеччину. Гетьманат же не мав власної армії для захисту від більшовизму зовнішнього і соціал-більшовизму внутрішнього. І хоча на потреби Військового міністерства було витрачено вже 352 млн 101 тис. 302 крб.⁹⁹⁵ (за підрахунками асигнувань на потреби Військового міністерства, опублікованих у офіційному «Державному вістнику», вони становили 800 млн крб⁹⁹⁶), на практиці до сформування армії можливо стало приступити лише у другій половині вересня 1918 р. після відвідин гетьманом П. Скоропадським Німеччини на запрошення кайзера Вільгельма II. 15 вересня 1918 р. в розпорядження начальника Власного Штабу гетьмана таємною постановою на потреби Українського козацтва було асигновано 900 тис. крб⁹⁹⁷, проте справа ця все іще залишалася на рівні проекту.

Загалом же на жовтень 1918 р. в розпорядженні начальника Власного Штабу гетьмана був лише Особливий вільнонайманий загін з 800 вояків для дій проти окремих спроб більшовиків здійснити повстання у найближчому до Києва районі й ґрунтовно споряджений кулеметами, бліндованими автомобілями та іншими технічними засобами, а також 2 сотні (піша й кіннотна) Власного конвою гетьмана, укомплектовані переважно з колишніх офіцерів російської служби, та різноманітні команди й керівні кадри⁹⁹⁸. Під командою Військового міністерства у Києві була також недоукомплектована Сердюцька дивізія. Інших збройних сил у столиці гетьман не мав, а події, натомість, розгорталися з надзвичайним динамізмом та з крайньою загостренністю. Як зазначав начальник

⁹⁹⁵ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр.– Т. 2. – Ужгород, 1930. – С. 278–282.

⁹⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 24 а. – Арк. 30–31 зв.

⁹⁹⁷ Там само. – Спр. 92. – Арк. 15.

⁹⁹⁸ Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 100–101, 107.

Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький, усі ці мізерні підрозділи «мали із чудодійною швидкістю з одного тільки чуття українського патріотизму зрости у грізні бойові сили, проте насправді нічого не робили» й «лише тепер Скоропадському стало ясно, що [військовий міністр] ген. Рогоза виявився не на своєму місці»⁹⁹⁹. Утім, звільнення О. Рогози вже не могло виправити воєнно-політичне становище та якимось чином збільшити потужність збройних сил гетьманського режиму, тим паче, що охочих посісти у той загрозливий час посаду військового міністра не виявлялося. Тож на чолі Військового міністерства став молодий полковник Генерального штабу Б. Щуцький.

Гетьман П. Скоропадський серед козаків і старшин Сердюцької дивізії

З огляду на такий стан речей і не без наполегливих порад німців, П. Скоропадський вдався до спроб порозумітися з вітчизняними соціалістами. 5 жовтня 1918 р. він зустрівся з провідниками опозиційного альянсу лівих партій – Українського національного союзу (УНС) щодо створення нового гетьманського уряду, до складу якого би мали увійти українські соціалісти – представники УНС. Такий уряд, зрештою, було сформовано 24 жовтня 1918 р.

⁹⁹⁹ Там само. – Арк. 107.

шляхом реорганізації Ради міністрів Ф. Лизогуба, куди увійшли такі помірковані соціалісти як О. Лотоцький, П. Стебницький, А. В'язлов, В. Леонтович і М. Славінський¹⁰⁰⁰. Чи був задоволений УНС й, зокрема, В. Винниченко, якого П. Скоропадський, до речі, вважав більше за письменника, ніж за революціонера? Однозначно – ні, адже, як згадував згодом В. Ґренер, В. Винниченко завбачливо, з перспективи відсторонення гетьмана від влади, вимагав від П. Скоропадського в коаліційному уряді 7–8 міністерських портфелів, а надто – посад міністрів внутрішніх справ, земельних справ та військового міністра (потім, 19 жовтня В. Винниченко, А. Ніковський та М. Шраг згоджувалися не вимагати портфеля військового міністра)¹⁰⁰¹. Проте П. Скоропадський так і не пристав на таку політичну комбінацію й, вочевидь, розкусив усю небезпеку для себе подібної поступки, хоча й В. Ґренер вважав помилкою таку його позицію, позаяк гетьман втратив можливість створити український національний уряд.

Того ж дня, звинувачений в арешті С. Петлюри та небажанні його звільнити з в'язниці, а також через непорозуміння з гетьманом у політиці щодо українських соціалістів, у відставку пішов начальник особистого Штабу П. Скоропадського Б. Стеллецький. Його змінив байдужий до політичних процесів О. Аккерман, що негативно відіб'ється на розвідувальній й котррозвідувальній діяльності спеціальних служб Власного Штабу гетьмана та стану і до того нечисленних його збройних підрозділів.

Проте Осібний відділ Власного Штабу гетьмана все ж працював досить плідно. Зокрема відомими є його рапорти про контр-

¹⁰⁰⁰ При цьому соціалісти вже створили свій таємний квазіуряд. Так, 20 жовтня на засіданні Українського Національного Союзу у Києві було виголошено ґрунтовну доповідь про внутрішню організацію України і планомірне використання її творчих сил та репрезентацію її за кордоном. Тоді ж було вирішено створити комісії апарату УНС. Комісія з внутрішніх справ, яку очолив соціаліст-федераліст А. Ніковський, брала на себе завдання проведення усієї підготовчої роботи на місцях і мала виробити проект скликання Установчого Парламенту. Комісія з військових справ на чолі з соціал-демократом В. Винниченком бралася за вироблення проекту майбутньої української армії, а соціаліст-революціонер М. Шаповал очолив комісію з закордонних справ. На чолі фінансової комісії став соціал-демократ П. Мазуренко, юридичної (мала розробити проект суду в Україні) – соціаліст-федераліст В. Лещенко, а його однопартієць К. Мацісвич – земельних справ, яка мала розробити проект земельної реформи. Було започатковано також церковну та інші комісії, що фактично дублювали міністерські інституції тощо.

¹⁰⁰¹ АВП РФ. – Ф. 82. – Оп. 16. – Т. 76. – Спр. 27. – Арк. 71.

революційні вірші М. Левітського, про діяльність директора Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ та інших осіб, спрямованих проти гетьманського режиму, а також пропозиції щодо заходів боротьби з ними¹⁰⁰². Д. Бусло також відповідним рапортом повідомляв П. Скоропадського й у просоціалістичних переконаннях начальника Генерального штабу О. Сливинського¹⁰⁰³ та про наміри останнього усунути (і навіть убити) головнокомандувача Румунського фронту генерала Д. Щербачова, чому, до речі, гетьман не повірив¹⁰⁰⁴.

Водночас спостереження провадилося й за деякими *російськими політичними діячами*. Так, зокрема, з приїздом до Києва П. Мілюкова та Б. Савінкова за ними було встановлено негласний нагляд, причому особливої уваги було надано пересуванню та діяльності Б. Савінкова¹⁰⁰⁵. Столична ж підпільна російська права організація «Київський національний центр», що розглядала гетьмана як зрадника Росії, також перебувала під наглядом гетьманських спецслужб. Що ж до ж виборів Союму або стосовно можливого скликання Національного конгресу, то її члени розглядали такі перспективи у політичному житті Української Держави однозначно як замах на права російського народу й за жодних умов не бажали ніяких переговорів з гетьманом, сподіваючись на встановлення в Україні нової «правої» російської диктатури. На чолі ж майбутнього «білого» перевороту у Києві мав стати небезталанний змовник та українофоб В. Шульгін з його таємною структурою

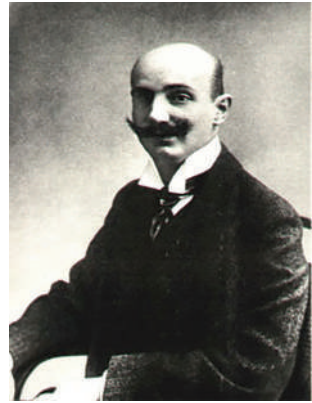
¹⁰⁰² ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 5.

¹⁰⁰³ О. Сливинський був молодим честолюбним полковником – начальником Штабу Військового міністерства. Він, спільно з генералами О. Грековим та О. Лігнау, вмів маніпулював змореним війною й недалекоглядним старим військовим міністром Української Держави генералом О. Рогозою. Користуючись своїм впливом на гетьмана та голову уряду Ф. Лизогуба, О. Сливинський інтригував проти міністра внутрішніх справ І. Кістяковського, відмивав на користь збройної опозиції соціалістичних радикалів державні кошти, які виділялися на створення армії, субсидював антигетьманську опозиційну газету «Відродження» і навіть оплачував спеціальні статті з метою дискредитувати проукраїнську політику міністра внутрішніх справ, відомого своїми переслідуваннями соціалістів [Воспоминання *В. Е. Рейнбота* о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. // *Гетман П. П. Скоропадский*. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 85].

¹⁰⁰⁴ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 181.

¹⁰⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 124–126.

«Азбука». У Києві також відбулася нарада «Київського національного центру» (група В. Шульгіна, позапартійний блок російських виборців, товариство «Русь», опозиційне крило конституційних демократів та ін.). На нараді було ухвалено активізувати боротьбу з українською самостійністю і винесено негативну оцінку діяльності гетьмана та його уряду. Проте В. Шульгін не мав належної популярності та поваги серед офіцерських і буржуазних кіл, а у самого «Центру» не було жодного авторитетного вождя, що міг би об'єднати строкатий «правий» російський рух у столиці України. Іншим підпільним угрупованням у Києві був кадетський «Совет государственного объединения», який прагнув встановлення свого впливу на гетьмана. Члени цього «Совета» були згодні «вибачити» П. Скоропадському його «українські грішки», якщо б той розпочав робити кроки у бік об'єднання Росії та заходився би гуртувати російські антибільшовицькі сили навколо Києва.

Сам П. Скоропадський у цьому контексті пригадував: «Якщо взяти картину, яка тоді малювалася поліції, то вийде наступне: з одного боку – більшовизм російський, що пустив великі гілля по усій Україні, головним чином, з легкої руки Раковського, що головував мирною комісією для установавання угоди з більшовиками з усіх суперечливих питань. Звичайно ж, у щонайтіснішому зв'язку з північними більшовиками були наші українські. Потім йшли російські соціал-революціонери і соціал-демократи та їхні українські співтовариші.

Різність програм не заважала тому, що в багатьох відношеннях тактика дій цих партій, надто я вказую на соціал-революціонерів, аніскільки не відрізнялася від дій більшовиків. Потім на світло виступають великоросійські партії, особливо неспокійним був Союз руского народу. Слабкий за чисельністю і за своїм впливом, він брав своєю нахабністю. Кадетська партія грала в Києві незначну роль, але різноманітні діячі цієї партії, що понабігали з усіх

боків Росії, одразу припідняли її дух. Звісно, вони не пропагандували збройного бунту, проте своєю проповіддю постійної критики, що розкладала, не будучи при цьому освідомленими достатньою мірою і не бажаючи освідомлюватися, підтримували протиурядові елементи.

Праві, чорносотенні партії бешкетували. До них, на жаль, примикала частина офіцерства. Праві люди, під приводом роботи на користь монархії, просто були озлоблені, що вони ніякої ролі не грали. Сюди ж приєдналася маса, котра дійсно була в скорботі, дивлячись на розпад Росії, і в Гетьмані та його уряді бачила лише зрадників російського народу. Над усіма цими партіями крикливо шаріли так звані діячі старої Росії, усіх напрямків і відтінків, що так чи інакше бажали відігравати роль... Я неодноразово намагався з ними зговоритися, але це було безрезультатно. ...Ці громадські діячі, серед яких, повторюю, були дуже відомі імена не тільки в нас, але й за кордоном, звичайно, багатьом імпонували. Вони впливали на міністрів, на німців і на представників Антанти, особливо сильно саме серед останніх. Громадські діячі мали великі зв'язки у суспільстві Києва... "України не потрібно. Ось прийде Антанта, і Гетьмана та всієї цієї опереткової країни не буде", – такою була їхня думка»¹⁰⁰⁶.

Варто також зауважити і на тому, що «біле» підпілля також готувало переворот в Україні. Зокрема, у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Чернігові та Полтаві було створено підпільні офіцерські дружини загальною чисельністю до 10 тис. офіцерів, що чекали наказу про виступ. Здійснити державний переворот в Україні прагнув й так званий «Союз возродження Росії», що планував заарештувати П. Скоропадського та проголосити у Києві нову російську владу¹⁰⁰⁷.

¹⁰⁰⁶ Скоропадський П. Спогади. – С. 207–208, 210–211.

¹⁰⁰⁷ Про загрозу проросійського державного перевороту, на тлі гарячкової організації у Києві російських монархічних груп, звертала увагу П. Скоропадського 18 жовтня й делегація УДХП, що мала того дня аудієнцію у гетьмана. Хлібороби-демократи також застерігали голову Української Держави щодо небезпеки з боку Антанти через її «єдинонеділімовську» позицію, наголошуючи, «що не врятує він режиму, ані держави, коли не зіпреться – замість на русофільських, на прихильних режимові українських групах» [Донцов Д. Рік 1918. – Торонто, 1954. – С. 109].

Тим часом, попри включення представників УНС до гетьманського уряду Ф. Лизогуба, 26 жовтня 1918 р. український есер М. Шаповал зустрівся з головою Української національної партії А. Макаренком, який мав впливи серед залізничників, задля обговорення *плану збройного усунення гетьмана й підняття нового повстання проти його режиму, проте вже з залученням до нього військовиків армії Української Держави*. Наступного дня (27 жовтня) голова УНС, соціал-демократ В. Винниченко мав зустріч з М. Шаповалом, після чого вони очолили безпосередню підготовку до заколоту.

Крім того, провідники соціалістичних партій, що входили до УНС, як от В. Винниченко (УСДРП), В. Садовський (УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), М. Шаповал (УПСР), С. Єфремов (УПСФ), А. Ніковський (УПСФ) та К. Мацієвич (УПСФ) провели нараду, на якій обговорили основні питання, в тому числі й можливість досягнення політичного компромісу з гетьманом, про створення Директорії та про початок антигетьманського збройного виступу. З'ясувалося однак, що усі присутні, за винятком Ф. Швеця (ну й, зрозуміло, В. Винниченка та М. Шаповала), виступали за ту чи іншу форму пошуку порозуміння й висловилися проти повстання. К. Мацієвич, вказавши на «розвиток нечуваного

Микита Шаповал

большевизму», застеріг, що збройний виступ зруйнує «ще слабкі форми нашої державности», на що В. Винниченко «з нетерпеливості зауважив, що ми воліємо лівий народний большевизм, як правий, поміщицький большевизм!»¹⁰⁰⁸.

Свою чергою М. Шаповал наголошував на військових силах, які вже погодилися взяти участь у заколоті, а саме: Січові стрільці (1 тис. 500 вояків), Чорноморці – 600 багнетів («мають озброєння ще на 5000 людей»), Запорозжці – 2 тис. 500 бійців (озброєння – на 5 тис.

¹⁰⁰⁸ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – Новий Йорк, 1958. – С. 49.

чол.), 3 полки запасної дивізії – 6 тис. вояків (озброєння – на 10 тис. осіб), Окремий запасний полк – 1 тис. вояків (озброєння – на 2 тис. бійців), залізнична охорона (чисельність невідома), додавши, що, провівши мобілізацію «можна мати ще 60 полків» (що, вочевидь, все ж таки було певним перебільшенням). Загалом, за словами М. Шаповала, у заколоті готові були взяти участь 11 тис. 600 озброєних вояків, а за перший–другий день мобілізації путчисти розраховували поставити під багнети ще 13 тис. 500 вояків. «Загалом рахуємо, – підсумовував він, – на 25 000 озброєного регулярного війська, не рахуючи до цього партизанських сил, які й тепер б'ються на Україні і щохвилини прилучаться до нас»¹⁰⁰⁹. Окрім того, за словами М. Шаповала, організатори заколоту сподівалися й на революційне піднесення населення, після чого армія повстанців мала б зрости ще на 50–60 тис. озброєних людей.

У відповідь на таку войовничу програму С. Єфремов застеріг, що «повстання не треба робити, щоб не руйнувати апарату державного і не викликати большевизму, яким тепер живуть». Однопартієць С. Єфремова есеф А. Ніковський додав, що хоча й «повстання може мати успіх, але вони (соціалісти-федералісти. – П.Г.-Н.) не бачать в ньому виходу для української справи з теперішнього становища, не визнають його як методу боротьби»¹⁰¹⁰. Таку думку підтримав й соціал-демократ В. Садовський, а натомість Ф. Швець висловився за повстання. При цьому слід зауважити, що усі ці діячі не мали офіційних уповноважень від своїх партій на подібні перемовини, а були персонально запрошені В. Винниченком та М. Шаповалом. Що ж до позицій самих партій, то силовий варіант підтримували лише УПСР і керівництво Селянської спілки, есефи ж та есдеки (навіть т. зв. група Винниченка у ЦК УСДРП) виступили проти повстання. Утім, група осіб-заколотників, у тому числі й військовиків, уже апіорі вирішили повалити владу силою, а згадана міжпартійна нарада мала лише формальний характер.

23 жовтня М. Шаповал мав зустріч з А. Макаренком, який на той час працював у Міністерстві шляхів і розповів про наявність

¹⁰⁰⁹ Там само.

¹⁰¹⁰ Там само. – С. 49–50.

«свого, більш тіснішого гуртка», до складу якого входили Строкоза, Тулюга, Різниченко та Осецький¹⁰¹¹. При цьому генерал О. Осецький, який стояв на чолі Окремої залізничної сторожі, «зложив по всіх станціях штаби, управи, дібрав дещо службового штату... Вже прийнято і козаків. Організовано з їх резервовий полк у Києві (залізничний полк). До полку приймаються лише свідомі українці»¹⁰¹². Залізничники ж, за словами А. Макаренка, під час повстання могли зупинити рух залізниць. Окрім того з'ясувалося, що заколотників підтримують також Запорозький полк П. Болбочана та Чорноморський кіш підполковника В. Пелешука. У свою чергу М. Шаповал повідомив А. Макаренкові, що на партійні структури та загалом на УНС заколотники розраховувати не можуть, позаяк «Національний Союз абсолютно нічого не думає про озброєну боротьбу» та взагалі «в Національному Союзі про цю справу ні з ким не можна говорити, окрім Винниченка»¹⁰¹³.

Наступного дня в кабінеті А. Макаренка (в Міністерстві шляхів) відбулася зустріч між ним, М. Шаповалом, В. Винниченком і генералом О. Осецьким. О. Осецький «без передмов» виклав свої міркування і план «глибокого охопту Києва», після чого присутні, як згадував М. Шаповал, переконалися, що їхня справа не безнадійна¹⁰¹⁴. Учасники доручили А. Макаренкові відрядити емісарів до П. Болбочана у Новгород-Сіверський, до В. Пелешука в Бердичів та до Є. Коновальця у Білу Церкву. Підготовку повстання у Київській губернії було покладено на П. Косенка (Антоновича). 29 жовтня губерніальний староста Полтавщини повідомив міністрові внутрішніх справ В. Рейнботу про «можливість збройного виступу протиукраїнських антидержавних елементів»¹⁰¹⁵.

У змову було втягнуто й Корпус залізничної охорони, яка мала, за задумом міністра шляхів Б. Бутенка, забезпечувати порядок та безпеку залізничного майна, складів зі зброєю на залізницях тощо. Проте командир корпусу ген. О. Осецький

¹⁰¹¹ Там само. – С. 30.

¹⁰¹² Там само.

¹⁰¹³ Там само.

¹⁰¹⁴ Там само. – С. 32–33.

¹⁰¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 279–279 зв.

досить швидко фактично усунув від контролю над цим підрозділом міністра й практично застосував цю озброєну охорону для пограбунку майна та амуніції, а також для координації й підготовки військового «лівого» перевороту проти гетьмана. МВС підозрювало ці підрозділи у зраді та мародерстві й навіть домагалася їх розформування, проте так і не встигло застосувати рішучих дій – новому міністру внутрішніх справ В. Рейнботу не вистачило у цій справі часу і радикалізму свого попередника І. Кістяковського, який свого часу таки переконав гетьмана ліквідувати цю службу. П. Скоропадський погодився згорнути цей підрозділ, проте поетапно, аби зберегти платню й знеболити самолюбство його командного складу. Така поступка гірко обернулася проти самого гетьмана, коли залізнична охорона Києва і Правобережної України, яку ще не встигли роззброїти, на чолі з ген. О. Осецьким виступила проти гетьмана за сигналом Директорії¹⁰¹⁶.

Як уже зазначалося вище, до змови проти гетьманського режиму було залучено військовиків. У ніч проти 30 жовтня 1918 р. у помешканні сільськогосподарського кооперативу «Централ» (на вул. Прорізній, 19 у Києві) відбулася таємна нарада, в якій взяли участь А. Макаренко, В. Винниченко, М. Шаповал, командир Корпусу залізничної охорони генерал О. Осецький, його підлеглі полковники В. Павленко (Лівобережна залага) та С. Хилобоченко (Правобережна залага), старшина Генерального штабу полковник В. Тютюнник і представники Окремого загону Січових стрільців (близько 1 тис. вояків) – полковник Є. Коновалець та сотник А. Мельник, які дали остаточну згоду на участь у повстанні.

На зустрічі було створено Оперативний штаб повстання на чолі з генералом О. Осецьким (до його складу увійшли: полковники В. Тютюнник та В. Кедровський, сотники А. Мельник та Ф. Черник)¹⁰¹⁷, а також схвалено розпочати переговори з Окремим Чорноморським кошем (В. Пелещука) та Запорозькою дивізією (П. Болбочана). Заколотники розраховували, що їхні сили становлять приблизно 12 тис. вояків, ще 60 «полків» залізничної охорони

¹⁰¹⁶ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. – С. 88.

¹⁰¹⁷ Історія українського війська. – Льв., 1992. – С. 450–451.

мали б бути швидко змобілізовані. Нестачу зброї планувалося отримати від гетьманської військової інтендатури для залізничної охорони. Січовики мали виставити 1 тис. 500 вояків, 900 з яких були добре вишколеними, а також могли надати зброї ще для 5 тисяч козаків. Гроші мали здобути В. Винниченко та М. Шаповал. Останній взяв у правління «Централу» 25 тис. грн., потім передав генералові О. Осецькому ще 15 тис. грн., а згодом ще 10 тисяч від партії есерів надав Н. Григорієв¹⁰¹⁸.

Військовий план генерала О. Осецького був таким: повстання починається на периферіях, а звідти наступає на Київ. Узагалі вся акція мала розпочинатися далі від Києва, щоб його повільно охопити концентричними колами, а потім йти вперед, організовуючи політичне й адміністративне запілля. На сильний виступ у самій столиці заколотники не сподівалися, побоючись на перших порах Сердюцької дивізії та потужної німецької залоги (бл. 30 тис. вояків). Учасники наради також вирішили, що Селянська спілка надасть своїх людей, які поїдуть закладати «штаби» чи «трійки» у повітах. Заколот було вирішено розпочати у Білій Церкві (де дислокувався ОЗСС – Окремий загін Січових стрільців¹⁰¹⁹).

Того ж дня, 30 жовтня, у Білій Церкві Стрілецька рада підтримала змовників, але висунула вимогу включити заочно до складу керівників повстання С. Петлюру, який все ще перебував у в'язниці за антигетьманський маніфест. За планом Оперативного

О. Осецький

¹⁰¹⁸ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 38.

¹⁰¹⁹ У серпні 1918 р. П. Скоропадський дав згоду на формування полку Січових стрільців та Чорноморського козачого кошу. Полк вирішили комплектувати у Білій Церкві, а згодом він отримав назву Окремий загін Січових стрільців. До його складу увійшли колишні вояки галицького полку Січових стрільців та незначна кількість добровольців – наддніпрянців.

штабу, рушійною силою заколоту призначили Січовиків – вони мали наступати з Білої Церкви на Київ. Назустріч зі столиці мали вийти Залізничники і вже разом вони б захопили місто. У подальшому відбулися ще окремі зустрічі М. Шаповала з О. Осецьким та В. Винниченка з П. Болбочаном, внаслідок яких остаточно викристалізувалося керівне ядро заколотників. «Наша військова організація, – як цілком точно визначив путчистів один з її членів (М. Шаповал), – склалась з Головного Штабу на чолі з генералом Осецьким, полковником В. Павленком, полковником Тютюнником, полковником Хилобоченком і війська: Головна Команда (генерал Осецький), Лівобережний командуючий – полковник Болбочан, Січові стрільці – полковник Коновалець, Чорноморці – підполковник Пелешук»¹⁰²⁰.

Тим часом у примарному небосхилі військово-міжнародного та соціально-політичного становина наелектризованість сягала апогею напруги й обіцялася вибухнути громами й блискавками небачених досі потуги і масштабу. Над європейськими просторами повіяв вітер кардинальних змін, у перебігу Світової війни тривали переломні події й провіщали крах Центральних держав у борні з країнам Антанти, а отже – насувався час тектонічних військово-політичних трансформацій геополітичного характеру, що неминуче мало позначитися й на внутрішньополітичному становищі в Україні та навколо неї. Прийдешні переміни відчували у всьому й усі потужні, і не тільки, гравці на українській політичній шахівниці готувалися до настання нової дійсності у всеозброєнні.

Відтак 31 жовтня новопризначений *міністр внутрішніх справ В. Рейнбот*¹⁰²¹ у своєму таємному обіжникові оголосив підлеглим службам, губерніальним і повітовим старостам, міським отаманам та органам державної безпеки про рішучий намір покласти край розгойдуванню суспільства, спробам занурити країну у хаос громадянського протистояння та намірам зруйнування наявного ладу і форми влади в державі.

¹⁰²⁰ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 40.

¹⁰²¹ В. Рейнбот був призначений міністром внутрішніх справ 24 жовтня 1918 р. [Державний вістник. – 1918. – 26 жовтня]. Він перебував на цій посаді три тижні – до 14 листопада 1918 р.

«На території Української Держави, в даний час, існує досить значна кількість політичних партій, організацій, спілок і гуртків, що почасти діють таємно, а частково відкрито [–] на підставі затверджених урядом статутів, або що утворилися явочним порядком. Одні з них ставлять визначеною метою своєї діяльності повалення існуючого Державного ладу на Україні і виступи проти особистості Пана Гетьмана, а інші, виникаючи абсолютно легально, під впливом елемента, що є їх складовою, та поточних політичних подій, поступово змінюють характер своєї діяльності, або замаскують її для досягнення тих же злочинних цілей. Тому я знаходжу за необхідне, – амбітно наголошував В. Рейнбот, – за для збереження порядку і спокою Державного ладу, застосувати найрішучіші заходи боротьби з діяльністю такого роду таємних і давніх спільнот»¹⁰²².

До числа партій, організацій і гуртків безумовно шкідливих і небезпечних державному ладу міністр внутрішніх справ відносив: Російську комуністичну партію (більшовиків); Всеукраїнську організацію комуністів-більшовиків (малася на увазі КП(б)У)¹⁰²³; партії та гуртки анархістів, незалежно від їхніх назв і відтінків; лівих російських соціалістів-революціонерів (російських лівих есерів); лівих з Української партії соціалістів-революціонерів (українських лівих есерів) як таких, «що примикають до більшовиків»; правих російських соціалістів-революціонерів (російських правих есерів), позаяк вони «виявили прагнення до створення військових організацій на Україні, для збройного повстання проти Гетьманської влади». Ця категорія партійно-організаційних пазлів політичної картини тогочасної України, за вказівкою очільника МВС, підлягала «найрішучішому переслідуванню усіма законними заходами, тобто осіб, що належать до складу названих спільнот слід піддавати обшуку, арешту і порушувати проти них або судове переслідування або розслідування в порядку закону 24 вересня 1918 року»¹⁰²⁴.

¹⁰²² ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 100.

¹⁰²³ Докладніше про цю організацію дивіться тут: ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 5–5 зв.

¹⁰²⁴ ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 100.

Видається дивною відсутність у переліку найнебезпечніших політичних організацій – Української соціал-демократичної робітничої партії (есдеків) та клонованої есерами Української Селянської спілки. Проте, вочевидь, міністр не включив ці сили до свого списку через те, що практично більшість їхніх провідних діячів на той час вже була заарештованою, а самі вони та їхні керівні органи виявляли неабияку конспірацію й не розповсюджували публічно свої ліворадикальні наміри. Не було включено до переліку й російські праві та ультраправі політичні організації та групи, які певно, не вважалися достатньо потужними та радикальними, а отже й не розглядалися як такі, що могли б становити істотну загрозу для гетьманського режиму.

Що ж до усіх інших партій, організацій, спілок і гуртків політичного спрямування, то діяльність таких, на думку В. Рейнбота, мусила перебувати під неослабленим наглядом адміністративної влади і тільки за наявності перевірених відомостей, що вказували б на їхнє прагнення до повалення державного ладу чи виступи проти особи пана гетьмана, до них мали бути застосовані рішучі методи боротьби. Тому у ставленні до осіб цієї категорії міністр закликав бути особливо обережними до тих пір, поки не з'ясується справжні цілі тієї чи іншої політичної спільноти.

Разом з тим, В. Рейнбот вказав на потребу негайної перевірки наявних даних осіб, розслідування щодо яких ще перебувало у виробництві, та відомості про тих осіб, що вже перебували під вартою в адміністративному порядку і, якщо вони не підтвердили б злочинної діяльності вказаних громадян, то їх належало би невідкладно звільнити з під варти¹⁰²⁵.

Тим часом 3 листопада 1918 р. у Німеччині вибухнула революція, а вже 10 листопада до влади прийшли представники соціал-демократичної партії (СДПН) й державу було проголошено республікою. Поразка Центральних держав додала натхнення й рішучості заколотникам. Адже, як зазначав один з керівників їхнього ядра М. Шаповал, виступ зі зброєю готувався ними давно й, готуючи таке повстання, вони лише «чекали слушного часу. Цей

¹⁰²⁵ Там само. – Арк. 100–100 зв.

слухний час прийшов – упадок німецьких фронтів»¹⁰²⁶. Далі М. Шаповал засвідчував, що, попри рішучість виступити проти гетьманського режиму, змовники активно використали військово-політичне становище тогочасної Німеччини й в іншому напрямі. Ними заздалегідь було таємно відправлено до Берліна своїх посланців (полковника О. Шаповала та соціал-демократа П. Бензю), аби вони там увійшли в зносини з німецькою соціал-демократією, що мала потужний вплив у Райхстазі, яка б «енергійно виступила проти німецького режиму на Україні і вимагала виведення відділів німецьких військ»¹⁰²⁷. Незабаром цей тиск на німецьке військово командування в Україні буде здійснено, у тому числі й щодо ув'язнених соціалістів, зокрема С. Петлюри.

У той час армії Центральних держав на терені України революціонізуються і поступово займають нейтральні позиції щодо українських державних справ, тоді як у самій країні знову ширяться протигетьманські повстання, а на півночі скупчується Червона Армія. Усе це спонукало опозиційний УНС вирішити скликати 17 листопада конгрес лівих партій та таким чином легітимізувати взяття влади нібито мирним шляхом. Зі свого боку гетьман П. Скоропадський 3 листопада на ст. Скороходово зустрівся з отаманом Всевеликого війська Донського П. Красновим, де вони домовилися пожвавити торговельно-економічні відносини між країнами і спільними зусиллями боротися з більшовиками¹⁰²⁸.

За кілька днів (6 листопада) до Києва прибули галицькі делегати Й. Назарук та М. Шухевич. Вони просили допомогти військом та спорядженням молодій Західно-Українській Народній Республіці. П. Скоропадський погодився передати необхідне військово майно та надіслати січовиків на захід України. У ніч проти 7 листопада у Білій Церкві відбулася Стрілецька рада разом із галицькими депутатами, які вмовляли своїх земляків допомогти ЗУНР. Проте більшість з присутніх відмовилася, позаяк уже були залучені до підготовки збройного заколоту проти П. Скоропадського. Про

¹⁰²⁶ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 121.

¹⁰²⁷ Там само.

¹⁰²⁸ Южное Слово. – 1918. – № 15. – 5 ноября; Відродження. – 1918. – Ч. 177. – 5 листопада.

антигетьманські настрої серед стрілецтва та серед військовиків в особистому Штабі глави держави було відомо вже давно. Ще влітку (рапорт ад'ютанта Власного Штабу гетьмана від 2 серпня 1918 р.) Осібний відділ отримав інформацію про «антиурядову діяльність» Січових стрільців та вояків Запорозької дивізії¹⁰²⁹.

7 листопада начальник Осібного відділу повідомив начальника гетьманського Штабу, що «в найближчому часі має намір видаватися нова газета “Трибуна”, в якій будуть приймати участь міністр праці Славинський під псевдонімом Стависький, міністри Стебницький під псевдонімом Смутке і Лотоцький під псевдонімом Білоус»¹⁰³⁰.

Підригну роботу проти гетьманського режиму провадила й *Уфімська Директорія* (уряд, складений з членів Всеросійських Установчих зборів), сподіваючись передати владу в Україні до рук кіл, що групувалися навколо політичної організації *Союз возродження Россії (СВР)*. «Союз» готував у Києві збройний антигетьманський переворот й з цією метою в його лавах навіть було створено таємну офіцерську дружину. Крім того, СВР налагодив співпрацю з есерівськими терористичними групами. До змови були притягнуті також офіцери, що перебували на високих постах у гетьманській армії та колишні імперські чиновники, що знайшли своє місце в урядових структурах Української Держави. Змовники були пов'язані з агентами Антанти й працювали на антантівські субсидії. В. Станкевич, колишній комісар при головній команді Російської армії за часів А. Керенського, згадував як він разом з членами «лівих організацій» підготовляв змову проти гетьмана. Метою її було скинути з гетьманства і вбити П. Скоропадського, а потім «передати владу кругам, що купчилися коло Союзу возродження Россії, який мусив координувати свою діяльність з Уфімською Директорією»¹⁰³¹. Для цього вже було сформовано спецвідділ саботажників, що мали всіма засобами розвалювати залізничний рух, і навіть сформовано новий «тіньовий» уряд «Малоросії – Південно-Західного краю» на чолі з есером і масоном Дмитром Одинцем

¹⁰²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1, 2–6.

¹⁰³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 100.

¹⁰³¹ *Станкевич В. Б.* Воспоминания, 1914–1919 г. – Берлин, 1920. – С. 324.

(головую Русского національного совета у Києві та Південного комітету Союзу відродження Росії), що у часи Центральної Ради був міністром з великоросійських справ в її уряді. Члени СВР навіть заручилися підтримкою представників вищого військового командування у Києві.

«Низка офіцерських дружин, – згадував В. Станкевич, – заявила свою готовність сприяти нам; темні чутки про наші наміри дуже хвилювали і турбували Скоропадського, про що нам повідомляли з найближчих до нього кіл; суб'єктивно ми були настільки впевнені в успіху, що був намічений новий кабінет з Одинцем на чолі, призначений день виступу і навіть приготовлені прокламації для поширення у день перевороту»¹⁰³². До бойового загону, що формувався «Союзом» встигло записатися 27 офіцерів¹⁰³³.

В. Станкевич

За словами В. Станкевича, в призначений для перевороту день (14 листопада) П. Скоропадський «сам опублікував, можливо саме для попередження перевороту, свою нову чергову орієнтацію вже на Єдину Росію [...] і тим вніс розбрат в офіцерські дружини, позаяк частина офіцерів визнала, що більш нічого і не треба. Ми змушені були скасувати свій виступ. А там насувалися нові події, які висвітлюють питання про Київ та Україну з нового боку»¹⁰³⁴.

М. Стахів з цього приводу згадував: «Підготовка до майбутнього повстання розпочалась після відомої зустрічі Гетьмана П. Скоропадського та генерала П. Краснова, завдяки зусиллям полковників П. Болбочана, В. Павленка, представників Стрілецької ради Є. Коновальця та А. Мельника. Політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними – А. Галіп, а також П. Дідушок, як секретар “керівного гурту”»¹⁰³⁵. Саме ці два угруповання розгорнули спільні заходи щодо підготовки збройного

¹⁰³² Там само. – С. 325.

¹⁰³³ *Мякотин В.* Из недалекого прошлого (Отрывки воспоминаний). В Киеве при гетмане // Революция на Украине. По мемуарам белых. – К.; – Л., 1930. – С. 225–226.

¹⁰³⁴ *Станкевич В. Б.* Воспоминания, 1914–1919 г. – Берлин, 1920. – С. 326.

¹⁰³⁵ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. – Т. 1. – С. 20.

виступу проти П. Скоропадського. За словами одного з військових діячів цього другого (соціалістичного) перевороту Є. Коновальця, В. Винниченко ще 7 листопада «заявив, що все готове для повстання»¹⁰³⁶.

О. Греков

Переворот підтримало й інше угруповання українських старшин, що раніше служили в українському війську за УНР – *Український офіцерський союз «Батьківщина»* (організатор і голова – товариш військового міністра УНР за Центральної Ради ген. О. Греков; помічник голови – І. Андрущенко). Практична діяльність цього «Союзу», за свідченнями самого О. Грекова, головним чином зводилася до обліку офіцерського складу, ведення протигетьманської пропаганди та ухилом старшин від служби в армії П. Скоропадського. За мету ставилося збереження й згуртування старшинських кадрів до часу, коли гетьман опиниться без підтримки німців і тому не зможе втримати владу. Наприкінці жовтня 1918 р. О. Греков, за наполяганням та за сприяння членів цієї офіцерської організації, очолив Головний штаб гетьманської армії, але пробув на посаді лише п'ять днів. На початку листопада О. Греков дізнався від першого генерал-квартирмейстера Генштабу армії Української Держави ген. В.Сінклера про свій майбутній арешт й виїхав зі столиці до Полтави, а за тиждень – через Казатин до Вінниці, де запропонував свої послуги вже створеній Директорії, зокрема її голові В. Винниченку¹⁰³⁷.

Свою чергою департамент Державної Варти МВС заходився до реалізації низки своїх спостережних справ. Як наслідок, було вчинено низку арештів у багатьох містах: найґрунтовніші затримання й обшуки відбулися в Одесі, Кам'янці-Подільському та Катеринославі. Були знайдені списки бойових дружин, плани їх мобілізації, виявлено склади рушниць, гранат і кулеметів. Усе це

¹⁰³⁶ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. – Прага, 1927. – С. 13.

¹⁰³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 62149-ФП. – Арк. 88–98.

спонукало міністра внутрішніх справ В. Рейнбота, «озброєного» десятками телеграм з місць, стопами донесень, протоколів і постанов, виступити 1 листопада 1918 р. на засіданні Ради міністрів з позачерговою доповіддю «*про небезпечні явища, які доглядаються в різних місцевостях держави*»¹⁰³⁸. На подив міністра, його колег ще перед засіданням уряду щонайменше цікавило те, що буде зроблено для забезпечення державного ладу і чи за достатньо міцними стінами замкнені головні винуватці підготовки заколотів і повстань. Натомість посадовці переймалися дотриманням усіх форм під час обшуків і чи у достатньо гарних умовах перебували ув'язнені, а також як скоро можна було б очікувати звільнення мало не усіх цих державних злочинців.

Свою промову міністр внутрішніх справ розпочав з різкої критики тих членів Ради міністрів, які знову принесли з собою на засідання уряду скарги на дії адміністративних властей, що, мовляв, порушили недоторканність помешкань громадян та їх свободи, не бажаючи при цьому рахуватися з тим, що саме викликало ті обшуки та арешти, а також з їхніми результатами. В. Рейнбот обурювався тим, що міністри не бажають ясно усвідомити, яким загрозливим насправді було становище, зачитував присутнім документ за документом, доводячи з очевидністю наявність підготування збройного повстання. Він різко та іронічно ставив питання: чи для культурної роботи потрібні просвітньому товариству у Кам'янці-Подільському рушниці; чи для салютів міністрам-українцям при їх в'їзді до Катеринослава були приготовлені кулемети; чи не для дитячих ігор у школах Одеси зберігалися сталеві м'ячі, начинені мелінітом¹⁰³⁹. Закінчуючи свою промову, В. Рейнбот емоційно заявив, що пора відкласти в сторону статут Академії наук (нехай відпочине він в портфелі міністра освіти), а натомість варто негайно обговорювати відповідальність влади не перед окремими приватними особистостями, а перед цілісністю державного гетьманського будівництва. Слід терміново

¹⁰³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 23–26.

¹⁰³⁹ Мелініт – вибухова речовина жовтого кольору, що використовувалася для артилерійських снарядів і т. ін. (*З верхнього вигляду ніхто не може пізнати, чи та бомба не наладована [начинена] мелінітом і чи не розірве тебе в найближчій хвили*) [Словник української мови. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 669].

тут же прийняти рішення: чи запроваджувати в більшій частині України військовий стан або ж стан про надзвичайну охорону. У першому випадку уся влада мала зосередитися в руках корпусних командирів, у другому – влада надзвичайна залишилася б у руках цивільних властей, яким було б надано право викликати в разі потреби військові частини.

Міністр також зауважував, що для нього більшим полегшенням був би військовий стан, позаяк тоді відповідальність лягла б на військову владу. Разом з тим він не вважав за можливе ухилитися від важкого обов'язку провадити сувору, рішучу боротьбу з руйнівниками держави, яка ледь почала своє існування. За словами міністра, у військових начальників на місцях зовсім не було знання становища роботи партійних осередків позаяк і в більшості губерній не було розташовано військових частин. Тож нові військові власті на місцях будуть приречені на нові помилки, які губернатори вже пережили, віджили і не повторять¹⁰⁴⁰.

У підсумку, більшістю голосів (сім проти п'яти) Рада міністрів визнала за необхідне наступного ж дня *запровадити стан надзвичайної охорони*. Того ж пізнього вечора В. Рейнбот запросив у П. Скоропадського дозволу на негайну доповідь, позаяк за тогочасним за-

конодавством введення стану надзвичайної охорони цілком належало особистій владі гетьмана і постанова уряду без його ухвали носила би дорадчий характер. П. Скоропадський погодився з думкою В. Рейнбота й безпосередньо у гетьманському палаці було визначено губернії, в яких мав бути запроваджений стан надзвичайної охорони, а також було обрано низку талановитих осіб з

¹⁰⁴⁰ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. – С. 107–108.

повітових начальників, що мали би бути відряджені на місця у допомогу до «слабших» губернаторів.

Від гетьмана міністр поїхав до Міністерства внутрішніх справ, де на нього вже очікували викликані телефоном директори департаментів Загальних справ та Державної Варти. До шостої ранку в МВС були готові проекти наказів, інструкцій та іншої документації, а об одинадцятій дня міністр з відповідними проектами указів, як було домовлено, прибув до гетьмана. Проте у приймальній залі до гетьманського кабінету він несподівано дізнався, що за ніч П. Скоропадський передумав й вирішив оголосити військовий стан і вже дав відповідні розпорядження на місця та особисто військовому міністрові О. Рогозі й начальникові Генерального штабу О. Сливинському, який і сам був пов'язаний з заколотниками.

Невдовзі з Харкова і Кам'янця-Подільського вже надішли телеграми про зіткнення губернаторів з корпусними командирами. У Харкові була порожня образа генеральського самолюбства, а от у Кам'янці-Подільському ситуація набула політичного забарвлення. На Поділлі II корпусом (6 тис. багнетів і шабель) командував георгіївський бойовий генерал П. Єрошевич (Ярошевич). Утім, він перебував під впливом свого офіцера-ад'ютанта, який був прихильником «лівих» українських ідей і, до того ж, часто обертався у жіночих єврейських колах. Більше того, ген. П. Єрошевич навіть без відома губернатора звільнив офіцера політичної розвідки МВС та двох повітових начальників. Тож як тільки-но ген. П. Єрошевича було призначено головноначальствующим, його ад'ютант вміло домігся розпорядження генерала про звільнення за тиждень до цього заарештованих заколотників – єврейських лівих революціонерів-бундівців і більшовиків, у яких було знайдено зброю та прокламації, що закликали до повстання проти гетьмана.

Дізнавшись про цей факт, гетьманський Власний Штаб, обходячи Військове міністерство (зокрема, уникаючи впливів полк. О. Сливинського), вже наступного дня привіз ген. П. Єрошевича до Києва прямо у палац П. Скоропадського. Аудієнція була коротка: гетьман наказав П. Єрошевичу, не заїзджаючи у Військове міністерство, з'явитися до міністра внутрішніх справ, який і мав вирішити безповоротньо питання про його подальшу службу.

П. Єрошевич

Міністр же виявив слабкість й поступливість через бойові заслуги генерала і запропонував останньому під диктовку написати листа з вибаченнями Подільському губернаторові, дати у ньому обіцянку не брати ніяких серйозних заходів без угоди з останнім, а в разі розбіжності запитувати міністра внутрішніх справ і відновити негайно в посадах усунених ним офіцера політичної розвідки і двох повітових начальників. Генерал усі умови прийняв без щонайменшого коливання. Гетьман, зрештою, запробував усе й П. Єрошевич повернувся до Кам'янця-Подільського з колишніми правами та на колишню посаду¹⁰⁴¹. Дуже скоро і П. Скоропадський, і В. Рейнбот пошкоднують про свою м'якість, позаяк командувач Подільського корпусу одним з перших стане на бік антидержавного заклоту і приєднається до протигетьманського повстання.

Тим часом у Києві в ніч на 6 листопада було заарештовано близько ста осіб, у Харкові розгромлено профспілку металістів, а 6 листопада гетьман видав наказ про запровадження військового стану на Волині (до цього, ще 22 жовтня на Харківщині було введено надзвичайний стан). 7 листопада 1918 р. наказом по Міністерству внутрішніх справ Одеське міське отаманство було оголошено у стані надзвичайної охорони¹⁰⁴². Окрім цього, о 6 год. 5 хв. у ніч з 8 на 9 листопада військовий стан було запроваджено на Катеринославщині, Поділлі, Херсонщині (без Одеси) та у Таврійській губернії (у повітах: Дніпровському, Мелітопольському, Бердянському та у міському отаманстві Миколаїва)¹⁰⁴³.

Відтак усю повноту влади було надано відповідним командирам корпусів: у Катеринославській губернії, Мелітопольському та Бердянському повітах Таврійської губернії – командирові VIII корпусу, в Херсонській губернії, Дніпровському повіті Таврійської губернії, в міському отаманстві Миколаїва – командирові III корпусу

¹⁰⁴¹ Там само. – С. 110.

¹⁰⁴² Державний вістник. – 1918. – № 68. – 9 листопада.

¹⁰⁴³ Там само.

і в Подільській губернії – командирові II корпусу¹⁰⁴⁴. У 00 год. 05 хв. у ніч з 11 на 12 листопада 1918 р. на військовому стані було оголошено Чернігівщину, Київщину (з приєднаними до них повітами й з столичним отаманством) та Полтавщину¹⁰⁴⁵. Уся повнота влади в них відтоді належала відповідним командирам корпусів в їх корпусних районах: на Чернігівщині – командирові V корпусу, на Київщині зі столичним отаманством – командирові IV корпусу, на Полтавщині (за винятком приєднаних повітів Харківської губернії) – командирові VI корпусу¹⁰⁴⁶.

Отже, уся повнота влади у вищевказаних губерніях переходила від старост до рук командування корпусів, яким надавалися права командуючих окремими арміями¹⁰⁴⁷. Проте армії ті та корпуси існували переважно на папері й були лише частково сформовані, реальні ж частини вже були залучені до протигетьманської змови¹⁰⁴⁸. Ситуацію дещо стримували німці, але запеклі локальні бої вже почалися. Водночас, поряд з утиском діяльності партій соціалістичного спрямування, гетьманська влада не квапилася скликати Сойм, вирішити земельне питання (хоча б в обсязі заявлених П. Скоропадським 25 десятин) тощо, а отже село залишалося без землі й чим далі нарощувало протестні сили. Громадянська війна в Україні ставала дійсністю.

¹⁰⁴⁴ Відродження. – 1918. – № 181. – 9 листопада.

¹⁰⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 29–30. Державний вістник. – 1918. – № 69. – 12 листопада.

¹⁰⁴⁶ Державний вістник. – 1918. – № 69. – 12 листопада.

¹⁰⁴⁷ Українська Держава поділялася на вісім військових округ, які відповідали територіально армійським корпусам: 1-й (Волинський), 2-й (Подільський), 3-й (Херсонський), 4-й (Київський), 5-й (Чернігівський), 6-й (Полтавський), 7-й (Харківський), 8-й (Катеринославський).

¹⁰⁴⁸ У той же час більшовики готували свій власний завойовницький похід на Україну, що роздиралася у громадянському протистоянні й політичному ступорі. 11 листопада 1918 р. РНК РСФРР надала Реввійськраді директиву у 10-денний термін розпочати наступ на Україну. Вже 17 листопада було утворено Реввійськраду Особливої групи військ Курського напрямку, в складі якої були виділені Московська робоча дивізія та інші частини. Командування групою очолив В. Антонов-Овсієнко. Усі збройні сили, що знаходилися у нейтральній зоні, переходили у відання Реввійськради групи. Цим було покладено початок створенню Українського фронту (фронт був створений на початку січня 1919 р. згідно з постановою Реввійськради РСФРР). Радянські війська перейшли в наступ 20 листопада 1918 р., а більшовицькі повстансько-партизанські загони вже діяли в українському запіллі. Під час цих боїв частини Українського фронту систематично поповнювалися бійцями з Петроградського, Московського, Орловського та інших військових округів Російської Федерації.

За нових умов П. Скоропадський, прагнучи уникнути розпаленню внутрішньоукраїнської громадянської війни, а також, очевидно і через тиск соціалістів-міністрів реформованого на короткий час уряду Ф. Лизогуба, що за кілька днів впаде, звільняє з тюрем відомих діячів опозиції М. Порша, Ю. Капкана та інших соціалістів.

Більш складною видавалася ситуація зі становищем С. Петлюри, який без висунення звинувачення утримувався у Лук'янівській в'язниці Києва ще від 27 липня. Зі зверненнями про його звільнення до П. Скоропадського неодноразово зверталися не лише численні громадські діячі, а й члени гетьманського уряду і відомі громадсько-політичні та військові діячі, зокрема Д. Дорошенко, М. Василенко, О. Греков і навіть генеральний писар І. Полтавець-Остриця, які

постійно нагадували гетьманові, що нечесно утримувати в тюрмі людину цілими місяцями, не висуваючи їй жодних обвинувачень. Проте П. Скоропадський щоразу вимагав від свого начальника Штабу віднайти ці звинувачення. На це Б. Стеллецький кожного разу доповідав, що таких в його розпорядженні немає, позаяк С. Петлюра не злочинець, а лише ворог. Однак, попри тиск з боку німців, соціалістів та гетьманських урядовців, твердим противником звільнення С. Петлюри був саме начальник гетьманського Власного Штабу Б. Стеллецький, якому, як він сам згадував, все ж таки «довелося залишити свою посаду через небажання підкоритися вимозі звільнення Петлюри»¹⁰⁴⁹.

Невдовзі, чи не одразу після сформування 24 жовтня коаліційного уряду (другого Кабінету Ф. Лизогуба)¹⁰⁵⁰, міністри-соціалісти (представники УНС) розпочали торпедувати голову Ради міністрів та міністра внутрішніх справ щодо звільнення з-під ув'яз-

¹⁰⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 120.

¹⁰⁵⁰ Там само. – Ф. 1125. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 86–88.

нення соціалістів, зокрема С. Петлюри, М. Ковенка, М. Порша та інших. Незабаром, 3 листопада, під час рауту, що відбувався у палаці гетьмана з приводу приїзду принца Леопольда Баварського з сином Георгом¹⁰⁵¹, відбулася розмова, що яскраво характеризує роллю німецького чинника у тій політичній круговерті, що зав'язалася навколо особи С. Петлюри.

Тоді до новопризначеного очільника Міністерства внутрішніх справ В. Рейнбота підійшов один з німецьких генералів і після короткої розмови про заходи щодо припинення напливу нових біженців з Совдепії до Києва несподівано запитав, як то логічно може бути, що Петлюра і К⁰ сидять за ґратами, а їхні ідеологічні товариші займають місця за столом уряду? Більше того, сам їхній глашатай В. Винниченко у процесі перемовин ледь не посів крісло прем'єр-міністра замість Ф. Лизогуба? При цьому німець, не очікуючи відповіді, багатозначно зауважив, що С. Петлюра з

товаришами утримуються у в'язничному корпусі, який знаходився під виключним контролем німецької військової влади, а також, що арешт цих соціалістів здійснило саме німецьке Oberkommando. Ще за кілька хвилин німецький генерал заявив

гетьманському міністру внутрішніх справ, що найблищого часу С. Петлюра і К⁰ будуть привезені до окупаційного Генштабу і після виконання формальностей усі здобудуть свободу. Усе це було не лише самоправством окупаційних військ, а обіцяло стати публічним приниженням гетьманської влади¹⁰⁵².

Занепокоєний таким натяком В. Рейнбот одразу ж узявся до вивчення «справи Петлюри» і протягом шести годин роботи

¹⁰⁵¹ Лучь (Суми). – 1918. – 116. – 3 листопада.

¹⁰⁵² Чутки про скоре звільнення на вимогу вищого німецького командування лівих соціалістів-радикалів, що були заарештовані за протигетьманську й антиурядову агітацію, вперто ходили Києвом й ширилися країною. Їх поширення наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р. дістало такого розголосу, що німецькій військовій владі в Україні доводилося спростовувати це через свої офіційні джерела та українську пресу [Лучь (Суми). – 1918. – № 116. – 3 ноябрь].

виявив ніхлюйське ставлення слідчих до своєї роботи, позаяк у величезній справі не встиг знайти жодного протоколу допиту свідків, жодного протоколу про догляд документального матеріалу, листування тощо. Заведена в порядку охорони, вона залишалася у тому ж стані, що й три місяці тому. Тож у нього виникла небезпідставна думка, що міністр юстиції А. В'язлов як «щирий» українець, що давно прагнув закриття антипетлюрівської справи, звісно ж, через прокурора Судової палати запропонує слідчим звільнити опозиціонерів. Передача ж слідства до департаменту Державної Варти на чолі з аморфним П. Аккерманом для того, аби за місяця два спробувати зміцнити формальним дізнанням дещо з негласного матеріалу, була неправомочною, хоча й він щиро вважав, що «Петлюра небезпечніший ворог гетьмана»¹⁰⁵³.

Сам П. Скоропадський з цього приводу згадував, що після таких затримань вітчизняні ліві політичні кола, в тому числі й міністри-соціалісти, «підняли страшний крик, доводячи всім, що це гоніння на українців»¹⁰⁵⁴. Попри те, що наступник І. Кістяковського на посаді керманіча МВС В. Рейнбот, за словами П. Скоропадського, був «м'якою людиною», проте у даному випадкові він не піддався тискові. Натомість міністр юстиції А. В'язлов, що був близький до соціал-демократів і соціалістів-федералістів, стояв на точці зору, що без суду нікого не можна тримати під арештом. «Він мав рацію, – зазначав згодом гетьман, – але що робити міністру внутрішніх справ, який мав масу лише непрямих даних щодо протизаконної діяльності тієї чи іншої особи, але не мав ще можливості довести на суді його винуватість»¹⁰⁵⁵.

Урешті-решт, друзі та соратники С. Петлюри зав'язали зносини з німецькими соціалістичними колами у Райхстазі й спромоглися їх переконати, що той був ув'язнений лише через те, що був соціалістом, а гетьман натомість є представником правих елементів. Тож з Берліна, надто після революції, було вчинено

¹⁰⁵³ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. – С. 102.

¹⁰⁵⁴ Скоропадський П. Спогади. – С. 297.

¹⁰⁵⁵ Там само.

настільки сильний тиск на німецьке військове командування в Україні, що питання про С. Петлюру було висунуто ультимативно й поставлено руба¹⁰⁵⁶. Тож не дивно, що на одній із зустрічей В. Рейнбота зі П. Скоропадським гетьман висловився за припинення справи щодо С. Петлюри та за його звільнення, що було розцінено міністром як наслідок наполегливого впливу радника посольства Німеччини у Києві графа Г. фон Берхема¹⁰⁵⁷. Саме Г. Берхем після від'їзду посланця А. фон Мумма став замість нього тимчасовим повіреним у справах Німеччини в Українській Державі і на той час вже перейняв у свої руки керівництво політичною лінією Берліна в Україні. Тож «Петлюру доведеться звільнити, – продовжував далі гетьман, – марно Ви і Департамент [Державної Варти] перебільшуєте небезпеку; Петлюру я особисто добре знаю, він проти мене особисто не піде. Зачекайте, утім, ще день, інший»¹⁰⁵⁸.

За два дні до голови МВС В. Рейнбота приїхав з запискою від П. Скоропадського особистий гетьманський секретар С. Моркотун і попросив видати йому щонайтаємнішим чином дозвіл на побачення з С. Петлюрою за відсутності варті. Як виявилось, С. Моркотун від імені гетьмана запропонував С. Петлюрі виїхати з України на кілька місяців із зобов'язанням відмовитися від очільництва будь-якими українськими угрупованнями. Проте його місія провалилася, позаяк С. Петлюра від німецького штабу вже достеменно знав, що як не сьогодні, то завтра його звільнять і відтак тому не було про що домовлятися з гетьманом, становище якого було уже вкрай хитким. Отже, усі обставини, обумовлені як з тактичної, так і з юридичної точок зору, усі гравці на українському військово-політичному полі та ще й з усіх боків вимагали одного – звільнити в'язня... І міністр внутрішніх справ виявив слабкість перед тиском гетьмана, прем'єр-міністра, опозиції та німців й

¹⁰⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 119–120.

¹⁰⁵⁷ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. – С. 103.

¹⁰⁵⁸ Там само.

підписав розпорядження про звільнення С. Петлюри¹⁰⁵⁹, забувши, що «inter arma leges silent»¹⁰⁶⁰.

Колишній державний секретар Української Держави М. Могилянський свідчив, що в його розпорядженні був лист від П. Скоропадського (кінець 1919 р.), в якому той писав, що «змушений був звільнити Петлюру за наполяганням німців, що загрожували у протилежному випадкові звільнити його силою»¹⁰⁶¹. Цей факт погрози німців звільнити в'язня власними силами підтверджували й давній близький товариш П. Скоропадського герцог С. Лейхтенбергський¹⁰⁶², а також і колишній гетьманський міністр закордонних справ Д. Дорошенко¹⁰⁶³. Крім того, Д. Дорошенко, вже в еміграції у Німеччині, в розмові зі своїм секретарем І. Калиновичем свідчив і про те, що гетьманському урядові було відомо про невідворотність повстання проти гетьмана. «Ми знали, що Винниченко веде працю по лінії соціалістичній і як удасться повстання, то буде “капітуляція” перед большевиками. Знали ми, – додав він, – що незалежно від того чи випустять чи не випустять С. Петлюру – повстання буде»¹⁰⁶⁴. Колишній особистий секретар гетьмана С. Моркотун у «масонському» листі (1919 р.) до С. Петлюри також оприлюднив, що його було звільнено з тюрми на вимогу німців, які відверто заявили, що у протилежному випадкові випустять його самі.

¹⁰⁵⁹ Виявивши твердість, міністр внутрішніх справ В. Рейнбот мав усі повноваження, після умовного звільнення С. Петлюри, одразу ж підписати доручення директорові департаменту Державної Варти МВС П. Аккерману негайно зібрати нові обвинувачення й знов заарештувати соціалістів й запроторити їх іще на три місяці до в'язниці. Справа у тім, що за вимогами тогочасного, в т. ч. революційного законодавства, судово-слідчі органи могли утримувати обвинуваченого під вартою, не представляючи йому звинувачення, не більше 14 днів. Проте, прийняте російським Тимчасовим урядом Тимчасове положення про контррозвідальну службу надавало таким органам, на відміну від органів судової влади, особливе право продовжувати утримання під вартою без висунення звинувачення з двох тижнів до одного місяця, а в особливих випадках – до трьох місяців з дозволу прокурора судової палати і начальника Штабу військової округи [Журнали засіданий Временного правительства. – Т. 2. Май–юнь 1917 года. – М., 2002. – С. 327].

¹⁰⁶⁰ Inter arma leges silent – Під час війни закони мовчать (*лат.*)

¹⁰⁶¹ *Могилянський Н. М.* Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л., 1930. – С. 131.

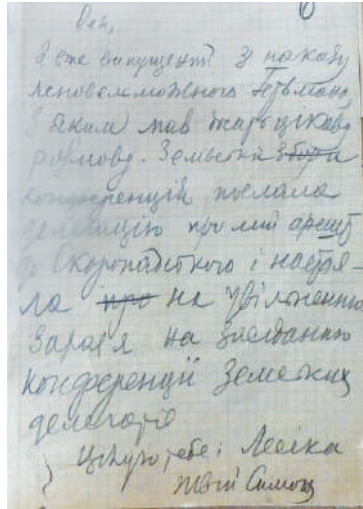
¹⁰⁶² *Лейхтенбергский Г. Н.* Воспоминания об “Украине”. 1917–1918. – Берлин, 1921. – С. 39.

¹⁰⁶³ Невідомий спогад про Дмитра Дорошенка // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 132.

¹⁰⁶⁴ Там само.

Врешті-решт 12 (9-го за ст. ст.) листопада 1918 р. за наказом П. Скоропадського міністр юстиції А. В'язлов звільняє С. Петлюру на «слово честі», що той не братиме участі в заколоті й в повстанні проти гетьмана. Тоді ж Департамент Державної Варти МВС лаконічно повідомляє у штаб німецького верховного командування в Україні: «Петлюра та його спільники звільнені»¹⁰⁶⁵.

Сам С. Петлюра так писав у записці до дружини у день звільнення: «Оля, я вже випущений з наказу Ясновельможного Гетьмана, з яким мав досить цікаву розмову. Земська конференція послала делегацію про мій арешт до Скоропадського і настояла на увільненню. Зараз я на засіданню конференції земських делегатів. Цілую тебе і Лесика. Твій Симон»¹⁰⁶⁶.

Насправді, того ж дня, по обіді, С. Петлюра зустрівся з В. Винниченком, А. Макаренком та іншими тими, як пише М. Шаповал, що «тільки що відпущені з тюрми». На зустрічі також були присутніми провідники УДХП С. Шемет та М. Міхновський, які виступили за «якесь порозуміння з гетьманом». Засідання пройшло у галасі та суперечках, а після його закінчення, як стверджує М. Шаповал, «Петлюра підійшов до Винниченка і сказав йому: «Іншої дороги нема, як повстання». Винниченко відповів: «Все готове! Хотите з нами?…» Петлюра погодився»¹⁰⁶⁷. В. Винниченко також повідомив С. Петлюрі, що Січовики вимагають визнати його командувачем повстанського війська й той одразу подався у Білу Церкву до заколотників, аби очолити збройний виступ проти П. Скоропадського.

Україна швидкоплинно запалювалася смертельною пожежою. У Луганську місцеві більшовики готували путч з метою захо-

¹⁰⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 26.

¹⁰⁶⁶ Там само. – Ф. 3809. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 6.

¹⁰⁶⁷ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 50.

плення патронного заводу й міста, який було ліквідовано завдяки введенню з території Дону загону уланів Добровольчої армії, яких невдовзі змінили німецькі підрозділи, терміново вислані з Катеринослава. На Правобережжі проти гетьманської влади повсюдно активізували свою збройну діяльність не лише більшовики, ліві бундівці, ліві українські соціал-демократи та соціалісти-революціонери, а й помірковані українці-самостійники, що стали поводити себе зухваліше після звільнення С. Петлюри та його соратників. До цього ж часу почалося бродіння у німецьких військових частинах.

Тоді ж виявилися нові хвилювання серед київського робітництва, а гетьманські урядовці почали усвідомлювати сумнівність надійності німецької столичної залози. Паралельно заколотники спланували намір здійснити антирежимний збройний вибух у середині міста. Проте у Києві у них було надто недостатньо військової потуги. Відтак виникла ідея перевести з Білої Церкви до столичного розташування Окремий загін Січових стрільців (ОЗСС), що мав стати ударною силою заколотників. Ідею цю гетьманові порадив начальник Генерального штабу полк. О. Сливинський. П. Скоропадський, своєю чергою, порадився з цього приводу з міністром внутрішніх справ В. Рейнботом, який здавна підозрював О. Сливинського та Січовиків у співучасті в антигетьманській змові. З метою виграти час для збору довідок у більш надійних осіб, міністр відповів гетьману, що вважає за необхідне, перш за все, добре обладнати приміщення для ОЗССівців, аби не повторилася наново історія з солдатськими заворушеннями через те, що касарні виявилися з дахами, що протікають, виламаними вікнами чи зруйнованими печами¹⁰⁶⁸. Тож передислокацію Січовиків було відкладено.

З іншого ж боку губернатор Київської округи ген. П. Андріанов¹⁰⁶⁹ доповів В. Рейнботу, що Січові стрільці були заагітовані

¹⁰⁶⁸ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. – С. 114.

¹⁰⁶⁹ Від 9 травня 1918 р. губерніальним старостою Київщини був Іван Львович Чарторижський (колишній губернатор Тернопільщини). Генерал Генерального штабу Павло Маркевич Андріанов був призначений губерніальним старостою Київщини 30 серпня 1918 р. (загинув у Києві 17 грудня 1918 р.).

петлюрівськими емісарами і за першої ж нагоди зрадять гетьмана. Крім того, через небезпечність Січовиків П. Андріанов замислив, що він (без зносини з військовим міністром) роззбоїть їх й здійснив у касарнях повальний трус. Передбачалося, що через добу сам губерніяльний староста на чолі власних загонів кіннотної варти несподівано оточить касарні ССів, раптово проведе повне роззброєння полку і влаштує викривальний обшук. Проте задум не вдався, позаяк хтось з

П. Андріанов

агентів полк. О. Сливинського дізнався про план ген. П. Андріанова і попередив Січовиків: коли ж андріанівські розвідники вночі підбралися до касарень, то побачили Стрільців у дворі казарм в повній бойовій готовності. І хоча підрозділові губернатора Київщини довелося швидко ретируватися, а потім й постаратися затушувати навіть саме існування такої затії, внаслідок цього оперативного розслідування міністрові внутрішніх справ вдалося переконати гетьмана не погоджуватися на введення до Києва «трянського коня» у вигляді Окремого загону Січових стрільців¹⁰⁷⁰.

Тим часом чутки про заколот проти П. Скоропадського вже ширилися усім Києвом та країною. В. Винниченко та М. Шаповал навіть вимушені були спростовувати їх на скликаному есефами офіційному засіданні УНС, називаючи їх авантюристичними та провокаційними. Такого ж роду відповіді В. Винниченко дав і начальникові Штабу німецьких військ в Україні В. фон Гренеру та німецькому консулові Е. фон Тіллю, які ввечері (о 20 год.) 12 листо-

¹⁰⁷⁰ Курінь Січових стрільців після гетьманського перевороту був роззброєний, частина бійців влилася до лав Запорозької дивізії. Наприкінці серпня 1918 р. з дозволу гетьмана Є. Коновалець у Білій Церкві знов почав формувати підрозділ у вигляді Окремого загону Січових стрільців (ОЗСС) як одну з початкових збройних формацій майбутньої армії Української Держави. П. Скоропадський згадував про той факт так: «Січовиків було вирішено відновити. До мене з'явився Коновалець, їх очільник. І дав формальну обіцянку вірно служити Україні та мені. Він привів із собою депутацію зі своїх офіцерів, яка підтвердила його слова. Я вірив, що проти більшовиків вони будуть добре битися. що ж стосується внутрішньої політики, то я дещо побоювався через їхні схильності, але, з іншого боку, їхня обіцянка і, головне, який формуватися не у Києві, де було до 15 тисяч офіцерів, а у Білій Церкві давали мені впевненість, що нічого небезпечного цей елемент для існуючого уряду зробити не може, тим більше що їх було не більше 1800 осіб» [*Скоропадський П.* Спогади. – С. 270.]

пада викликали його до себе і попередили про неприпустимість виступів проти гетьмана та його режиму¹⁰⁷¹.

Що ж до питання скликання на 17 листопада 1918 р. Національного конгресу, який мав би на меті визначити питання легітимності влади гетьмана, то фактично на ньому планувалося з правого кута зору висловитися щодо легітимності гетьманського режиму, а отже й існувало три комбінації розвитку подій: 1) ухвалити резолюцію про законність існуючої влади (чого, власне, ніхто навіть на думці не мав); 2) вимагати її часткового видозмінення (трансформації); 3) проголошення гетьманської влади незаконною (відмовити в легітимізації). У такому разі, коли б збройний виступ відбувся після оголошення Національним конгресом нелегітимності чинної влади, його можна було б не вважати путчем чи спробою державного перевороту. Існувала, однак, і вірогідність протилежного рішення Конгресу (навіть теоретично) і тоді б повстання виглядало би в очах громадськості та міжнародної спільноти цілковитим заколотом. Змовники ж вирішили здійснити виступ за будь-якого рішення Національного конгресу щодо легітимності гетьмана та його режиму, що, у свою чергу, сприяло рішенню П. Скоропадського заборонити проведення Конгресу і схилитися до необхідності заручитися підтримкою офіцерства та «білої» Росії (видати Грамоту про федерацію, яка, однак згодом послужила ідеологічною підпоркою повстання і була однією з головних помилок гетьмана).

Міркування ж П. Скоропадського з цього приводу, як він сам згадував, були такими: «Ще ранком (13 листопада 1918 р., коли на

¹⁰⁷¹ На цей момент було перервано безплідні мирові перемовини з делегацією РСФРР. Коли ж розпочався від'їзд радянської делегації міністр внутрішніх справ В. Рейнбот усіх заходів, аби більшовиків виїхало якомога більше з України, саме тому він погоджувався на усілякі збільшення їхніх дипломатичних списків. Натомість директор департаменту Державної Варти МВС П. Аккерман вважав, що з припиненням переговорів з цими «зłodзями» руки у нього розв'язані, а тому й прагнув заарештувати побільше більшовиків у Києві з тим, щоб після від'їзду Д. Мануїльського усіх їх запроторити до в'язниці. А поязяк В. Рейнбот не схвалив плану свого підлеглого П. Аккермана, то останній, з властивим йому запалом, вирішив відігратися. Відтак на прикордонній станції ним було інсценовано «бандитський» наліт на делегатський потяг, під час якого більшовицьких дипломатів, в тому числі Х. Раковського та Д. Мануїльського, було побито по писках, порозкривано дипломатичні скрині й забрано частину листувань (для більшого маскараду відібрали й трохи грошей і речей). У тому «експроприйованому» листуванні українськими агентами були знайдені вказівки, хто в військових німецьких та австрійських частинах підтримував зв'язок з більшовиками.

Раді Міністрів розглядалося питання про можливість допущення проведення Національного Конгресу) я отримав повідомлення, що було розкрито весь закат повстання при арештові начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення вияснилося, що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу не змінили б стану, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені доведеться зробити їх цілу низку, причому я буду у руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі. Інше рішення було – рішуче закрити Конгрес і обпертися у Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо доведеться, то оголосити загальну мобілізацію... Я вирішив обпертися на російський офіцерський склад і на свою Сердюцьку дивізію, на котру я за всіх умов розраховував. Для офіцерства російського складу я повинен негайно оголосити федерацію, позаяк мені вуха прожужали, що, якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну»¹⁰⁷².

Тож 13 листопада Рада міністрів заборонила Конгрес, оголошений до скликання Українським національним союзом¹⁰⁷³. Шляхів до примирення чи можливих кроків до поступок вже не було. Того ж дня організатори збройного виступу призначили «засідання повної Президії Національного Союзу». На засіданні «було доложено про підготовку повстання». План збройного виступу підтримали центральна течія есерів, Селянська спілка, есдеки та самостійники-соціалісти. Есефи ж заявили, що їхня партія виступає «принципово проти, але не буде перешкоджати і перечити»¹⁰⁷⁴. У підсумку присутні усвідомили невідворотність збройного виступу проти гетьманського режиму, а тому постановили «попередити всіх членів Національного Союзу, аби по можливості виїхали з Києва, бо в мент нашого виступу на них впадуть репресії»¹⁰⁷⁵.

¹⁰⁷² *Скоропадський П.* Спогади. – С. 308, 305.

¹⁰⁷³ Того ж дня у газеті «Голось Кієва» було надруковано наказ головнокомандувача Добровольчої армії ген. А. Денікіна про нібито очолювання ним усіх військових сил колишньої Росії й оголошення мобілізованими усіх офіцерів. Але це виявилось тільки вдалою провокацією (у столиці подейкували, що провокацією І. Кістяківського).

¹⁰⁷⁴ *Шаповал М.* Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 59.

¹⁰⁷⁵ Там само.

Увечері того ж дня, 13 листопада, у будинку Міністерства шляхів (що нині знаходиться за адресою: бульвар Т. Шевченка, 34), у кабінеті урядовця для особливих доручень О. Стокози зібралися: В. Винниченко, А. Макаренко, Ф. Швець,

М. Шаповал, О. Янко, генерал О. Осецький, Ю. Чайковський, полк. В. Тютюнник, полк. М. Аркас, П. Дідушок, О. Мицюк, В. Кушнір, П. Андрієвський, полк. Є. Коновалець та І. Кульчицький. Головував В. Винниченко; протокол не вівся. Нарада без довгих дискусій постановила підняти негайно всенародне повстання проти П. Скоропадського, а представники УПСР та Селянської спілки висловилися за створення революційного уряду у формі *Директорії Української Народної Республіки*¹⁰⁷⁶.

За попередньою домовленістю лідер Селянської спілки О. Янко запропонував обрати до Директорії В. Винниченка, С. Петлюру та М. Шаповала. Відповідно до такого ж сценарію А. Макаренко підтримав ці кандидатури й закликав проголосувати за них без обговорення. Аж раптом М. Шаповал відмовився від членства, посилаючись на змореність і слабе здоров'я. Натомість О. Янкові він прошепотів на вухо, що його присутність у Директорії дасть їй марку більшовицької й запропонував замість себе самого О. Янка. Проте той також відмовився з причин нібито поганого здоров'я. Тоді М. Шаповал запропонував здивованим колегам включити до складу Директорії Ф. Швеця (від Селянської спілки), надавши право цим трьом членам кооптувати до її складу по одному представникові від залізничників та УПСР, а саме – А. Макаренка та П. Андрієвського¹⁰⁷⁷. Головою Директорії було обрано фактичного організатора змовницького угруповання й локомотива підготовчих заходів до повстання, соціал-демократа В. Винниченка. Попри те, що учасниками заколоту було вирішено обирати членів Директорії

¹⁰⁷⁶ Україна. – 1919. – 15–16 листопада.

¹⁰⁷⁷ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 60–61.

лише з осіб, присутніх на нараді, до її складу увійшов і С. Петлюра (теж член УСДРП), який кілька місяців перед тим провів у в'язниці і не був безпосередньо причетний до підготовки збройного виступу. Як уже згадувалося вище, С. Петлюру обрали заочно на майже ультимативну вимогу Січових стрільців.

Часопис «Україна» (Кам'янець-Подільський) у статті «Як була вибрана Директорія», надрукованій до річниці антигетьманського повстання у 1919 р., писав, що В. Винниченко та М. Шаповал скликали нараду від імені УНС. Отже, то не було засідання УНС, як пізніше стверджували в еміграції деякі автори-соціалісти аби надати заколотові хоча б якісь ознаки легітимітету. Жодного стосунку до путчу УНС, звичайно ж, не мав. Хотілося б наголосити на фразі, яку було вжито автором тієї статті щодо учасників зібрання: він не називає їх уповноваженими УНС (як згодом це прагли показати емігранти-соціалісти), а натомість визначає їхній цілком приватний статус висловом: «гурток українських діячів»¹⁰⁷⁸. Отже, весь перебіг підготовки повстання та, власне, й обставини формування його керівного ядра і вибори членів Директорії, яскраво засвідчують, що УНС був лише історичною ширмою для силового акту, який готувався певним угрупованням цивільних та військових осіб, а пізніші твердження про причетність до заколоту Українського національного союзу не мають під собою суттєвого підґрунтя.

Заколотникам було відомо, що того дня (13 листопада 1918 р.) створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ухвалила рішення про невтручання у внутрішні справи українського народу, а тому на згаданому засіданні в ніч на 14 ли-

¹⁰⁷⁸ Україна. – 1919. – 15–16 листопада.

стопада його учасники остаточно відмовилися навіть розглядати будь-які можливості мирного переобрання влади й затвердили план повстання. Відомо також, що перед цим лідер заколотників В. Винниченко у помешканні заступника міністра фінансів України соціал-демократа В. Мазуренка зустрічався з більшовиками Х. Раковським та Д. Мануїльським, де й було остаточно домовлено про початок повстання¹⁰⁷⁹. Крім того, усі учасники тих подій знали, що через протидію Берліна та Відня П. Скоропадський не встиг організувати регулярну армію і коли ці країни зазнали революцій та поразки у світовій війні, влада гетьмана залишилася без надійного захисту.

Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П. Скоропадський змушений був 14 листопада змінити уряд Ф. Лизогуба на русофільський на чолі з С. Гербелем¹⁰⁸⁰. Вже наступного дня нова Рада міністрів оприлюднила напрямки і завдання щодо своєї діяльності¹⁰⁸¹. Питання щодо того, як заручитися підтримкою Укра-

¹⁰⁷⁹ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. – грудень 1919 р./). – Ч. III. – С. 158.

¹⁰⁸⁰ У наказі гетьмана (Ч. 317), зокрема, зазначалося: «На підставі статті 3 закону про тимчасовий устрій Української Держави, призначаю Раду Міністрів в низчезазначеному складі: Голова Ради Міністрів і тимчасово Міністр Земельних Справ – С. М. Гербель. Міністр Фінансів – А. К. Ржепецький. Внутрішніх Справ – І. О. Кістяківський. Закордонних Справ – Г. О. Афанасьєв. Тимчасово виконуючий Військового Міністра – Б. О. Щуцький. Міністр Морський – адмірал А. Г. Покровський. Праці – В. А. Косинський. Торгу і Промисловости – С. Ф. Меринг. Народньої Освіти та Мистецтва – В. П. Науменко. Продовольчих Справ – Г. В. Глинка. Юстиції – В. Є. Рейнбот. Державний Контрольор – С. М. Петров. Міністр Народнього Здоровля та Опікування – В. Ю. Любинський. Ісповідань – М. М. Воронович. Тимчасово управляючий Міністерством Шляхів – К. В. Ландсберг» [ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 164].

¹⁰⁸¹ Одним з перших результатів діяльності новоутвореної Ради міністрів стало проголошення в листопаді 1918 р. проекту нового земельного закону, який був одним з найдемократичніших порівняно з відповідними законами інших європейських держав. Усі великі маєтки мали бути викуплені державою і передані у власність дрібних хліборобів (не більше 25 десятин в одні руки). Не відчуженими залишалися би лише ті господарства, що мали важливе агрокультурне значення, проте розміром не більше 200 десятин. Така політика спричинила вияв незадоволення серед поміщицьких кіл, які так і не усвідомили усю переломність історичного моменту. Уряд С. Гербеля одразу ж оголосив програму майбутнього політичного курсу Української Держави, основним завданням якого були: робота над возз'єднанням з Росією на федеративній основі зі збереженням за Україною всіх прав на розвиток державної і національної самобутності; збереження та зміцнення громадського порядку в Україні й припинення більшовицької анархії; оприлюднення в найближчий час закону про Державний Соїм і вибори до нього; проведення аграрної реформи; охорона і покращення умов праці; відміна хлібної монополії і державних цін на хліб; відновлення залізничного транспорту і покращення умов для працівників залізниць [Задання правительства // Голось Кієва. – 1918. – 15 ноября. – С. 3].

їнської державності з боку проросійської Антанти вже кілька місяців не давало спокою гетьманові та його найближчому оточенню, урядовцям та дипломатам¹⁰⁸². Сам П. Скоропадський ще з середини літа 1918 р. не мав сумнівів у безумовній поразці у світовій війні Центральних держав.

Саме тому перші спроби встановити контакти з нейтральними державами, а через них з представниками Антанти розпочалися з українського боку ще влітку 1918 року. Зокрема, українське Посольство в Берліні займалося не лише, власне, німецькою та центральноєвропейською політикою¹⁰⁸³, а й підтримувало гарні зв'язки з дипломатами нейтральних держав (Іспанії та Нідерландів)¹⁰⁸⁴ та сприяло налагодженню дипломатичних відносин Фінляндії та Грузії з Українською Державою¹⁰⁸⁵. Чи не відразу по прибутті посла Ф. Штейнгеля¹⁰⁸⁶ до Берліна його відвідали високопосадовці дипломатичних місій: Іспанії – князь Ф. Радзивілл, представник Фінляндії доктор – Г. Гуммерус і Е. Шифф, італійський посол (як приватна особа), колишній посол Росії в Японії, потім у Вашингтоні – барон Розен¹⁰⁸⁷.

Києву вдалося заслати свого представника до Швейцарії, який повернувся в Україну з листом від швейцарського міністра закордонних справ Лярді з пропозицією вступити в ділові зносини. Швейцарія пропонувала також відрядити до неї українського офіційного представника й обіцяла направити свого до Києва.

¹⁰⁸² Ще 15 жовтня, по доповіді міністра закордонних справ щодо необхідності повідомити держави Антанти про ставлення Української Держави до Центральних держав та більшовицької Росії, урядом було ухвалено рішення про спрямування українських особливих дипломатичних місій до Великобританії, Франції та США і про надання грошових асигнувань цим посольствам [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 16].

¹⁰⁸³ *Гай-Нижник П. П.* Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні // *Гілея*. – 2018. – Вип. 128 (№ 1). – С. 22–38.

¹⁰⁸⁴ *Дацків І.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. – Тернопіль, 2009. – С. 219.

¹⁰⁸⁵ *Матвієнко В. М.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – С. 203.

¹⁰⁸⁶ *Гай-Нижник П.* Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині // *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. – К., 2016. – С. 95–124.

¹⁰⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 10.

Зацікавленість у співпраці з Україною виявили й швейцарські торговельно-промислові кола. Д. Дорошенко писав, що головним на той час завданням української політики було «визволення з-під опіки наших союзників, німців та австро-угорців». Водночас, використовуючи «поміч Німеччини (як найсильнішої з держав, що підписали Берестейський договір), доки це нам буде потрібно, старатись якомога швидше стати на власні ноги й тоді вийти з-під опіки Німеччини і визволитися від присутності на українській території австро-угорських військ»¹⁰⁸⁸. Крім того, гетьманський міністр закордонних справ прагнув домогтися від Німеччини сприяння в питанні «допуску представників самостійної України на мировий конгрес»¹⁰⁸⁹.

Увага приділялася також встановленню дипломатичних відносин з нейтральними державами, а вже через них – з державами Антанти¹⁰⁹⁰. Так, у конфіденційному листі від 6 липня 1918 р. до Д. Дорошенка Ф. Штейнгель доповідав про свою розмову тет-а-тет з представником Фінляндії: «Пан Гуммерус висловив побажання про взаємне визнання і утворення тісного контакту між Україною і Фінляндією [...] Я гадаю, Пане Міністре, що Ви цілком підтримуєте сприяюче рішення питання про визнання Українською Державою Фінляндської Держави і вживете заходів щодо утворення між Україною і Фінляндією міцного зв'язку, бо для молодого держави елемент признання має величезну міжнародну роль. Я з свого боку по одержанню від Вас інструкції, якщо вони, в чому я не сумніваюсь, будуть погожі, вживу всіх заходів щодо найскоршого вирішення

Ф. Штейнгель

¹⁰⁸⁸ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923 рр. – Т. II. – С. 129; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С. 17.

¹⁰⁸⁹ *Деникин А. И.* Гетманство и Директория на Украине. – С. 151.

¹⁰⁹⁰ *Гай-Нижник П.* Невідомі телеграми послів В. Липинського та Ф. Штейнгеля до экс-міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка під час його перебування в Швейцарії (листопад 1918 р.) // Київська старовина. – 2004. – № 2 (356). – С. 120.

порушених питань»¹⁰⁹¹. Ішлося й про те, що Фінляндія мала намір повернути на батьківщину 2 тисячі українців-військовополонених, що служили в колишній російській імператорській армії. Як наслідок, вже 20 серпня 1918 р. д-р Г. Гуммерус виїхав до Києва на чолі делегації фінського уряду, про що Ф. Штейнгель заздалегідь повідомляв телеграмою міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка¹⁰⁹². Слід також зауважити, що попри заяви представників урядів Фінляндії, Швейцарії та Швеції про те, що вони погоджуються визнати незалежну Українську Державу й готові були налагодити з нею дипломатичні відносини, проте насправді становище було не таке вже й просте. Адже внаслідок Світової війни Європа поділилася на два воюючих табори, а нейтральні держави не надто квапилися порушити власну рівновагу своєї хиткої недоторканності у цьому протистоянні. Так, наприклад, показовою була позиція Іспанії (і не тільки), посол якої П. де-Барнабе у розмові зі Ф. Штейнгелем заявив, що визнання України з боку його держави могло б відбутися у випадку, «якби одна з держав Згоди особливо Франція, визнала б сучасний стан речей на Україні»¹⁰⁹³. Коментуючи цю заувагу в листі до Д. Дорошенка, Ф. Штейнгель небезпідставно висловив сумнів щодо швидкого визнання Францією Української Держави.

На тлі успішного візиту гетьмана до кайзера, військові справи Німеччини стрімко погіршувалися й виразно вказували на майбутню поразку у війні з країнами Антанти. Тож швидкоплинно несприятливими вимальовувалися й зовнішньополітичні перспективи Української Держави. За таких обставин, ускладнених соціально-політичною напругою в Україні, несформованою армією та загрозою зовнішньої агресії з боку як «червоної», так і «білої» Росії, надзвичайної ваги набувала плідна діяльність вітчизняної дипломатії. Усвідомлювали це і у владних коридорах на київських пагорбах, і в українських дипломатичних представництвах. Тим часом розпочався відступ німецьких військ у Фландрії... 29 вересня 1918 р. капітулювала Болгарія, а за нею – Туреччина.

¹⁰⁹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 23.

¹⁰⁹² Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. – К., 2010. – С. 279.

¹⁰⁹³ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 11.

Розуміючи складність, динаміку та спектр подальшого розвитку подій, вже 2 жовтня 1918 р. український посол в Берліні Ф. Штейнгель телеграфував у Київ про безнадійність становища Німеччини, яке «велительно диктує нам необхідність увійти у зносини із Згодою, яка одна спроможна забезпечити державі її інтереси. Маю точні відомості, що Згода не зустрине перешкод для окупації України, якщо про це прохати»¹⁰⁹⁴. Телеграма посла мала наслідки: 7 жовтня 1918 р. Рада міністрів постановила вжити усіх заходів і зусиль на усіх рівнях «аби домогтися у випадковій відкриття Мирової конференції участі в ній Української Держави як самостійної і незалежної держави»¹⁰⁹⁵. Урядовці також просили міністра закордонних справ відкласти заплановану поїзду до Берліна, натомість представити урядові докладну програму й мету візиту, а також істотно підсилити склад своєї місії досвідченими дипломатами.

Переймався майбуттям Української Держави після завершення Світової війни й український посланець в Австро-Угорщині В. Липинський. В унісон зі Ф. Штейнгелем, він був переконаний, що «для нашої держави можуть скоро наступити дуже скрутні часи»¹⁰⁹⁶. У своєму листі до Є. Чикаленка В. Липинський ще 3 жовтня запевняв, що Австрія безумовно заключить мир з Антантою, а за нею, розуміється, мусить піти Німеччина. «Се означає для нас – або вивід німецьких [військ] з України – і повну ліквідацію німецьких впливів, або-ж, у всякому разі, як-би війська навіть і остались на деякий час, сильне зменшення цих впливів. До цього моменту ми мусим дійти приготованими, – наголошував й, водночас, застерігав В. Липинський. – Коли Україну буде в той час репрезентувати

В. Липинський

¹⁰⁹⁴ Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине. – С. 151.

¹⁰⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 6–7.

¹⁰⁹⁶ ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 473.

теперішній уряд з одного боку і Національний Союз з другого – то наша справа програна. Антанта тоді спиратиметься на всі протиурядові протиукраїнські елементи, і наступить “возсоединеніє”»¹⁰⁹⁷.

Український посол у Відні виклав у тому листі й свій алгоритм розв’язання цієї задачі з кількома невідомими, і з підтримкою якого В. Липинський просив Є. Чикаленка піти до пана гетьмана і представити йому «вагу хвилі і небезпечність ситуації»¹⁰⁹⁸. Тож, на його думку, слід було зробити так, щоби на час завершення війни Антанта вже застала в Україні офіційне національне представництво і реорганізований цим представництвом уряд. Тому, конкретизуючи свої міркування, В. Липинський наполягав на щонайшвидшому скликанні Союму¹⁰⁹⁹ (або, принаймні, його суроґату у формі представництва партій та організацій) та на створенні ділового коаліційного уряду з українською більшістю в ньому, але й з членством представників росіян і поляків (розуміється, місцевих). «Се спасе Гетьмана як персоніфікацію Української Держави, се перетворить Національний Союз з репрезентації партійної (з котрою ніхто не буде числитись) на репрезентацію національну, і, заприсягаючи до державної роботи росіян та поляків, се відбере від Антанти частину сил, на котрих могла б будуватись протиукраїнська політика», – запевняв він. Однією ж з кінцевих умов коаліційного уряду мусило б бути відступлення від гасла соціалізації (не соціалізму, а тим більше – демократизму). В. Липинський мав надію, що українські опозиційні партії, «поучені гірким досвідом», згодяться на такий компроміс заради збереження державності¹¹⁰⁰.

Проте, перебуваючи у Відні, посол не знав про амбіційно-агресивні наміри непримиренної ліворадикальної опозиції. Зрештою, невдовзі у цьому переконається і сам П. Скоропадський, коли 24 жовтня погодиться на створення коаліційного з помір-

¹⁰⁹⁷ Там само.

¹⁰⁹⁸ Там само.

¹⁰⁹⁹ 15 жовтня 1918 р. на засіданні Ради міністрів її голова Ф. Лизогуб повідомив урядовців про лист гетьмана П. Скоропадського, у якому йшлося про своєчасність рішення розпочати розробку закону про вибори до Державного Союму. Урядом було ухвалено вже найближчого часу розглянути засади, на яких би було розроблено Акт про вибори [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 16].

¹¹⁰⁰ ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 473.

кованими соціалістами уряду¹¹⁰¹. Проте досить скоро виявиться, що реформування уряду Ф. Лизогуба було даремним й курс на повалення існуючого державного ладу соціалісти таки мають намір втілити у життя, попри певні політичні конфігурації та реверанси з боку гетьмана. Зрештою, хиткий коаліційний кабінет не проіснував й місяця...

Що ж до політики зовнішньої, то В. Липинський, на шляху до «приборкання» Антанти, пропонував прямувати через пошук порозуміння з Польщею. Логіка такої тактики полягала в усвідомленні, що серед політичних кіл держав Антанти як Росія, так і Польща мали багато більше прихильників, ніж Україна. Росія ж, априорі, усі свої впливи вживатиме проти державної України, проте коли під крилом Антанти до процесу долучиться і Польща, може настати російсько-польське порозуміння коштом України. Відтак, діючи наввипередки, Україна мусила б розбити той російсько-польський союз в Антанті, відтягнувши Польщу на свою сторону (позаяк на прихильність Росії сподіватися було годі). Тож, резюмував В. Липинський, українці матимуть: «1) Гетьмана, 2) діловий коаліційний кабінет, 3) національне офіційне представництво і серед Антанти згоду Польщі за нашу самостійність і її піддержку, то пожертвувати цим всім для «єдиної і неделимої» Антанта не зважиться»¹¹⁰². Зближення ж з поляками можна було розпочати, як на його думку, у перебігу запланованого скорого початку роботи міжнародної комісії у справі Холмщини по ратифікації миру Австрією. Утім, перспективи реалізувати таку комбінацію також виявилися примарними: комісію з хомського питання так і не було скликано, а внаслідок швидкоплинного розвалу Австро-Угорщини в Західній Україні розгориться кривава українсько-польська війна...

Тим часом, шукаючи шляхів до порозуміння з Антантою, гетьманський уряд відрядив дипломатичних представників не лише до нейтральних країн Скандинавії, до Швейцарії та Румунії, а також у Вашингтон, Париж та Ясси. У цей час Рада міністрів здійснює обнадійливий превентивний дипломатичний хід й оголо-

¹¹⁰¹ У перебігу торгів щодо створення коаліційного уряду, В. Винниченко вимагав для соціалістів, насамперед, три ключових посади: голови Ради міністрів, міністра внутрішніх справ та військового міністра.

¹¹⁰² ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 473.

шує про міжнародний нейтралітет України, а її голова Ф. Лизогуб 16 жовтня 1918 р. у бесіді з представниками преси повідомив: «Український уряд заявляє, що він буде усіляко боротися з усіма виявами ззовні, котрі були б спрямовані до порушення нейтралітету України»¹¹⁰³. Наступного дня, 17 жовтня 1918 р., Австро-Угорська імперія розпалася й перетворилася на «Союз Держав»¹¹⁰⁴. У Німеччині швидко насувалася демократизація. Дипломатичне представництво в Швейцарії набуло за таких обставин надзвичайної ваги і значення для України, оскільки могло стати трампліном для встановлення нових зв'язків з країнами Антанти. Завдяки зусиллям Є. Лукасевича та Ф. Штейнгеля й за посередництва дипломатичних представників нейтральних держав (Іспанії та Голландії) вдалося встановити контакти з державними колами країн Антанти й з'ясувати можливість їхньої згоди на переговори з українським урядом. З цього приводу міністр закордонних справ Д. Дорошенко зазначав: «Українське посольство [...] зробилося одним з осередків тогочасного дипломатичного світу у Берліні, що було важно з огляду на наші бажання увійти в ближчі зносини з нейтральними державами»¹¹⁰⁵. Ось чому 22 жовтня 1918 р. Д. Дорошенко виїхав з Києва до Берліна¹¹⁰⁶, а звідти – до Швейцарії, куди його запросив через українського представника в Берні італійський прем'єр-міністр В. Орландо¹¹⁰⁷.

У Берлін Д. Дорошенко прибув 24 жовтня, де його зустрівачувесь склад українського Посольства на чолі зі Ф. Штейнгелем. Спільно з послом міністр закордонних справ мав зустріч з німецьким колегою В. Зольфом, під час якої українські представники висловили клопотання, аби перебування німецької армії на території

¹¹⁰³ Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине. – С. 151.

¹¹⁰⁴ Тоді ж, 17 жовтня 1918 р., дев'ять міністрів уряду Ф. Лизогуба подали до Ради міністрів записку про допомогу Росії в боротьбі з більшовиками та про необхідність зміни зовнішньополітичного курсу країни в зв'язку зі зміною міжнародної ситуації. Цей проросійський вектор підтримав впливовий «Протофіс», російські партії та організації, заможна частина Союзу хліборобів-власників, інші русофільські угруповання.

¹¹⁰⁵ Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине. – С. 152.

¹¹⁰⁶ Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна (Відень). – 1920–1921. – 36. II, III і IV. – С. 54.

¹¹⁰⁷ Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави у 1918 р. // У 60-річчя відновлення гетьманства. – Торонто, 1978. – С. 58.

Д. Дорошенко

Української Держави було продовжене до того часу, поки Україна сама буде спроможна створити власну армію¹¹⁰⁸. Утім, варто зауважити, що зрештою Берлін все ж таки вирішив вивести свої війська з України, хоча чимало впливових діячів, особливо серед військових, не підтримували цього заходу (зокрема, проти негайного виводу військ виступали генерали Е. Людендорф, М. Гофман та В. Ґренер). Д. Дорошенко та Ф. Штейнгель відвідали також Ґ. фон Буше-Гадденгаузеней Новака¹¹⁰⁹, голову Райхстагу й деяких послів¹¹¹⁰. Згодом Д. Дорошенко згадував, що під час цих зустрічей «виявилось, що Ф. Р. Штейнгель досі не був ні з ким знайомий з парламентських кіл і вперше робив візити оце разом зі мною. Це була його помилка, котра дала себе відчутти саме в той час, коли йшли такі скорі зміни в німецькому правительстві й влада переходила до рейхстагу»¹¹¹¹.

¹¹⁰⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С. 364–366.

¹¹⁰⁹ 16 липня 1918 р. у Берліні заступник державного секретаря зовнішньополітичного відомства Німеччини Георг фон Буше-Гадденгаузен у присутності австро-угорського посла принца Готтфріда Гогенлоє-Шіллінґсфюрста спалив український оригінальний примірник Таємного протоколу щодо статусу Галичини між УНР та Австро-Угорщиною, укладеного додатково до Берестейського мирового договору [Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA). – Bd. 523. – Liasse XLVII/12 g: Geheimprotokoll vom 8.2.1918 betreffend die Teilung Galiziens und Bildung eines ukrainischen Kronlandes Ostgalizien-Bukowina, Februar. – August, 1918. – Z. 7611. – S. 24]. Свого часу член делегації Центральної Ради М. Любинський 24 лютого 1918 р. у Бересті передав цей Таємний протокол Ф. Візнєру та німецькому послу в Австро-Угорщині Ф. Розенберґу, який відвіз документ до Берліна. Сьогодні оригінал австро-угорського примірника Протоколу зберігається в Австрійському державному архіві (у підрозділі: Державний архів Дому та Двору – архів Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини).

¹¹¹⁰ Тим часом Антанта переможно завершувала війну. 26 жовтня 1918 р. французький посланець у Яссах граф Сент-Олер виказав І. Коростовцю побажання, щоб гетьман «чим-небудь виявив переміну германофільської політики і згоду (свою) підтримати роботу союзників по відновленню ладу в Росії». 29 жовтня Німеччина прийняла вкрай важкі умови перемир'я, які їй продиктували переможці, і визнала себе переможеною. 9 листопада у Німеччині вибухнула революція, невдовзі владу кайзера було повалено, а вже 11 листопада було підписано Комп'єнтське перемир'я, яке покклало край Світовій війні.

¹¹¹¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – С. 364–366.

У цей час (наприкінці жовтня 1918 р.) у гетьманському палаці усвідомлювали, що внутрішньодержавне становище є загрозливим, проте воно ще не вважалось катастрофічним. У київських владних колах були погано повідомлені про становище Західного фронту Світової війни й не мали чіткого уявлення про подальші геополітичні плани Антанти. Щойно призначений посланцем до Вашингтону в США І. Коростовець згадував про тогочасні міркування з цього приводу в урядових колах: «Міністер Закордонних Справ Дорошенко був у від'їзді, його ж заступник Палтов, як мені сказали, пропонував Урядові звернутися до Держав Антанти, з заявою, що Україна, як нейтральна країна, не може бути об'єктом і місцем військової акції. Такий виступ мені здався не до речі, про що я сказав Товаришу Міністрові Закордонних Справ Палтову, порадивши звернутися до Держав Антанти з пропозицією встановити ділові взаємовідносини, що були порушені німецькою окупацією.

В той час я був уже призначений Посланником України в Вашингтоні, що було опубліковано в офіційному "Державному Віснику". Разом зі мною були призначені – Г. Антонович як радник і пп. Гасенка, й Шумицький як секретарі. Ці люди не мали дипломатичного досвіду, але Гетьман бажав оточити націоналістами мене – дипломата московської школи.

Здавалося, що після всього того, що я бачив у Петербурзі й Фінляндії і спробувавши вже зміни революційних подій, мені треба було б швидше виїздити, особливо ж маючи на увазі пораду мого секретаря Т-енка, що був у зносинах з націоналістичною опозицією і знав про ті виступи, що готували проти Гетьмана Петлюра та Винниченко. На жаль, я не надавав значення його словам і трохи забарився, аби прийняти ще участь у нараді Міністерства Закордонних Справ і спробувати своїм досвідом і особистими зв'язками допомогти Урядові Гетьмана.

При слідуєчому побаченні з Гетьманом Скоропадським, він мені сказав, що чув про мою пропозицію прискорити зв'язок з Державами Антанти, що вважає цей крок бажаним. Палтов, що був при цьому присутній, зауважив, що маючи на увазі зв'язок наш із німецько-австрійським бльоком всяка спроба зближення

з Антантою буде відхилена. До того ж, додав він, нема кому доручити подібні перемови, хіба що за цю справу візьметься пан Коростовець. Його, як бувшого російського посланника, мабуть приймуть та вислухають»¹¹¹². Тож було вирішено, що І. Коростовець перед від'їздом до США відвідає румунські Ясси, де проведе відповідні перемовини з тамтешніми представниками держав Антанти та румунським урядом (Бухарест тоді ще перебував під контролем австро-угорського війська).

Сам же П. Скоропадський 24 жовтня урочисто відзначив півріччя свого гетьманування й перебував у стані, сповненому надій та сподівань (німецькі війська ще перебували в Україні, контакти з Антантою та нейтральними державами поволі налагоджувалися, коаліційний уряд з лівою

опозицією якраз того дня було сформовано). «В якому райдужному настрої я був, і здавалось, справи складалися добре», – згадував гетьман про ті миті¹¹¹³. Принагідно варто зауважити, що ще наприкінці вересня 1918 р. П. Скоропадський говорив тому ж таки І. Коростовцю про своє намагання «утворити державну організацію України й припинити розвиток анархії». «Для цього треба безумовно створити з України цілком окрему державу – не з ненависти до Москви, але з історичної конечности. Ані союз, ані федерація з Москвою – неможливі», – наголошував гетьман¹¹¹⁴. При цьому він зауважив: «Організуючи Україну для самостійного життя, я сповняю свій патріотичний обов'язок супроти моєї Батьківщини, а зовсім не змагаю до особистих цілей і не виконую тих чи інших чужих директив. Але, звичайно, я мушу рахуватися з фактом німецької окупації та зі зобов'язаннями, що були прийняті попереднім урядом Центральної Ради»¹¹¹⁵.

¹¹¹² Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році // Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – Чикаго, 1973. – С. 294–296.

¹¹¹³ Скоропадський П. Спогади. – С. 291.

¹¹¹⁴ Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. – С. 294.

¹¹¹⁵ Там само.

Невдовзі, 4 листопада, І. Коростовець разом з кн. С. Путятиним прибув до Ясс, де в українському Консульстві зустрівся з надзвичайним представником гетьмана В. Дашкевичем-Горбацьким та генеральним консулом К. Чоботаренком, який водночас був тісно пов'язаний з антигетьманським підпіллям в Україні.

У Яссах І. Коростовець відвідав румунських міністрів і через старі дипломатичні зв'язки (зокрема через колишнього російського посланця С. Поклевського-Козела, французького військового агента Маркіза де Белльоа та сербського посла І. Анастасієвича) домогся улаштування побачення з послами Великобританії, Франції та США. Виявилось, що незадовго до цього до Ясс прибула російська делегація з колишніх членів Государственных Ради і Думи (В. Гурко, В. Демченко, П. Мілюков, О. Кривошеїн, В. Рябушінський, Н. Шебеко, К. Кровопусков, кн. А. Куракін, О. Меллер-Закомельський, В. Шульгін та ін.). Делегація прохала Антанту не визнавати гетьманський режим (як сепаратистський і зрадницький) та українську державність, а натомість надати допомогу у відновленні єдиної та неділимої Росії. Йшлося й про нагальну потребу військової окупації півдня України. У поданій делегацією спеціальній записці з цього приводу наголошувалося, що «з українцями недопустимі ніякі розмови, бо само поняття “український народ” вигадано німцями. Офіційне визнання слів “Україна” і “українці” неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі од Чорного моря»¹¹¹⁶.

7 листопада у французькому Консулі відбулося побачення І. Коростовця з сером Г. Барклаєм і Сент-Олером та з американським представником Вопіка з метою з'ясувати ставлення держав Антанти до питання визнання України й установа з нею ділових взаємовідносин, проте ті заявили, що він є для них не більше, ніж приватною особою. Тим не менш, опісля розмови послы пообіцяли передати її зміст в офіційні Париж і Лондон. Проте

І. Коростовець

¹¹¹⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. II. – С. 284.

вони апіорі зауважили, що це все ж не означає ведення переговорів з Україною або визнання останньої, позаяк вважають її за частину Росії, яка в їхніх очах залишилася союзницею Антанти. Наприкінці довгих і нелегких перемовин, І. Коростовець, зрештою, змушений був заявити про доручення йому П. Скоропадським повідомити, «що Гетьман готовий відмовитися від влади, коли це допоможе справі й облегчить становище його Батьківщини», на що Сент-Олер зауважив на вимозі скласти інший український уряд, де б германофілів змінили особи антантофільського спрямування¹¹¹⁷.

Відбув І. Коростовець розмову і з французьким консулом Е. Енно, який мав неабиякий вплив на посла своєї держави. Як засвідчував гетьманський представник, цей французький нібито фахівець з російсько-українських справ «не бажав вживати навіть назви Україна й край цей називав “Южною Руссю”». Суть його міркувань полягала у тому, що Україна взагалі не має власної історії, ані мови, ані чогось такого, що відрізняло б її від решти Росії. Е. Енно стверджував, що т. зв. українське питання було штучно створене Австро-Угорщиною та Німеччиною, що стояла за її спиною, які прагли, аби поділивши Росію, облегшити в такий спосіб захоплення її Центральними державами й таким чином створити новий фронт проти Антанти. При цьому французький консул, повноваження якого були доволі невизначеними й сумнівними, категорично й зверхньо заявив І. Коростовцю, що уряд гетьмана «мусить бути усунений й замінений об'єднаним російським урядом»¹¹¹⁸. Фактично ж, то був неприхований ультиматум П. Скоропадському й гетьманський посланець, звісно ж, негайно передав його своєму патрону до Києва.

Більше того, французькі представники в Яссах запевнювали І. Коростовця «з приводу оборони України від большевиків, що в речинець між уходом німців і приходом союзників будуть вжиті спільні заходи як на півночі, так і на Сході з боку Добровольчої Армії. Мені підкреслили, що союзники чекають на те, що українські війська об'єднуються з льокальним елементом решти Росії, цебто з

¹¹¹⁷ Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. – С. 295.

¹¹¹⁸ Там само. – С. 297–298.

Добровольчою Армією, військами Дону, Кубані, Сибіру для відпору большевиків. При умові виконання цього побажання, було обіцяно послами, що Антанта прийде на поміч Україні. Розмір і характер допомоги буде з'ясований військовим командуванням»¹¹¹⁹. Усе це також було доведено до відома гетьмана та уряду Української Держави.

9 листопада 1918 р., у день, коли у Райхстазі розглядалося питання про позбавлення Вільгельма II права командування армією, німецький імператор давав Ф. Штейнгелю аудієнцію, під час якої вручив українському послу Вірчі грамоти. Протягом 20–25-хвилинної розмови кайзер розпитував Ф. Штейнгеля «чи Ви твердо стоїте на ґрунті самостійності держави, чи думаєте про федерацію в майбутньому?» тощо. У відповідь посол запевняв Вільгельма II у тому, що Україна тепер стоїть на ґрунті самостійності¹¹²⁰. Як виявилось, це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм II як імператор Німеччини¹¹²¹. По третьому дні німецької революції Д. Дорошенко виїхав з Берліна до Швейцарії, щоб розпочати переговори з представниками Антанти. Однак коли він прибув до Берна, то дізнався про кардинальні зміни, що відбулися в Україні.

Того ж дня (9 листопада) П. Скоропадський отримав від посла України в Німеччині Ф. Штейнгеля термінове і докладне повідомлення про революцію у Німеччині й позбавлення престолу кайзера Вільгельма II. Тоді ж гетьманові передали й прокламацію опозиційного УНС про скликання ним 17 листопада Українського Національного конгресу, що неприховано означало на намір лівих сил легітимізувати таким чином повалення гетьманського режиму.

Сам П. Скоропадський з цього приводу відверто написав у спогадах: «Нарешті, настало 9 листопада, день, який я завжди вважав останнім днем мого Гетьманства». Тим не менш наступної днини (10 листопада) гетьман у своїй Грамоті «До всіх громадян України» закликав націю до об'єднання в ім'я Батьківщини і спокою, наголошуючи, «що порушати в ці дні звиклий хід державного

¹¹¹⁹ Там само.

¹¹²⁰ Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. – Торонто, 1971. – С. 282.

¹¹²¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – С. 370.

життя навіть з найкращими замірами було б те саме, що наражати нашу країну на велику небезпеку, а може бути, не дай Боже, і на загибель»¹¹²². Після цих слів, які за іронією подій виявилися пророчими, гетьман висловив сподівання на розуміння ситуації громадянами, одночасно попереджаючи, що в його «розпорядженню мається достаточна сила, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку»¹¹²³.

У цьому контексті заслуговує на увагу свідчення гетьманського міністра земельних справ В. Леонтовича, яке він дав Верховній слідчій комісії Директорії. Йдеться, зокрема, про зустріч гетьмана П. Скоропадського з донським отаманом П. Красновим 3 листопада 1918 р. на ст. Скороходово¹¹²⁴ та подальші політичні інсинуації з цього приводу, що були зумовлені інтерв'ю отамана пресі щодо нібито прихильного ставлення гетьмана до єдиної Росії й, зокрема, доволі просторозовим тостом П. Краснова на честь гетьмана України, який подала пресі офіційна Українська телеграфна агенція (УТА). Сам П. Скоропадський вже 5 листопада, оповідаючи про цю зустріч під час обіду з членами Ради міністрів, офіційно заявив, що союз з Доном має винятково економічну складову та спільну потребу у протистоянні більшовикам і що у відносинах з найближчими сусідами України та іншими світовими державами він непохитно стоятиме на ґрунті самостійної Української Держави. Тож згаданий вище В. Леонтович у свідченнях від 17 січня 1919 р. про цю подію та викривлення її суті й змісту гетьманськими опонентами згадував: «Після виїзду Гетьмана на зустріч з Красновим Гетьман прийшов на Раду Міністрів, щоб освідомити їх як про сю свою подорож, так

¹¹²² Нова Рада. – 1918. – 12 листопада (29 жовтня).

¹¹²³ Там само.

¹¹²⁴ Южное Слово. – 1918. – № 15. – 5 ноября; Відродження. – 1918. – Ч. 177. – 5 листопада.

П. Краснов

і про розмови з послами Галицької України. Щодо розмови своєї з Красновим, Гетьман завіряв, що в газетах слова Краснова переказані з великим прибільшенням, пояснюючи се тим, що Краснов невірно переказав їх репортерам. Хоч, проте, в словах Краснова, може, і була висловлена думка про єдність цілої Росії, та Гетьман казав, що залишив сі слова Краснова без відповіді, нічим не проявляючи свого спочуття до них, і що, навпаки, він, Гетьман, як стояв, так і стоїть на ґрунті самостійності і буде її обстоюватиме. Одначе Гетьман вважав потрібним разом з Доном оборонятися од большевиків, і тому обстоював за призначення Дону грошової запомоги. Одночасно він пропонував дати грошову і військовими зняряддями допомогу Галичині для боротьби з Польщею, тільки зробивши се так, щоб не зламати нейтралітету. Се було, здається, за 4 дні до Грамоти Гетьмана про федерацію»¹¹²⁵. Тобто, 10 листопада 1918 р., у день, коли у своїй Грамоті «До всіх громадян України» П. Скоропадський закликав націю до об'єднання в ім'я Батьківщини та спокою і у якій ані натяком не йшлося про жодну подобу федерації чи про єдину Росію¹¹²⁶. Соціаліст й міністр ісповідань О. Лотоцький, даючи 18 січня 1919 р. свідчення тій же Верховній слідчій комісії Директорії, згадав, що під час прийняття меморандуму від «Київської Просвіти» в справі аспірацій деяких діячів щодо російської мови, П. Скоропадський «в найрішучіших виразах запевняв нас в своїй вірності українським національним інтересам, і на моє остаточне запитання, чи можемо ми заспокоїти тривожні переживання членів українських «Просвіт», які звертаються до нас з запитаннями, Гетьман одповів: «Я скоріш умру, чим зраджу Україні»¹¹²⁷.

Тож, що мало відбутися за ці кілька днів? 11 листопада 1918 р. Німеччина, підписавши у Комп'єнському лісі перемир'я з

¹¹²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1125. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 89 зв. – 90.

¹¹²⁶ Нова Рада. – 1918. – 12 листопада (29 жовтня).

¹¹²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1125. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 108.

державами Антанти, фактично оголосила про свою капітуляцію у Першій світовій війні¹¹²⁸. У новій ситуації збільшується й тиск на П. Скоропадського не тільки з внутрішнього боку, але й із зовнішнього.

На середину листопада 1918 р. внутрішня ситуація в Україні вкрай загострилася. Насувалася урядова криза, записка дев'яти міністрів про необхідність зміни юридично-державного статусу країни та її зовнішньополітичної орієнтації поставили державу та її політичну еліту на межу розколу. У ніч з 13 на 14 листопада активні дії розпочала й радикальна соціалістична опозиція, яка створила т. зв. Директорію. З огляду на події, що склалися, П. Скоропадський опинився між «молотом та ковадлом» історичної круговерті й фактично у патовій ситуації, де кожен крок вів до розпалення внутрішньополітичної пожежі. Один з них гетьман здійснив, коли 14 листопада оголосив Грамоту про федерацію з майбутньою найбільшовицькою Росією. Того ж дня він доручив С. Гербелью скласти новий Кабінет міністрів – без германофілів і самостійників та налаштований проросійськи та проантантівськи. Цей уряд мав бути тимчасовим, до з'ясування відносин з Антантою.

Зрештою, 14 листопада 1918 р. світ побачила Грамота гетьмана всієї України, яка увійшла до історії як «Грамота про федерацію України з Росією». У грамоті цій, зокрема, зазначалося:

¹¹²⁸ 9 листопада 1918 р. газета СДПН «Форвертс» опублікувала заяву, в якій йшлося: «більшість (берлінського) гарнізону, з їх гарматами та артилерією, ставлять себе в розпорядження Робітничо-Солдатської Ради. Цей рух скеровується Німецькою соціал-демократичною партією і Незалежними соціал-демократами». Тоді ж Макс Баденський усвідомив, що утримати владу буде вже неможливо і для збереження порядку її слід якомога швидше передати помірним соціал-демократам. Опівдні 9 листопада він, за власною ініціативою, оголосив про зречення кайзера від обох престолів (пруського та імперського) і передав свої повноваження вождю соціал-демократів Ф. Еберту. Після цього товариш Ф. Еберта по СДПН, держсекретар в уряді Макса Баденського Ф. Шейдеман оголосив про падіння монархії і проголосив Німеччину республікою. 10 листопада Загальні збори берлінських робітників і солдатських рад (Vollversammlung der Berliner Arbeiter- und Soldatenräte), обрали тимчасові органи державної влади – Виконавчу раду робітничих і солдатських рад Великого Берліна (Vollzugsrat des Arbeiter- und Soldatenrates Groß-Berlin) і Раду народних уповноважених. Остання складалася з представників СДПН і більш лівої Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини. Головами Ради народних уповноважених (Vorsitzende des Rates der Volksbeauftragten) стали соціал-демократ Ф. Еберт і незалежний соціал-демократ Г. Гааазе. Кайзер, що все ще знаходився у своїй ставці в Спа, після отриманого від В. Гренера запевнення в неможливості відновлення монархії ввечері 10 листопада виїхав до Нідерландів, де й відірися від обох престолів 28 листопада 1918 р.

«Перемир'я між Німеччиною й Державами Згоди заключено. Найкривавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин багатострадалної Росії на долю України випала порівнюючи більш щаслива доля. При дружній допомозі Центральних Держав вона зберегла спокій аж до нинішнього дня. Ставлячись із великим почуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю і в її межах перший раз свobodно віджили всі знищені та пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії. Від неї ж вийшла дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанським і Терським Козацтвами. На тих принципах, які – я вірю – поділяють усі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії.

В осягненні цієї мети лежить запурука добробуту як усієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутности. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною і щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України й Росії. Я вірю, що цій свя-

тій патріотичній справі ви, громадяни й козаки України, а також і решта людности, дасте сердечну й могутню підтримку.

Новосформованому нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання»¹¹²⁹.

Згідно зі спогадами гетьмана, він написав цю Грамоту спільно з заступником міністра закордонних справ О. Палтовим вночі 13 листопада, після розпуску коаліційного уряду Ф. Лизогуба¹¹³⁰. Варто також додати, що особистий секретар гетьмана С. Моркотун, перебуваючи вже в еміграції у Франції, стверджував, що це саме він зредагував гетьманську Грамоту про федерацію і що саме в нього зберігалася чернетка цієї грамоти¹¹³¹.

Згодом сам П. Скоропадський у жовтні 1920 р. так пояснював кореспондентові швейцарської «La Gazette de Lousanne» леймотив такого свого суперечливого та неоднозначного акта: «Союзні місії прибули до Яс з великою кількістю пан-росіян, які робили великий вплив на політику цих місій що до українського питання.

Саме в цей момент почав грати свою роль без будучини Деникин. Я послав до Яс делегатів від свого Уряду з завдан[н]ям пояснити, що боротьба між екстремістами і лад на Україні не можуть існувати, як тільки підтриманням влади, базованої на національному почуттю наріду. Мої делегати нічого не досягли в цих переговорах. Союзні місії мені поставили умови, які резюмировались на постуляті федерації з Росією. Я розумів дуже добре ту небезпеку, яку несло таке політичне вимагання, але переслідуючи перед усім вищу мету [–] підтримувати лад в державі, яку я збудував, я схилив-

¹¹²⁹ Державний вістник. – 1918. – № 71. – 16 листопада; Голось Київ. – 1918. – № 155. – 15 (2) ноября; *Нагаєвський І.* Історія Української держави ХХ століття. – К.: Український письменник, 1994. – С. 163–164.

¹¹³⁰ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 305.

¹¹³¹ *Борщак І.* Кар'єра одного авантюриста // Діло. – 1925. – Ч. 72. – 1 квітня. – С. 3.

ся проти свого серця перед домаганнями союзників і оголосив федерацію з Росією.

Я мушу вам сказати, що в цей момент Україна була державою в стані організації, але вже майже організованою. [...] Однак моя декларація йшла проти почуття багатьох українців. Я покинув країну»¹¹³².

У день виходу федеративної Грамоти гетьмана Директорія у Білій Церкві, підтримана розквартированими в місті Січовими стрільцями, заявила про перебирання верховної влади в країні на себе, необхідність нищення «доценту» гетьманської влади, а самого П. Скоропадського було оголошено «поза законом».

Наступного дня, 15 листопада, уряд заслухав і прийняв пропозицію голови Ради міністрів С. Гербеля «довести до відома представників держав Згоди в Яссах, випущене від Ради Міністрів урядове повідомлення і просити їх надіслати на Україну свого дипломатичного представника і військові частини»¹¹³³. Виробити зазначений текст було доручено новому міністрові закордонних справ Г. Афанасьєву. У запиті, зокрема, мало би йтися про прохання спрямувати в Україну дипломатичного представника Антанти (хоча би в ранзі генерального консула), а також два батальйони військ для Києва і два батальйони для Одеси.

За кілька днів про гетьманську федеративну Грамоту та про утворення нового проантантського уряду С. Гербеля телеграмою з Києва дізналися у Яссах. У повідомленні також додавалося про співпрацю антигетьманських заколотників-соціалістів з більшовиками й зазначалося, «що сили повстанців невеликі, що німці ставляться до руху байдуже й що прихід невеликого відділу може змінити напрямок подій і спинити розвиток повстання»¹¹³⁴. І. Коростовець негайно передав ці відомості Маркізу де-Белльоа, проте західні держави-переможці вже переймалися власними повоснними проблемами.

¹¹³² La Gazette de Lousanne. – 1918. – № 287. – 15 octobre; Józef Piłsudski Institute of America. – F. 701/7. Ukrainian Military Mission in Poland. – Fold. 1. – Doc. 701-007-001-283. – P. 3 (Ark. 285).

¹¹³³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 45–45 зв.

¹¹³⁴ Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. – С. 300.

Наступною телеграмою гетьман відкликав свого посланця до Києва. «У моїм купе перед від'їздом несподівано з'явився Антонович, котрий був призначений Гетьманом, як мій радник при Українському Посольстві в Америці, – згадував І. Коростовець. – Я дуже здивувався, побачивши його в Яссах. Антонович признався, що прибув до Ясс, щоб переконувати союзників не визнавати Гетьмана й підтримувати бунтівничу Директорію. З його слів виходило, що дипломати Антанти його дуже ласкаво прийняли й одобрили почини тих, що його послали. Таким чином і тут була якась подвійна бухгалтерія й шпигунство. Я міг тільки усміхнутися своїй наївності й поздоровити Антоновича з його “дипломатичним мистецтвом”, але додав – “коли повалите Гетьмана Скоропадського, то надовго загальмуєте утворення Української Держави”. Цей Антонович був, як здається, ідейна людина й український патріот, але крайній утопіст і знаходив, що віроломство, навіть зі своїми – одна з форм дипломатії»¹¹³⁵.

Через крутоверті тогочасного міжнародного становища в Європі та трансформації її повоєнної державографії, як і у зв'язку з внутрішньою загрозою соціальної революції, вкупі з вибухом військово-політичного заколоту, гетьманові П. Скоропадському під шаленим тиском численних потужних і доконаних історичних факторів довелося кардинально й поспішно змінювати проголошений раніше вектор зовнішньої політики Української Держави й вдатися до відчайдушної спроби через оголошення зміни її міжнародного статусу здобути не лише прихильність до України альянтів-переможців у Світовій війні, але й зберегти її державний суверенітет.

Прихильність Антанти до ідеї єдиної Росії, а також реальна небезпека більшовизму за умови відсутності боєздатного українського війська примусили гетьмана до активізації дій щодо створення єдиного антибільшовицького фронту. Швидкоплинність і непередбачуваність подій вже не давали ані часу, ані змоги створити армію чи організувати військовий блок України з Доном, кавказькими народами та прикавказькими козаками, який виношувався гетьманом раніше. Українські ж збройні формування були нечисельними і ненадійними та небезпідставно підозрювалися

¹¹³⁵ Там само. – С. 300–301.

гетьманськими спецслужбами у змові з радикальними соціалістами та плануванні перевороту проти режиму П. Скоропадського.

Однак власних сил, щоб приборкати заколот, у гетьмана було замало, тим паче, що соціалісти вже роздмухували вогнище народного повстання, а на півночі готувалося ще й більшовицьке вторгнення. П. Скоропадський шукав союзників. Ними могли стати лише Дон, Добровольча армія та країни Антанти як гаранті суверенітету Української Держави. Але саме цього потенційні союзники й не бажали. Вихід гетьман знайшов у проголошенні 14 листопада 1918 р. федерації з «білою» Росією, якої як держави на той час навіть не існувало. «У цій федерації, – як було зазначено у Грамоті гетьмана, – Україні належить одне з чільних місць»¹¹³⁶.

Карколомність військово-політичної ситуації потребувала швидких, адекватних і рішучих дій. Виявилось, що ані П. Скоропадський, ані його оточення не були готові до таких різких і, головно, радикальних перемін у всьому стислий час. Тож колишній бойовий генерал П. Скоропадський фактично розгубився й підпав під вплив русофільської частини свого оточення, яке досить легко навіяло йому віру в те, що за таких умов лише Антанта, а отже і «біла» Росія (читай – Добровольча армія Збройних сил Півдня Росії та нашвидкуруч сколочені загони російських офіцерів-добровольців у Києві), стануть на мент запорукою порятунку Гетьманату. Проте задля цього слід було переглянути статус Української Держави. Як наслідок, 14 листопада гетьман підписав Грамоту про федерацію з Росією, що остаточно позбавило його будь-якої підтримки навіть з боку українських консервативних кіл. При цьому слід взяти до уваги, що у попередній грамоті, виданій П. Скоропадським лише чотири дні перед тим, у словах гетьмана не було навіть і натяку на будь-яку зміну статусу суверенітету Української Держави чи про перспективу певних федералістських тенденцій тощо. Тож, вочевидь, хтось і щось таки сильно й кардинально вплинули на позицію гетьмана і, до того ж, у доволі стислий відрізок часу...

Вважаю, тут слід зробити невеличкий відступ і зазначити, що П. Скоропадський таки мав до певного часу сподівання,

¹¹³⁶ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – С. 163.

що Антанта змусить німців надати йому допомогу у боротьбі з заколотниками, а в подальшому, очевидно, все ж і забезпечить самоврядний статус гетьманської України щодо Росії. На яких умовах – зараз годі розмірковувати, оскільки історики поки-що не мають на руках конкретних документів чи таємних угод з цього приводу. Разом з тим, відомо, що П. Скоропадський все ж не вірив у перемогу німецької зброї у світовій війні і, як колишній бойовий російський офіцер, природно, не бажав цього. Про що й не раз писав у своїх спогадах. Відомо також і те, що він, під маскою налагодження економічних відносин, намагався через нейтральні країни встановити контакти з державами Антанти, а також і про відрядження ним у Ясси спеціальної місії з цього приводу.

Утім, існують свідчення, що заслуговують на довіру, про те, що П. Скоропадський вже під час перших місяців свого гетьманування все ж таки мав не лише налагоджені глибоко утаємничені контакти, але й певні попередні домовленості з представниками країн Антанти, а саме – з французами та англійцями. І надзвичайно переймався їхньою кондефіційністю й, можна навіть сказати, боявся витоку будь-якої інформації чи то чуток з цієї теми.

Так, зокрема, начальник особистого Штабу гетьмана Б. Стеллецький згадував, у контексті операції щодо арешту групи соціалістичних діячів (у тому числі й С. Петлюри) наприкінці липня 1918 р., якої я торкався вище, що у список осіб, належних до затримання, який особисто надиктував П. Скоропадський, офіцер політичного відділу німецького Генерального штабу в Україні додав ще кілька прізвищ. Ці особи були цілковито невідомими начальникові Власного Штабу гетьмана, але коли він приніс доповнений папір П. Скоропадському, той власноруч викреслив з доданих німецьким офіцером прізвищ двох осіб, категорично заборонивши їх чіпати. Начальник Власного Штабу голови держави, у свою чергу, передав виправлений гетьманом список до штабного Осібного відділу і, як уже зазначалося, арешти було здійснено у ту ж ніч й без зайвого галасу. Але при цьому Б. Стеллецький, не надавши важливого значення незначному виправленню у списку, забув про існування другого його примірника, який залишався у німців і до якого не було внесено правок гетьмана.

На ранок дня, в ніч на який відбулися арешти відзначених осіб, про що й було відзвітовано начальником Осібного відділу, начальник Власного Штабу гетьмана доповів П. Скоропадському, що затримання усіх осіб відбулося без інцидентів й що арешти було здійснено навіть раніше за попередньо визначений термін. За годину–другу гетьман телефоном викликав до себе Б. Стеллецького. Той застав П. Скоропадського у стані близькому до істерики. Гетьман, запевняв, що тепер він загинув («погиб»). Коли ж той дещо прийшов до тями, то з'ясувалося, що з учорашнього списку він викреслив такого собі лікаря «Х», який був його особистим агентом у зносинах з французами. Гетьман з хвилюванням сказав Б. Стеллецькому: «Адже Ви маєте зрозуміти, що я не можу обмежуватися одними німцями; що буде зі мною якщо французи їх переможуть? Я повинен підготувати себе в цьому напрямкові шляху»¹¹³⁷. Нагадаю, що то був лише липень 1918 року.

Тож негайно було викликано начальника Осібного відділу Д. Бусла, якому було наказано терміново виправити становище. Виявилось, що той утаємничений лікар-агент не був заарештований лише через щасливу для себе (й, очевидно, для гетьмана) випадковість, бо тієї ночі він перебував у свого приятеля у Межигір'ї. Проте німці вилучили з його помешкання усе листування. Тож начальник Осібного відділу Власного Штабу гетьмана змушений був навідатися до німців і під виглядом ознайомлення з документами, просто викрав листи, що компрометували П. Скоропадського.

У зв'язку з антантівськими заходами гетьмана стався іще один випадок. Одного ранку до коменданта гетьманського палацу К. Прісовського залізнична варта (поліція) привезла молодика, у якого не було жодних документів і який на київському залізничному вокзалі зчинив ґалас, що у нього поцупили скриню, в якій він віз з Петрограда варення особисто для гетьмана України. Чоловік наполегливо вимагав, аби його допустили до П. Скоропадського, якому той має повідомити дещо важливе.

Гетьман доручив начальникові свого Штабу з'ясувати у чому справа. У розмові зі Б. Стеллецьким молодик повідомив, що він є англійцем, якого до П. Скоропадського відіслав британський

¹¹³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 112–114.

консул з таємним документом. Документ цей він заховав в одну з банок із варенням, яку й було вкрадено на київському залізничному вокзалі. Чоловік сказав, що за ним постійно стежили, а отже він боїться, аби ця поцуплена скриня з варенням не потрапила до рук німців. Зміст документа йому відомим не був, але, додав посланець від англійського консула в Петрограді, він лише знає, що бажання П. Скоропадського буде виконано. Що то було за бажання – йому, знову ж таки, було невідомо. Після цього англієць попросив знайти спосіб якимось чином таємно повернути його до Радянської Росії, звідки він добереться до Великої Британії.

З огляду на ці два випадки видно, як логічно виснував начальник особистого Штабу гетьмана, що П. Скоропадський далеко не був сліпим прихильником німців, але таємно підтримував зносини з французами та англійцями¹¹³⁸. Варто також зауважити і на тому, що начальник Штабу німецьких військ В. фон Гренер, який залишив Україну 26 жовтня 1918 р., згодом, будучи вже экс-міністром Райхсвера Ваймарської Республіки, 20 грудня 1932 р. в одному з інтерв'ю зізнався, що підозрював міністра МВС І. Кістяковського та гетьмана П. Скоропадського у проантантських симпатіях й, зокрема, також боявся, що гетьман перейде на бік Антанти як тільки справи Німеччини погіршаться¹¹³⁹.

Отже, цілком імовірно, що обставини випуску гетьманом Грамоти про федерацію з неіснуючою «білою» Росією зовсім не є банальною поспішністю (слабістю чи недалекістю) П. Скоропадського, а мали під собою певні обмовки, розрахунки чи навіть гарантії як для Української Держави взагалі, так і для гетьмана особисто. Ретельному додатковому прочитанню (між рядків) мусить бути піддана дослідниками й сама Грамота, у тому числі й, наприклад, фраза про те, що у тій федерації Україні мало належати одне з чільних місць. Що малося на увазі й на яких паритетах з Росією? І чи не надто спрощено сучасні дослідники розглядають й оцінюють усі явні та приховані обставини та підтексти як видання, так і змістовно-сенсового навантаження тієї т. зв. «федеративної» Грамоти, навіть попри її від'ємну роль у репутації

¹¹³⁸ Там само. – Арк. 114–116.

¹¹³⁹ АВР РФ. – Ф. 82. – Оп. 16. – Т. 76. – Спр. 27. – Арк. 78–70.

П. Скоропадського та подальших наслідкових чинників для нього самого і для держави. Так само варто звернути увагу й на те, що у той час, коли супротивники гетьмана, майстерно маніпулюючи її текстом, вдало використали факт появи Грамоти на свою користь, соратники П. Скоропадського не вбачали у ній ліквідації чи загрози державності. Вони розглядали її видання як вимушений акт політичної тактики в нових умовах світового і внутрішньоукраїнського розкладу сил.

Адже не дарма ж посол України в Німеччині Ф. Штейнгель у своїй телеграмі з Берліна у Берн до еск-міністра іноземних справ Д. Дорошенка від 18 листопада 1918 р., повідомляючи зі слів О. Палтова про заборону Національного конгресу, призначення нового уряду і заколот Директорії, телеграфував йому також буквально наступне (переклад з німецької): «Гетьман видав послання під заступництвом Росії на федеративних принципах, причому Україна зберігає свій суверенітет»¹¹⁴⁰. Що розуміли під цим і на що розраховували саме у тогочасні саме ті, хто тією Грамотою намагався у несприятливій партії повернути такий тактичний федеративно-політичний гамбіт з огляду на стратегічну перспективу збереження державного суверенітету України за тотальних умов її всебічного (з геополітичного ракурсу) заперечення в купі з намаганням підірвати її сталість ще й з середини?

Пізніше, до речі, коли директоріальна Верховна слідча комісія УНР по розслідуванню діяльності уряду П. Скоропадського допитувала у січні 1919 р. ув'язнених гетьманських міністрів, то усі без винятку заарештовані персони рішуче відхилили звинувачення у своєму прагненні зашкодити українській державності та українському народові. Що ж до питання приєднання України до Росії, що нібито мало відбутися внаслідок видання гетьманом «федеративної» Грамоти 14 листопада та установа нового уряду на чолі з С. Гербелем, то сам він категорично запевняв, що «приєднувати Україну до Московської Народної Республіки не збирався, а працював винятково на користь України»¹¹⁴¹. Не визнав себе винним й товариш (заступник) міністра внутрішніх

¹¹⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 20–21.

¹¹⁴¹ Там само. – Ф. 1125. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 62.

справ С. Варун-Секрет, який доводив слідчим логічний і причинно-наслідковий погляд, що «за наявного розколу і розвалу Великої Росії було би навіть злочинно домагатися об'єднання з нею України, було би злочинно, позаяк вона би розчинилася в морі великоросійської руйни»¹¹⁴². Абсурдом називали звинувачення у антидержавній діяльності й в намірі приєднати Україну до Росії також й інші урядовці (В. Науменко, М. Гаврилов, В. Рейнбот).

Дещо більше сказав міністр фінансів А. Ржепецький, який зауважив, що він «жодним чином не міг прагнути до підкорення України російській владі, вважаючи, що Українська Держава має свій уряд, свій Сойм і свої державні установи, що стосується федерації, то я вважав, що рішення цього питання мало бути оголошене Соймом, до швидкого скликання котрого ми і прагли»¹¹⁴³.

С. Гербель

Невдовзі, коли в березні 1919 р. урядовців (С. Гербеля, В. Рейнбота, С. Варун-Секрета, М. Гаврилова, Ю. Ненарокова, окрім А. Ржепецького) перевезли з Проскурова до Кам'янця-Подільської губерніяльної в'язниці, вони звернулися з колективним листом до Директорії. У цьому листі, написаному 13 березня 1919 р. власноручно С. Гербелем (з підписами усіх п'яти в'язнів), гетьманські урядовці, між іншим, торкнулися й питання т. зв. федералізації з Росією. «Не маючи можливості розраховувати постати найближчим часом перед судом, ми змушені торкнутися і сутності висунутого нам звинувачення. Нас звинувачують у тому, що ми прагнули применшити самостійність Української Держави, схилившись до федерації з Росією... Перш за все необхідно твердо встановити, що ця самостійність і незалежність не була до сих пір встановлена у тій законній формі, тими установчими актами, котрі були б беззаперечними і визнаними іншими державами... Гетьманський уряд ні на одну хвилину не вважав себе виразником Верховної влади народу, готуючи скликання установчого Сойму у

¹¹⁴² Там само. – Арк. 21.

¹¹⁴³ Там само. – Арк. 57.

лютому 1919 р. ...Ці акти [закони Української Держави. – П.Г.-Н.] є лише виразом думок і не закладають у собі законодавчого імперативу... Слід міркувати, що незгода і розбіжність у політичних поглядах не може бути ні караємо, ані переслідувано...

Гетьманському урядові не може бути поставлено в провину жодного акту, який відмовляв би очікуваному народному представництву у шляху і можливості вільно встановити ті чи інші нові форми політичного та соціального ладу України... Для правильної оцінки політики Гетьманського уряду необхідно взяти до уваги і міжнародне становище, що сформувалося, він ясно віддавав собі звіт, що у політиці, і надто в міжнародній, зайняття непримиренної позиції за відсутності військової сили, тягне за собою неминучий крах. Залишається відповісти ще на докір, що пролунав у пресі та на Трудовому Конгресі, у тому, що Гетьманський уряд не бажав аграрної реформи ... Уряд не брав на себе сміливості остаточного вирішення аграрного питання, вважаючи, що на його обов'язку лежить лише ретельна підготовка законопроекту, що підлягає потім обговоренню Сеймом, для цього і створено було особливу нараду за участі представників громадських організацій... Ми не хочемо припустити думки, що в справі нашого арешту діють не об'єктивні причини, а особисті; ми хочемо вірити, що негідне відчуття помсти виключено з числа мотивів, що перешкоджають нашій свободі. Ми, зрештою, маємо надію, що будуть взяті до уваги як наш вік, так і ті наслідки, які виявилися результатом фізичних і моральних переживань людей, що не мають на своїй совісті злочинних дій»¹¹⁴⁴.

Отже – Сойм. Таким чином «федеративна» Грамота була нічим іншим як політичною декларацією, тактичним реверансом на догоду Антанті та ні до чого не зобов'язуючою приманкою для російського офіцерства, ласого до лейби «Росія», що було так потрібне саме у той критичний час П. Скоропадському. Проте дєюре у невизначеному майбутньому все мав вирішити парламент (Сойм). І не факт, що в тому майбутньому питання федерації взагалі б постало на порядку денному. То ж виходить, що оголошена «федерація» була нічим іншим як лише гіпотетично-політичним припущенням з огляду на хвилеву активізацію російської теми.

¹¹⁴⁴ Там само. – Арк. 236–241.

При цьому, варто пригадати й те, що у III Універсалі Центральної Ради, попри проголошення УНР, також йшлося про федерацію з неіснуючого Російською Республікою¹¹⁴⁵. Більше того, подібне було занотовано і в самостійницькому IV Універсалі Центральної Ради УНР від 22 січня 1918 р., у якому, зокрема, зазначалося, що майбутнім Установчим зборам – «сьому ж найвищому нашому органу належатиме рішення про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави»¹¹⁴⁶.

Тож, вочевидь, то була задумана багатогодова комбінація з порятунку великої гри і держави, що з певних як суб'єктивних, так і об'єктивних причинно-наслідкових чинників елементарно не спрацювала, або ж політичні гравці виявилися недолугими майстрами. Можливо вона й взагалі не мала алгоритму свого розв'язання, проте «федеративний» хід видавався тоді єдино можливим і відтак був політичним блефом, доречним, проте запізнілим. Не виключено, що й взагалі зайвим у тій геополітичній партії.

Доволі цікавим і пізнавальним з цього приводу є лист П. Скоропадського, писаний вже на вигнанні в жовтні 1919 р. до М. Могилянського, у якому автор пояснює свої погляди щодо зовнішньополітичних уподобань тих часів. «Мене усі неухильно виставляють якимось ярим германофілом. Я такий же германофіл, як і франкофіл, просто русофіл, що бажає відновлення Росії. Уся різниця між моїми супротивниками і мною полягає в тому, що вони незрівнянно більше, ніж я, “філи” або Entente'и або Німеччини, а по тому я достеменно не вірю у можливість відновлення Росії колишньої, а вважаю, що вона повинна бути за національностями автономною, позаяк створити цю Росію, єдність котрої спиралася би тільки на багнети і на жандармерію, немислимо й небажано, – писав П. Скоропадський у листі від 17 жовтня 1919 р. – ...Що я бажав Росії – Ви знаєте зі спостережень над моєю діяльністю (союз з Доном, фінансування Донської, Астраханської, Південної, Північної армії, постачання усіх цих армій спорядженням та амуніцією, включаючи і денікінську, через допомогу котрій в мене

¹¹⁴⁵ Там само. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9.

¹¹⁴⁶ Там само. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 228. – Арк. 2.

завжди з німцями були сильніші суперечки тощо. Алексєєв мене розумів, я був з ним у листуванні і гарних взаєминах). Проте, будучи росіянином, я й українець, звісно, не петлюрівської марки, і стверджую, що ніколи великоросійському урядові не вдасться впоратися з українським рухом. Ствердувати, що усе це винятково підкуп і німецька інтрига, – невірно...»¹¹⁴⁷.

М. Могилянський

Коментуючи цей лист, сам М. Могилянський, опираючись на недавні зустрічі й особисті розмови з гетьманом у Швейцарії, записав у щоденнику: «Скоропадський не центрист – він яскраво і певно стоїть за федеративний початок для утворення майбутньої Росії і не за автономію, а за федерацію, тобто за союз рівноправних частин. У цьому відношенні погляди його дуже радикальні»¹¹⁴⁸. На заперечення ж М. Могилянського проти такого ж його застереження ще М. Драгомановим, П. Скоропадський усміхнено вказував своєму колишньому підлеглому, що той «надто правий», а його «лівизна» є старшою, адже «вона встигла перевірити себе і дозріти». Фактично ж, висловлена П. Скоропадським «федеративна» конфігурація є нічим іншим як теорією конфедерації чи, навіть, концепцією військово-політичного союзу двох чи більше національних країн, що усамотійнилися на уламках колишньої Російської імперії!¹¹⁴⁹ І саме таке її розуміння спонукало того ж таки М. Могилянського записати у щоденнику, що «ген[ерал] Скоропадський – переконаний наці-

¹¹⁴⁷ ГА РФ. – Ф. 5787. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 99 зв. – 118; Запись из дневника бывшего товарища генерального секретаря Украинской державы Н. М. Могилянского за 16 ноября 1919 г. – 10 февраля 1920 г. [9–10 февраля 1920 г.]. – С. 573.

¹¹⁴⁸ Там само.

¹¹⁴⁹ Той же М. Могилянський, не без подиву, занотує у щоденнику: «П[анове] українські націоналісти, були б вони хоч трошки патріотичнішими, мали би обома руками триматися за ген. Скоропадського і підтримувати його як гетьмана. Вони вважали за краще занурити країну у жах анархії і віддати її свідомо в руки більшовиків, позаяк досвіду супротиву Петлюри більшовицькій армії Ремньова на початку 1918 р. було сповна достатньо, аби зрозуміти, що українські соціалісти безсильні проти більшовиків» [Запись из дневника бывшего товарища генерального секретаря Украинской державы Н. М. Могилянского за 16 ноября 1919 г. – 10 февраля 1920 г. [9–10 февраля 1920 г.]. – С. 576].

оналіст-українець, бачить в національному почутті здоровий початок, вірить у майбутнє національної ідеї, не будучи зовсім сепаратистом»¹¹⁵⁰.

Думаю, не варто спрощувати цей аспект у політиці та свідомості гетьмана. Тому, цілком можливо, що історія ще дасть нам нагоду і змогу більш глибоко й ширше поглянути на спонуки та обставини видання того «федеративного» документу, а також на наслідки, які сподівався отримати від нього сам гетьман і які мали би неминуче вплинути на подальшу долю України та її державний статус. З відстані століть достеменно відомо лиш те, що та комбінація П. Скоропадського виявилася помилковою, не першою і не останньою, в кінцевому підсумку.

Між тим гетьманська «федеративна» Грамота допомогла заколотникам підняти над своїм виступом прапор порятунку державності, а також залучити до виступу проти П. Скоропадського помірковані національно-соціалістичні партії (есефів), широкі народні маси (невдоволені до того ж урядовою земельною і соціальною політикою) й відрізати від підтримки свідомих українських громадян та нечисленних консервативних кіл і партій, як от хліборобів-демократів та хліборобів-власників та інших.

Є. Коновалець

Як писав В. Винниченко у своєму щоденнику, він певний час й сам не сподівався на успіх перевороту, однак саме Грамота про федерацію надала йому (переворотові) потужну підтримку серед широких народних кіл, що вилилася у повноширне повстання проти влади, яка, до того ж, не вирішивши соціальних проблем, ще й «зрадила» державницьку українську справу.

Тим часом 15 листопада 1918 р. командир Січовиків Є. Коновалець відвідав П. Скоропадського й вимагав від-

¹¹⁵⁰ ГА РФ. – Ф. 5787. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 99 зв.–118; Запись из дневника бывшего товарища генерального секретаря Украинской державы Н. М. Могилянского за 16 ноября 1919 г. – 10 февраля 1920 г. [9–10 февраля 1920 г.]. – С. 574.

кликати Грамоту про федерацію, скликати Національний конгрес, який планував провести УНС, розформувати офіцерські дружини і перевести ОЗСС з Білої Церкви до Кисва. У відповідь він гарантував докласти усіх зусиль для того, щоби Конгрес не виступив проти гетьмана. Фактично – це був ультиматум. П. Скоропадський відмовився.

Та чи був тоді у гетьмана інший вихід? Вочевидь, що – ні. І однією з причин такої безвиході стало підписання В. Винниченком за день до цього (14 листопада) відозви до населення, в якій *Директорія вже оголосила початок всенародного повстання* проти «антинародного, антиукраїнського режиму гетьмана П. Скоропадського» і закликала усіх чесних громадян, як українців, так і неукраїнців, «стати збройною дружньою силою проти ворогів і злочинців народу»¹¹⁵¹.

Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), що не підтримала заколот Директорії, все ж оголосила про свій перехід в опозицію до гетьманського режиму (швидше – до його нового курсу та русофільського уряду С. Гербеля). Проте коли антигетьманський переворот таки розпочався і повстанці почали розбурхувати ще й соціальну революцію в країні, що загрожувала не лише громадянською війною, а й втратою державності, УДХП вкотре спробувала виступити примирювачем сторін¹¹⁵². 14 листопада хлібороби-демократи запропонували зберегти Гетьманат на основі сформування компромісного національно-демократичного уряду. Вплинути на протиборні сторони мало, за задумом партійного керівництва, командування антантських військ в Одесі. З цією метою М. Міхновським було виготовлено відповідний меморіал, у якому, зокрема, зазначалося: «Ми, українські хлібороби-демократи, що у свій час допомогли гетьману зайняти його пост, сподівалися, що він вестиме українську державницьку політику. У цих надіях ми завелися. Тепер нам відомо, що проти нього готують повстання українські соціалісти. Наша партія не є соціалістичною,

¹¹⁵¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Збірник документів і матеріалів. – Т. 2. – К., 2006. – С. 374–375.

¹¹⁵² *Гай-Нижник П. П.* В. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900–1920 рр.) // Гілея. – 2018. – Вип. 129. – № 2. – С. 305–322.

навпаки: соціалізму ворожа. Але ми заявляємо, що прилучимося до повстання, якщо Антанта не вплине на гетьмана в напрямі зміни його політики на українську і державницьку»¹¹⁵³. Ось цей, досить наївний меморандум, повезли від УДХП до Одеси С. Шемет та Є. Любарський-Письменний і, цілком очікувано, безрезультатно. Водночас у Харків до полк. П. Болбочана та його запорожців виїхав М. Міхновський, який мав намір переконати командування Запорозького корпусу не підтримувати заколотників. С. Шемет навіть стверджував, що П. Болбочан намагався примирити ворогуючі сторони¹¹⁵⁴. Чи не став цей епізод згодом фатальним у його житті та однією з причин недовіри й пізнішої смертної помсти П. Болбочанові з боку головного отамана С. Петлюри?

С. Петлюра

15 листопада, саме коли Є. Коновалець висував П. Скоропадському умови почесної капітуляції під соусом удаваного компромісу, вже С. Петлюра, оголосивши себе головним отаманом (головнокомандуючим) Республіканського війська, власним Універсалом скасовував усі накази гетьмана по війську, а армійським частинам було запропоновано перейти на бік заколотників. Більше того, самого П. Скоропадського було визначено як узурпатора та зрадника й поставлено «поза законом за головний державний злочин проти самостійної Української Народньої Республіки»¹¹⁵⁵. Того ж дня повстанцями було мобілізовано та озброєно 30 тис. селян¹¹⁵⁶. 16 листопада С. Петлюра закликав народ до всезагальної боротьби проти гетьмана¹¹⁵⁷, а наступного дня П. Болбочан у своєму наказі № 3 про становище на Лівобережжі підтримує накази С. Петлюри, визнаю-

¹¹⁵³ Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях (Лондон). – 1974. – Ч. 4. – С. 610–611.

¹¹⁵⁴ Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – Кн. V. – Відень, 1924–1925. – С. 26.

¹¹⁵⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 2. – С. 375.

¹¹⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 12.

¹¹⁵⁷ Там само. – Ф. 3809. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 7.

чи його головним отаманом й проголошуючи підконтрольні йому губернії у підпорядкуванні влади Директорії УНР. Чи міг Є. Коновалець, у випадку гіпотетичної згоди П. Скоропадського на його умови, дотримати свої зобов'язання перед гетьманом за таких умов та й чи мав намір їх виконувати? От і гетьман розумів, що – ні.

Тож в Україні склалася патова ситуація – для усіх фігурантів і сил тогочасного історичного менту, позаяк ніхто вже не був в змозі зупинити маховик хаосу та свавілля. У повітрі повіяло запахом крові та смородом трупів, від яких у вождів і вождиків, отаманів й отаманчиків та й просто горлорізів і авантюристів з'явився прикус влади та присмак наживи. То був вітер громадянської війни. Його завивання так терпляче чекали й ті, хто звик бенкетувати на чужому пожаріщі: «червоні» росіяни – на півночі, «білі» росіяни – на сході, поляки – на заході, румуни – на півдні тощо. На заклик до розгрому гетьманщини відгукнулися усі: українські соціалісти, російські більшовики і ліві есери, махновці та інші анархісти, російські монархісти й єдинонеділимці, робітники та селяни, різного щибу отамани і просто ватаги волоцюг.

Країну охоплював хаос, а органи державної влади на місцях – ступор і розгубленість. Ось як, наприклад, змальовував становище на Катеринославщині у листопаді 1918 р. сучасник: «З усіх боків горять негасимі багаття влади, і обиватель, хоча і перетворений на громадянина, борсається між ними, втративши голову... Губерніальний староста, він же головнокомандувач – перша влада. Влада ця закликає до вірності київському уряду, а непокірним погрожує карами. Кошовий отаман Воробйов – друга влада, представник Директорії, яка гетьмана оголосила поза законом, а усіх, що підтримують київський уряд – зрадниками. Командир добровольчого корпусу Васильченко – третя влада... Четверта – міська дума, яка гетьмана не визнає, петлюрівців не схвалює, більшовиків побоюється і нічого не робить. П'ята – губерніальний комісар, який нікого ще не завоював і нікому не загрожує, але, треба думати, проявити себе не забариться. Шоста – Цікука [іронічне зросійщене назвисько Центрального виконавчого комітету КП(б)У. – П.Г.-Н.], що насувається з Квірінгом та Аверіним на чолі. Ця влада взагалі нікого не визнає і норовить

розігнати старосту, комісара, корпусного командира, думу і петлюрівців... Отже, “влада влад”, кожна з яких вважає себе єдиною авторитетною»¹¹⁵⁸.

Тим часом 15 листопада 1918 р. П. Скоропадський Наказом (Ч. 247) по армії Української Держави звернувся до військовослужбовців:

«Старшини, козаки й жовніри.

Настав грізний час, коли усі чесні й люблячі свою Вітчизну люди повинні грудьми стати на її оборону.

Тепер немає місця національним суперечкам і політичному розбрату.

Україна й Росія кличуть усіх нас на оборону їх політичного існування й ми повинні рятувати їх, або вмерти зі славою.

Я – Голова Держави Української, прийняв на себе тяжкі обов'язки кермування лише за-для того, щоб усі свої сили віддати на працю гаряче улюбленій Батьківщині.

Тепер, коли Росія гине розшматована страхіттями большевизму, коли большевизм цей загрожує Україні, Ви мусите віддати всі ваші сили на працю Батьківщині; Я закликаю вас усіх рятувати Україну й тим самим рятувати Росію.

На Україні знайшли собі місце кращі сили Росії, на Україні зберігся Державний лад – Я закликаю всіх до схоронення й зміцнення Державного ладу, бо в ньому запорука перемоги, а перемога України буде й перемогою Росії.

До вас, козаки, звертаюсь я з великим проханням – одверто боріться з большевизмом, пом'ятайте що під гнітом большевизму гинуть у Росії всі справжні працюючі, що всяка, навіть мала, власність нищиться, що влада захоплюється тими, котрим нічого тратити й що через це, повстання селян проти большевицької влади йдуть одно за другим.

Вимагаю від вас однодушно стати на оборону України й тим дати мені можливість скоріше перевести закони про землю й закони про притягання широких народніх кол до упорядження

¹¹⁵⁸ Приднепровский край. – 1918. – № 6611.

Держави.

У твердій надії на поміч Божу й на вашу вірність Батьківщині – Я не маю сумніваюся в успіхові нашого святого й справедливого діла»¹¹⁵⁹.

О. Сливинський

Того ж дня у кабінеті начальника Генерального Штабу гетьманської армії О. Сливинського відбулася нарада старшин Генштабу, на якій обговорювалося питання об'єднання командування військами Дону, України, Добровольчої армії. Начальник Штабу звернувся з короткою промовою до офіцерів такого змісту: «Тепер настав мент, коли необхідно говорити

відверто і прямо. Вже шість місяців на Україні йде праця з утворення армії під керівництвом 300 офіцерів Генерального Штабу. За їхню і вашу працю моральна відповідальність падає на мене, чому я й вважаю за необхідне висловитися. Настав час відродження Росії, в яких формах це здійсниться, вирішувати не нам, але що вона буде, не підлягає жодному сумніву. І в цьому сенсі робота Генерального Штабу не може не бути ні однобічною, ані не невизначеною. Кожному з тут присутніх достеменно зрозуміло, що тільки єдність волі та дій забезпечить успіх у боротьбі, тому я вважаю за необхідне ясно визначити наше ставлення до різнорідних формувань на терені колишньої Росії. Я знаю, що воно може бути ніяким, окрім братерського. Проти більшовиків мусить бути створений єдиний фронт. На цьому фронті Україна має посісти належне місце. Прошу вас вважати, що усі ви працюєте в цьому сенсі й в цьому напрямкові, і що ваша праця має за мету участь нашу в перебігу відродження Росії у тісній дотичності з усіма силами, що йдуть до тієї ж мети»¹¹⁶⁰. У підсумку на нараді було вирішено об'єд-

¹¹⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 245–245 зв.; Киевская Мысль. – 1918. – № 217. – 17 (04) ноября.

¹¹⁶⁰ Голось Кієва. – 1918. – № 155. – 15 (02) ноября.

нати всі армії, що діяли на терені колишньої Росії, під верховним командуванням ген. А. Денікіна.

Так, під приводом боротьби з загрозою більшовизму, виявилася позиція більшості армійських штабних офіцерів щодо підтримки наміру формування єдиного фронту проти більшовизму. Цей факт також засвідчує й на багатогранність і рівень тиску (певною мірою з ультимативним характером), який зазнавав П. Скоропадський під час свого гетьманування, що, водночас, ще раз засвідчує не лише на недалекоглядну кадрову політику гетьмана, а й знову ж таки на його вимушену невизначеність у політичному шляху, яким він мав би повести за собою Гетьманат – цілковита державність чи військово-політичний конфедеративний союз держав і квазідержав під номінальним гаслом нової Росії (антибільшовизму). Осінь 1918 р. засвідчила, що П. Скоропадський в політичному сенсі плыв за течією подій, а не прагнув (не був спроможний) її формувати чи то корегувати й саме проросійська течія щільно оточила гетьмана і врешті-решт потягнула до проросійської круговерті.

Слід зазначити й на тому, що український військовий чинник не доклав належних зусиль, аби поборотися як за загальний вплив на тогочасний український же політикум, так і за вплив на самого П. Скоропадського та його найближче оточення. Частина проукраїнськи налаштованого вищого штабного армійського офіцерства була у розпачі від змін політичного клімату в державі. Є. Маланюк, тогочасний ад'ютант начальника оперативного відділу Генерального Штабу полк. Мешковського, згадував про листопадові події 1918 р., зокрема про демісію реформованого Кабінету Ф. Лизогуба, гетьманську Грамоту про федерацію й вищезгадувану промову начальника Генштабу О. Сливинського так:

«Далі події пішли з хуткістю руху по похилій площі. Промайнула остання надія – кабінет есефів – і згасла в два тижні!

Є. Маланюк

Нарешті – роковий акт про «федерацію», попереджений нахабно-федеративним освідченням начальника Генерального Штабу, полковника Слівінського (колишнього есера, правда, військового часу) на зібранні старшин Генерального Штабу. Це освідчення зробило гнітюче вражіння.

Полковник Мешковський прийшов із зібрання в такому настрою, в якому ще його не приходилося бачити. Обурення, гнів, біль душили його, і він не находив слів для виразів.

Якою Голгоотою був цей час для кожного українця! Знати, що всякий вибух в Україні, всяка спроба повстання негайно приведе на Україну большевиків (а це було ясно для кожного військового), і в той же час вже не ставало сил терпіти далі щоденні образи, щоденне облплювання й гвалтування всього святого для українця – на Україні, на своїй рідній землі!

Все, що почувало себе на Україні «общерусским» або просто «руським», – все це нахабно підняло голову й вивергало бруд і отрую.

Руки самі стискалися в кулаки, бажання крикнути цій гидоті «геть!» було велике, інстинктивне, палке, але... але ж кожному було ясно, що перший чин в цьому напрямку розруйнує хиткі підвалини з такими офірами започаткованої Державності, і в першу чергу зруйнує кадри Армії. Було ясно, що повстання стане останнім зусиллям Самсона»¹¹⁶¹.

Того ж таки 15 листопада 1918 р. гетьман затвердив таємну Постанову Ради міністрів про надання 10 млн. крб. Донському Війську отамана П. Краснова для формування та утримання Південної (Астраханської) армії¹¹⁶². Разом з тим, прагнучи повернути прихильність до захисту державного ладу солдатських комітетів німецьких військ, було виявлено турботу і в цьому напрямку: 15 листопада 1918 р. П. Скоропадський затвердив таємну урядову постанову про асигнування в розпорядження міністра продовольчих справ 14 млн. 116 тис. 470 крб. «на постачання німецьким

¹¹⁶¹ Маланюк Є. Євген Мешковський // *Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів.* – К.: Темпора, 2004. – С. 303–304.

¹¹⁶² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 8.

військовим на Україні продовольчих продуктів»¹¹⁶³. Тоді ж «на заходи громадського спокою» в розпорядження голови Ради міністрів С. Гербеля було надано 15 млн. крб¹¹⁶⁴. Не виключено, що за ці гроші той спокій мали забезпечити також і російські офіцерські дружини.

Проте спокій вже було порушено не лише по усій країні, а й у Києві. У столиці *студенти Університету Святого Володимира вийшли на демонстрацію*, до якої під червоними прапорами приєдналися робітники. Цього дня близько 12-ї години дня в університетському

кому подвір'ї зібралася тисячна сходка студентів і великої кількості осіб, абсолютно не причетних до університету. Студенти здійснили невдалу спробу увірватися до зачиненого університету, а потім – з боку вул. Караєвської через фіртку і Ботанічний сад, проте і ця спроба виявилася даремною. Тож юрба знову повернулася до центрального входу університету з боку Володимирської вулиці, де її вже зустрів наряд Державної Варти Либідського району столиці. Коли ж до молодиків вийшов старший помічник-вартовик району з пропозицією розійтися, юрба оточила його, здійняла на руки й з вигуками «Ура!» почала гойдати і підкидати вгору¹¹⁶⁵. По цьому натовп рушив у напрямкові Бібіковського бульвару...

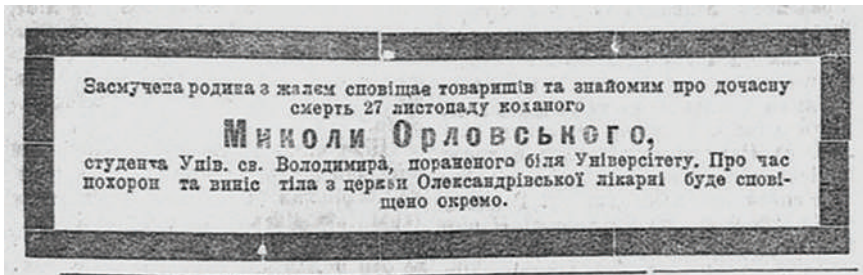
У центрі міста демонстрантів зустріли новостворені офіцерські дружини. Конфлікт мав таки розгорітися. У той же час до місця нелегальної масовки міським керівництвом Києва було вислано піший збройний, невеликий за чисельністю загін Державної Варти на чолі з молодим, запальним і самовпевненим приставом. Прибувши на місце, він неадекватно оцінив співвідношення сил і, не запросивши підкріплення, висунув тисячній юрбі, серед якої були

¹¹⁶³ Там само. – Арк. 9.

¹¹⁶⁴ Там само. – Арк. 7.

¹¹⁶⁵ Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 177–177 зв.

революційні провокатори, вимогу розійтися. Молодий пристав був впевнений, що сил у нього достатньо, аби змусити масу підкоритися його вимогам, проте у відповідь залунали крики відмови і свист, а на погрозу застосування зброї по натовпу хвилиною прокотилися вигуки: «Бий поліцію!», «Геть гетьманських опричників!». Попереджувальний сигнал на ріжку про відкриття стрільби, ще більше розпалив пристрасті: натовп із загрозливими криками посунув на загін, з юрби пролунали поодинокі револьверні постріли, полетіло каміння. Начальнику загону нічого не залишалось як наказати дати залп. Як наслідок: 12 осіб було поранено¹¹⁶⁶ й 8 убито¹¹⁶⁷. Натовп відійшов і панічно розбігся. Так сталася кривава розв'язка у центрі Києва.

Подія очікувано набула широкого розголосу й голова Ради міністрів С. Гербель від імені уряду змушений був зробити офіційну заяву з цього приводу, у якій, зокрема, говорилося: «Сьогодні на вулицях Києва трапилась прикра подія: юрба народу, викинувши червоні прапори й прикриваючи революційні цілі соціалістичними гаслами, пішла вперед з співами інтернаціоналу і не розійшлись, не дивлячись на попередження властей.

Військовому командуванню довелося взятись за зброю.

¹¹⁶⁶ Серед поранених були: студенти-євреї – Л. Вайзбург, Я. Вернек, У. Заріцький, С. Рейтклін, В. Бажанов, Сугін, Фельдман, Н. Бабицький; студенти – Г. Лелюза, М. Орловський (помер від ран 27 листопада), Є. Гук та курсистка-єврейка Е. Биховер. Перших дев'ятох поранених було відвезено до Олександрівської лікарні, а решту трьох – до університетської клініки.

¹¹⁶⁷ Убитих було перенесено до каплиці при клініці Університету Св. Володимира (серед загиблих були, зокрема: студент-євреї Голубов, студент Ф. К. Бакланов, євреї М. З. Набутовський, невідома курсистка на ім'я Ольга Іванівна, невідомий студент-євреї, невідома жінка-єврейка, ще один студент-євреї, що помер від ран, а також дівчина-курсистка Єгорова – донька професора київського Університету Св. Володимира).

Рада міністрів, дуже засмучена цею подією, нагадує людно-сти, що місто Київ на військовому стані, що всякі маніфестації і зборища заборонені і що державного будівництва можна досягнути планомірною організаційною роботою, а не виступами революційного характеру, котрі й надалі будуть припинятись і приборкуватись військовою силою»¹¹⁶⁸.

Хто несе відповідальність за цю безглузду провокацію? Офіцерські командири чи гетьманський пристав? Український військово-революційний комітет на чолі з В. Винниченком, який був створений у Києві при ЦК УСДРП, для координації повстанських дій в місті¹¹⁶⁹, чи більшовики, які, як зізнавався В. Антонов-Овсієнко, «під прапори Петлюри... послали усі свої революційні комітети»?¹¹⁷⁰ Питання риторичне... Гетьман же ж негайно заборонив збори й маніфестації, закрив вищі школи та запровадив попередню цензуру воєнного часу.

Заколот, власне, як організована й цілеспрямована спроба повалення влади силами військових частин, розпочався з вечора 15 листопада на ранок 16 листопада 1918 р., коли особовому складу ОЗСС (на той момент – 46 старшин і 816 стрільців,

які мали в своєму розпорядженні 12 кулеметів та 4 гармати¹¹⁷¹) було оголошено про початок повстання й перехід на бік Директорії.

Січові стрільці без зайвих проблем роззброїли Державну Варту та кадри кавалерійського полку, які здалися без бою й о 22-й годині вечора опанували у Білій Церкві місцевою залізничною

¹¹⁶⁸ Клію. – 1918. – № 320. – 16 листопада. – С. 1.

¹¹⁶⁹ До складу УВРК увійшли: М. Авдієнко, В. Чехівський, А. Пісоцький, М. Галаган, З. Висоцький, Н. Завгородній, М. Марченко.

¹¹⁷⁰ Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – С. 118.

¹¹⁷¹ Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969. – С. 135.

станцію. Полковник Соколовський повідомляв у Київ телеграмою з Фастова, що Січовики опанували усе місто, в тому числі й залізничну станцію, телефон і телеграф, знезброїли австрійські військові ешелони, відбирають коней та усе спорядження. При цьому службовці залізниці надавали їм усіляке сприяння й заготовляли рухомий склад потягів. Багато ж стрільців роз'їхалися по селах агітувати¹¹⁷². Водночас з ССами, з Бердичева до Білої Церкви потягом вирушила оперативна частина та гарматна батарея Окремого Чорноморського коша¹¹⁷³.

Як бачимо, простежуються усі юридичні ознаки збройного, заздалегідь організованого виступу військовослужбовців проти існуючої влади, уряду, яким вони присягали на вірність. Отже, це не був виступ на підтримку народного повстання, це був добре й давно спланований військовий заколот (путч), який спричинив собою вибух народного повстання, а по суті – анархізацію народних мас, безлад і поширення отаманщини. У ході здійснення перевороту його речники досить вдало використали гетьманську Грамоту про федерацію з Росією від 14 листопада, невирішеність земельного питання, міжнародну військово-політичну обстановку (зокрема, розлад німецько-австрійських військ унаслідок поразки Австро-Угорщини у війні і революцію в Німеччині) тощо. Заколотники не відчували нестачі озброєння. Його у великій кількості було перевезено з Росії і надано німцями, у тому числі й 2 млн. марок на підготовку нового (соціалістичного) військового перевороту¹¹⁷⁴.

Що ж стосується окупаційних військ, то створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ще 13 листопада ухвалила рішення про невтручання в українські внутрішні справи. 15 листопада делегація ОЗСС повідомила командування німецького гарнізону у Білій Церкві, що «цими днями почнеться український національний рух», прагнучи заручитися його нейтра-

¹¹⁷² ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 19.

¹¹⁷³ 26 серпня 1918 р. гетьман затвердив *Положення «Про Чорноморський козацький кош»*. Соціальною базою нової військової частини мали стати представники заможних верств населення України. Кош комплектувався за круговою порукою й по рекомендації старшин. Основою кошу стали 12 пластунських сотень.

¹¹⁷⁴ *Вислоцький І.* Гетьман Павло Скоропадський. – Торонто, 1940. – С. 26; *Революція на Україні по мемуарам белых.* – М.; – Л., 1930. – С. 131, 150.

літетом. Наступного дня на переговори до Білої Церкви прибули представники Великої солдатської ради з Києва, які зустрілися з В. Винниченком, С. Петлюрою та Ф. Швецем і 17 листопада підписали угоду з «Українським республіканським правительством», за умовами якої Директорія гарантувала недоторканність і своєчасне перевезення німецьких військ за межі України, а німецька сторона зобов'язувалася не втручатися у внутрішні українські справи.

Увечері 16 листопада перший панцерний ешелон Січових стрільців вирушив з Білої Церкви і прибув до Фастова, а 17 листопада вранці – другий ешелон Січовиків, також перетворений на панцерник¹¹⁷⁵. Туди ж перебралися й члени Директорії¹¹⁷⁶. Місцеві підрозділи Державної Варти та загін сердюків були обеззброєні без бою. Німецький гарнізон міста оголосив

¹¹⁷⁵ Тим часом в листопаді значна група лідерів КП(б)У у вагоні Й. Сталіна та під його під пильним контролем й за особистої присутності перемістилася з Москви поближче до українського кордону – у район Курська. Там же, у своєму вагоні, нарком у справах національностей РНК РСФРР, член РВС РСФРР та член ЦК КП(б)У Й. Сталін й утворив вольовим розпорядженням ЦК РКП(б) т. зв. український радянський уряд з Г. Пятаковим на чолі. Тут же, у Курську, 17 листопада 1918 р. почав формуватися й ударний кулак для цілком «прозорої» перспективи військових дій – групу військ Курського напрямку. До її складу, окрім українських частин, що створювалися з повстанців у нейтральній зоні, було вирішено включити і регулярні частини Червоної армії РСФРР. Командуючим угруповання було призначено В. Антонова-Овсієнка. Однак він був підпорядкований Головком І. Вацетісу, який, відповідно до позиції партійно-радянського керівництва РСФРР, заборонив будь-які військові операції в Україні, окрім тих, що потрапляли у зону Донського фронту. При цьому враховувалося й тривожне ускладнення ситуації на інших фронтах, зокрема в Латвії та Естонії.

¹¹⁷⁶ У цей же час віце-директор департаменту Державної Варти МВС М. Тальберг телеграфував на місця (у Миколаїв, Катеринослав, Мелітополь, Харків, Полтаву, Чернігів, Мозир, Житомир, Херсон, Кам'янець-Подільський, Гусятин), що Рада міністрів прийняла постанову доручити військовому міністрові і міністрові шляхів прийняти усі заходи щодо виявлення необхідного сприяння військам Центральних держав у «правильній евакуації», а міністрові продовольства застосувати дії щодо «правильного постачання» продовольством німецьких військ [ЦДАВО України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 388. – Арк. 36].

про свій нейтралітет щодо республіканських військ й щодо їхнього наміру просуватися далі на Київ.

На 18 листопада Республіканські війська силами Січових стрільців та Бердичівського і Чорноморського кошів оволоділи, відповідно, Фастовом, Бердичівом і Казатином. Заколотники мали на рукаві одностроїв білу пов'язку й носили шоломи, як у особного загону Аккермана. Волинський губерніяльний староста Д. Андро, повідомляючи того дня у Київ в департамент Державної Варти МВС про становище у губернії й про заходи, застосовані ним щодо налагодження оборони Житомира, вказував, що за непевними відомостями з Бердичіва на Фастів повстанцями було відряджено дві батареї артилерії. Д. Андро закликав також, якщо це можливо, влаштувати «сильний і негайний наступ по смузі на Фастів і далі, через Бердичів, на Рівне, позаяк за деякими чутками вони [заколотники] передбачають зайняти усю цю смугу»¹¹⁷⁷.

Під ранок же республіканське військо несподівано захопило станцію Мотовилівка. Уночі ж 17 листопада на станції Васильків з'явилися перші загони гетьманців. Ранком наступного дня (18 листопада) з Києва через Васильків

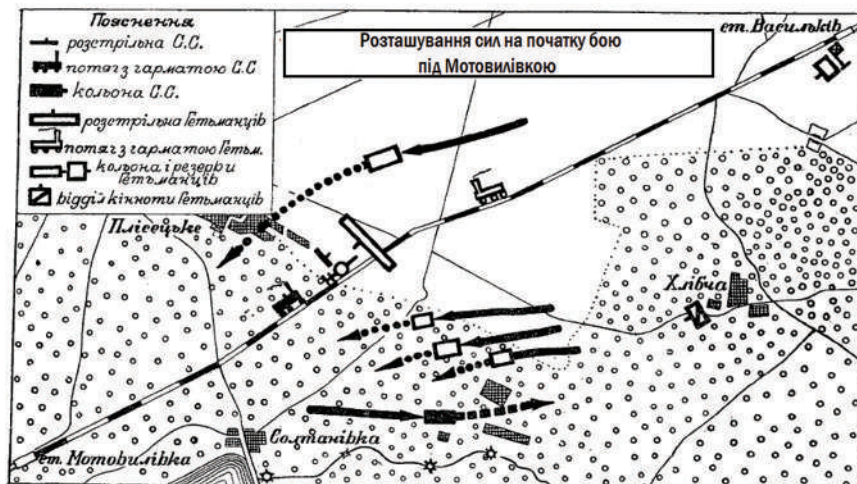

до Мотовилівки прибула добре озброєна офіцерська дружина (570 багнетів і шабель) під командуванням князя М. Святополка-Мирського, 1-й Сердюцький полк з кіннотою сотнею (700 багнетів) та панцерним потягом. Очікуючи бою з ватагами селян, а не з вимуштрованим військовим підрозділом, гетьманці надто легковажно поставилися до бою.

На під'їзді до станції офіцери залишили ешелони і почали наступ через відкрите поле на позиції Січовиків (до 640 багнетів, 10 кулеметів і 2 гармати), які засіли у лісі, що оточував Мотовилівку. Авангардом ССів командував Ф. Черник. Відбувся нетривалий

¹¹⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 254.

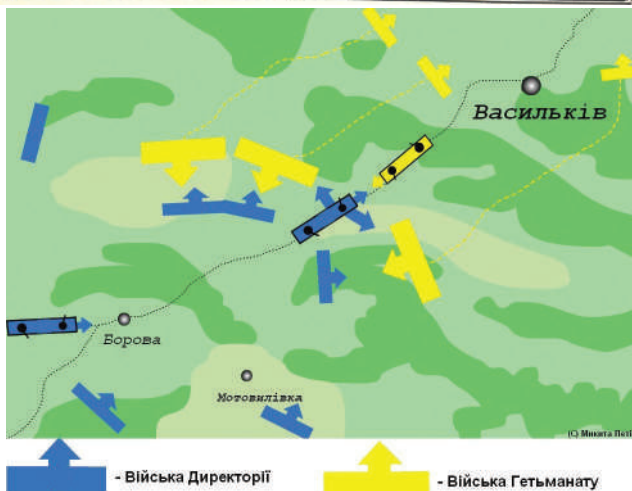
бій, в якому дружинники зазнали нищівної поразки. Половина їхнього особового складу було буквально «викошено» кулеметним вогнем¹¹⁷⁸. Сердюки ж відмовилися йти в атаку за офіцерами й почали масово переходити на бік повсталих і, спільно з Січовиками, навіть відбили нічну атаку на залізничну станцію мешканців сіл Мотовилівка та Плісецьке, які мародерствували на полі бою.

БІЙ ПІД МОТОВИЛІВКОЮ
Полудень 18 листопада 1918 року
за спогадами генерал-хорунжого УНР Романа Дашкевича.
Реконструкція Мороз А.О.

¹¹⁷⁸ Савченко В. Н. Симон Петлюра. – Х.: Фолио, 2004. – С. 205–206.

Залишки розбитих під Мотовилівкою гетьманців відступили на Васильків і Пост-Волинський (зараз – станція Київ-Волинський у столиці). Січовики ж вирушили через Глеваха на Васильків, а Чорноморці зайняли села Плисецьке та Забір'я. Під контроль повстанців перейшли Казатин і Бердичів. Шлях на Київ було відкрито. Сердюки, елітарна частина гетьманського війська, після бою під Бояркою перейшли на бік повстанців. Так само чинили чи не скрізь й інші гетьманські підрозділи.

Тим не менш, вже 19 листопада гетьманські підрозділи зупинили й завдали істотної відповіді республіканцям на відрізу Жуляни – Юрівка. Проте, попри це, несподівано на бік Директорії перейшов дивізіон Лубенського кіннотного козачого полку. Досить важливою виявилася й роль у військових діях Чорноморського кошу (командуючий – старшина В. Пелешук), що оперував у районі Буча – Ірпінь – Ворзель (уздовж залізниці Київ – Ковель): уже в листопаді він здійснював напади на гетьманські війська в Пуці-Водиці і навіть на Куренівці¹¹⁷⁹.

Між тим, 17 листопада своїм наказом № 3 полк. П. Болбочан заявив, що з наказу головного атамана усіх військ УНР С. Петлюри він (П. Болбочан) був «призначений головкомандуючим усіма

¹¹⁷⁹ Там само. – С. 137–138.

військами Республіки на території Харківщини, Полтавщини і Чернігівщини» й оповістив «що з 15 Листопаду всю владу в Українській Народній Республіці перейняла Діректорія республіки, до Діректорії увійшли представники від демократичних і соціалістичних робітничих і селянських кол, а узурпатор – бувший гетьман Скоропадській, – оголошений по за законом. На далі всі закони і распорядження Скоропадського та його уряду не є дійсні, а тільки накази та распорядження Діректорії Української Народної Республіки»¹¹⁸⁰.

18 листопада о 24.00 ночі 2-й Запорозький полк П. Болбочана збройно виступив на боці Директорії й спільно з залізничною сотнею та 1-м Гайдамацьким куренем імені отамана Кіриленка захопив місто та проголосив у ньому владу УНР. Війська, що перейшли на бік Директорії, майже без супротиву німецьких частин взяли під свій контроль усі урядові установи Харкова, зокрема зайняли місцеву контору Державного банку, центральну варту, казначейство, вокзал, управління залізниць тощо. Караули було розставлено у центральній частині міста, а на Павловській площі були виставлені кулемети та артилерія. Вранці чи не в усіх частинах міста відбулися дефіляди українських (тепер вже – республіканських) військових частин з національними прапорами та оркестром¹¹⁸¹.

П. Болбочан

Наступного дня (19 листопада) організована напередодні Українська Рада Рівного опанувала містом та повітом (замість повітового старости усі його права й обов'язки було передано тимчасовому комісарові А. Лушпинському)¹¹⁸².

На Єлизаветградщині владу почав перебирати отаман Н. Григор'єв й поширювати її на південь України, змусивши

¹¹⁸⁰ Лучь. – 1918. – 22 ноября. – С. 2.

¹¹⁸¹ Земське діло. – 1918. – 20 листопада. – С. 1.

¹¹⁸² ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 308.

Н. Григор'єв

невдовзі Штаб 3-го (Херсонського) корпусу заявити про перехід на бік Директорії та заявляючи, що влада гетьмана впала¹¹⁸³. На Київщині в районі Трипілля–Обухова розпочав антигетьманське повстання отаман Зелений (Д. Терпило). Катеринославщина підпала під владу кількох отаманів, найпотужнішим з яких був Н. Махно. Сам Катеринослав до початку грудня контролювався кількома владами одночасно (отаманом А. Гулим, загонами Н. Махна, більшовиками, республіканцями та штабом 8-го (Катеринославського) корпусу гетьманців). На початку грудня повстанські війська атакували штаб корпусу, проте бій був припинений завдяки посередництву австрійської військової влади.

На Волині розпочав активні дії отаман В. Оскілко, встановивши владу Директорії в більшій частині губернії. Проте там (на Волині) завзятий опір повстанцям очолив губернiальний староста Д. Андро, який сформував у Житомирі великий загін з добровольців, старшин Волинського корпусу та охоронних сотень і успішно відбив перші атаки повстанців, а згодом, будучи не в змоззі утримати місто, з боями пробився до Києва і брав участь в обороні столиці.

В. Оскілко

Водночас на Чернігівщині представники місцевого козацтва та 1-ша Стрілецько-козацька (Сіра) дивізія (чотири полки загальною чисельністю близько 600 вояків) в ніч на 18 листопада вчинили переворот, в результаті якого офіцери-гетьманці були усунуті з посад, а дивізія перейшла на бік Директорії. У своїй відозві до народу (підписаній начальником Штабу командуючого Республіканськими військами Полтавщини і Чернігівщини О. Калюжним) Сірожупанники, називаючи П. Скоропадського «Каїном», якого

¹¹⁸³ ДАМО. – Ф. П-1817. – Оп. 2. – Спр. 206. – Арк. 28–29.

можна спинити лише зброєю, заявили, що «1-а Стрілецька, Козацька піша дівізія поставила собі метою і за щастя, постояти за Вільну Незалежну Україну, за її добробут, за її кращу долю і за її демократичний трудящій народ»¹¹⁸⁴. Протягом двох тижнів Сірожупанники на чолі з полковниками А. Пузицьким, М. Кратом, В. Палієм, сотником С. Морозевичем та іншими старшинами, а також за допомогою Куреня смерті отамана Є. Ангела, взяли під контроль Дирек-

торії Конотопський, Крелевецький, Сосницький повіти, а також міста Ніжин, Бахмач, Глухів та Шостку.

Згаданий вище полковник М. Палій від імені Головного командування Революційних військ на Чернигівщині і Полтавщині видав звернення до народу у якому заявив, що війська С. Петлюри «перші підняли повстання проти московсько-поміщицько-фабрикантського контрреволюціонера і провокатора, колись так-званого “гетьмана”, царського охранника, генерала Скоропадського»¹¹⁸⁵. При цьому гетьмана було названо другим Азефом та Іудою, якого підкупили поміщицькими та фабрикантськими мільйонами, а натомість В. Винниченка та С. Петлюру – славними борцями за землю, правду і волю народу! Чудовий приклад революційної пропаганди. Тож полк. М. Палій «в сей скрутний час для нас в борбі за соціалізм» закликав «вірних синів України і борців за долю свого народу» вступати до лав війська УНР і ставати «під команду

¹¹⁸⁴ ДАСО. – Ф Р. 2674. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 47.

¹¹⁸⁵ Там само. – Арк. 16.

Начальника революційних військ на Чернигівщині та Полтавщині Української Народної Республіки Полковника Палія»¹¹⁸⁶. За той час 1-ша Стрілецько-козацька (Сіра) дивізія поповнилася численними повстанцями-добровольцями і чисельність кожного її полку сягала близько 1,4 тис. вояків¹¹⁸⁷.

21 листопада, «на підставі роспорядження Уряду Української Народної Республіки», полк. П. Соболев вступив до виконання обов'язків коменданта м. Суми і повіту й оголосив їх на воєнному стані¹¹⁸⁸. Того ж дня начальник Освідомчого відділу Полтави Зуєв телеграфував до столиці, що на місто суне загін республікаців чисельністю у 400 бійців. У місті запанувала крайня розгубленість як цивільної, так і військової влади, а корпусне командування і губерніяльний староста навіть розпочали підготовку до евакуації¹¹⁸⁹. Невдовзі болбочанівці відступлять з Харкова й опанують Полтавою, де на той час велися бої між гетьманцями і республіканцями (частина гетьманців тоді перейде на їхній бік) і придушуть у місті більшовицьке повстання.

22 листопада командир 2-го (Подільського) корпусу генерал П. Єрошевич офіційно заявив телеграмою про перехід на бік Директорії. Подільський губерніяльний староста здав свою посаду і виїхав з Кам'янця-Подільського у Проскурів, а місце проскурівського повітового старости посів директоріальний комісар. Варту на залізничній станції Проскурів Південно-Західний було знезброїно й заарештовано. Залізнична розв'язка Гречани була взята під контроль загону, висланого проскурівським республіканським комендантом (було навіть заарештовано й відправлено до Жмеринки двох членів колишнього уряду, що прямували екстреним потягом у румунські

¹¹⁸⁶ Там само.

¹¹⁸⁷ Прохода В. Записки до історії Сірих // За державність. – Ч. 1. – Каліш, 1929. – С. 82–86.

¹¹⁸⁸ Лучь. – 1918. – 22 ноября. – С. 2.

¹¹⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – О. 1. – С. 75. – Арк. 300.

Ясси на перемовини з представниками Антанти)¹¹⁹⁰. П. Скоропадський відзначав у своїх спогадах з цього приводу: «А відомості з губерній надходили доволі бентежного порядку. Головною неприємною новиною була зрада командира Подільського корпусу генерала Єрошевича»¹¹⁹¹. Тож коли Подільська губернія повністю була підпорядкована повстанцям, Директорія 3 грудня 1918 р. перебралася до Вінниці.

У Києві також було неспокійно, містом ширяли усілякі чутки, одні одного сенсаційніші, усі нервово очікували «новин». 17 листопада в німецькій Раді солдатських депутатів відбулися збори, на яких до театру «Бі-ба-бо» прибуло близько 2 тис. німецьких вояків. Голова засідання Кірхнер зачитав 15 пунктів, вироблених напередодні центральним комітетом вояцької Ради. Член Ради Розенфельт у виступі щодо сучасного моменту в Україні пояснив присутнім, що солдатська Рада ухвалила до останньої хвилини зберігати нейтралітет, котрий міг бути скасованим лише в разі, якщо безлади набудуть серйозного характеру й заважатимуть їхній евакуації на Батьківщину. Деякі оратори вказували, що хоча німцям й важливо захищати власну свободу, але німецька соціал-демократія в жодному випадкові не може підтримувати реакційні уряди на чужині, а відтак німці мають підтримувати народні уряди. Дехто пропонував висловити симпатії повстанцям, проте голова зборів Кірхнер зауважив, що задля уникнення непорозумінь, слід утриматися від такої резолюції. «Ми повинні, – наголосив він, – триматися нашої мети – якомога швидше додому!»¹¹⁹². Після ж обговорення плану евакуації, було також ухвалено звільнити усіх політичних і громад-

¹¹⁹⁰ Там само. – Спр. 76. – Арк. 309.

¹¹⁹¹ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 310.

¹¹⁹² *Heute Zeit.* – 1918. – 18. November.

ських осіб, що були заарештовані за допомогою німців, постановлено переглянути усі політичні процеси і звільнити усіх затриманих.

Серед добровольчих дружин і військових підрозділів здійснювалися приготування до зустрічі ворога на вулицях столиці. Усі офіційні установи охоронялися суворіше за звичайне, з'явилися патрулі, на деяких вулицях було розставлено кулемети. Життя в місті стихало незвично рано, до дев'ятої години вечора ще донедавна залюднені вулиці порожніли. Багато мешканців намагалися виїхати на південь, проте від 17 листопада залізничне сполучення в напрямку Одеси було заблоковано¹¹⁹³. Столиця жила в очікуванні гірших часів.

Прагнучи залучити до зголошення стати на захист Гетьманату більшу частину російських офіцерів-добровольців після свого звернення до них, П. Скоропадський 18 листопада (у день поразки гетьманців у бою під Мотовилівкою) видав Наказ (№ 253) про призначення «з огляду на надзвичайні обставини», головнокомандуючим усіма збройними силами, що діяли в Україні, популярного серед «білого» офіцерства генерала Ф. Келлера¹¹⁹⁴.

Граф Ф. Келлер отримав права головнокомандуючого арміями фронту, з наданням поверх того надзвичайних прав, відповідно до ст. 28 Положення «О полевом управлении войск в военное время»¹¹⁹⁵. Усю територію Української Держави було оголошено театром воєнних дій. Відтак графові Ф. Келлеру було підпорядковано й усю цивільну владу в країні¹¹⁹⁶. Тоді ж урядом в розпорядження начальника Власного Штабу гетьмана «на утримання особового складу

Ф. Келлер

¹¹⁹³ Лучь (Суми). – 1918. – № 131. – 21 ноября. – С. 2.

¹¹⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 176.

¹¹⁹⁵ Там само. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 8.

¹¹⁹⁶ 22 листопада Ф. Келлер, як головнокомандуючий Українською та Північною арміями, а також «з огляду віддалення від Києва та частой втрати зв'язку» наказав передати свої права щодо установаження воєнно-польових судів та винесенню по ним вироків в руки начальників гарнізонів [ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 359].

штабу» авансом було виділено 250 тис. крб, а в розпорядження головнокомандуючого всіма збройними силами на території України – 3 млн крб. «на організацію оборони країни»¹¹⁹⁷.

Ф. Келлер одразу ж телеграмував про своє призначення А. Денікіну, утворив при власній особі «Раду оборони», до складу якої увійшли праві російські діячі-монархісти на чолі з Ф. Безаком і власноручно написав заклик до відновлення російської монархії. У столиці почалися гоніння на усе українське.

Окрім того, під грифом «таємно» начальникові Власного Штабу П. Скоропадського було асигновано 10 млн. крб¹¹⁹⁸, а 19 листопада Радою міністрів таємно виділено 1 млн. крб для витрат на особистий погляд гетьмана України¹¹⁹⁹ та ще 250 тис. крб «на утримання додаткових штатів Штабу Гетьмана»¹²⁰⁰. Водночас, не маючи можливості протистояти просуванню Червоної армії¹²⁰¹ (дивізія полк. П. Болбочана, що мала прикривати північні кордони Української Держави приєдналася до повстання і пішла на Полтаву), гетьманський уряд 19 листопада 1918 р. таємно надає додаткову грошову допомогу (3 млн. крб) для мобільнішого сформування у Пскові Північної армії «на захист Південно-Західної Росії»¹²⁰², до яких згодом додається ще стільки ж мільйонів, аби силами білого офіцера з України дати відсіч більшовикам. Усього ж бюджетовим визначенням на формування та утримання різних армій гетьманським урядом було витрачено 46 млн. крб¹²⁰³. Сума доволі велика, якщо врахувати, що згідно з графою «таємні видатки» у бюджеті за 1918 рік було вказано суму лише у 10 млн 348 тис. 752 крб. Надзвичайні видатки на

¹¹⁹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 50–52.

¹¹⁹⁸ Там само. – Спр. 92. – Арк. 17.

¹¹⁹⁹ Там само. – Спр. 18. – Арк. 10.

¹²⁰⁰ Там само. – Спр. 165. – Арк. 1; – Арк. 2.

¹²⁰¹ 17 листопада 1918 р. за рішенням ЦК РКП(б) і Ради народних комісарів РСФРР було утворено революційну військову групу військ, завданням якої було «визволення» України. 28 листопада у Курську був утворений маріонетковий «український» радянський уряд, на допомогу якому й мала прийти вищезгадувана російська група військ.

¹²⁰² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 11.

¹²⁰³ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 278–282.

допомогу ЗУНР¹²⁰⁴ становили, наприклад, згідно з бюджетним зведенням, 6 млн крб, але вони є окремою графою поряд з іншими державними витратами і не були зазначені таємними, лише – надзвичайними¹²⁰⁵.

Того ж дня (19 листопада) П. Скоропадський видав Грамоту «До хліборобів України», в якій він закликав «під проводом обраних союзами хліборобів досвідчених і вірних батьківщині» офіцерів стати до боротьби «з ворогами ладу і заспокоєння села»¹²⁰⁶. 20 листопада на потреби Державної Варти (знову ж таки таємно) було надано 40 млн крб¹²⁰⁷.

Цілком можливо, що насправді ці кошти були виділені для офіцерських дружин, які того дня з Києва потягами прибули на Пост-Волинський. Гетьманцям вдалося відбити спробу захопити станцію панцерним потягом Січових стрільців, а вже наступного дня (21 листопада 1918 р.) ще 10 млн крб «на заходи громадського спокою» отримав міністр внутрішніх справ Української Держави¹²⁰⁸.

Директорія ж розгорнула потужну пропагандивну роботу на селі, ведучи активну інформаційну війну за прихильність простого люду. Так, 21 листопада В. Винниченко у своєму «Наказі селянам», визначаючи членів Директорії як новий уряд України, дає розпорядження провести у волостях перепис реквізованого живого інвентаря й здійснити опис збітків, завданого гетьманською владою кожному селянині¹²⁰⁹.

В іншій своїй прокламації, що побачила світ того ж дня, Директорія спростовує те, що «гетьмансько-поміщицьке правительство скрізь оповіщає, що ніби не весь народ бореться з гетьманом, а тільки

¹²⁰⁴ Див.: Гай-Нижник П. ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – Київ, 2018. – 146 с.

¹²⁰⁵ Дорощенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 278–282.

¹²⁰⁶ Державний вістник. – 1918. – 22 листопада; Нова Рада. – 1918. – 20 листопада.

¹²⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 19.

¹²⁰⁸ Там само. – Арк. 13.

¹²⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1; ДАМО. – Ф. П-1817. – Оп. 2. – Спр. 206. – Арк. 26–27.

окремі люде, які немов назбирали круг себе банди і ведуть їх на гетмана»¹²¹⁰. Тож Директорія як «нове тимчасове правительство», оповіщала, що проти гетьмана та його поміщиків повстав весь народ, не В. Винниченко чи С. Петлюра, а «всі ті свідомі та організовані люде, які входять в соціалістичні та демократичні партії і за ними йде весь народ»¹²¹¹. Після ж ознайомлення людей з прізвищами усіх п'яти своїх членів, Директорія повідомляла народові, що саме ті партії й доручили їй виконати, насамперед, програму з 10 пунктів, а саме:

1) скинути гетьмана та його уряд і повернути назад Українську Народну Республіку;

2) поскидати скрізь гетьманських старостів та Варту;

3) «розігнати та знищити поміщиків», а також їхні «каральні отряди»;

4) передати владу народові, його виборним людям, повернувши назад демократичні думи та земства;

5) одібрати землю у поміщиків і передати її трудящим безземельним і малоземельним;

6) повернути людям всі ті контрибуції, що поздирали з них поміщики та глитаї;

7) відновити усі ті права міського робітничого класу, які було здобуто за час революції;

8) встановити робітничий контроль над фабриками та заводами, «щоб капіталісти-фабриканти не мали змоги визискувати робітництво і все населення»;

9) повернути людності право вільно збиратись, говорити і видавати газети;

10) якомога швидше «скласти Кабінет Народніх Міністрів та організувати Передпарламент із народніх делегатів для обміркування і видання законів про землю, про Установчі збори та про інші державні та громадянські справи»¹²¹².

До відома широких мас трудящих також доводилося, що на противагу цим благим намірам, «гетьман хоче "єдиної й неділимой"»

¹²¹⁰ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп. 2. – Спр. 171. – Арк. 106.

¹²¹¹ Там само.

¹²¹² Там само. – Арк. 106–107.

Росії, хоче оддати Україну знов під владу російського царсько-поміщицького ладу, хоче панування поміщиків і катує селян та весь народ. Директорія хоче Самостійної Української Народньої Республіки без царів та гетьманів, хоче одняти землю у панів і передати владу народові». Відтак усі, хто бажав би добра народові, «той повинен зі зброєю в руках і всякими іншими способами помагати Директорії в боротьбі з гетьманом і поміщиками-капіталістами»¹²¹³.

Чудові пропандистсько-агітаційні акції, яким явно і за всіма статтями програвав гетьманський уряд, і які були поширені не лише губерніальними та повітовими містами й містечками, а й досягли робітничих районів і волостей, а отже й потрапляли у належний ґрунт – безпосередньо у робітниче й селянське середовище (от де, вкотре, в пригоді стали фінансово забезпечені, мобільні й розгалужені кооперативні та земські мережі, про які йшлося вище).

При цьому, водночас, «демократична» Директорія випускає 26 листопада у Фастові свою *Постанову «Про заборону всякої агітації і підбурювання проти влади Української Народньої Республіки та її державної незалежності»*. Перш за все у документі гетьманський уряд категорично названо не лише традиційно «поміщицьким», але вже й «бувшим», каральні загоны і Державну Варту якого «розбили та розігнали республіканські війська». Тобто у читача документу мало скластися враження, що насправді гетьманської влади у Києві вже немає і лишень його недобитки «тепер поодинокі ведуть протинародну і протиреспубліканську провокаційну роботу»¹²¹⁴. І що цікавезно, що цими залишками гетьманського поміщицького правительства ставали відтоді, завдяки директоріальному агітпроду, ті, хто «називають себе більшовиками або лівими есерами і під цєю назвою намагаються внести дезорганізацію і безладдя в те велике діло визволення українського народу з-під влади панів, яке веде тепер українська демократія»¹²¹⁵.

«Ці потайні друзі поміщиків та гетьмана, підшившись під більшовиків, піддурюють народ на грабіжі, щоб тим заплямувати нове

¹²¹³ Там само.

¹²¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18.

¹²¹⁵ Там само. – Арк. 18–19.

народне правительство Республіки і утруднить йому переіменити гетьманські порядки і закріпить народню владу; – застерігалось у Постанові Директорії, – вони кличуть не слухати Директорії, що б'ється тепер з гетьманом, кличуть закладати совіт депутатів, вносити безладдя і забирати владу в свої руки»¹²¹⁶. Ось і перша ознака відкриття другого, не лише збройного, а й ідеологічного фронту війни з російськими більшовиками та лівими есерами. Відтак, було заявлено, що єдиним обранцем українського народу, в особі своїх соціалістичних і демократичних партій, є тимчасове республіканське правительство – Директорія.

Тож, виходячи з такого становища, Директорія також постановила, що «під страх кари військового часу, забороняється всяка агітація і підбурювання проти власті Української Народної Республіки та її державної незалежності», а влада на місцях, по селах, по містечках та містах могла належати лише органам народного самоврядування та комісарам Директорії¹²¹⁷. Комісарам тим «твердо і під страхом» наказувалося прийняти усіх засобів протидії щодо захоплення влади якими-небудь групами, а усіх, хто закликав би до грабунків, розбоїв, до знищення народного добра, панських економій і цукроварень тощо, слід було заарештовувати і віддавати до військового суду.

У цей же час Республіканське військо почало зосереджуватися на станції Боярка та намагалося охопити гетьманців з флангів. 22 листопада Оперативний штаб республіканців розпочав загальний наступ на Київ

силами Січових стрільців та Чорноморського кошу, яких у столиці проти ночі 23 листопада мало підтримати загальне повстання, організоване Українським військово-революційним комітетом (УВРК), що був сформований Директорією відразу ж після свого

¹²¹⁶ Там само.

¹²¹⁷ Там само.

створення для координації повстанської боротьби у Києві і поза ним¹²¹⁸.

Січовики рухалися напрямом Крюківщина – Монастирський хутір – станція Пост-Волинський, а Чорноморці – від Борщагівки до Житомирського шосе. На цьому шляху в районі Борщагівки й Святошина Чорноморський кіш 22 листопада несподівано наразився на потужний контрудар з лівого флангу одного з підрозділів гетьманців й змушений був відступати, що спонукало припинити наступ й Січових стрільців, які вирішили закріпитися на вже зайнятих позиціях і зачекати підходу нових загонів республіканських повстанців. Протистояння набувало позиційного характеру, під час якого республіканські підрозділи здійснювали часті атаки-вилазки на приміські київські поселення, зокрема у Красний трактир, Голосієво та Мишоловку. Становище, як планувалося командуванням заколотників, мало переломити збройне протигетьманське повстання у самій столиці...

З наближенням республіканських військ Український ВРК призначив окремий оперативний штаб (М. Авдієнко, М. Галаган і Г. Горобець), який взявся за організацію бойових груп (серед яких були й більшовицькі). Коли ж 19 листопада 1918 р. війська Директорії наблизилися до Києва, УВРК вирішив здійснити в місті повстання. Київ був буквально нашпигований лівими підпільними терористичними групами й, відповідно, збройними схронами для їхніх потреб. Так, наприклад, 22 листопада Осібний відділ Київської добровольчої дружини через власну агентуру виявив на подвір'ї столичного Політехнічного інституту (по Бібіковському бульвару, поблизу залізничної смуги) склад зброї. Коло Інституту тоді був завод Гретера, частина робітників якого були більшовиками і які й влаштували біля купи вугілля та сміття в люкові схрон зі зброєю¹²¹⁹.

У столиці масово друкувалися антигетьманські прокламації та листівки з закликком до повалення існуючого ладу (зокрема, у «Дніпросоюзі» і навіть у Міністерстві народного здоров'я). Більшовицькі агенти були розкидані по місту (так, наприклад, у відділі

¹²¹⁸ УВРК (М. Авдієнко, В. Чехівський, З. Висоцький, М. Галаган, Н. Завгородній, М. Марченко) існував при ЦК УСДРП й готував виступ проти гетьманської влади безпосередньо у столиці.

¹²¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 147.

Придніпровських загонів водієм служив колишній більшовицький комісар М. Зімовцев; з'явилися колишні робітники-заколотники й члени більшовицького комітету заводу «Арсенал» Куренець, Крилов, М. Лещинський,

В. Святогор (був комендантом Лаври в час убивства київського митрополита); більшовицькою зв'язковою точкою був гараж державного Акцизного відомства на вул. Кудрявській; до столиці прибув колишній начальник Червоної гвардії Струцинський; в «Арсеналі» на службу влаштувався колишній більшовицький комендант Костюк; експедитор департаменту Експедиції заготовки державних паперів Міністерства фінансів Гурський щоденно о 17.00 збирав республіканський повстанчий актив у I-му корпусі готеля Михайлівського монастиря; а в Кагарлику мешкав скарбник військово-революційного комітету, що постачав столичному більшовицькому підпіллю крупні суми грошей тощо)¹²²⁰. Невдовзі, буквально за кілька годин, стало зрозуміло призначення цих та інших збройних схованок, агентурних і друкарських точок та роздріблених груп агітаторів і терористів.

У ніч з 22 на 23 листопада революційні загони з боєм намагалися оволодіти Педагогічним музеєм (будівлею колишньої Центральної Ради), повстанці захопили столичний Поділ (це здійснив саме більшовицький загін), Либединський (Либідський) та Плоский райони, частину Старокиївської дільниці, Лук'янівки і Куренівки. До заколотників приєдналася частина 21-го Сквирського полку. Проте через відсутність належної координації дій захопити увесь Київ не вдалося й за наказом Комітету повстанці звільнили захоплені пункти¹²²¹. Повстання у Києві було врешті придушено. Проте про ступінь його ваги для республіканців і рівень підпіль-

¹²²⁰ Там само. – Арк. 184–184 зв.

¹²²¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Т. III. – С. 140.

но-конспіративної мережі заколотників, зокрема у столиці, свідчать агентурні донесення Осібного відділу Штабу гетьмана про те, що нібито 24 листопада ввечері у Києві з ночівлею нелегально перебував В. Винниченко, а в середині того ж тижня С. Петлюра бачився на вул. Столипінській, 66 зі своєю дружиною. Відтак це свідчить, як і повідомляла гетьманська розвідка, що «між Директорією і національними колами в Києві існує безперервний зв'язок і повна координація дій»¹²²².

Командування ж республіканців, зрозумівши, що сил на прямий штурм міста у нього не вистачає, змінило тактику й розпочало облогу Києва, очікуючи тим часом на збільшення своїх сил за рахунок залучення до штурму загонів повстанських отаманів та формування нових повстанських підрозділів.

Важливим підсиленням республіканців став перехід на сторону Директорії Кінного Лубенського полку під командуванням полковника Ю. Отмарштайна та Вінницького корпусу, який прибув під Київ.

Зрештою, 24 листопада 1918 р. головний отаман С. Петлюра видав наказ про створення регулярної Армії УНР «для захисту республіки і всього трудового народу». До її складу увійшли: Окремий загін СС, Чорноморський кіш, Сіра дивізія, Запорозький загін, 1-й полк Залізничників (Корпусу залізничної охорони), 2-й

¹²²² ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 195 зв.

Український корпус (Подільський) та інші частини, що перейшли на бік Директорії¹²²³.

Свої сили Директорія нарощувала не лише за рахунок переходу під її владу гетьманських частин та набору добровольців. Вона активно застосовувала також і практику примусової мобілізації населення. Так, 20 листопада було видано наказ про мобілізацію у Бердичівському, Сквирському, Таращанському, Радомишльському, Васильківському, Білоцерківському повітах на Київщині та у Вінницькому повіті на Поділлі¹²²⁴. 26 листопада 1918 р. робітники Конотопа, залізнична охорона та Сірожупанники на чолі з полк. Палієм захопили на складі 5 тис. гвинтівок і п'ять кулеметів й опанували вокзалом, а потім й усім містом. Штаб 95-ї німецької дивізії оголосив свій нейтралітет щодо придушення виступу заколотників, вважаючи «що переворот гетьманського ладу вже відбувся».

Паралельно В. Винниченко видав 26 листопада від імені Директорії постанову про те, що «влада на місцях як по селам, так і містечкам та по містах належить органам народного самоврядування та комісарам народного правительства»¹²²⁵. Було також заявлено, що лише Директорія буде в кожному разі й в кожному окремому випадкові призначати і затверджувати всіх губерніальних та повітових комісарів. Відтак, ним постановлялося «аби народні повітові та губерніальні управи в порозумінні з філіями національного союзу де такі існують національними організаціями або при видбудности і останніх з партійними організаціями соціалістів демократів та соціялістів революціонерів негайно надати на затвердження Директорії двох або більше кандидатів на посаду комісара, зазначивши їх політичне кредо, освіту і службовий стаж»¹²²⁶.

¹²²³ Вістник Української Народньої Республіки. – 1918. – 17 грудня.

¹²²⁴ Там само.

¹²²⁵ ДАСО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 23.

¹²²⁶ Там само.

У цей час відчуття поразки гетьманського режиму торкнулося й столичних промисловців, які розпочали шукати контактів з Директорією. З цього приводу 26 листопада агентура Особливого відділу Власного Штабу гетьмана повідомляла, що нібито «заводчики Києва вели перемовини з Петлюрою, прохаючи про збереження будівель і непорушення мирної течії життя в місті, на що Петлюра погодився тільки за умови негайного пропуску його у Київ»¹²²⁷.

Виходячи з оперативної військово-політичної обстановки й зазнавши перших відчутних контрударів під Києвом, С. Петлюра скористався оголошеним перемир'ям й телеграмою у Львів до західних українців, які нещодавно проголосили відновлення власної держави, з тезою: «негайно требую підкріплення». Осібний відділ Штабу гетьмана 26 листопада звітував, що внаслідок цієї телеграми в допомогу С. Петлюрі «прибув з Галичини 19-й артилерійський полк і важка артилерія» (т. зв. полк ім. М. Грушевського)¹²²⁸. Водночас 27 листопада Директорія оголосила загальну мобілізацію до лав армії УНР усіх громадян, які пройшли військову муштру в усіх родах військ від 20 до 30 років включно, а старшин – до 43 років по усій території України¹²²⁹. Тоді ж члени Директорії надіслали до Харкова отаманові П. Болбочану екстренну листівку, яку було широко оприлюднено, в якій вкотре сповіщалося про запроданство росіянам нового гетьманського уряду і самого узурпатора (П. Скоропадського), а також про те, що революційні війська підходять до столиці. С. Петлюра ж цього дня перебував у Феофанії під Києвом, де його штаб розробляв плани здійснити з цього напрямку прорив на столицю через Пушу-Водицю¹²³⁰. З боку ж Трипілля на Бориспіль висунувся підрозділ повстанців чисельністю в 1500 вояків з метою перерізати сполучення Київ – Полтава¹²³¹.

Проте після обстрілу з гармат німецького полку, що 25 листопада прямував до ст. Боярка й зазнав внаслідок цього значних

¹²²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 195.

¹²²⁸ Там само. – Арк. 195 зв., 197.

¹²²⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 2. – С. 385–386.

¹²³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 197–197 зв.

¹²³¹ Там само. – Арк. 197 зв.

втрат, 27 листопада німецьке командування силами трьох полків піхоти, підтримуваних кіннотою та гарматами, завдало разючого удару по лівому флангу директоріальних військ. Внаслідок жорстокого бою й важких втрат командування Січових стрільців змушене було запросити перемовин у керівництва німецької групи військ й уклало тимчасове перемир'я на фронті.

Директоріальна преса, між тим, триумфально повідомляла, що «28 листопада народне військо на чолі з своїм славним хоробрим отаманом Петлюрою з боєм підступило до самого Києва і обложило його зо всіх сторін»¹²³². Столиця й справді була ніби свого роду острівцем у розбурханому збройно-повстанському морі. Так, згідно з повідомленням Інформаційного бюро Республіканської армії, на 29 листопада 1918 р. владу Директорії було встановлено у п'яти губерніальних та багатьох повітових центрах¹²³³, зокрема: у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Полтаві, Харкові, Рівному, Сарнах, Дубні, Радивиліві, Волочиську, Проскуріві, Летичеві, Жмеринці, Вінниці, Могилеві-Подільському, Таращі, Бердичеві, Козятині, Сквирі, Христинівці, Умані, Вапнярці, Ольвіополі, Звенигородці, Шполі, Квітковому, Бобринській, Чигирині, Черкасах, Знаменці, Єлизаветграді, Золотоноші, Миргороді, Пирятині, Лозовій, Конотопі, Бахмачі, Фастові, Василькові¹²³⁴.

Активно діяли також і вербувальні комісії, що не цуралися будь-яких фразеологічних комбінацій у своїй агітаційній роботі. Так, скажімо, у відозві Комісії по вербуванню козаків для Куріня смерти імені кошового Івана Сірка заявлялося: «Весь світ повстав, аби знищити наш край, наш нарід. На границях ворожі нам війська: румуни, поляки, французи, англичане, а большевики пруться в саме серце України і хочуть знищити наш нарід. Вони хочуть не тільки разграбувати добро нашого народу, але хочуть украсти його душу»¹²³⁵. Більше того, говорилося, що «гетьманці цілими

¹²³² Село. – 1918. – 8 грудня.

¹²³³ 28 листопада більшовики утворили у Курську на чолі з Г. Пятаковим Тимчасовий робітничо-селянський уряд України – орган для об'єднання і координації усіх радянських сил в перебігу розгортання протигетьманського повстання. 29 листопада цей «уряд» поширив Маніфест, в якому проголошувалося повалення влади гетьмана П. Скоропадського і встановлення радянської влади в Україні.

¹²³⁴ Вістник Української Народньої Республіки. – 1918. – 17 грудня.

¹²³⁵ ДАСО. – Листівки. – № 2674. – С. 28.

гуртами записуються в большевицькі війська» і запитувалося у селян та робітників у кого вони шукатимуть захисту «від гетьманських шомполів і розстрілів», якщо республіканську армію буде розбито¹²³⁶. Тож усі мали записуватися до Куреня смерти під гаслом: «Чи здобудемо волю України, чи з славою загинемо», а відтак і до Армії УНР.

Паралельно розповсюджували й листівки зі світлиною та з революційним героїським життєписом «лицаря без страху й догани», «безсрібника» С. Петлюри, який «так само, як колись Антей, доторнувшись до рідної землі, набував через те непереможної снаги, – так і наш лицар-оборонець на рідній землі набуває великої духової міці»¹²³⁷.

Апофеозом же під назвою листівки «Симон Васильович Петлюра») й при портреті «героя» був епіграф з Євангелія до його славної біографії: «І Я кажу тобі –

Симон, ти еси Петр – і на камені цьому збудую церкву мою, і сила адова не подолає її»¹²³⁸. П. Скоропадському та гетьманським «іміджмейкерам» і пропагандистам, а власне на той час такі функції мали б виконувати Д. Донцов (директор Української телеграфічної агенції (УТА) при уряді гетьмана), Бюро преси (при МВС) та І. Полтавець-Остриянин (очільник Власної канцелярії П. Скоропадського), які безнадійно провалили створення піар-образу його світлості та програли ідеологічно-пропагандистську війну опозиції,

¹²³⁶ Там само.
¹²³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3809. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.
¹²³⁸ Там само.

однозначно було чому повчитися у соціалістів-петлюрівців. І не тільки у них...

Тим часом у Києві ген. Ф. Келлер, що був крайнім російським монархістом й настільки ненавидів усе українське, що це навіть лякало самого П. Скоропадського, відмінив усі накази по армії, вироблені за час Гетьманату, й запровадив статuti старої Російської імператорської армії тощо¹²³⁹. У столиці розпочалися гоніння на все українське, було закрито Національний клуб, почалися безпідставні арешти й наруги над національними символами (навіть над погруддям Т. Шевченка) тощо. 25 листопада Ф. Келлер наказав розформувати ті військові частини, що взяли участь у повстанні, а саме: Січовиків та Чорноморців, а також 2-гу сотню Власного Конвою пана гетьмана, 21-й піший Сквирський полк, 1-шу Стрелецьку пішу дивізію та 2-й Запорозький піший полк.

Ф. Келлер

Після цього він висунув гетьманові ультиматум щодо надання йому (Ф. Келлеру) диктаторських повноважень. Така політика Ф. Келлера викликала обурення й опір серед урядовців, зокрема й з боку міністра внутрішніх справ І. Кістяковського, який ще нещодавно сам доклався до його призначення. П. Скоропадський попри, здавалося б, безвихідність свого становища, наказав зняти Ф. Келлера з посади. Сам гетьман згадував, що «попросив» головнокомандувача здати свої повноваження насправді ще через чотири дні після його призначення, але голова Ради міністрів С. Гербель та більшість міністрів довго не зважувалися повідомити про це самого ген. Ф. Келлера. Врешті-решт гетьман викликав до себе А. Ржепецького (міністра фінансів, що на той час виконував обов'язки голови уряду замість С. Гербеля, який нібито захворів) й поставив руба питання про звільнення Ф. Келлера. Крім того, як згадував обізнаний у тогочасних справах політичних граф Д. Гейден, гетьман побоювався, що російське офі-

¹²³⁹ Скоропадський П. Спогади. – С. 312.

царство віддасть перевагу «русофілу» Келлеру, а не «українофілу» Скоропадському й «виведе Келлера на його місце»¹²⁴⁰. При цьому він знав про чутки, що при головнокомандувачі утворилася якась офіцерська дружина, яка мала здійснити в Києві переворот, але не вірив у це¹²⁴¹.

26 (13) листопада ген. Ф. Келлера відвідали міністри Г. Афанасьєв (закордонних справ) та В. Рейнбот (юстиції) й цілком однозначно довели до його відома, що той неправильно розуміє сутність і зміст наданих йому як головнокомандуючому владних повноважень, а відтак не може брати на себе законодавчих функцій, що є приналежними лише гетьманові та Раді міністрів. Більше того, урядовці заявили генералові, що ні уряд, ані гетьман не прагнуть відновлення єдиної Росії, до якої у своїх відозвах закликає Ф. Келлер, а розглядають лише курс на федеративну спілку з нею. У відповідь генерал відповів ультиматумом щодо надання йому усії повноти влади.

Того ж дня у своєму наказі (№ 35) Ф. Келлер оприлюднив по усім збройним силам, що діяли на терені України та при Північній армії відомості про свій конфлікт з гетьманським урядом, який полягав у тому, що Рада міністрів, попри наказ гетьмана, не вважає за можливе підпорядкувати генералові-головнокомандувачу цивільну владу. Уповноважені уряду заявили йому, «що міністерство прагне до створення федеративної української держави і від цієї своєї програми, для відтворення цілої, неподільної Росії, відмовитися не може»¹²⁴². Тож Ф. Келлер категорично заявив, що складає з себе повноваження, позаяк прагнув покласти свою голову тільки для створення великої неподільної Росії, а не на від'єднання від Росії України. Тож, виходить, що гетьманська Грамота про федерацію була таки тактично-політичним кроком П. Скоропадського й достеменно таки не означала об'єднання з «білою» Росією й саме це зрозумів і розпізнав щирий «неделімець» і російський генерал, граф

¹²⁴⁰ Гейден Д. Ф. «Скоропадского я знал с малых лет» // Исторический архив. – 2012. – № 3. – С. 150.

¹²⁴¹ Скоропадський П. Спогади. – С. 314.

¹²⁴² ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11.

Ф. Келлер.

26 листопада (за н. ст.) П. Скоропадський відправив Ф. Келлера у відставку¹²⁴³. Замість Ф. Келлера того ж дня гетьман призначив на головнокомандуючого свого товариша, генерал-лейтенанта, князя О. Долгорукого¹²⁴⁴, який також мав праві переконання, але був людиною, якого П. Скоропадський знав особисто і з яким, за його ж словами, можна було домовитися. Це було ненайкраще призначення, проте гетьман вже не міг повернути в інший бік через крайню залежність від російського офіцерства.

Бойовий генерал О. Долгоруков прийняв командування обороною столиці практично вже у патовому становищі, коли, як влучно зауважив Д. Гейден, йому «самому більше не було чого втрачати і залишалось тільки захищати Київ до останнього солдата і себе включно...»¹²⁴⁵. Зрештою, й сам О. Долгоруков заявив тоді пресі про те, що його завдання «носить певний, чисто військовий характер» і зводиться до захисту Києва від банд Петлюри, а також додав, що підтримує постійний контакт з представниками Антанти в Одесі: «У нас є тверда впевненість у тому, що їхня реальна допомога надійде у найближчі дні, що рух Петлюри буде скоро ліквідовано, і що слідом за цим почнеться загальна дружня робота з відтворення Великої Росії»¹²⁴⁶.

При цьому, однак, О. Долгоруков з перших же хвилин свого призначення головнокомандуючим прагнув незалежно від впливів денікінців формувати збройні сили Української Держави і виявив вкрай вороже своє ставлення до Добровольчої армії в особі представника А. Денікіна у Києві ген. П. Ломновського (навіть на пев-

О. Долгоруков

¹²⁴³ Одеськіє новости. – 1918. – 16 (29) ноября.

¹²⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 234.

¹²⁴⁵ Гейден Д. Ф. «Скоропадского я знал с малых лет» // Исторический архив. – 2012. – № 3. – С. 150.

¹²⁴⁶ Заявление главнокомандующего кн. А. Н. Долгорукова // Киевская мысль. – 1918. – 3 декабря (20 ноября).

ний час піддав його домашньому арештові). Тим не менш і призначення Ф. Келлера, і призначення О. Долгорукова були черговою (після Грамоти про федерацію) великою помилкою гетьмана України.

У цей час П. Скоропадський з кожним днем відчував, що ґрунт вислизує з-під його ніг. Гетьманське оточення покидало його й він чим далі залишався і без підтримки, і без захисту: «Усе російське йшло наперекір мені, усі ті діячі, які ще так нещодавно обговорювали зі мною усі справи й тулилися у приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова. У моєму штабі, за винятком мого найближчого почету, найближчих офіцерів і козаків охорони, вже відчувалося роздвоєння. З одного боку, Директорія та співчуваючі їй успішно розповсюджували відомості, що я зрадив Україні, з іншого боку, серед російського офіцерства розповсюджувалися перемови, що я входжу у таємні перемовини з Петлюрою, аби зрадити офіцерство»¹²⁴⁷.

Чому П. Скоропадський сам не очолив опір заколотникам? Відповідь полягала у переконаннях, які згодом він виклав у спогадах: «По-перше, у міжособистій війні глава держави не повинен особисто стати на чолі однієї сторони, по-друге, тому, що, на жаль, я [тобто Скоропадський. – П.Г.-Н.] вже з перших днів [гетьманства] помітив ті інтриги, котрі велися проти українського уряду і мене серед офіцерства, і офіцерство цьому вірило. Я боявся, що будь я на чолі війська, це могло б послабити офіцерське єднання, настільки необхідне у той момент. Зрештою, я думав спочатку, що ще можна припинити усі ці повстання умовляннями однієї та другої сторони, а для цього я був пов'язуючою ланкою двох таборів»¹²⁴⁸. Гетьман так і не зрозумів, що збройний виступ заколотни-

¹²⁴⁷ Скоропадський П. Спогади. – С. 317–318.

¹²⁴⁸ Там само. – С. 312.

ків був не проти якогось там відстороненого від нього табору, а проти нього та влади й політики, яку він уособлював; решта – було лише маневрами та пусканням диму у очі. Надто різну мету та завдання мали він та його опоненти коли йшлося про українське державотворення; надто протилежні погляди мали вони на шлях економічного розвитку України й, врешті, аж надто суперечливі світогляди були у гетьмана та лідерів крайньої лівої опозиції, як, власне, й у крайніх правих кіл щодо моделі національно-державного розвитку та соціально-економічної справедливості.

Тим часом на залізничній станції Фастів 1 грудня 1918 р. Директорія УНР і делегація Державного секретаріату ЗУНР підписали договір про майбутнє об'єднання двох історично-етнографічних частин України з метою утворення єдиної соборної Української держави¹²⁴⁹. Наступного дня Республіканські війська спробували захопити Лису Гору, на якій містилося багато сховищ з порохом, динамітом та іншим військовим зняряддям. Зав'язався бій з гетьманською залогою у який було втягнуто і німецьких вояків. Сутичка врешті закінчилася перемир'ям між Директорією та німецьким командуванням, згідно з яким наступ на Київ мав бути припинений до прибуття представників Антанти. Республіканці використали цю паузу для облаштування та зміцнення облоги столиці й, відтак, створили Осадний корпус на чолі з Є. Коновальцем.

Гетьманський уряд, звісно ж, знав про укладене перемир'я і воно неабияк бентежило міністрів, які вже 2 грудня обговорили його зміст. «Ознайомившись з проектом угоди, укладеної Головним німецьким командуванням з представниками повстанців, керованих Петлюрою, і беручи до уваги, що укладаючи цю угоду Головне німецьке командування, як би визнає на Україні поряд з урядом Гетьмана – інший уряд, який воно називає Директорією, і тим самим як би визнає владу цього останнього в тих частинах української території, яка фактично захоплена повстанцями, що за таких умов уряд, визнаний державами Згоди, не може керувати країною і спрямовувати діяльність місцевих урядових установ та органів до підтримки того порядку, який необхідний, і маючи на ува-

¹²⁴⁹ *Гай-Нижник П.* ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – Київ, 2018. – 146 с.

зі, що створене цим становище перебуває у повному протиріччі з тими принципами, які висловлені щодо України державами Згоди, Рада Міністрів ухвалила доручити міністрові закордонних справ, по-перше, заявити письмовий протест німецькому командуванню і німецькому дипломатичному представникові, в якому вказати, що зазначена угода суперечить суверенности Української Держави, а також висловлених представником держав Згоди п. Енно принципам, в силу яких право регулювати втручання німців щодо повстанців належить українському урядові та українському Головному командуванню, – зазначалося в рішенні уряду. – По-друге, передати цей протест представникові держав Згоди, повідомивши йому текст угоди і пояснивши, зокрема, ті шкідливі для підтримки порядку на Україні наслідки, які можуть і мусять бути результатом окремих пунктів угоди»¹²⁵⁰.

Розуміючи складність і вирішальність моменту, і не маючи змоги впливати на загальний перебіг подій, П. Скоропадський, зі свого боку, прагнучи послабити тиск повстанців й наступ більшовиків за ними, а також виграти час для мобілізації власних сил, намагався спонукати до активних дій денікінців. 30 листопада 1918 р. він затвердив таємну урядову постанову про видачу «позичково» Головному командуванню Добровольчої армії (ген. А. Денікіна) на видатки цієї армії 10 млн крб¹²⁵¹. 2 грудня у розпорядження міністра внутрішніх справ таємною постановою асигнувалося на захист громадського спокою ще 5 млн крб¹²⁵², а 3 грудня гетьманський Власний Штаб заднім числом таємно отримав додаткові кошти у сумі в 348 тис. 752 крб «на таємні видатки з 1-го вересня по 31 грудня 1918 р.»¹²⁵³. 5 грудня П. Скоропадський «для оборони м. Києва та його найблизчих околиць» затвердив Закон «Про мобілізацію і призов усього чоловічого населення Київського міського отаманства, котре здатне носити зброю й народилося в часі від 1 січня 1889 року по 31 грудня 1898 року включно»¹²⁵⁴, а також уря-

¹²⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 71–71 зв.

¹²⁵¹ Там само. – Спр. 92. – Арк. 14.

¹²⁵² Там само. – Арк. 22.

¹²⁵³ Там само. – Арк. 23.

¹²⁵⁴ Державний вістник. – 1918. – 12 грудня.

дову Постанову про таємне надання Міністерству торгу і промисловості 35 млн крб на купівлю військового спорядження¹²⁵⁵. Голові ж Ради міністрів того дня було виділено (також таємно) на витрати, що не належали до оголошення, 2 млн крб¹²⁵⁶. На що йшли усі ці таємно виділені кошти? На зброю, платню добровольцям, делегації до потенційних союзників? Певно, на все і всіх, що і хто могли б допомогти гетьманцям виправити своє становище під Києвом.

У цей же час через українсько-російський кордон з півночі продовжували переходити більшовицькі війська, практично не зустрічаючи на своєму шляху жодного спротиву. Так, наприклад, Поліський окружний староста барон П. Патон телеграфував міністрові внутрішніх справ 3 грудня 1918 р., що «за отриманими у штабі германської дивізії сьогодні відомостями, відбулася угода з більшовиками про відкриття кордону України, захищаючи лише смугу дванадцять верст на північ вздовж Поліської залізниці й про безперешкодний пропуск через названу зону усіх неозброєних більшовиків. Більшовики заявили про посилку на Україну агітаторів, чому німці не перешкоджають. Не маючи у розпорядженні воєнної сили, затримати наступ і вплив більшовиків на усю північну частину губернії не можу; оперувати з добровольчими загонами, з огляду їхньої малочисельності, нема можливості; за появою шкідливого елемента буде встановлено спостереження»¹²⁵⁷. І таке становище було на усіх кордонних теренах Української Держави, коли у підпалену громадянською війною Україну хвиля за хвилею з усіх боків вже накочувалися орди чужинців, що незабаром знову перетворюють цю країну на любобійне море з крові та страждань...

Усю трагічність ситуації, що склалася в Україні на першу половину грудня 1918 р., коли набирало шалено-кривавої дійсності оте легендарне Платонове «*Bellum omnium contra omnes*»¹²⁵⁸, могли б зхарактеризувати обоюсторонні з протидіючих сторін надії на допомогу Антанти, адже з Європи вже донеслися відомості про Декларацію країн Згоди щодо підтримки влади гетьмана

¹²⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 25.

¹²⁵⁶ Там само. – Арк. 24.

¹²⁵⁷ Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 15.

¹²⁵⁸ *Bellum omnium contra omnes* (лат.) – Війна всіх проти всіх (Платон).

П. Скоропадського і необхідність майбутньої інтервенції в Україну. Ще наприкінці листопада у пресі з'явилися повідомлення, що гетьманський посланець у Румунії й колишній начальник його Власного Штабу В. Дашкевич-Горбацький телеграфував до МЗС, мовляв, договір між Україною і Румунією підписано після наради румунського уряду з представниками держав Згоди у Яссах. Відтак в урядових колах пояснювали цей факт доказом симпатії Антанти до Української Держави. Подейкували також, що в МЗС нібито було отримано повідомлення, що «уповноважені держав згоди вирішили прибути до Києва 19 листопада, де вони вирішать питання про те, які військові частини слід прислати на Україну»¹²⁵⁹.

Столиця жила очікуванням союзників, у повітрі ширяло ім'я французького начальника військової розвідки, консула Е. Енно (Emile Henno). При цьому слід зауважити й на тому, що обидві його декларації, видані 22 листопада 1918 р. в Одесі, за своїм змістовним наповненням були взаємовиключними. Так, в одній з них говорилося, що «Держави Антанти вирішили підтримувати існуючу в Києві владу, в лиці Пана Гетьмана», а в іншій вже про те, що «Держави Антанти вирішили підтримати відбудову Росії, як єдиної Держави, почату російськими патріотами»¹²⁶⁰. Тож цілком слушним є зауваження досвідченого дипломата І. Коростовця, який тоді перебував у Південній Пальмірі, щодо того, що «антантська дипломатія [...] мала дуже мале уявлення про те, що коїлося тоді в Росії й у Києві й що французьке військове командування в особах його представників в Одесі – Франше-д'Еспере, Ансельма та ін., боялося тільки Німеччини, було обурене проти всіх, зокрема проти Гетьмана, за зносини з нею й що взагалі ймити віру їх словам, а тим більш рахувати на їх допомогу, не можна»¹²⁶¹.

До того ж, сподівання марно підтримувалися й відомою телеграмою командувача французької військової місії в Румунії та на Півдні Росії ген. А. Бертело та консула Франції в Києві з особливими повноваженнями Е. Енно, які у «зверненні до населення Півдня Росії» з румунських Ясс, ще наприкінці

¹²⁵⁹ Лучь (Суми). – 1918. – № 131. – 21 ноября. – С. 2.

¹²⁶⁰ Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. – С. 301.

¹²⁶¹ Там само. – С. 301–302.

листопада запевняли, що «вирішили, що наші війська висадяться в Південній Росії для надання можливості її мешканцям відновити порядок»¹²⁶².

І хоча у телеграмі жодним словом не йшлося про збереження гетьманської державності в Україні, як і самої її у будь-яких державних формах, надія все ж жевріла. А спонукали до неї наступні запевнення отих представників Франції: «Виявіть гарний прийом військам союзників – вони приходять до Вас як друзі. Всі Держави Згоди йдуть Вам назустріч, щоб дати Вам нарешті вільно, а не під загрозами зловмисників, вирішити, яку форму правління Ви бажаєте мати. Війська союзників залишать Росію після того, як спокій буде відновлено. Дайте рішучу відсіч поганим радникам, що зацікавлені викликати смуту в країні й зустрічайте Держави Згоди з довірою»¹²⁶³. Більше того, на одній з прес-конференцій для преси міністр закордонних справ Г. Афанасьєв 23 листопада заявив, що отримав від згаданого Е. Енно повідомлення про його приїзд в Україну разом з військами Антанти, а ті легко й швидкоплинно придушуть повстання заколотників. Невдовзі цю новину публічно виголосив навіть митрополит Антоній на засіданні Українського Церковного Собору¹²⁶⁴.

Г. Афанасьєв

Ілюзії в політиці – річ оманлива й небезпечна, але гетьманські урядовці все ще намагалися заручитися підтримкою Антанти. Насправді ж, як згадував відомий російський політик і публіцист В. Шульгін, який наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р. вів перемовини з союзниками в Яссах від імені Добровольчої армії Півдня Росії, Е. Енно «цілком стояв на платформі “Єдиної, Непо-

¹²⁶² ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1–2.

¹²⁶³ Там само.

¹²⁶⁴ Нова Рада. – 1918. – 24 листопада.

дільної”... Маючи на те повноваження чи ні, але Енно говорив від імені своєї батьківщини...»¹²⁶⁵. В. Шульгін, зокрема, засвідчував: «Підтримуючи з Румунії постійний зв'язок з Києвом і будучи добре обізнаним про Київські справи, Енно, енергійний і талановитий офіцер, якому першопочатково доручена була, власне, тільки військова розвідка, мимоволі втягнувся у сферу “великої політики”. Ясно відчуваючи, як французький патріот, що для міцного спокою Франції їй потрібна держава, яка стояла б “в тилу” Німеччини, він мало розраховував на Польщу, а всі свої надії покладав на швидке відновлення Росії. Приклад Німеччини, що жартома вигнала більшовиків з 8 південних губерній Росії і залишила їх на Півночі тільки тому, що розчленування Росії було одним із завдань Берліна, ніби підказувало шлях для Франції. Франція, зацікавлена в могутності Росії, повинна вигнати більшовиків саме з Москви і до того ж зробити це, спираючись на Київ. Тоді, замість вирішеного німцями “розчленування”, відновиться Єдина, Велика Росія і при тому зобов'язана Франції своїм воскресінням. Союз, укладений імператором Александром III, буде закріплений новими, ще більш тісними узами. Побоювання “реваншу”, тобто нового нападу Німеччини на Францію, на цей раз вже в союзі з Росією, відпаде само собою. Це була смілива думка, але це була думка. У той час, коли вона народилася, сили більшовиків були незначні, і французькі дивізії, що рушили б з Києва на Москву, взяли би останню навіть без Бородінського бою у всякому разі і навіть під захоплений благовіст сорока сороків Златоглавої»¹²⁶⁶.

На нарадах у Яссах планувалося створити такий собі прообраз нового російського національного уряду під назвою «Російський національний комітет», на чолі якого, на думку Е. Енно, й мав стати В. Шульгін¹²⁶⁷. Туди ж увійшли би такі відомі антибільшовицькі діячі, як П. Мілюков (запрошений особисто А.-Ф. де Сент-Олером), М. Маргулієс, Н. Савіч, А. Кривошеїн та інші. Відзначно, що місцем осідку та діяльності цього уряду мав би стати

¹²⁶⁵ Шульгін В. Консул Энно // Русская газета (Париж). – 1924. – 15 октября.

¹²⁶⁶ Там само. – 12 октября.

¹²⁶⁷ Шульгін В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Звездный мир, 2002. – С. 485.

Київ. Як писав сам В. Шульгін, передбачалося, що П. Скоропадський самоусунеться від влади, а новий «уряд» розпочне мобілізацію нової Добровольчої армії й під прикриттям французів рушить на Москву. Гетьман, зі свого боку, намагався би прихилити Антанту на свій бік, чим істотно дратував бинімців, які зрештою позбавлять його своєї підтримки. «А якби Скоропадський досидів до приїзду Енно до Києва, події в Києві, може бути, розігралися б так, як згодом розгорнулися в Одесі,... але з іншим епілогом, – згадував В. Шульгін. –

В. Шульгін

...У всякому разі Енно так поспішав до Києва, що вже виїхав з Ясс. Але його повернули з дороги телеграмою, бо запрошені ним росіяни вже почали прибувати, і було неможливо відкрити конференцію за відсутності головного її ініціатора. Німці евакуюють “Україну”; Петлюра, таємно ними підтримуваний, тримає в облозі Київ і широко використовує по всьому Півдню елементи, готові воювати за подачку; Скоропадський намагається врятувати гетьманство, змінюючи орієнтацію; Денікін веде важку боротьбу з більшовиками в козачих областях – ось обставини, за яких пробиралися в Ясси російські діячі. Їм, за сміливим планом Енно, слід було підхопити владу, що випадала з рук Скоропадського і, створивши під прикриттям Франції другу Добровольчу армію у Києві, кинути її на Москву»¹²⁶⁸. Отже, до Києва Е. Енно дістатися не зміг через блокування міста республікацями, тож французький віце-консул змушений був облаштуватися в Одесі, яка з того часу й стала базою для інтервенції військ Антанти.

Обложені ж у Києві гетьманці тримали оборону і, сподіваючись на допомогу військ та дипломатії союзників, виділяли гроші на утримання їхніх армій. Так, наприклад, 7 грудня 1918 р. П. Скоропадський затвердив постанову Ради міністрів «про асігування в розпорядження Міністра Продовольчих Справ Г. В. Глинки 10.000.000 карб. на видатки по постачанню прибуваючих на Укра-

¹²⁶⁸ Шульгін В. Консул Энно // Русская газета (Париж). – 1924. – 14 октября.

їну військ Держав Згоди та Одеського гарнізону»¹²⁶⁹.

Варто згадати й про те, що супротивники гетьмана також усіяло намагалися заручитися підтримкою Антанти, надсилаючи до її представників своїх делегатів. При цьому заявлялося, що Директорія «безумовно стоїть на ґрунті самостійної України – і якщо може йтися про федерацію, то тільки в українських установчих зборах», однак про воз'єднання з Росією «можуть думати тільки монархісти і більшовики»¹²⁷⁰. У цьому напрямкові активно використовувалися й масонські зв'язки С. Петлюри. Більше того, 26 листопада розвідка («особисти») гетьманського Штабу доповіла, що С. Петлюра надіслав у Ясси до представників Антанти телеграму, у якій, зокрема, він категорично заявляє: «Невже не очевидно, що за Директорією стоїть весь народ, підтримка котрого робить владу Директорії єдиною законною владою в країні»¹²⁷¹. Фактично, це виглядало як ультиматум і ставлення союзників-альянтів перед доконаним фактом неминучого і скорого падіння Гетьманату. Гетьманська агентура повідомляла також, що саме з надією на погодження з Антантою своєї легитимності та увласнення Директорії в Україні, В. Винниченко надіслав розпорядження підпільному революційному ядру УНС у Києві до часу не здійснювати в місті жодних активних акцій, проте перебувати завше у повній бойовій готовності виступити, чітко координуючи свої дії з частинами, що наступатимуть на столицю¹²⁷².

Ізольований же у Києві П. Скоропадський, натомість, мав надзвичайно обмежені можливості для маневру. Перемир'я між німцями і повстанцями гетьман все ж вважав для себе корисним, позаяк вже усвідомлював, що якби не воно (за умов, коли німці відмовлялися битися з військами Директорії), то, за словами самого П. Скоропадського, «через дві години після перемир'я, якщо німці не підтримають, Київ буде взятий»¹²⁷³. Крім того, як додавав згодом гетьман, «в цей час, не можна забувати, що кожноденно я отримував і прямо, і побічно, й офіційно, й неофіційно, що війська

¹²⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 26.

¹²⁷⁰ Южное слово. – 1918. – № 51. – 14 декабря. – С. 2.

¹²⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 195–195 зв.

¹²⁷² Там само. – Арк. 195 зв.

¹²⁷³ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 319.

Entente-и ось-ось придуть, і усіляка затяжка нас окриляла надією»¹²⁷⁴. Виявилось, що надії були марними¹²⁷⁵. Герцог Г. Лейхтенбергський, згадуючи про ті часи, зі свого боку відзначав як згодом він дізнався про те, «що у Франції з Петлюрою було укладено таємну угоду про надання влади Петлюрі з Директорією, що пояснює ставлення Антанти щодо гетьмана»¹²⁷⁶.

С. Петлюра ж використав перемир'я не лише для зміцнення позицій заколотників-республіканців у військово-політичному плані, але й з метою посилення цензури та встановлення ідеологічно-пропагандистської диктатури революційно-повстанської влади. Так, у його власному Наказі громадянам УНР усім доручалося «стежити, щоб права та вольності народу, невпинно та рішуче провадилися в життя та закріплялись»¹²⁷⁷. І саме тому головним отаманом «Українських Народніх Республіканських військ» під загрозою кари за умов воєнного часу заборонялися для тих громадян:

1) агітація усна і письмова супроти незалежності та з'єднання українських земель (очевидно, малася на увазі запланована Злука УНР і ЗУНР);

2) агітація усна і письмова проти уряду Директорії, Головного командування і військ УНР, а також проти їхніх розпоряджень;

3) агітація усно і письмово, що мала на меті внести розбрат і смуту в єдність фронту військ УНР;

4) агітація усна і письмова проти «боротьби з узурпаторами та віковічними ворогами вільного культурно-політичного та економічного розвитку Українського Народу» (щоправда не

¹²⁷⁴ Там само. – С. 319.

¹²⁷⁵ Тим часом ті хлібороби-демократи, що перебували у Києві, спробували залучити до справи замирення України німців. Як повідомляло німецьке Посольство штаб-баві 7-ї армії терміновим і таємним запитом від 9 грудня 1918 р., члени УДХП Жорж де Сеґ'юр і Гудзенко з'явилися до Посольства з метою обговорити політичне становище й висловили думку, що якщо гетьман П. Скоропадський таки зважиться сформувати національний український Кабінет, то С. Петлюра та його прибічники погодяться скласти зброю. Про доволі сумнівність таких думок їм зауважили й німці, на що хлібороби виявили готовність, за посередництва командування німецьких військ у Києві, відправитися у штаб повстанців для перемовин [Крах германской оккупации на Украине (По материалах оккупантов). – М., 1936. – С. 145–146]. Усі ці пропозиції та спроби були, звісно ж, вже приреченими на безвихідь.

¹²⁷⁶ Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об "Украине". 1917–1918. – С. 39.

¹²⁷⁷ ДАСО. – Листівки. – № 2674. – С. 23 а.

НАКАЗ

Громадянам Української Народної Республіки.

Іменем Головного Командування та військ Української Народної Республіки наказуємо всім громадянам стежити, щоб права та волюнтаризму народу, невинно та рішуче провадяться в життя та закріплюються. Тому:

1) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ агітація усно та письмом супроти незалежності та з'єднання Українських Земель;

2) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ агітація усно і письмом супроти Уряду Директорії, Головного Командування і Військ Української Народної Республіки, а також і супроти їх розпоряджень;

3) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ агітація усно і письмом, маючи на меті внести розчарування і смуту в ряди фронту Військ Української Народної Республіки;

4) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ агітація усно і письмом супроти боротьби з узураторами та віковичними ворогами вільного культурно-політичного та економічного розвитку Українського Народу;

5) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ агітація усно і письмом за війні на Україну чужеземних військ, а також і формування військ на Україні для інших країн;

6) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ діяльність партій та організацій, маючих на меті боротьбу в тій чи іншій формі з Українським рухом.

Окремі особи та організації, які будуть їти супроти цього наказу притягати до відповідальності по законам військового часу.

За виконання цього наказу надається всім військовим та державним урядовцям і всім громадянам Української Народної Республіки співузяти, а на випадок виступу ворожого проти Влади Української Народної Республіки й Директорії—визувати—активувати і надавати до найближчої військової частини, або до команданта.

Головний Отаман Українських Народних
Республіканських військ ПЕТЛЮРА.

8 грудня 1918 р.

Стишка.

вказувалося, кого головний отаман вважав такими узурпаторами і віковичними ворогами);

5) агітація усно і письмово за вхід в Україну чужоземних військ, а також за формування військ на Україні для інших країн;

6) діяльність партій та організацій, що мали на меті боротьбу в тій чи іншій формі з Українським рухом¹²⁷⁸.

Водночас 10 грудня Директорія виробила наказ, в якому влучно обіграла чи не найбільшу проблему тогочасної України та ахілесову п'яту усіх вітчизняних урядів доби державної незалежності – земельне питання. У ньому, перш за все, загрозувалося, що «всім тим, хто так чи інакше не бере активної участі в боротьбі з гетьманом та його правительством, землі

дано не буде»¹²⁷⁹. Натомість «для забезпечення права на землю всім учасникам Дієвої армії Української Народної Республіки» наказувалося скласти армійські реєстри (по кожній хоті, або інституції) й «кожному учасникові Армії видати особисту картку», в якій мало би вказуватися: ім'я, по-батькові та прізвище вояка; з якого він села, повіту і губернії родом; коли став до лав Армії УНР і чи з власної охоти, чи був мобілізований; особисті заслу-

¹²⁷⁸ Там само.

¹²⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 3. – Арк. 1.

ги під час служби в Армії УНР¹²⁸⁰. Кожного тижня командир чоти власноручним підписом із зазначенням числа й місяця (скріпленний печаткою) мусив би посвідчувати, що армієць ще не вибув з Республіканського війська. Подібні ж картки наказувалося завести й на залізничних службовців. Не варто й говорити, що подібний наказ не виконувався на практиці й відіграв лише пропагандистську роль на час протистояння з гетьманським режимом.

Разом з тим, перемир'я дало змогу військам Директорії підтягнути власні сили до столиці, збільшивши їхню потужність, й 3 грудня сформувати Осадний корпус під командуванням полк. Є. Коновальця. До його складу, окрім Січових стрільців (ОЗСС),

увійшли також Чорноморський Кіш Пелешука, дві Дніпровські дивізії отаманів Зеленого і Данченка, 8-ма Піша дивізія та інші збройні підрозділи, що загалом нараховували до 50 тис. вояків. П. Скоропадський же міг розраховувати не більш як на 3 тис. бійців, близько 80 шабель, в розпорядженні яких було 109 кулеметів.

8 грудня республіканці несподівано оточили німецькі гарнізони на Правобережжі та роззброїли їх¹²⁸¹. Справа вдалася й

¹²⁸⁰ Там само.

¹²⁸¹ У цей час більшовики провели успішні перемовини з німцями й досягли їхньої попередньої згоди на здачу Харкова, Павлограда, Синельникова та Катеринославського району, які «червоні» запланувати опанувати шляхом інспірованого антигетьманського повстання, «затулившись повстанчими загонами з боку Києва». Про це, зокрема, 7 грудня доповідав головнокомандувач усіма збройними силами РСФРР І. Вацетісу командувач радянськими військами України В. Антонов[Овсієнко]. Тоді в його розпорядженні вже було приготовано для розвитку наступу: частини т. зв. 2-ї Української дивізії, що спільно зводилися в бригаду (6 тис. багнетів, 500 шабель, 7 гармат). Ця дивізія готувалася для взяття Харкова. Для захоплення ж Полтавщини готувалися окремі загоны. Звідти метою окупантів були Катеринославщина і Донбас. Для головного удару вже були готові: нова Українська бригада, що спільно формувалася в районі Нового Оскола – Волуйок, загін Кожевникова, дві батареї, що прибули з Москви, а також повстанчі частини та нові очікувані підрозділи з Росії [РГВА. – Ф. 103. – Оп. 1. – Спр. 507. – Арк. 75–75 зв.].

німецьке командування змушене було знову розпочати переговори з Директорією про нові умови перемир'я. Є. Коновалець, що був членом делегації, яка виїхала до Києва на перемови з головним німецьким окупаційним командуванням, згадував, що під час прибуття делегації у с. Святошино (полк. Є. Коновалець, полк. В. Осмоловський, сотник д-р О. Назарук, сотник Чорний та ін.), її, незважаючи на супровід німецького старшини, було заарештовано гетьманцями й доправлено на ст. Пост-Волинський у штаб Київської офіцерської добровольчої дружини ген. Л. Кірпічова¹²⁸², де їх було протримано до полудня наступного дня. Виявилося, що князь О. Долгоруков наказав розстріляти делегатів, яких врятувала від смерті лише рішуча вимога німців. Їхній ескорт, висланий з Києва, перевіз делегацію до столиці у Штаб німецьких військ на Липках, де й відбулися перемовини про умови здачі німцями міста. Тоді ж, слід зазначити, на пропозицію німецького майора В. Яроша, Є. Коновалець зустрівся з довіреним представником П. Скоропадського П. Дорошенком. Січовикам вкотре було запропоновано відбути до Галичини на допомогу ЗУНР у боротьбі з поляками, гетьманові ж представник Стрілецтва знову запропонував розпочати переговори з Директорією, але наперед відкликати свою Грамоту про федерацію. На відміну від перемовин з німцями, розмова з гетьманським представником закінчилася безрезультатно. «Я відїхав з нічим, – згадував Є. Коновалець, – переконавшись, що воля генералів Долгорукова, Келера й Кірпічова, а не Гетьмана, була в той час рішаючою»¹²⁸³.

Тим часом 10 грудня 1918 р. у с. Софіївська Борщагівка, що була поблизу с. Святошино, підвідділ (взвод) 2-го відділу

¹²⁸² Київська офіцерська добровольча дружина ген. Л. Кірпічова була створена восени 1918 р. у Києві як російське добровільне формування, що стало основою т. зв. Зведеного корпусу Національної гвардії Української Держави. Дружина (нач. штабу – ген. Л. Давидов) поділялася на 5 діючих піхотних відділів (командири: ген. Іванов, полк. В. Хитрово, полк. С. Крейтон, полк. Ф. Вінберг, полк. А. Гревсі), 3 резервних (оформитися не встигли), один інженерний і кіннотний загін. Чисельність російських офіцерських дружин (дружина Кірпічова та особливий корпус ген. Буйвіда) досягала від 2 до 3–4 тис. вояків [Головин Н. Н. Российская контр-революция в 1917–1918 гг. – Кн. 12. – Париж, 1937. – С. 15–16]. Припинила існування 14 грудня 1918 р. після взяття Києва військами УНР. Частина дружини потрапила в полон і була страчена, невелика група офіцерів дружини вибралася з Києва і приєдналася до сил Білого руху.

¹²⁸³ Коновалець Є. Споми́ни й уваги // Золоті ворота: історія Січових Стрільців. 1917–1919. – Львів; – Рочестер, 2004. – С. 280–281.

дружини Л. Кірпічова¹²⁸⁴ зіткнувся з військами республіканців і був вщент знищений (5 офіцерів було вбито на місці, а решту 28 розстріляно трохи згодом, причому трупи їхні було спотворено селянами). «На шляхах зібрався натовп, обступили відкритий вагон: у ньому навалено одне на одного голі, напівроздягнені трупи з відрубаними руками, ногами, безголові, з розпоротими животами, виколотими очима... деякі ж просто перетворені в безформову масу м'яса, – згадувала М. Нестерович-Берг. – Київ вразили як громом плакати з фотографіями 33 по-звірячому замучених офіцерів. Неймовірно понівечені були ці офіцери. Я бачила цілі партії розстріляних більшовиками, складених як дрова в льохах однієї з великих лікарень Москви, але це були всі – тільки розстріляні люди. Тут же я побачила інше. Жажіття цих київських трупів не можна описати. Видно було, що раніше ніж убити, їх страшенно, жорстоко, довго катували. Виколоті очі; відрізані вуха і носи; вирізані язики, приколені до грудей замість георгіївських хрестів, – розрізані животи, кишки, повішені на шию; покладені в шлунок ялинові гілочки. Хто тільки був тоді у Києві, той пам'ятає ці похорони жертв петлюрівської армії»¹²⁸⁵.

Того ж дня, 10 грудня, 3-й полк Сірожупанників без особливого опору зайняв Чернігів (на той час уся Чернігівщина вже контролювалася Республіканським військом), а республіканські

¹²⁸⁴ 16 жовтня Рада міністрів затвердила внесені міністром внутрішніх справ Положення про організацію добровільних (охочекомонних) дружин і ухвалила асигнувати 5 млн. крб. авансом на їх створення. Відповідну постанову вже наступного дня затвердив П. Скоропадський. Перші російські добровольці з молодших старшинських чинів почали згуртовуватися (набиратися) у Києві ще від 22 жовтня, але вже від 24 жовтня почалися формуватися Особливий корпус та Офіцерські дружини в Києві та інших губерніальних центрах держави. Так з російського офіцера та юнкера почав створюватися й т. зв. «Сводний» (Зведений) корпус. 1 листопада Окремою нарадою п'яти міністрів в розпорядження гетьмана авансом було асигновано 10 млн крб для формування Окремого корпусу (почав створюватися у жовтні 1918 р. з демобілізованих старшин, підстаршин та юнкерів старої російської армії для «боротьби з анархією в прикордонній смузі»; командувач – генерал-лейтенант, князь О. Ерістов) [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 25]. Зрештою, на середину листопада 1918 р. у столиці російські офіцери сформували збройні частини, які фактично напіву вже не підпорядковувалися Генеральному штабові Армії Української Держави, зокрема: 1-й полк Особливого корпусу (ген. Буйвід), 1-ша Офіцерська дружина (полк. Святополк-Мирський), 2-га Офіцерська дружина (полк. Рубанов), Київська офіцерська добровольча дружина (ген. Кірпічов), а також менш чисельні Георгіївська дружина, дружина Союзу «Наша Родина», Студентська дружина тощо.

¹²⁸⁵ *Нестерович-Берг М. А.* В боротьбі з більшовиками: Воспоминання. – Париж, 1931. – С. 195–197.

війська на чолі Н. Григор'євим без бою увійшли в Одесу, у якій ще від 26 листопада висадився французький десант, і зуміли зайняти частину міста.

В. Біскупський

Наступного дня (11 грудня) генерал В. Біскупський від імені гетьманської влади підписав угоду про здачу повстанцям Одеси, а 12 грудня під контроль директоріанців (отамана Н. Григор'єва) перейшов і Миколаїв¹²⁸⁶. Тоді ж, відомий усім представник Держав Згоди Е. Енно настійливо рекомендував німецькому командуванню допомогти П. Скоропадському утримати владу¹²⁸⁷, проте невдовзі виявилось, що француз не має на це жодних офіційних повноважень. Тим часом, не маючи чітких настанов від вищого командування щодо стосунків з представниками Антанти, Н. Григор'єв виявив нерішучість. Цим скористався білогвардійський генерал П. Грішин-Алмазов, який за підтримки французького десанту змусив українські частини залишити Одесу. Згодом, коли Антанта розширила зону своєї окупації, українці відступили на лінію Тирасполь–Бірзула–Вознесенськ–Миколаїв–Херсон.

Проте, звісно ж, головною метою Директорії було оволодіння столицею України й таким чином доконаним фактом влади спробувати легітимізувати Директорію в очах Антанти. У телефонній розмові з П. Болбочаном С. Петлюра 10 грудня відверто повідомив йому, що «по мотивах політичним Директорія заінтересована, аби Київ був взятий нами як найскорше[;] так само і Одеса[;] в зв'язку з цим мною даний наказ Полковникові Філат'єву, що командує

С. Петлюра

¹²⁸⁶ ДАМО. – Ф. П-1817. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 90–92; – Спр. 283. – Арк. 35–37; – Арк. 45–46; – Спр. 173. – Арк. 52; Трудовая газета. – 1918. – № 2775. – 11 декабря; – № 2776. – 12 декабря.

¹²⁸⁷ Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 37.

Одеською групою, в найближчий день захопити Одесу до приходу військ Антанти»¹²⁸⁸. Справа ж з Антантою, за словами С. Петлюри, виглядала так, що у Яссах посол США нібито запевнив представника УНС Г. Сидоренка, що Сполучені Штати та Великобританія «безумовно визнають Самостійну нашу Республіку при умові ліквідації гетьманщини нашими власними силами, але до приходу військ Антанти»¹²⁸⁹. Що ж до Франції, то вона, за його словами, стояла на позиції федерації України з Росією тільки через те, що боїться банкрутства Росії й відтак її відмови від сплати боргів, проте з погляду американського посла фінансові моменти в українській справі все ж не були визначальними.

С. Петлюра повідомив також, що 9 грудня республіканською радіостанцією у Вінниці було перехоплено радіотелеграму американського посла у Київ, у якій зазначалося, що французький консул в Одесі Е. Енно насправді не був уповноважений представляти політику Антанти щодо України. Тож і директоріанці, і гетьманці на той момент з цієї радіотелеграми знали, що «Ен[н]о провадить справу в Українському питанню сепаратно і на властну відповідальність з таким розрахунком, щоби поставити і Україну і Держави Антанти перед фактом»¹²⁹⁰. Завданням же Директорії, зауважував С. Петлюра, «ставити Антанту перед тими фактами, які ми будемо створювати своїми силами»¹²⁹¹. Тож висновок з цього був очевидним – нагальна потреба у щонайшвидшому оволодінні Києвом, повалення гетьманської влади та заманіфестування перед усім світом встановлення УНР з Директорією на чолі. Тож С. Петлюра наказав П. Болбочанові «форсірувати певними частинами наступ на Київ», на що той відповів, що авангарди Запорозької дивізії, котра буде брати столицю, ще 9 грудня розбили гетьманців і німців під Ромоданом. У відповідь головний отаман зауважив, що наступ на столицю відбудеться раніше, ніж Запорозжці встигнуть до нього приготуватися...

¹²⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 12. – Арк. 21 зв.

¹²⁸⁹ Там само. – Арк. 22.

¹²⁹⁰ Там само. – Арк. 22 зв.

¹²⁹¹ Там само.

Між тим Київ залишався в облозі. Слід було опиратися на власні сили і сили добровольчих офіцерських загонів. Німецька газета «*Volks Zeitung*» навіть надрукувала чутку (не підтвержену документально), що міністр внутрішніх справ І. Кістяковський нібито доручив одному з генералів 30 млн крб, аби той винайняв на допомогу проти повстанців і більшовиків вояків-киргизів¹²⁹². Проте допомоги не було.

Тим не менш, очікуючи підмоги антантівців, гетьманський уряд до останнього дня влади П. Скоропадського сподівався на вдалу для себе розв'язку громадянської війни в Україні. Про це свідчить й те, що ним (з затвердження гетьмана) до передостаннього дня існування Гетьманату робилися таємні видатки до військового фонду держави. Графа військового фонду з державного бюджету Української Держави вказувала, що офіційні надзвичайні видатки до нього становили 25 млн крб¹²⁹³. Однак таємні видатки на поповнення військового фонду лише за три дні грудня 1918 р. досягли 70 млн карбованців. Так, згідно з цими таємними постановами в розпорядження головного начальника постачання 10 грудня було надано 10 млн крб¹²⁹⁴, 12 грудня – 25 млн крб¹²⁹⁵, а у переддень зречення гетьмана (13 грудня 1918 р.) до військового фонду Української Держави було таємно асигновано ще 35 млн карбованців¹²⁹⁶.

Проте Гетьманат вже був приречений до падіння. Станом на 10 грудня 1918 р. під Києвом стояло 50-тисячне республіканське військо, а останньою справжньою перешкодою на підступах до столиці залишалися німецькі війська. На решті території України окупаційні війська не прагли боротися з повстанцями й використовували усіякі нагоди, аби спокійно виїхати до себе на Батьківщину. Тоді ж гетьман дізнався про перемир'я, яке начальник Штабу німецьких військ в Україні заключив з Директорією у Вінниці й зрозумів, «що настав кінець і що нашими військами Київ не міг бути утриманий»¹²⁹⁷.

¹²⁹² Життя Поділля. – 1918 – 26 грудня.

¹²⁹³ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 278–282.

¹²⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 27, 29.

¹²⁹⁵ Там само. – Арк. 30.

¹²⁹⁶ Там само. – Арк. 31.

¹²⁹⁷ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 321.

Ще 11 грудня в районі Фастова, в ставці С. Петлюри, розпочалися перемовини республіканців з представниками німецького верховного командування, делегатами Головної ради солдатських депутатів

німецьких військ на чолі з правим соціал-демократом Кірхнером¹²⁹⁸ і представниками гетьманського уряду (полковником Генштабу Удовиченком та ін.) про передачу влади Директорії у столиці України. Німецькі представники пропонували відкласти вступ військ Директорії у Київ до отримання офіційного дозволу Антанти. Проте, у Директорії небезпідставно не були впевнені у наданні Антантою такої згоди. Тож її відповідь була категоричною й полягала в однозначному твердженні, що на той момент основним завданням Директорії є зайняти Київ, причому негайно, щоби встановити у всій країні порядок і спокій. Стан речей, за словами її представників, не допускав відтягнення військових операцій на столичному напрямку з огляду на необхідність негайного заспокоєння країни. Тому Директорія вважала за неможливе відтягувати відповідь, до чого призвело б відрядження німецьких представників до Антанти. Було зауважено, що республіканський уряд сам веде переговори з уповноваженими представниками Антанти і на основі цього вважає, що у німецької армії немає причин перешкоджати тому, щоби директоріальні війська увійшли до Києва¹²⁹⁹. Наступного дня до перемовників приєднався секретар французького консульства у Києві Ж. де Мулен (уповноважений Антанти з реорганізації українського уряду), який діяв за вказівками консула Е. Енно з Одеси.

¹²⁹⁸ Німецька Головна Рада солдатських депутатів у Києві вважала за потрібне відправити німецькому уряду телеграму з проханням вступити з Директорією в безпосередні зносини [Кіевская мысль. – 1918. – № 238. – 12 декабря].

¹²⁹⁹ ЦДІА України. – Ф. 346. – Оп. 2594. – Спр. 72. – Арк. 1.

Врешті-решт, 12 грудня у Козятині між представниками вищого німецького командування та Директорією було досягнуто остаточних домовленостей. В офіційному повідомленні вищого німецького командування щодо причин передачі столиці в руки петлюрівців, зокрема, говорилося: «Беручи до уваги, що в більшій частині України влада знаходиться в руках Української Директорії, і з огляду на те, що в Одесі – місці знаходження представників союзників і за присутності військ союзників – Українська Директорія також взяла владу у свої руки, між німецьким вищим командуванням і Солдатською Радою, з одного боку, та Української Директорією – з іншого, укладено договір, за яким німецькі війська не чинитимуть опору при вступі Директорії у Київ»¹³⁰⁰. Відтак, німці обіцяли більше не обороняти столицю України, а їхні війська мали перебувати в касарнях; українці ж гарантували їм від'їзд за межі країни. Наступного дня німці висунули умову для нейтралітету у боротьбі за українську столицю – поставляти 10 потягів на добу для від'їзду окупаційного війська до Німеччини. Було домовлено й про паролі: для німців – «Es lebe Petlura!» («Хай живе Петлюра!»); для республіканців: пароль – «Революція», відгук – «Республіка». Відмова солдатського комітету (Zoldatenrat) захищати Київ стала вироком для Гетьманату.

Тож австро-угорські й німецькі війська поспіхом залишили Україну – графік відбуття переповнених ешелонів дедалі ущільнювався. Гетьманці ж не становили хоча б скільки-небудь серйозної сили. Не гаючи часу, республіканські загони знову наблизились до Києва. Мешканці Святошина почали тікати з селища після того, як його вночі з 11-го на 12-те грудня залишили німці, які до того ж почали розпродувати власні гармати і зброю повстанцям й в процесі евакуації часто-густо проторювали собі шлях, викидуючи білі прапори. Крім того німці заздалегідь попередили республіканців про свій виїзд зі Святошина та з Києва. При цьому, у спішній таємній телеграмі представника німецького Посольства у Києві Ліндемана до німецького таємного радника Надольного про стан в Україні й необхідність втручання у перебіг подій Антанти, переданій 13 грудня 1918 р. з Берестя (Бреста-Ли-

¹³⁰⁰ Київская мысль. – 1918. – № 240. – 15 декабря.

товського), вказувалося, що повстанський рух набув набагато сильнішої потужності, аніж це усвідомлюється у Києві. Аналізуючи ситуацію, Ліндеман зазначав, що «постільки армія Гетьмана слабка, а наші [тобто німецькі. – П.Г.-Н.] війська не хтять прийняти участі [у придушенні повстання. – П.Г.-Н.], падіння Києва, очевидно, беззаперечне не пізніше ніж через кілька тижнів»¹³⁰¹. Проте у Посольстві ще не знали, що штурм столиці розпочнеться уже тієї ж ночі.

У північно-західному секторі оборони столиці 12 грудня о 4-й годині ночі (після відходу німців у Київ) директоріальні війська у складі 3-х піших сотень 2-го Задніпровського полку та 2-х кіннотних сотень при 2-х гарматах розпочали (після

артилерійського вогню) наступ від ст. Борщагівка на Святошино, проте знову були відкинуті назад зустрічним кулеметним вогнем гетьманців. Втративши кілька десятків убитими і пораненими та двох полонених, республіканці відступили (з боку гетьманців втрат не було)¹³⁰². Цього ж дня українську столицю залишив останній ешелон німецьких військ.

У північному секторі оборони Києва в ніч на 13 грудня і цілий день гетьманці застосовували сильний гарматний вогонь по супротивнику, але піхотних боїв не відбувалося. Спокійно було до другої години дня й в районі Пущі-Водиці. І хоча святошинська ділянка оборони видавалася доволі надійною, вкрай слабкими позиції гетьманців були на важливому відрізку між Святошиним і Пущею-Водицею, зайнятого сердюками. Тут, перш за все, ненадійними виявилися самі сердюки, які були безідейними і серед яких велася посиленна агітація щодо марності спротиву тощо¹³⁰³. Тож невдовзі повстанці були вже на околицях столиці.

¹³⁰¹ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1.

¹³⁰² Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 500.

¹³⁰³ Там само.

Бої тривали увесь день 13 грудня, але, як і передчувалося напередодні штабом оборони й було засвідчено у повідомленні від Державної Варти, найбільш ненадійними виявилися сердюцькі підрозділи, яким соціалістичні агітатори досить легко змогли довести, що їхній опір є безнадійний та «безідейний»¹³⁰⁴.

У ніч проти 13 грудня з північно-східного району чотири дивізії Осадного корпусу під командою Є. Коновальця (понад 20 тис. багнетів) рушили на штурм Києва й

відбили позиції, що були втрачені 29 листопада. На лівий берег Дніпра було перекинуто з Трипільського району 2-гу Дніпровську дивізію отамана Данченка, звідки вона мала піти і захопити Дарницю, аби замкнути кільце оточення столиці з півночі¹³⁰⁵.

Вранці ж 13 грудня озброєні загони робітників-більшовиків прямо у касарнях захопили частину ескорту гетьмана¹³⁰⁶. П. Скоропадському, аби вибити їх звідти, довелося навіть відрядити туди іншу частину свого конвою, залишившись практично без суттєвої охорони. У гетьмана практично не залишилося вірних йому військ, оголошена по місту мобілізація чоловічого населення віком від 18 до 35 років провалилася. Гетьманці мали лише 2,3 тис. багнетів, 83 шаблі, 109 кулеметів та 43 гармати. Крім того, В. Шкловський, що командував у Києві 4-м автопанцирним дивізіоном й був членом підпільного російського «Союзу возродження Росії» (організації, що ще в листопаді й сама готувала антигетьманський переворот), у вирішальний момент встиг «зацукрувати» бензобаки

¹³⁰⁴ Там само. – Арк. 500–500 зв.

¹³⁰⁵ Історія Січових стрільців. – К., 1992. – С. 155–156.

¹³⁰⁶ *Лейхтенберскій Г. Н.* Воспоминанія об "Украине". 1917–1918. – С. 45.

броньовиків, що були в його розпорядженні, вивівши їх з ладу¹³⁰⁷. Ввечері 13 грудня опір припинили офіцери дружини ген. Л. Кірпічова, який наказав їм опустити зброю, зібратися в Педагогічному музеї й там очікувати на вирішення своєї долі. За словами одного з дружинників-захисників Києва, полк. В. Хітрово, що командував 3-м відділенням дружин Кірпічева, офіцери, які захищали столицю, «попалися як в мишоловку» й виходу у них не було.

У ніч проти 14 грудня 1918 р. у Києві з наказу Оперативного штабу і Революційного комітету знову розпочалося повстання. Воно було організоване 120 старшинами і повстанцями, які свого часу були заарештовані гетьманцями за симпатії до заколотників Директорії (усі вони перебували на гауптвахті на Печерську у Києві, зокрема, Ю. Тютюнник, А. Вовк, С. Голуб та ін.). Тієї ж ночі (з 13-го на 14 грудня) з наказу оперативного штабу українські робітничі та військові групи (частково – також єврейські) захопили Печерськ, Куренівку, Шулявку, Лук'янівку та район залізниці. Було захоплено ледь не весь Печерськ (в тому числі й район гетьманського палацу), роззброєно кілька офіцерських відділів, панцерний дивізіон та Власний конвой гетьмана¹³⁰⁸. Вирішальним було оводінням Печерськом і почасти Куренівкою. До ранку було взято Генеральний Штаб та Військове міністерство на вул. Банковій у Києві¹³⁰⁹. Німецькі ж патрулі, що залишалися в столиці, ще з ночі прикріпили на свої багнети білі прапорці.

Зранку 14 грудня на всьому фронті під Києвом залунала артилерійська канонада. Українські республіканські війська повели наступ на Київ по трьох напрямках: на Пущу-Водицю, на Жуляни та з боку Дарниці. Республіканське військо перейшло в атаку також через Борщагівку, Солом'янку та Куренівку й увійшло в місто. Коли ж стало відомо, що республіканці прорвалися ще з й боку лівого берега Дніпра, серед оборонців-гетьманців розпочався хаос. Близько 12-ї години бої вже тривали в межах міста. На Куренівці було захоплено батарею Сердюцького полку, який перейшов на бік заколотників і відкрив кулеметний та гарматний вогонь по тилах

¹³⁰⁷ Шкловский В. Б. Сентиментальное путешествие. – М., 1990. – С. 170.

¹³⁰⁸ Ставка. – 1918. – Ч. 2. – 17 грудня.

¹³⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 6.

гетьманців у напрямі Пущі-Водиці. У районі залізниці загоном Революційного комітету був захоплений панцерний потяг¹³¹⁰. Того ж ранку підрозділи Лубенського та Радомишльського полків перейшли на бік повстанців й почали надсилати до Оперативного Штабу своїх уповноважених з заявами, що вони приєднуються до революційних військ. Здалися республіканцям також: залога столиці, Гомельський загін, офіцерські загони V (Чернігівського) та VI (Полтавського) корпусів¹³¹¹. Водночас розвивався загальний наступ вже усіх формувань Осадного корпусу. Січові стрільці просувалися в напрямі ст. Жуляни – Пост-Волинський – Київ-Пасажирський. Дніпровська дивізія відновила наступ з боку Святошина. До 15-ї години дня практично весь Київ був опанований республіканськими військами УНР (лише окремі групи старшин-гетьманців і російських офіцерів отаборилися й зачинилися у будівлі Педагогічного музею), а о 16-й годині директоріанці оволоділи практично усією столицею¹³¹².

Сам П. Скоропадський про ці події згадував так: «Ввечері я ліг спати, як зазвичай. Вночі я отримав годині о третій телеграму, у якій Винниченко тоном Наполеона вимагав повної ліквідації гетьманства. Прочитавши, я знову заснув і о 7 годині встав. Чувся сильний гул гармат, я викликав чергового старшину, котрий мені доповів, що частини, що захищають Київ, “відходять на другі позиції”. Я зрозумів, що це за друга позиція, і поміркував собі: “От тобі і два дні утримання Києва, й трьох годин не втримають!”

¹³¹⁰ Там само. – Арк. 7.

¹³¹¹ Загалом при взятті Києва у полон до військ Директорії потрапило до 10 тис. осіб. Захисники Києва були зібрані у Педагогічному музеї та Педагогічному інституті. Сюди ж протягом тижня доставлялися офіцери, взяті в полон на Полтавщині та Чернігівщині. За різними свідченнями у Педагогічному музеї на вулиці Володимирській було поміщено від 600–800 до 1500 полонених (в обох педагогічних закладах утримувалося від 2-х до 3-х тисяч полонених офіцерів). Генералів і полковників пізніше відвезли до Лук'янівської в'язниці. Тих, з цих офіцерів, які могли претендувати на білоруське, естонське, литовське, латиське, чеське, польське та інші громадянства, а також представників козацьких військ і Сибіру було випущено на поруки своїх консулів. Українці ж випускалися в разі надання рекомендацій від громадських діячів, військовослужбовців УНР чи просто домовласників. Деяким росіянам вдалося звільнитися за гроші або за сприяння німецького командування і сховатися з міста. До Різдва полоненими у Києві залишилося ще 600 осіб, а до 30 грудня – понад 520 (в т. ч. 120 українців). Ті ж, хто не міг знайти приводу для звільнення, в кількості 450 осіб були вивезені до Німеччини [Памятка Ливенца. 1919–1929. – Рига, 1929. – С. 110].

¹³¹² ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 6–7.

Вдягнувся. До мене з'явився комендант Прісовський і просив дозволу відпустити невелику частину окремого дивізіону, що охороняв мене, для виручки самого дивізіону, котрий вночі знезброїли. Я вийшов на ґанок, поговорив з цим взводом і відпустив його. Мені було ясно, що справа йде до розв'язки. Окремий дивізіон вважався кращою частиною, яку я приберіг для останнього удару. Вона складалася з велико-

російських офіцерів, її завжди мені хвалили. Я залишив цей дивізіон у своєму розпорядженні і давав його тільки для спеціальних задач на фронті, а тут його знезброїли. Скандал! У мене більше нікого не залишалось. Відомості ставали усе тривожнішими. Нарешті, я отримав увідомлення, що арсенал взято, що військово міністерство зайняте, відповідно, повстанці були вже недалеко від нашого кварталу... У цей час прийшов до мене Берхем. – “Чого ж Ви очікуєте, адже Ви загинете!” – “Та мені нікуди йти” – “Ідіть до мене”. Я рішучо не хотів йти до нього і відмовився. Мені ще хотілося піти до Долгорукова, і я згадав про прохідний двір на Левашівській. Вийшовши з дому, я був у твердій впевненості, що туди ще повернуся, проте, підійшовши до брами, я побачив, що вона заколочена. Моє розпорядження про те, щоби вона була відчинена, не було з недбалості виконане.

Тоді мені нічого не залишалось іншого, як взявши ад'ютанта Данковського, зайти за дохою, одягнути її, взяти візника і проїхати колом до Долгорукова на Банкову вулицю через Інститутську. Мене ніхто не впізнав. Приїхавши до Долгорукова, я побачив, що біля самого дому стоїть гармата, яку заряджають, і стоять кілька старшин його штабу, котрий, зізнаюся, був мені ненависний. Я не хотів з цими панамі вступати у необхідну для пропуску розмову і

наказав Данковському взяти мене до себе на квартиру. Приїхавши туди, він мені заявив, що довго тут залишатися неможна, позаяк господарі його мене, напевно, видадуть. Міркували, міркували, куди поїхати, і я вирішив, що краще всього до турецького посланця. Я поїхав до останнього, а Данковському наказав поїхати до Долгорукова і передати йому, що, за потреби, я зараз приїду. Ахмед Мухтар-бей мешкав у готелі “Паласт”, у двох кімнатах. Сам готель був набитий усіякими людьми, котрі снували коридором. Мене в дохід ніхто не впізнав. У цей час приїхали, дізнавшись моє місцезнаходження, кілька вірних офіцерів, які мені повідомили достеменно безвірадную картину, що, в сутності, все вже кінчено, але що місцями ще б'ються. Данковський повернувся і повідомив, що Долгорукову про мене доповіли, але що Долгоруков нічого

не відповів. Данковський також підтвердив, що усіякий спротив зламано. Я усвідомлював, що все пропало. У мене була на душі важкість. Я думав, чи мушу я все ж таки відмовитися від влади чи не слід цього робити. На мене вплинула кулеметна тріскотня, що пролунала десь вдалині, і я подумав... вірогідно, є чесні люди, котрі б'ються до тих пір, поки вони не отримають свідчення, що вони звільнені від своїх обов'язків та від обітниці, і написав тут же на місці своє зречення від влади»¹³¹³.

У другій половині дня суботи 14 грудня 1918 р. *гетьман Павло Скоропадський зрікся влади* власноручним актом, в якому зазначалося:

«Усім, усім по установам України. Усім військовим частинам і установам.

Я, Гетьман всієї України, протягом семи з половиною місяців всі свої сили клав на те, аби вивести країну з того важкого стану, в якому вона знаходилася. Бог не дав мені сили впоратися з цим завданням. Нині з огляду умов що склалися, керуючись винятково

¹³¹³ Скоропадський П. Спогади. – С. 323–324.

благом України, від влади відмовляюся»¹³¹⁴.

Акт зречення влади П. Скоропадський написав у номері-помешканні турецького посла в київському готелі «Паласт», де він знайшов сховок, позаяк його життя тоді не вартувало жодної копійки. Надто після того, як 17 грудня 1918 р. Директорія УНР, «розглянувши справу про зраду бувшого гетьмана Павла Скоропадського Українській Народній Республіці та про його злочинство відносно Українського Народу і, приймаючи на увагу, що відносно виновности Скоропадського, як у державній зраді Українській Народній Республіці, так і в злочинствах щодо Українського Народу немає сумніву, постановила: бувшого гетьмана Павла Скоропадського за вищезгадані зраду і злочинства об'явити поза охороною закону, а його майно – рухоме й нерухоме, яке є на території Української Народньої Республіки, сконфіскувати»¹³¹⁵.

Постановлення
Собора Міністрів
14 грудня 1918 р.

Відбувсь з'їзд членів Директорії
Собора Міністрів по постановленню
своїм про сідь міністрів і передачу
всіх справ Директорії.

Члени Ради Міністрів: Гербель,
Скоропадський і Прокопівський

Міністр Внутрішніх Справ: Ф. Ковалевський
Міністр Зовнішніх Справ: М. Коцюбинський
Міністр Народної Освіти і Мистецтв: А. Савченко
Міністр Сільськогосподарських Справ: М. Коцюбинський
Міністр Торговлі: М. Коцюбинський

Гетьманський уряд, своєю чергою, 14 грудня опинився перед дилемою власного рішення й, цілком доречно, що його члени прагли дорадчого слова голови Української Держави. «У суботу, 14 груд[ня], коли гетьман зник, мені довелося наполягти перед головнокомандуючим [Долгоруковим] щодо негайної капітуляції, – згадував перед Верховною слідчою комісією Директорії голова уряду гетьмана С. Гербель, – тоді ж була зроблена постановва Ради міністрів про передачу

завідування Київським градоначальством Київському міському управлінню, а справи з завідування управлінням – Українській Ди-

¹³¹⁴ Відродження. – 1918. – 15 грудня; Наш путь. – 1918. – 15 декабра; Мир. – 1918. – 15 декабра; Отречение гетмана // Киевская мысль. – 1918. – 15 (2) декабра; «От власти отказываюсь» (Документи о гетманщине из архива Харьковского губернского старосты) // Летопись революции. – 1924. – № 2 (7). – С. 224.

¹³¹⁵ Нова Рада. – 1918. – Ч. 240. – 24 грудня.

ректорії й скласти свої повноваження»¹³¹⁶. Тож Кабінет міністрів того останнього дня існування Української Держави постановив, що: «Обміркувавши вимогу Директорії, Рада Міністрів ухвалила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії»¹³¹⁷, яка стояла на чолі протигетьманського повстання¹³¹⁸.

Уряд передав повноваження міській Думі та міській Управі, діяльність яких було відновлено останньою постановою Ради міністрів Української Держави¹³¹⁹.

Розгублений головнокомандувач гетьманськими військами О. Долгоруков перебував майже в істеричі. Його та гетьмана співслуживець по Пажеському корпусу і особистий товариш полковник Б. Енгельгардт у своїх спогадах передав розмову О. Долгорукова з секретарем французького консульства Ж. де Муленом і ним (Б. Енгельгардт виступав при цьому в ролі перекладача): «За відомостями, отриманими мною, петлюрівців не менше 20 тисяч чоловік, – сказав я, – при такому співвідношенні сил можливі тільки відступ і очищення Києва».

Долгоруков швидко підійшов до мене: «Ти кажеш – відступ..., – квапливо заговорив він, – який тепер відступ, опір неможливий, потрібна капітуляція... я наказую капітуляцію...», – якось безглуздо завершив він і, не підписуючи жодних наказів, кинувся до виходу, не звертаючи уваги на гнівні і навіть грубі вигуки на його адресу молодих офіцерів штабу...»¹³²⁰.

О. Долгоруков оголосив про капітуляцію раптово без всяких умов, неочікувано пішов у відставку і відбув до Одеси (такому спонтанному крокові дивувалася навіть вдовиця-імператриця

¹³¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1125. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 63.

¹³¹⁷ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 1.

¹³¹⁸ Цю постанову підписали голова Ради міністрів С. Гербель, міністр торгу і промисловості С. Мерінг, міністр внутрішніх справ І. Кістяковський, міністр фінансів А. Ржепецький, міністр народної освіти В. Науменко, міністр праці В. Косинський та державний контролер С. Петров.

¹³¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 2.

¹³²⁰ ОР РНБ. – Ф. 1052. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 25–26. Воспоминания полковника Б. А. Энгельгардта.

Марія Фьодорівна, що особисто добре знала князя¹³²¹). Це стало остаточним сигналом до складання зброї й утечі з Києва для офіцерів його штабу, гетьманців-старшин і добровольців-дружинників¹³²². Проте вуличні бої подекуди тривали ще до вечора.

Після акту відмови від влади П. Скоропадським й визнання себе поваленим гетьманським урядом, повстанчий Революційний комітет о 20-й годині 14 грудня призначив Раду комісарів як тимчасову найвищу політичну владу у Києві до прибуття Директорії¹³²³. У ніч на 15 грудня уся столиця України опинилася

під владою республіканців. Українська Держава у формі Гетьманату припинила своє існування¹³²⁴. 17 грудня 1918 р. П. Скоропадський з документами на імя мушкетера Фрідріха Бляхау, з забинтованою головою та в німецькому однострої (таке маскування здійснив німецький військовий лікар Тепер), виїхав з Києва у

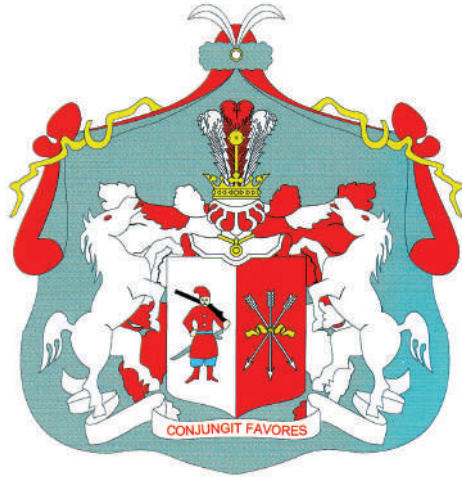
¹³²¹ Дневники императрицы Марии Федоровны (1914–1920, 1923 годы). – М., 2006. – С. 313.

¹³²² В штабе кн. Долгорукова // Київская мысль. – 1918. – 15 (2) декабря.

¹³²³ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 7.

¹³²⁴ Між тим більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видав візову до робітників, селян і червоногвардійців, закликавши їх повстати на боротьбу проти ворогів влади Рад, а Директорію, В. Винниченка та С. Петлюру було звинувачено у «зраді трудящих». Візову підписали члени «уряду»: Г. Пятаков (голова), В. Затонський, Артем (Ф. Сергєєв), Е. Квірінг, В. Аверін (члени) та І. Кудрін (управляючий справами).

Прикінцеве слово

**П. СКОРОПАДСЬКИЙ
У ТЕКТОНІЦІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ
ТА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОЇ ДОБИ**

Прикінцеве слово

П. Скоропадський у тектоніці революційної та національно-державної доби

Підсумовуючи, зауважу, що 14 грудня 1918 р. де-юре гетьманську владу було повалено внаслідок військового путчу на чолі з Директорією та де-факто – Української соціальної революції (народного повстання). Таким чином Українська Держава у формі Гетьманату припинила своє існування і в країні було встановлено нову форму державності під старою назвою – Українську Народну Республіку.

Виступ Січових стрільців та інших збройних підрозділів держави не був повстанням (бунтом військових), а добре підготовленою і попередньо продуманою акцією, тобто путчем, метою якого було не лише повалення існуючого ладу, зміна політичного (встановлення соціалістичної республіки) і соціально-економічного (ліквідація права приватної власності, націоналізація землі і промисловості тощо) шляху розвитку країни, а й приведення до влади чітко визначених осіб – п'яти членів Директорії.

Як відомо з подальшого розвитку подій, після повалення Гетьманату і проголошення УНР, Директорія сконцентрувала усю повноту влади в своїх руках (невдовзі це були руки вже трьох осіб),

попри задекларовану зверхність Трудового конгресу України¹³²⁷. Через недовгий час владою одноосібно став розпоряджатися головний отаман С. Петлюра. Фактично ж, С. Петлюра став новим диктатором, який обпирався на військове оточення, користуючись воєнними діями на терені України. Директорією не було проведено загальнонародних виборів, не було навіть зроблено спроби поновити догетьманські (легітимні) владні структури, тобто зібрати Центральну Раду, або хоча б Малу Раду тощо.

¹³²⁷ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: ЩЕК, 2010. – 304 с.; *Гай-Нижник П. П.* Пошук державної моделі УНР: ідея і крах «трудового принципу» (грудень 1918 р. – липень 1919 р.) // Український історичний журнал. – 2016. – № 1. – С. 79–97.

Це означає, що повалення Української Держави (Гетьманату) було здійснено не з метою відновлення незаконно ліквідованої влади, а мало за мету насильницьке встановлення влади обмеженої кількості осіб (Директорії) чи однієї особи (головного отамана). До речі, нагадаю, що повалення діючого або цивільного режиму (за Гетьманату вже було встановлено конкретні терміни і законодавчо розроблено відносно демократичну систему виборів до Державного Союму, який мав визначити шляхи і напрями політичного ладу в країні та її економічного розвитку, чого, власне, і не допустили заколотники, як свого часу і сам П. Скоропадський щодо закріплення легітимності влади Центральної Ради Установчими зборами) за допомогою військової сили, що здійснюється з метою встановлення влади військової хунти, влади інших цивільних осіб, що виступають проти безладдя, хаосу, диктатури тощо в країні, які неспроможна виправити чинна влада тощо і є державним переворотом.

Зрештою, усі успішні перевороти апіорі є революціями, як і будь-яка революція є в сенсі своєї органіки – переворотом (від лат. *revolutio* – переворот, змінення, кардинальна зміна). Відтак ознаки їхні та характерні риси, засоби та масштабність задуму і здійснення, ідейно-політичні та світоглядні спонуки, соціально-економічне чи військово-політичне підґрунтя, право-консервативне чи ліво-соціалістичне спрямування або ж з монархічно-диктаторською чи з демократично-ліберальною метою, у мирний чи військовий спосіб тощо, вкупі з переможністю чи поразкою та відповідними з цього наслідками, й складають в підсумку об'єктивні визначення характерів і форм цих революцій / переворотів та завдяки їхній частковій міфологізації (як позитивній, так і негативній) заносяться під певною назвою та з відповідним трактуванням на скрижалі історії...

Обидві події 1918 р. (як державний переворот на чолі з П. Скоропадський, так і протигетьманське повстання) поставили країну на межу суспільного розколу та громадянської війни і не призвели до зміцнення української державності, яку невдовзі було знищено зовнішньою військовою агресією. Так, то був нелегкий час, доба зламів суспільних, моральних і, навіть, державних. Не

беруть тут, та й не ставилося за мету у цій праці, давати оцінки цим двом подіям у вітчизняній минувшині та впливу їх на її подальше розгортання і майбуття. Вони здебільшого відомі сучасним історикам. Цілком природно, що тоді, за часів революційних перетворень та вибуху соціально-політичних суперечностей тощо, такі заходи, можливо, були й прийнятними, дієвими та й «легітимними» з огляду так званих «потреби наведення ладу в країні в умовах соціальної анархії» чи «революційної доцільності в боротьбі з контрреволюційною диктатурою» (термінів може бути стільки, скільки й охочих виправдати або звинуватити у чомусь ту чи іншу сторону у цій війні всіх проти всіх). Проте дослідники можуть (і мусять) називати речі своїми іменами та принципово зізнатися у тому, що то була також і доба переворотів (заколотів, революцій), які не завжди мають негативний підтекст, а от їхні спонуки і наслідки завжди варті уваги прийдешнього покоління.

Серед суспільної епідемії безкомпромісовості і крайнощів світобачення та ідеологем, що роздирали країну, гетьманові не вдалося уникнути пошесті різнобачень і різновекторностей й у власному оточенні та у питанні формування уряду держави. Цей законсервований мікросвіт державної верхівки, безумовно, був певним відображенням тогочасного розшарування і розколу громадянства, від опортунізму змінам до прагнень суцільних

безоглядних революційних ультратрансформацій і не лише у соціально-політичному вимірі, а й у державно-національному. Усі ці протиріччя, до того ж рясно підготовувані та провоковані ззовні, й не дозволили П. Скоропадському досягти такого потрібного у той момент *status quo* серед тогочасного українського політикуму та у його прагненні віднайти формулу врівноваження прагнень і волінь усіх верств і класів вже інфікованого вірусом протистояння «усіх проти всіх», а також угамувати той тектонічний вибух руїнництва і неусвідомлення суспільного компромісу задля спільного блага Батьківщини й збереження Української Держави.

Так чи інакше, але не можна не наголосити й на тому, що у 1918 р. Скоропадський-гетьман ще не був гетьманом-самостійником тією мірою, яким став пізніше в еміграції, як і на тому, що будучи гетьманом-державником, у 1918 р. його усвідомлення української державності (та й поняття федерації) мало не зовсім той сенс, як у часи його активної політичної діяльності на чолі Гетьманського руху у 30–40-х рр. ХХ ст., а надто як усе це розуміється у сучасні дні. Не варто забувати й про тогочасне усвідомлення ним взагалі українсько-російського світу у ширшому, не політичному вимірі, у рисах особистої вдачі, характеру, політичного та, свого роду, національного досвіду не лише державного діяча, а й простої людини, становлення якої та життєвий простір до 1917 р. обмежувалися не просто російським світом, але російським елітарним, віддаленим від уявлення про життя та очікувань інакших від нього за соціальним і майновим статусом людей.

Зрештою, П. Скоропадський у жовтні 1920 р. (за два роки по втраті гетьманської влади в Україні й ще не будучи очільником нового Гетьманського руху в еміграції) в інтерв'ю швейцарській «*La Gazette de Lousanne*» зізнався: «Я залишаюся між тім переконаним, що для будучого мира в Східній Європі, для боротьби проти розлагаючих течій є тільки одна гребля, один вал, це [–] національне почуття. Україна збудована в державу, базовану на національному почуттї, яке відповідає глибокім бажанням наріду

самому візначатись, буде елементом безмірної сили для цього миру, якого цілий світ нині шукає»¹³²⁸.

П. Скоропадський, безумовно, любив Україну і прагнув любити її ще дужче, але він не знав свого народу, не відчував його підсвідомо, адже бути закоханим у романтичну минавшину, пісні та міфи народу ще не означає бути його духовно-органічною частиною, навіть якщо у тобі й тече його кров. Надто довго гетьман був відірваний від своїх співплемінників і надто мало він встиг побути поміж ними, коли уся ця споріднена людність звільнялася від пуповини етно-культурної спільноти та іншородних кайданів і упологових муках, коли кризь біль і кров державного воскресіння українці ставали сучасною Нацією й відроджувалися новітнім Народом.

¹³²⁸ La Gazette de Lousanne. – 1918. – № 287. – 15 octobre; Józef Piłsudski Institute of America. – F. 701/7. Ukrainian Military Mission in Poland. – Fold. 1. – Doc. 701-007-001-283. – P. 3–4 (Ark. 285–286).

Замість післямови

**УТВЕРДЖЕННЯ ТРИЗУБУ
В ОФІЦІЙНІЙ СИМВОЛІЦІ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
І ГЕТЬМАНАТУ
(1917–1918 рр.)**

Замість післямови

Утвердження тризубу
в офіційній символіці
Української Народної Республіки
та Української Держави
за часів Центральної Ради і Гетьманату
(1917–1918 рр.)

Українські інтелектуали ще з початку ХХ ст. розпочали міркувати про загальнонаціональну символіку України, зокрема й про її гербовий знак. Новітню хвилю обговорення здійняло видання 1911 р. «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського, що було рясно оздоблене малюнками В. Кричевського й зображеннями різних монет, гербів, печаток і прапорів. У вересні 1912 р. такий собі «Негеральдик» вказував у львівському «Ділі» на практику поєднання двох символів – галицького лева та київського архангела, й наголосив на необхідності встановлення якоїсь єдиної загальнонаціональної емблеми¹³²⁹. С. Томашівський підтримував думку, що загальнонаціональним символом України варто визнати галицького лева. У разі ж «коли б у нас знайшлося більше прихильників гербового дуалізму», то історик вважав за можливе прийняти «сполуку двох гербів, так що гербовий щит був би постійно поділений на два рівнорядні поля; на одно поле прийшов би лев, на друге – на мою думку – належало б поставити зовсім іншу фігуру – козацького запорожця»¹³³⁰. У 1913 р. І. Крип'якевич опублікував свою розвідку під назвою «Герб України», у якій він змалював й охарактеризував різні герби українських земель, що могли б розглядатися як імовірні загальноукраїнські національні символи¹³³¹.

¹³²⁹ *Негеральдик*. В справі наших національних емблемів // Діло (Львів). – 1912. – Ч. 206 (8195). – 12 вересня. – С. 7.

¹³³⁰ *Томашівський С.* Український національний герб // Неділя. – 1912. – Ч. 35. – 29 вересня. – С. 1–2.

¹³³¹ *Крип'якевич І.* Герб України (Просвітні листки № 36). – Льв., 1914; *Крип'якевич І.* Герб України // Календар Товариства «Просвіта» на рік 1914. – Льв., 1913. – С. 126–131.

У часи I світової війни в Легіоні УСС було встановлено символом емблему галицького лева, а на початку 1916 р. четар УСС Ю. Буцманюк запропонував проект нового знаку, на якому було зображено архангела Михаїла з мечем і щитом із левом на ньому. Подібну композицію створювали для УСС й І. Іванець та О. Курилас¹³³². Загалом же стрілецькі проекти загальноукраїнської символіки були зібрані В. Дзіковським й видані окремою книжечкою 1917 р. у Львові¹³³³. Про лева та архистратига говорилося як про національні символи України й у статті В. Верниволя «Наш національний герб і наш національний колір», що була видана 1916 р. у календарі табору для військовополонених російської армії у Фрайштадті (Австрія)¹³³⁴. 1917 року у Наддніпрянщині світ побачили популярні брошури про українські національні символи В. Різниченка¹³³⁵.

Питання щодо символіки автономної України розпочалися обговорюватися з новою хвилею від літа 1917 року. Йшлося, власне, про зображенні на печатці, якою б мав скріплювати свої акти новостворений у червні виконавчий орган Центральної Ради – Генеральний секретаріат. Тож генеральний писар П. Христюк й порушив цю проблему і після консультації з відомим тогочасним знавцем старовини, директором Київського музею М. Біляшівським було вирішено зобразити на урядових печатках (великій і малій) знак великого князя київського Володимира I, якого російський

¹³³² Лазарович М., Лазарович Н. Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10–12 листопада 1994 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Льв., 1994. – С. 49–50.

¹³³³ Дзіковський В. Герб України. – Льв., 1917; Дзіковський В. Герб України // Світ (Львів). – 1917. – № 8. – С. 129–138.

¹³³⁴ Верниволя В. Наш національний герб і наш національний колір // Розвага. Ілюстрований календар полонених українців на переступний рік 1916. – Фрайштадт, 1916. – С. 50–53.

¹³³⁵ Різниченко В. Національний колір України (В справі наших національних емблемів). – [Звенигородка], 1917; Різниченко В. Герб України // Шлях. – 1918. – Ч. 3. – Березень; Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблемів). – Звенигородка, 1917.

історик Н. Карамзін на початку ХІХ ст. умовно назвав «тризубцем». При цьому, як згадував М. Ковалевський, «зав'язалась живіша дискусія над справою хреста на Тризубі». «Були також пропозиції, що нав'язували до традицій Запорізької Січі, – писав М. Ковалевський. – Пропонувалось, щоб велика печатка була з Тризубом, а мала була б зроблена за взірцем печатки кошових отаманів Запорізької Січі (козак з рушницею). Однак цю пропозицію одкинута з огляду на вужчу символіку цієї козацької печатки. Більшість погодилась на тому, що власне Тризуб, залишений нам суверенними князями Київської Русі, повинен і тепер бути гербом української держави і символом наших визвольних змагань»¹³³⁶. Проте, це зображення не було ще ні емблематикою Центральної Ради, ні символом автономної, ані державної України.

Утім, емблематично-геральдичну дискусію було започатковано. Так, Н. Григорієв-Наш у 1917 р. видав брошуру «Катехізм Українця», у якій зобразив як герб України янгола зі схрещеними мечами, а в тексті вказував на своє бачення українського символу: «Золотий архангел Михайло з розгорнутими крилами на блакитному полі (герб Київського князівства); в лівій руці держить він огненного меча що-хвилини готовий оборонить Україну; над ним підноситься корона – ознака незалежності державної, яку ми мали раніш, а тепер мусимо здобути»¹³³⁷.

Підхопив її й голова Української Центральної Ради М. Грушевський, який 16 вересня 1917 р. опублікував статтю, в якій зауважив, що «питання про те, що мусить вважатися гербом України... не таке просте, бо загально визнаного, постійного державного герба України не було»¹³³⁸. Там же він згадав і про «гарно стилізований геральдичний знак неясного значення, щось на зразок тризубця». При цьому він зазначив, що тризуб, лук (або ар-

¹³³⁶ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – С. 385–386.

¹³³⁷ Григорієв-Наш Н. Катехізм України. – К., 1917. – С. 21–22.

¹³³⁸ Грушевський М. Про гербові знаки України // Народня воля. – 1917. – № 101. – 16 (3) вересня.

балет-самостріл) з печаток київського магістрату XVII–XVIII ст. та знак традиційного козака з мушкетом і шаблею «мають право на те, щоб їх уважали українським гербом»¹³³⁹. Натомість М. Грушевський відмовив у претензіях вважатися гербовим символом леву (як гербу Львова, а не Галичини) та янголу зі спущеними мечами (польському гербу Київського воєводства) чи архангелу Михаїлу з вогняним мечем («казьонному» російському гербу Києва).

За два місяці, 15 листопада, з подачі Генерального секретарства народної освіти, у справі українського герба відбулася нарада («Підготовча комісія»), у якій взяли участь знавці вітчизняного мистецтва, старовини й гербознавства. Мала вона чисто теоретичний характер й, головню, йшлося про потребу оголошення відповідного конкурсу тощо. Разом з тим присутні одразу ж відкинули гіпотетичну можливість прийняття за герб України янгола-архистратига, позаяк «ніякої української традиції за ним немає». Дехто висловився за козака з мушкетом, проте більшість (очолювана М. Грушевським) була проти й цього знаку. «Відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої гетьманщини, – апелював М. Грушевський, – ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого»¹³⁴⁰.

Голова Центральної Ради вважав, що «найпростіше можна було б узяти за знак нової України золоті (жовті) зірки на синім тлі, по числу земель нової Української республіки» (подібність до США), або ж на синьому полі зобразити золоту літеру «У» (Україна) чи абрєвіатуру «УНР» (Українська Народна Республіка) на взірєць герба Французької Республіки («R. F.»)¹³⁴¹. Проте геральдисти вважали, що розташовувати літери на гербі є проти правил. Тож М. Грушевський зміркував, що символом праці в новій Україні та її цивілізаторських завдань міг би стати золотий плуг на синьому тлі (у центрі державного герба). Навколо нього (півколом)

¹³³⁹ Там само.

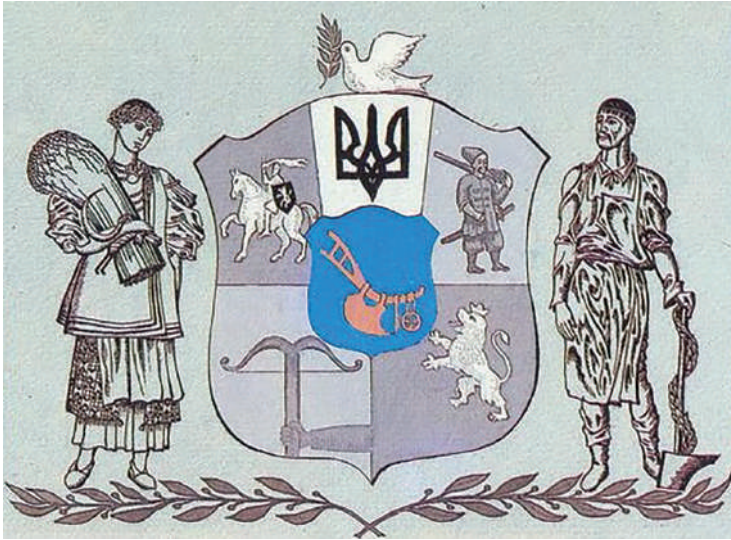
¹³⁴⁰ *Грушевський М.* Державний герб України // Народня воля. – 1917. – № 159. – 25 (12) листопада. – С. 1.

¹³⁴¹ Там само.

пропонувалося розмістити в трьох полях державні знаки старої України: тризуб (символ Київської держави князя Володимира Великого), вершника (символ Галицько-Волинського королівства) й козака з рушницею і шаблею (символ Гетьманщини). Внизу ж, у двох полях, пропонувалося подати герби Києва і Львова – лук і лева. Згори ж композиції М. Грушевський бачив «емблему старих наших недовершених мрій» з печатки Великого князівства Руського (за Гадяцькою угодою 1657 р.) – голуба з оливковою галузкою – вісника національного замирення й спокою. По боках оточити герб мали не щитоносці чи якась арматура, а символи трудящого народу – жінка з серпом й робітник з молотом (згодом у 1918 р. ці фігури селянки і робітника будуть включені в композицію аверсу до 100-гривневої банкноти УНР авторства Г. Нарбута).

Проекти герба УНР 1917 р. (реконструкція): 1. літера «У»; 2. абрєвіатура «УНР»; 3. зірки за кількістю земель УНР; 4. зірки за кількістю літер у слові «Україна»; 5. Проект Великого герба УНР від М. Грушевського.

Проте цей проект М. Грушевського не було прийнято остаточно завдяки зусиллям члена Геральдичної комісії при Головній команді Леґіону УСС д-ра І. Іванця. Він взимку 1917–1918 рр. перебував у російському полоні й, дізнавшись «про проєкт герба із плугом», негайно написав науково обґрунтованого листа протесту. Листа цього переніс через лінію фронту до Києва хорунжий УСС Деркач і передав до вже створеної при Центральній Раді Геральдичної комісії. Натомість Д. Антонович запропонував прийняти за основу державного герба УНР тризуб як державний історичний герб Київської держави в часі її найбільшої могутності, коли до складу Русі-України входили усі українські (руські) землі, а відтак – і як символ соборності України¹³⁴².

Тим часом 4 грудня 1917 р. Радою народних комісарів РСФРР, у день висунення відомого ультиматуму РНК Центральній Раді, було офіційно заявлено про припинення асигнації українському урядові рубльової готівки. Зашморг фінансового голоду затягувався над державотворчою Україною все сильніше і загрожував катастрофою. Події ж розвивалися з блискавичною швид-

¹³⁴² *Трембiцький В.* Український Національний та Державний Герб // Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Джерзі Ситі; – Нью-Йорк, 1966. – С. 168–174.

кістю. 6 грудня 1917 р. у Харків прибув московський «червоний» загін Р. Сіверса, туди ж з Києва переїхала й більшовицька частина І Всеукраїнського з'їзду Рад. У відповідь, 9 грудня 1917 р. Малою Радою було ухвалено низку законопроектів фінансового спрямування, які поклали перші реальні законодавчі засади щодо започаткування Україною створення власної національної фінансової системи¹³⁴³.

Як не дивно, але низка подальших законодавчих і практичних дій у цій сфері державотворення сприяли подальшому утвердженню саме тризуба як символу (спочатку), а згодом і герба УНР. Йдеться, зокрема, про ухвалення тимчасового Закону «Про випуск державних кредитових білетів Української Народньої Республіки» та Закону Центральної Ради «Про право випуску Українським Державним Банком кредитових білетів на суму п'ятьсот мільонів карбованців» від 19 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р. за н. ст.)¹³⁴⁴. Ще до їхнього прийняття, з ініціативи генерального секретаря фінансів проф. М. Туган-Барановського, урядом УНР було вирішено випустити перші українські паперові банкноти. Тоді ж столична преса повідомила громадськості про те, що за кілька днів будуть введені в обіг гроші УНР у формі кредитових білетів за вже затвердженим дизайном¹³⁴⁵.

Автором малюнку цих перших українських грошей номіналом у 100 карбованців став відомий графік Г. Нарбут¹³⁴⁶. Цікавим фактом з історії 100 карбованцевої банкноти є й те, що з'явилася

¹³⁴³ Гай-Нижник П. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.). – К.: Дуліби, 2016. – С. 37.

¹³⁴⁴ Вістник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 23 грудня; ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 171.

¹³⁴⁵ Генеральный Секретариат. Выпуск украинских денег. / Киевская мысль. – 1917. – № 289 (утренний выпуск). – 6 (19) декабря.

¹³⁴⁶ Довідка: 100 карбованців УНР. Розмір кредитового білету номіналом у 100 крб складав 168 на 103 мм, папір без водяних знаків, розфарбування жовтого кольору. Серії випусків зразка 1917 р. – А.Д.185. Одна стокарбованцева купюра номінально містила 76,6656 грамів золота. Малюнок виконав Георгій (Юрій) Нарбут. Підписали: директор Державного банку УНР М. Кривецький та скарбник В. Войнилов. Фальшувалися. Офіційно вилучені з обігу липневою постановою (1918 р.) за гетьманування П. Скоропадського. Народні назви: "яечня" (чільний бік надруковано жовтою і жовто-гарячою фарбами), "Горпинка" (походження невідоме), "жидівські гроші" (через напис на зворотному боці купюри номіналу єврейською мовою).

вона в обігу за день (18 грудня 1917 р. / 5 січня 1918 р.) до виходу закону про запровадження карбованців як грошових знаків від 19 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.). Крім того, 100 крб було надруковано з тризубом на чільному боці (аверсі) за майже 2 місяці до виходу закону про державний герб УНР¹³⁴⁷.

Тож тризуб з подачі Д. Антоновича та з волі мистецької руки Г. Нарбуто став офіційно символізувати новітню Українську державність (УНР) ще з грудня 1917 р., будучи зображеним на перших вітчизняних паперових грошових знаках сучасного зразка. Змушений був прийняти цей факт і М. Грушевський, який згодом писав, що «зовсім натурально, що Народня Українська Республіка поставивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській Державі українські землі й відновити в ній всю повноту культурного й політично-національного життя, бере собі за герб цей старий знак Володимира Великого і ставить його на своїх грошах, як ста-

¹³⁴⁷ У грудні 1917 р., були спроектовані й перші поштові марки УНР й марки-шаги, але їхній друк розпочався лише у переддень виходу закону УНР про випуск розмінної монети – шагів у вигляді марок (квітень 1918 р.). Проекти розмінних марок-шагів були виконані визначними українськими графіками А. Середою (у 10 та 20 шагів) та Г. Нарбутом (у 30, 40 і 50 шагів) й на їх зворотньому боці у рамці з тонкої та грубої рисок (на номіналах, виконаних А. Середою) або лише з грубої риси (на номіналах, виконаних Г. Нарбутом) також було зображено тризуб.

вивсь він колись»¹³⁴⁸. Що ж до самого зображення тризуба Г. Нарбутом на 100-карбованцевій банкноті, то голова Центральної Ради висловився з певними застереженнями. «На їх лицевій, жовтій, стороні [банкноти] цей знак зроблений посередині білим і збоку фіолетовим – тільки рисівник непотрібно додав до цього знаку хрестик, що стоїть на декотрих монетах Володимира Великого над цим знаком, але до знаку не належить, а поставлений там для розділення слів, які читаються навколо знаку, – зауважував М. Грушевський, додаючи, що «на 100 карбованцевих білетах він рисівникові [тобто – Г. Нарбуту] не вдався»¹³⁴⁹.

За 10 днів по виданню вищезгаданого закону про кредитові білети, на яких було зображено тризуб, 29 грудня 1917 р. (14 січня 1918 р.) Генеральний секретаріат (уряд) УНР заслухав і ухвалив внести на розгляд Центральної Ради «доложений генеральним секретарем Антоновичем проект тимчасового закону про флот Української Народньої Республіки»¹³⁵⁰. Того ж дня, на пропозицію Морської Ради, «Українська Центральна Рада, основуючись на великих подвигах і жертвах, подіяних українським народом на протязі віків для охорони Чорноморського побережжя, і на тім, що північне побережжя Чорного моря в переважній частині становлять українські землі, а також з уваги на те, що на Україну спадає обов'язок охорони політичних і економічних інтересів згаданого побережжя і на те, що український народ поклав велику працю в справі утворення і обладнання Чорноморської фльоти, а також на необхідність негайного підтримання Чорноморської фльоти» ухвалила тимчасовий Законопроект «Про флот Української Народньої Республіки»¹³⁵¹.

У прийнятому Законі окремим пунктом визначалося, що «прапором Української військової флоти є: полотнище в двох – блакитному і жовтому – кольорах. В кряжі блакитного кольору – історичний золотий тризуб з білим внутрішнім полем в ньому» і «з

¹³⁴⁸ Грушевський М. Український Державний герб // Народня Воля (Житомир). – 1918. – № 19. – 28 (15) лютого. – С. 1

¹³⁴⁹ Там само.

¹³⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 135–136 зв.

¹³⁵¹ Там само. – Арк. 143.

часу проголошення цього закону всі військові російські транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях піднімають вищезгадані прапори Української Народньої Республіки»¹³⁵². При цьому на середньому зубі герба було покладено хрестик, вміщення якого у гербі вимагало українське моряцтво через свою найвищу установу – Українську Морську Раду¹³⁵³.

Невдовзі, після ухвалення IV Універсалу про державну самостійність України, постало й питання про вироблення та прийняття на офіційному рівні державної символіки УНР, зокрема й державного герба Республіки. Вперше «справу про установлення герба для Української Народньої Республіки» було розглянуто на засіданні Ради народних міністрів УНР 25 (12) лютого 1918 р. На ньому урядовці (В. Голубович, О. Жуковський, М. Ткаченко, Є. Саківич, П. Христюк, М. Порш) ухвалили «внести в [Центральну] Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)»¹³⁵⁴. Того ж дня¹³⁵⁵ у Коростені Малою Радою було ухвалено Закон «Про державний герб України», у якому зазначалося: «В справі державного герба України Мала Рада ухвалила: Гербом Української Народньої Республіки приймається знак Київської держави часів Володимира Святого»¹³⁵⁶. Закон підписали: товариш (заступник) голови Центральної Ради М. Шраг та її секретар Я. Левченко, а ствердив в. об. писаря І. Мірний. Документ було написано у вагоні на залізничній станції «Коростень». За кілька днів після цієї події 28 (15) лютого 1918 р. М. Грушевський з цього приводу напише,

¹³⁵² ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 9.

¹³⁵³ *Трембіцький В.* Український Національний та Державний Герб // Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Джерзі Ситі; – Нью-Йорк, 1966. – С. 168–174.

¹³⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4.

¹³⁵⁵ Тоді ж було прийнято і закон про запровадження в УНР нового (григоріанського) числення часу з 16 лютого, вважаючи його 1 березня.

¹³⁵⁶ Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – Ч. 15. – 5 квітня. – С. 1; ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25; Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; Там само. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 12.

що тризуб, «се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією» й становить він «дуже гарну оздобу, при тім наскрізь оригінальну, яка цілком відрізняється від інших гербів та їх на різні лади повторюваних орлів і левів»¹³⁵⁷.

Після прийняття герба, як згадував В. Трембіцький, його було передано до загального державного та народного користування: на державних печатках, українських державних банкнотах, для поштових марок, для одностроїв українських збройних суходільних, морських та повітряних сил, дипломатичної та консульської служби, виготовлення паспортів, настінних таблиць¹³⁵⁸. Нова офіційна згадка про тризуб як про державний герб зустрічається й у прийнятому Малою Радою у Житомирі 1 березня Законі «Про грошеву одиницю, биття монет та друк державних кредитових білетів». У законі зазначалося, що на реверсі усіх номіналів нових національних грошових знаків мають бути обов'язково відображені назва держави («Українська Народня Республіка») та герб Республіки¹³⁵⁹. Того ж дня своїм обіжником про українізацію в. о. народного міністра фінансових справ М. Ткаченко наказував «негайно вивісити в закладах на видкому місці, в рамці під склом, IV Універсал Центральної Ради, а також Герб Української Народньої Республіки на жовто-блакитному полі, який буде надісланий у своєму часі»¹³⁶⁰. Своєю чергою наказом по Морському відомству від 13 березня 1918 р. було вчергове зазначено, що «прапором Українського військового флоту є полотнище в двох – блакитному і жовтому – кольорах. В кряжі блакитного кольору – історично золотий тризуб з білим внутрішнім полем в ньому»¹³⁶¹.

Разом з тим поставало питання й у тому, що тризуб як герб УНР був прийнятий на законодавчому рівні, проте, натомість, як

¹³⁵⁷ Грушевський М. Український Державний герб // Народня Воля (Житомир). – 1918. – № 19. – 28 (15) лютого. – С. 1.

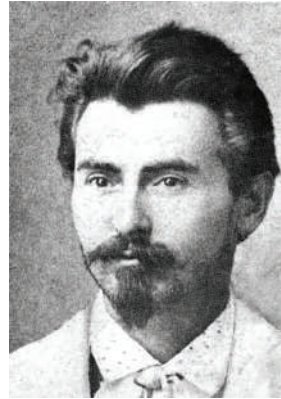
¹³⁵⁸ Трембіцький В. Український Національний та Державний Герб // Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Джерзі Ситі; – Нью-Йорк, 1966. – С. 168–174.

¹³⁵⁹ ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 150; ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 27–27 зв.; Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 5–5 зв.

¹³⁶⁰ ДАЧО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 4.

¹³⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 2203. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 3.

має офіційно виглядати державний герб і, відповідно, державні печатки (зображення чи малюнок) визначено не було. Відтак десь 12 березня М. Грушевський доручив розробити проекти малюнків герба та печатки відомому українському графіку й архітектору В. Кричевському, з яким він здавна мав дружні стосунки (той свого часу оформлював «Ілюстровану історію України» М. Грушевського) і, до того ж, мав творчу майстерню у його будинку на вулиці Паньківській в Києві¹³⁶².

Творчий процес розробки проекту малюнку державного герба УНР тривав недовго й під пильним контролем М. Грушевського та відповідно до його побажань. Тож В. Кричевський, який працював над проектом герба УНР ще з кінця 1917 р., вмістив стилізований тризуб в оливковий вінок, що мав символізувати всенародне замирення й спокій, а барви було запозичено з галицького краєвого герба, схваленого 1848 року.

Вважається, що ескіз великого і малого гербів, а також печаток УНР з подання М. Грушевського було схвалено Малою Радою 22 березня 1918 р. Чому мною були вжиті слова «вважається» і «схвалено»? Тому, що протокольно у документах обговорення цього питання не було зафіксовано¹³⁶³. Відомості про «прийняття» 22 березня великого та малого державних гербів і великої та малої печаток, а також їхні малюнки подав М. Грушевський у новому (1918 р.) виданні своєї «Ілюстрованої історії України»¹³⁶⁴. Вочевидь, що тоді були поточно схвалені ескізи (малюнки) великого і малого гербів УНР та державних печаток, затверджені спеціально створеною з цього приводу Комісією на чолі з проф. М. Грушевським, позаяк знак самого державного герба УНР у вигляді тризуба вже було встановлено раніше – 25 (12) лютого 1918 р.

¹³⁶² Малаков Д. Кричевські в Києві // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 72.

¹³⁶³ Мала Рада. Засідання 22 березня // Нова Рада. – 1918. – № 40. – 23 (10) березня. – С. 2; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 223–224.

¹³⁶⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 552, 553, 560, 561.

В обох (великому і малому) гербах тризуб був оточений стилізованим оливковим вінком. Розроблений на основі знака Володимира Великого, за князювання якого Київська Русь досягла найбільшої могутності й до її складу входили усі пізніші українські землі, герб України символізував ідею соборності – об'єднання усіх етнічних українських територій в одну державу, а оливковий вінок мав відображати мирну політику УНР.

Великий і Малий герби УНР, вироблені В. Кричевським

Вже 31 березня Рада народних міністрів ухвалила «доручити Міністерству фінансів внести в Центральну Раду законопроект про випуск у Києві грошових знаків трьох купюр в 200, 50 і 3 гривень, а також тимчасово допустити ходити нарівні з «звонкою монетою» українські поштові марки вартості до 2 гривень; на одвертій стороні цих марок обов'язково мусить бути напис і герб Української Народної Республіки»¹³⁶⁵.

Інформацію про прийняття герба УНР було поширено у багатьох регіональних виданнях України та поза її межами¹³⁶⁶. В. Різниченко у часописі «Шлях» критично оцінив рішення Центральної Ради про затвердження тризуба, апелюючи до раніших розвідок Леоніда К. та В. Дзіковського¹³⁶⁷. Натомість О. Назарук написав,

¹³⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 54–55.

¹³⁶⁶ Герб Української Народної Республіки // Дніпро (Херсон). – 1918. – № 14. – 18 (5) квітня. – С. 2; Державний герб України // Громадська Думка (Вецляр). – 1918. – Ч. 19. – 30 березня. – С. 1–2; Державний герб Української Республіки. Знак держави Володимира Великого // Діло. – 1918. – Ч. 60. – 16 березня. – С. 3.

¹³⁶⁷ Різниченко В. Герб України // Шлях. – 1918. – Ч. 3. – Березень. – С. 53–59.

що «сей наш герб – свідок нашої старої культурності й організаційно-державного змислу», проте критично оцінив його художнє виконання й, водночас, запропонував використовувати на прапорах великий герб – «головний герб [...] оточений малими гербами поодиноких українських волостей (земель)»¹³⁶⁸. Своєю чергою херсонська газета «Дніпро» у квітні 1918 р. із захватом писала, що «в цілому світі ніяка нація, ні держава не має подібного гербу», додаючи, що «помимо своєї старости, цей герб своїм видом наскрізь модерний, модерніший, чим візантійські льви та орли і т. п., що так вже переїлися в геральдиці»¹³⁶⁹.

Тим часом міністр народної освіти УНР доручив проф. В. Модзалевському підготувати історичну довідку про герби УНР, що той і зробив 10 квітня¹³⁷⁰. З іншого боку, 18 квітня 1918 р. Рада Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва про державні герби¹³⁷¹ постановила, що «позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію»¹³⁷². Проти прийняття ескізів державного герба, виробленого В. Кричевським, були також і Г. Нарбут, В. Модзалевський та інші представники геральдично-мистецького цеху. Отже, остаточно справа установа державного герба (його ескізного зображення) не була вичерпаною як з огляду мистецького вигляду, так і з юридичного боку. Зображення державного герба УНР ще не було схвалене, власне, самою Центральною Радою, а тим паче вищим законодавчим органом УНР – Українськими Установчими зборами, які у 1918 р. так і не були скликані. Не було вказано на знак і вигляд Державного Герба України й в прийнятому Центральною Радою в

¹³⁶⁸ Назарук О. Формальні проблеми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги). – К., 1918.

¹³⁶⁹ Дніпро (Херсон). – 1918. – 18 квітня.

¹³⁷⁰ Гай-Нижник П. П. З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 105.

¹³⁷¹ На цьому засіданні 18 квітня 1918 р. були присутніми: голова Ради М. Біляшівський, товариш (заступник) голови О. Левицький, а також: представник Міністерства великоруських справ В. Щербина, представник Міністерства польських справ Л. Грохольський, К. Широцький, С. Мако, А. Серета, М. Михайлів, Л. Старицька-Черняхівська, В. Козловська.

¹³⁷² ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 19.

останній день свого існування конституційному акті – Статуті про державний устрій, права і вільності УНР¹³⁷³.

29 квітня 1918 р. у Києві відбувся державний переворот, внаслідок якого Українську Народну Республіку було повалено й проголошено про постання Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського, що здобув диктаторські повноваження. Із встановленням в Україні нової влади перед керівництвом новоутвореної Української Держави, серед багатьох інших, постало й питання вироблення і прийняття державної символіки.

Своєю чергою В. Модзалевський та Г. Нарбут починають домагатися відміни затверджених ескізів гербів і печаток УНР, критикуючи їх за незадовільний естетичний вигляд та невідповідність геральдичним нормам. З'ясування питання щодо мистецької та геральдичної відповідності малого і великого гербів та великої державної печатки УНР авторства В. Кричевського було доручено заступникові державного секретаря Української Держави М. Могилянському. У разі ж отримання незадовільних висновків на нього також покладался пошук митця для виготовлення окремих проектів державних герба й печатки України. З цією метою М. Могилянський звернувся за консультацією до голови Архівно-бібліотечного відділу Міністерства освіти та мистецтва В. Модзалевського. Відтак і М. Могилянський, і В. Модзалевський дійшли висновку, що для гетьманської України не бажаним було приймати за герб малюнки, вироблені В. Кричевським, причому з огляду на їх мистецьку недосконалість, а не через якісь політичні мотиви.

Як наслідок, 19 червня 1918 р. М. Могилянський подав на розгляд державного секретаря С. Завадського та Ради міністрів Української Держави доповідну записку «Про державні печатки, герби України». У ній доповідач зазначав, що він неодноразово з цього приводу мав зустрічі і розмови з В. Модзалевським, який після прийняття герба УНР Малою Радою займався обґрунтованою критикою відповідних ескізів, що були вироблені художником-архітектором В. Кричевським. Претензії В. Модзалевського зводилися до того, що проекти В. Кричевського, ухвалені Малою Радою та урядом УНР, не могли бути прийняті урядом Української Держави

¹³⁷³ Конституція Української Народньої Республіки. – К., 1918.

принаймні з двох підстав: 1) вони незадовільні в естетичному відношенні (надто – велика печатка і великий герб); 2) вони йшли у розріз з усіма геральдичними традиціями. Тож заступник державного секретаря виснував, що «ці обставини диктують необхідність виробити нові зразки для Державного Герба і Печатки»¹³⁷⁴.

З огляду на вищезазначене, виникало питання: які емблеми мали би бути при цьому використані. М. Могилянський, вочевидь з подачі В. Модзалевського, пропонував дві таких емблеми. Одну, більш давню, – так званий герб великого князя Київського Володимира як його особливу й власну тамгу, що обертає «нову Українську Державу у зв'язок з древнім періодом Київської Державності, не порушуючи її спадкоємності з Українською Народною Республікою, котра цей знак прийняла»¹³⁷⁵. Іншу, менш давню, – печатку Війська Запорозького (зображення козака з пищалем), що пов'язує новопосталу Українську Державу «з історичною епохою, коли Україна була, як в особі своїх правителів, так і за культурою свого народу, – європейською державою»¹³⁷⁶.

Що ж стосувалося практичного боку питання, то М. Могилянський зауважував, що тут із самого початку було зроблено помилку в сенсі доручення виконання цієї справи не фахівцеві (тобто – В. Кричевському). Разом з тим, зазначав доповідач, серед викладачів Української академії мистецтв мався такий фахівець-графік, українець за походженням й особа, що займала помітне становище у петроградських художніх колах, – Г. Нарбут.

Як видно з вказаної доповідної, станом на 19 червня 1918 р., Г. Нарбутом вже був виготовлений власний проект великої державної печатки, що вже була затверджена Радою Академії мистецтв й «представляла безсумнівні художні достоїнності». Ним також вже було створено й ескіз малої печатки Української Держави, який додавався з доповідною запискою на розгляд державного се-

¹³⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 16–17.

¹³⁷⁵ Там само.

¹³⁷⁶ Там само.

кретаря С. Завадського та членів Ради міністрів. Крім того, як доповідав М. Могілянський, він мав особисту розмову з Г. Нарбутом і той виказав йому «свою принципову згоду взятися за остаточну обробку проекту печаток»¹³⁷⁷. При цьому зазначалося, що велика печатка на той момент ще потребувала доопрацювання, зокрема в контексті того, що навколо центральної частини передбачалося розмістити також й герби земель, які входили до складу України. Ця робота мала виконуватися також Г. Нарбутом у співробітництві з В. Модзалевським. Проте, водночас, вже було підібрано гравера, який взявся виготовити голову малої державної печатки й малого герба Української Держави. Таким чином проекти малої державної печатки і герба України станом на 19 червня 1918 р. вже були розроблені Г. Нарбутом і пропонувалися на розгляд Ради міністрів.

Зі свого боку уряд розглянув відповідну доповідь державного секретаря С. Завадського 13 липня 1918 р. й ухвалив «передати виконання відповідних рисунків художникові Нарбуту і представити за тим Раді Міністрів [кошторис] про відпуск необхідних на цю потребу коштів»¹³⁷⁸. Фактично це рішення уряду означало про затвердження ним поданих Г. Нарбутом ескізів державного герба і малої печатки Української Держави.

На нашу думку, на виготовлення зразка малої державної дечатки гравер просив термін не менш як два тижні. Таке припущення підтверджується й тим, що майже через місяць, 18 липня 1918 р., спроектовану Г. Нарбутом малу державну печатку було затверджено гетьманом П. Скоропадським як офіційну печатку Української Держави. Вона являла собою зображення козака з пищалем на плечі на восьмикутному тлі, у верхній частині якого було розміщено володимирський тризуб. Навколо восьмикутника буяв рослинний орнамент, виконаний у стилі козацького бароко. Усю композицію було взято в коло, по

¹³⁷⁷ Там само.

¹³⁷⁸ Там само. – Спр. 6. – Арк. 108 зв.

внутрішніх боках якого містився вироблений неповторним нарбутівським шрифтом напис: «УКРАЇНСЬКА» (праворуч від емблеми) «ДЕРЖАВА» (ліворуч від емблеми). Остаточного ж вигляду мала печатка Української Держави набула, вочевидь, 23 серпня, про що можна висувати з підпису під малюнком.

Сприйняття тризубу як державного символу свідчить і той факт, що його було уведено в цілу низку українських державних службових прапорів, запроєктованих державною Геральдичною комісією при Міністерстві морських справ (літом 1918 р.), зложеною з членів інших міністерств та державних установ¹³⁷⁹. Так, наприклад, 16 липня гетьман П. Скоропадський затвердив проект

нового військово-морського прапора Української Держави, про що й було оголошено наказом по Морському відомству від 18 липня 1918 р. за ч. 192/44: «Білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина

хреста 1/11 всієї довжини прапору. Відступивши на 1/8 ширини хреста, проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж теж відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка Св. Володимира такої ж ширини, як хрест, і в 1 $\frac{1}{2}$ раза вища своєї ширини. Прапор шиється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою»¹³⁸⁰.

Поки ж питання з офіційною зміною герба ще не вирішилося, то наказом по військовій офіції було оголошено затверджену гетьманом нову кокарду для військ, управлінь та установ: на округленні блакитного кольору золотий герб Української

¹³⁷⁹ Трембіцький В. Український Національний та Державний Герб // Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Джерзі Ситі; – Нью-Йорк, 1966. – С. 168–174.

¹³⁸⁰ Морський прапор // Відродження. – 1918. – Ч. 89. – 18 (5) липня. – С. 3; Шрамченко С. День свята Української Державної фльоти // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 14.

Держави¹³⁸¹, яким залишився тризуб (але без вінка). Тризуб зберігся й на печатках різних установ – іноді його вписували в квадрат і подавали аббревіатуру «УД»¹³⁸².

Згідно з державним законом про воєнно-морський прапор України від 18 липня 1918 р. було сказано: «Національний прапор держави складається з синьої й жовтої горизонтальних смуг, в центрі якого міститься золотий тризуб з хрестом, висота якого становить півтора раза довжини його ширини»¹³⁸³. Тризуб, як державний герб, був легалізований як знамено на державних службових прапорах 18 липня та 17 вересня 1918 р. державним законом, за підписом гетьмана. У законі про прапори дипломатичних представників Української Держави подано знову ж опис герба з хрестиком як знамена, яке мало бути введене у всі українські державні інституції в краї та за кордоном. А у серпні Міністерство пошт і телеграфів видало розпорядження проштампувати гербом Української Держави усі російські марки, що вживалися для оплати кореспонденції на території України¹³⁸⁴.

Справа ж із затвердження композиції офіційного герба Української Держави вирішувалася восени 1918 р. У вересні В. Модзалевський і Г. Нарбут опублікували свою статтю з черговою критикою проектів В. Кричевського. У публікації автори оглянули історичні герби й обґрунтовували пропоновану ними модель з козаком із самопалом та знаком князя Володимира у клейноді (нашоломнику) над щитом, а також розвінчали ескізи герба УНР, а надто – присутні на ньому «ромби» та «орнаменти»¹³⁸⁵.

¹³⁸¹ Нова кокарда // Відродження України (Відень). – 1918. – Ч. 54. – 11 липня. – С. 3.

¹³⁸² Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла скоропадського // Український археографічний щорічник. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 102; Гречило А. Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. // Знак. – 2005. – Ч. 37. – С. 1.

¹³⁸³ Трембiцький В. Український Національний та Державний Герб // Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Джерзі Сіті; – Нью-Йорк, 1966. – С. 168–174.

¹³⁸⁴ Український герб на поштових марках // Нова Рада. – 1918. – № 146. – 22 (9) серпня. – С. 2.

¹³⁸⁵ Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле (Київ). – 1918. – Ч. 1. – С. 119–128.

11 листопада 1918 р. Рада міністрів заслухала доповідь державного секретаря про герб Української Держави. Урядовці ухвалили «просити державного секретаря створити при Державній Канцелярії особливу комісію для детального розгляду створених художником Нарбутом проектів державного герба, державних печаток»¹³⁸⁶. Це означало, що справа з затвердженням прикінцевого варіанту державного герба і великої державної печатки вийшла на фінішну пряму. Що ж до малої державної печатки, то питання з її ухвалою було вирішено (як мною вже вказувалося, що підтверджується й її публічним використанням). Так, наприклад, зображення державної печатки з'явилося на запроваджених 13 листопада 1918 р. знаках Державної скарбниці номіналом в 1 тис. крб. (проект виконав Г. Золотов).

Герб Української Держави був також зображений у центрі купюри номіналом у 100 крб., проект якої був намальований Г. Нарбутом ще у 1918 р.¹³⁸⁷ і які було введено до обігу 7 липня 1919 р. вже за Директорії УНР¹³⁸⁸.

¹³⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 37 зв. – 38.

¹³⁸⁷ 100 крб (II-го випуску) – знак Держскарбниці (76,6656 гр. золота). Автор Г. Нарбут. Випускався у Кам'янці-Подільському. Розмір: 90 на 178 мм. З водяними знаками. Сигнував директор Держскарбниці Х. Лебідь-Юрчик. Серії: АБ 434912, ТБ 0099. Вірогідно всіх серій було 19 по 1 мільйонові. Були замовлені до випуску гетьманським урядом.

¹³⁸⁸ Вістник Державних Законів У.Н.Р. – 1919. – № 36. – 8 серпня; ЦДАВО України. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 8. – Арк. 79.

Отже, зразок герба Української Держави було виконано на середину листопада 1918 року. Про це, у свою чергу, свідчить інший документ, згідно з яким за розроблення державних символів

Української Держави Г. Нарбутіві 20 листопада 1918 р. було ухвалено виплатити досить значну, як на той час, суму – дві тисячі карбованців¹³⁸⁹. Того ж дня відповідну постанову Ради міністрів було затверджено П. Скоропадським¹³⁹⁰. У подальшому С. Завадський передав нарбутівські ескізи до Головного управління мистецтв та національної культури під головуванням П. Дорошенка. 21 листо-

¹³⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7 – Арк. 53.

¹³⁹⁰ Там само. – Спр. 94 – Арк. 1.

пада є документ про запитання ним В. Модзалевського до участі в роботі цієї комісії, яка мала розглянути проекти герба та печатки¹³⁹¹. У підсумку державну печатку (вочевидь – велику державну печатку) і зображення герба, спроектованих Г. Нарбутом, було затверджено 24 листопада 1918 р. спеціальною Комісією зі створення герба України як Державний Герб Української Держави, висловивши деякі побажання стосовно дрібних змін у малюнках (до складу Комісії входили проф. М. Бойчук, М. Біляшівський, П. Зайцев, В. Модзалевський і Г. Нарбут)¹³⁹².

Проте, герб Української Держави так і не був затверджений Радою міністрів окремою постановою чи законом, позаяк у той час вже вирувало повстання республіканців-соціалістів на чолі з Директорією, а невдовзі, 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади й Гетьманат було повалено.

За влади Директорії, що відновила Українську Народну Республіку, питання герба УНР знову вийшло на порядок денний. 21 січня 1919 р. на своєму першому засіданні Комісії у справах вироблення проекту герба Української Народної Республіки, її члени (голова – головноуправляючий справами мистецтва та національної культури П. Дорошенко, члени: представник УАН, академік О. Левицький, ректор Української Академії мистецтва проф. Г. Нарбут, проф. Г. Павлуцький, П. Зайцев, М. Біляшівський та В. Модзалевський (в. о. секретаря комісії) занотували у своєму протоколі, що «цей герб (козак з рушницею в щиті і знак кн. Володимира у нашоломнику) затверджений урядом не був і, таким чином, досі вживається герб, прийнятий Центральною Радою»¹³⁹³. Комісія також дійшла висновку, що в гербі Соборної України необхідно зафіксувати емблеми обох республік – УНР і ЗУНР, а також знак Київської Русі й голуба з оливковою гілкою як символом замирення. Герб мав би виглядати так: щит розтятий, у золотому полі козак з рушницею в синій одежі, у синьому полі золотий лев, посередині синій щиток із золотим знаком князя Володимира, у нашоломнику – летить голуб з галузкою оливи, а замість намету

¹³⁹¹ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф. 12: В. Модзалевський. – № 741.

¹³⁹² Питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 141.

¹³⁹³ ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 4.

*Проект Великого державного герба
України, виготовлений 1939 р.
М. Битинським на замовлення уряду УНР
в екзилі.*

– картуш у стилі українського бароко. Пропонувалося також додати герби Буковини, Слобожанщини та інших земель¹³⁹⁴. Проте історія розпорядилася інакше.

Попри невдачу національно-визвольної боротьби за збереження Української державності на початку ХХ ст. та наявності різних проектів ескізів великого і малого гербів суверенної України, саме тризуб (поряд з синьо-жовтим прапором) усталився як основний елемент і знак її державного герба, як ознака історичної спадкоємності держави Україна з давниною Русі, з УНР та Українською Державою, з Карпатською Україною та УПА, як символ самоозначення та державотворчих і соборницьких прагнень українського народу!

¹³⁹⁴ Там само. – Арк. 4–4 зв.

Наукове видання

Павло ГАЙ-НИЖНИК

**Павло Скоропадський
і Власний Штаб гетьмана всієї
України: боротьба за владу
і державність**

Монографія

Павло Гай-Нижник

**Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї
України: боротьба за владу і державність. – К.: Крок, 2019.
– 626 с.**

Комп'ютерна верстка: Ольга Гай-Нижник
Дизайн обкладинки: Ольга Гай-Нижник

Гай-Нижник Павло Павлович – доктор історичних наук (2008 р.), академік Української академії наук (2010 р.) та Академії політичних наук (2018 р.), лауреат Міжнародної літературної премії ім. І. Кошелівця (2014 р.), завідуючий відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. Автор 34-х індивідуальних і колективних монографій, 3-х збірок поезій та понад 650-ти наукових публікацій.

У новій книзі доктора історичних наук П. П. Гай-Нижника на основі широкого спектру документальних джерел та матеріалів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, автор висвітлює підготовку й перебіг перевороту П. Скоропадського 29 квітня 1918 р., змальовує життя при дворі й у палаці гетьмана, розкриває структуру та діяльність Головної Квартири ясновельможного пана гетьмана всієї України П. Скоропадського, зокрема гетьманського Власного Штабу й канцелярії, а також характеризує його довірених осіб та ад'ютантів за часів існування Української Держави у формі Гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.).

Переважає більшість старшин та службовців Головної Квартири були співучасниками гетьманського перевороту, що привів П. Скоропадського до влади, й мали суттєвий вплив на диктатора України та його рішення як його довірені особи чи давні знайомі тощо, а отже й позалаштунково впливали і на загальні чи окремі політичні процеси в Українській Державі. Охарактеризовано комплектацію та повноваження особистої охорони П. Скоропадського та гетьманських спеціальних служб, проаналізовано їхню діяльність протягом існування Української Держави. Висвітлено перебіг підготовки збройного заколоту проти П. Скоропадського та хроніку розгортання антигетьманського повстання на чолі з Директорією, що призвело до падіння Української Держави у формі Гетьманату 14 грудня 1918 р.